

อนัตติโลซิสเพื่อการบูรณะปราสาทศักดิ์ก้อกธม

วสุ โปษะนันท์

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาสถาปัตยกรรมศาสตรดุษฎีบัณฑิต

สาขาวิชาสถาปัตยกรรม ภาควิชาสถาปัตยกรรมศาสตร์

คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปีการศึกษา 2552

ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

AN ANASTYLOSIS FOR THE RESTORATION
OF SDOK KOK THOM TEMPLE

Mr. Vasu Poshyanandana

A Dissertation Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
For the Degree of Doctor of Philosophy Program in Architecture

Department of Architecture

Faculty of Architecture

Chulalongkorn University

Academic year 2009

Copyright of Chulalongkorn University

520450

หัวข้อวิทยานิพนธ์

อนัตติโลชิตเพื่อการบูรณะปราสาทศักดิ์ก๊กกรม

โดย

นายวสุ ไปษะนันท์

สาขาวิชา

สถาปัตยกรรม

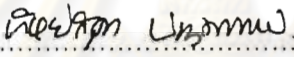
อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ปิ่นรัชฎ์ กาญจนันธุ์

คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็น
ส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาตรีบัณฑิต

.... คณบดีคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์
(รองศาสตราจารย์ ดร.บัณฑิต จุลาสัย)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

.... ประธานกรรมการ
(รองศาสตราจารย์ ดร. ทิพย์สุดา ปทุมานนท์)

.... อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ปิ่นรัชฎ์ กาญจนันธุ์)

.... กรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ม.ล. ปิยดา ทวีปริงษ์พร)

.... กรรมการ
(พลอากาศตรี อวุธ เงินทุกลิน)

.... กรรมการภายนอกมหาวิทยาลัย
(ศาสตราจารย์ ดร. สันติ เล็กสุขุม)

วสุ โปษยะนันท์ : อนัสติโลซิสเพื่อการบูรณะปราสาทสติกก็อกกรม. (An Anastylis for the Restoration of Sdok Kok Thom Temple) อ. ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก: ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ปิ่นขวัญ กาญจนวัชรจิตติ, 266 หน้า.

วิทยานิพนธ์เล่มนี้เป็นการวิจัยเกี่ยวกับวิธีการอนุรักษ์โบราณสถานประเภทหินที่เรียกว่า "อนัสติโลซิส" โดยการวิจัยมีเป้าหมายที่จะหาแนวทางในการดำเนินการที่เหมาะสมกับสังคมในปัจจุบัน เพื่อแก้ปัญหาที่กำลังประสบอยู่จากการปฏิบัติงานของกรมศิลปากร เพื่อกำหนดแนวคิดที่นำมาใช้ในการอนุรักษ์ เพื่อประเมินผลการบูรณะ ศึกษาสภาพปัญหาและเก็บข้อมูลจากการบูรณะที่ปราสาทประธานซึ่งจะใช้เป็นโมเดลทดสอบสมมติฐาน และนำข้อมูลที่ได้มาวิเคราะห์ให้นำมาสรุปเป็นข้อเสนอแนะสำหรับการบูรณะในโครงการ ซึ่งอาจจะเป็นประโยชน์สำหรับการบูรณะปราสาทหินแหล่งอื่นๆ ต่อไปด้วย

ขอบเขตของการวิจัยจึงอยู่ภายใต้กรอบของการอนุรักษ์โบราณสถานด้วยวิธีอนัสติโลซิส เน้นพื้นที่ศึกษาที่การดำเนินการบูรณะที่ปราสาทสติกก็อกกรม ในเรื่องแนวความคิดของการอนุรักษ์ที่มีสมมติฐานที่จะค้นพบความสัมพันธ์ระหว่างการรักษา ความแท้ และ การสื่อความหมาย คุณค่าของโบราณสถานที่จะก่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดแก่มรดกวัฒนธรรม วิธีการวิจัยได้เริ่มต้นจาก การทบทวน สารสนเทศงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง งานศึกษาในช่วงก่อนหน้าของผู้วิจัยเกี่ยวกับอนัสติโลซิส รวบรวมข้อมูลเอกสารที่เกี่ยวข้องทั้งหมด รวมทั้งแนวคิดของ ดร.สัณชัย หมายมั่น ผู้เป็นสัญลักษณ์ของการอนุรักษ์ปราสาทหินในประเทศไทย ขั้นตอนต่อมาคือการศึกษาในพื้นที่ปราสาทสติกก็อกกรม โดยการสำรวจและวิเคราะห์การดำเนินการบูรณะที่ได้ดำเนินการมาทั้งในแง่การบริหารจัดการและด้านเทคนิควิธีการ นำมาสู่กรณีของการบูรณะปราสาทประธาน ซึ่งผู้วิจัยต้องการนำเสนอและวิเคราะห์แนวคิดในการบูรณะบนพื้นฐานของประเด็นความแท้ และการสื่อความหมาย และขั้นตอนสุดท้ายได้แก่ การสรุปเป็นข้อเสนอแนะสำหรับการบูรณะปราสาทสติกก็อกกรมและโบราณสถานอื่นๆ

ผลการวิจัยสรุปได้ว่า ในการดำเนินการที่ปราสาทประธาน ซึ่งเป็นหัวใจสำคัญของโบราณสถาน ได้ทดลองนำแนวคิดด้านการสื่อความหมายมาผสานหาสมดุลกับความแท้ ตามทิศทางของแนวคิดการอนุรักษ์ที่ได้เปลี่ยนแปลงไปในปัจจุบัน และกำหนดขั้นตอนวิธีการทำงานเพิ่มเติมขึ้นเพื่อจะได้แก้ปัญหาต่างๆที่เกิดขึ้นในอดีตถือว่าได้บรรลุตามเป้าหมาย สามารถสื่อสารให้ผู้มาเยี่ยมชมได้เข้าใจถึงคุณค่าและความหมายของโบราณสถานได้เป็นอย่างดี เป็นพัฒนาการของแนวทางที่นำมาใช้เป็นตัวกำหนดในการออกแบบอนุรักษ์ อย่างไรก็ตามในรายละเอียดยังคงมีปัญหาที่จะต้องแก้ไขอยู่ ซึ่งได้สรุปไว้เป็นข้อเสนอแนะต่อกรมศิลปากรสำหรับการปรับแก้ไขและใช้กับแหล่งโบราณสถานประเภทหินอื่นๆ ที่มีปัจจัยแวดล้อมในลักษณะเดียวกันต่อไป ทั้งทางด้านการบริหารจัดการ แนวความคิดในการอนุรักษ์ และในแต่ละขั้นตอนของการทำงาน

ภาควิชาสถาปัตยกรรมศาสตร์
สาขาวิชาสถาปัตยกรรม
ปีการศึกษา 2552

ลายมือชื่อนิสิต.....
ลายมือชื่อ อ.ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก.....

4874404025 : MAJOR ARCHITECTURE

Keywords : anastylosis / restoration / conservation / Sdok Kok Thom / stone monument

VASU POSHYANANDANA : AN ANASTYLOSIS FOR THE RESTORATION OF SDOK KOK THOM TEMPLE. THESIS ADVISOR : ASST. PROF. DR. PINRAJ KANJANUTTHITI, 266 PP.

This thesis is the result from research on a method for conservation of stone monuments called "Anastylosis", which aimed to find appropriate means to solve problems that the Fine Arts Department has encountered, particularly the restoration of Sdok Kok Thom Temple; and to determine concepts to be applied to conservation based on theories, concepts on anastylosis and conservation of stone sanctuaries, in order to study the problems and collect information and data from the restoration of the main sanctuary, a model for experimentation of hypothesis from which the results were analyzed and concluded to provide recommendations for restoration of future phases of the project, which may also be useful for restoration of other stone monuments.

As for concepts of conservation, the hypothesis was set to find a balance between conservation of authenticity and interpretation. The research method began by revising relevant information and researches, collecting all relevant documents. The next step was the study of Sdok Kok Thom site by survey and analysis of past restoration works, both in terms of management and techniques, before proceeding to the case study on restoration of the main sanctuary. The final step was the conclusion and proposal of recommendations for restoration of Sdok Kok Thom Temple and other monuments.

The results were concluded that the practice on the main sanctuary, which had experimented on the integration of interpretation into authenticity to find balance, and determining additional methods and working procedures, has achieved its aim that the monument is being comprehensible to the visitors who perceive the values and meaning of the monument satisfactorily, which is a development of concepts used for determining conservation design. Nevertheless, in detail, there still are certain problems to be solved that the researcher has concluded as recommendations to the Fine Arts Department, which could be adapted and also applied to other stone monuments.

Department : Architecture.....

Student's Signature

Vasu Poshyanandana

Field of Study : Architecture.....

Advisor's Signature

Asst. Prof. Dr. Pinraj Kanjanutthiti

Academic Year : 2009.....

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์เรื่อง อนันติโลซิสเพื่อการบูรณะปราสาทสด๊กก๊อกธม เล่มนี้สำเร็จผลได้จากหลายฝ่ายที่เกี่ยวข้องซึ่ง นายวสุ โปษะนันทน์ ผู้วิจัย ขอแสดงความขอบคุณทุกท่าน มา ณ โอกาสนี้

ดร.สัญญาชัย หมายมั่น (สัญญาชัยวัฒน์) ผู้เป็นแรงบันดาลใจให้ผู้วิจัยมาทำงานด้านการอนุรักษ์โบราณสถานประเภทหินตั้งที่ทำอยู่ในปัจจุบัน เป็นผู้ให้แง่คิดว่าหน้าที่ของสถาปนิกไม่ได้จำกัดอยู่แค่การออกแบบสิ่งก่อสร้างสมัยใหม่เท่านั้น แต่การอนุรักษ์สถาปัตยกรรมที่มีคุณค่าในอดีตก็เป็นงานของสถาปนิกที่มีความท้าทายอย่างมากเช่นเดียวกัน ตั้งแต่เมื่อครั้งที่ท่านได้มาบรรยายในวิชาอนุรักษ์สถาปัตยกรรมที่คณะจนที่สูงสุดอยู่ฐานะผู้บังคับบัญชาในตำแหน่งหัวหน้าฝ่ายอนุรักษ์โบราณสถาน กองโบราณคดีในขณะนั้น แม้อต่อมาเมื่อท่านได้โอนมาเป็นอาจารย์ที่คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยแล้ว ในบทบาทของความเป็นครูผู้วิจัยก็ยังคงได้รับคำแนะนำในเรื่องของการอนุรักษ์โบราณสถานจากท่านอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการบูรณะโบราณสถานประเภทหินตั้งมาจากผลงานแห่งความภาคภูมิใจในงานบูรณะที่ปราสาทพนมรุ้ง

ดร.ปิแอร์ ปิซาร์ด ผู้เชี่ยวชาญด้านการบูรณะโบราณสถานประเภทหิน ที่มีความผูกพันกับประเทศไทย มาตั้งแต่การมีส่วนร่วมในการบูรณะปราสาทประธาน ปราสาทพิมาย อนันติโลซิสโครงการแรกในประเทศไทย เป็นผู้เปิดโลกทัศน์ในการทำงานในด้านนี้มาตั้งแต่เมื่อผู้วิจัยได้เริ่มต้นชีวิตการทำงานกับปราสาทหินที่โครงการพนมวัน ซึ่งในขณะนั้นมีโครงการความร่วมมือระหว่างประเทศไทยและฝรั่งเศสในการฝึกอบรมด้านการอนุรักษ์โบราณสถานประเภทหิน

รองศาสตราจารย์ ดร.บัณฑิต จุลาสัย ผู้เชิญชวนให้นำความรู้และประสบการณ์จากการทำงานของผู้วิจัยมาจัดระเบียบในรูปแบบของการศึกษาในระดับปริญญาบัณฑิตนี้

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ปิ่นรัชฎ์ กาญจนนัฐิติ ผู้เป็นอาจารย์ที่ปรึกษา พร้อมด้วยท่านอาจารย์ที่เป็นกรรมการสอบทุกท่าน : พลอากาศตรี อาวุธ เงินชูกลิ่น ศาสตราจารย์ ดร. สันติ เล็กสุขุม รองศาสตราจารย์ ดร. ทิพย์สุดา ปทุมานนท์ และ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ม.ล. ปิยลดา ทวีปริงษ์พร

คุณวิเชียร อริยะเดช และคุณกิจจา อยู่โพธิ์ ผู้มีประสบการณ์ในการทำงานบูรณะปราสาทหินมาตั้งแต่เมื่อครั้งที่อยู่ในความดูแลของ ดร.สัญญาชัย หมายมั่น

กรมศิลปากร ท่านผู้บริหารที่เกี่ยวข้องในการดำเนินงานด้านการอนุรักษ์โบราณสถาน ในฐานะที่เป็นผู้บังคับบัญชาของผู้วิจัยทุกท่าน

บุคลากรผู้ปฏิบัติงานเกี่ยวข้องกับการบูรณะปราสาทสด๊กก๊อกธม จ.สระแก้วทุกท่าน อาทิ คุณจุมภฏ ตรีสวัสดิ์ คุณคมชาญ ธงทองทิพย์ คุณสุรัชย์ ธรรมธัช

และคุณเสาวลักษณ์ โปษะนันทน์ ที่ช่วยเหลือทั้งในเรื่องการทำงาน ข้อมูลวิชาการ การแลกเปลี่ยนความคิดเห็น และกำลังใจ

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
บทที่ 1 บทนำ.....	1
1.1 ที่มาของงานวิจัย สมมติฐาน และวิธีการในการศึกษาวิจัย.....	1
1.2 เป้าหมายของการศึกษา.....	5
แนวคิด ทฤษฎีที่เกี่ยวกับการอนุรักษ์โบราณสถาน.....	5
ปัญหาจากการปฏิบัติงาน.....	8
1.3 แนวคิดเกี่ยวกับการอนุรักษ์โบราณสถานประเภทหิน.....	9
แนวคิดเรื่องความแท้.....	10
แนวคิดเรื่องการสื่อความหมาย.....	15
1.4 พัฒนาการของอนัสติโลซิสในประเทศไทย.....	22
บทที่ 2 ปรากฏาสถิศาสตร์.....	32
2.1 ประวัติ และคุณค่าความสำคัญ.....	32
2.2 การศึกษาและการดำเนินการอนุรักษ์ที่ผ่านมา.....	35
2.3 องค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมก่อนการอนุรักษ์.....	39
2.4 ข้อมูลทางสถาปัตยกรรมจากการทดลองประกอบหิน.....	44
และการศึกษาเปรียบเทียบ	
บทที่ 3 การบูรณะที่ปราสาทประธาน ปราสาทสตีล.....	49
3.1 แนวความคิดในการออกแบบและขั้นตอนการดำเนินการ.....	49
3.2 ผลการบูรณะปราสาทประธาน.....	54
บทที่ 4 วิเคราะห์ผลการดำเนินการ.....	94
4.1 ประเด็นปัญหาและอุปสรรคจากการบริหารจัดการ.....	94
4.2 ประเด็นการกำหนดแนวความคิดในการบูรณะ.....	104
การรักษาความแท้.....	104

การสื่อความหมาย.....	111
4.3 วิเคราะห์ผลในแต่ละขั้นตอนของการทำงาน.....	117
บทที่ 5 ข้อเสนอแนะ อนาคตโลจิสติกส์สำหรับการบูรณะปราสาทสด๊กก๊อกธม และบทสรุป.....	149
5.1 ข้อเสนอแนะด้านการบริหารจัดการ.....	149
5.2 ข้อเสนอแนะด้านแนวคิดในการบูรณะ.....	155
5.3 ข้อเสนอแนะในแต่ละขั้นตอนการทำงาน.....	160
5.4 บทสรุป.....	172
รายการอ้างอิง.....	178
ภาคผนวก ก การอนุรักษ์โบราณสถาน.....	185
ภาคผนวก ข อนาคตโลจิสติกส์และปราสาทหิน.....	215
ภาคผนวก ค ศิลปะลพบุรีหรือศิลปะขอมในประเทศไทย.....	238
ภาคผนวก ง ความคิดเห็น และระดับความพึงพอใจที่มีต่อการดำเนินการ.....	242
อภิธานศัพท์.....	256
ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์.....	259

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 1

บทนำ

1.1 สาเหตุที่มาของงานวิจัย สมมติฐานและวิธีการในการศึกษาวิจัย

การศึกษาวิจัยเรื่อง อนัสติโลซิสเพื่อการบูรณะปราสาทศักดิ์ก๊กอกธม ได้เกิดขึ้นจากการที่ผู้วิจัยได้รับมอบหมายให้เข้ามาเป็นผู้รับผิดชอบงานอนุรักษ์โบราณสถานโดยเฉพาะอย่างยิ่งในวิธีที่มีชื่อว่า “อนัสติโลซิส” (anastylosis) หรือที่กรมศิลปากรกำหนดให้แปลเป็นภาษาไทยว่า “การประกอบคืนสภาพ” เป็นวิธีที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่ามีความเหมาะสมสำหรับที่จะใช้กับโบราณสถานประเภทหิน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรณีที่เป็นโบราณสถานศิลปะขอมในประเทศไทย หรือที่เรียกว่าศิลปะลพบุรี ด้วยเหตุที่ด้วยการอนุรักษ์ด้วยอนัสติโลซิสจะสามารถรักษาไว้ซึ่งความแท้ (authenticity) ตามแนวคิดสากลที่ได้ระบุไว้ในกฎบัตรเพื่อการอนุรักษ์โบราณสถานต่างๆที่เป็นที่ยอมรับในขณะนั้น โดยผู้วิจัยได้เริ่มต้นการทำงานครั้งแรกที่ปราสาทพนมวัน จ. นครราชสีมา มาจนถึงในปัจจุบันได้มีโอกาสทำงานอนุรักษ์ด้วยวิธีอนัสติโลซิสนี้ ณ แหล่งปราสาทหินอีกหลายแห่ง ซึ่งจากประสบการณ์ที่ผ่านมาพบว่ามีประเด็นปัญหาที่น่าจะได้ออกทางแก้ไข อันสืบเนื่องมาจากทั้งมิติในเรื่องของปรัชญา แนวคิด และขั้นตอนรายละเอียดของการปฏิบัติงานที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งจากมุมมองในเรื่องของการอนุรักษ์ที่ได้เปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัย ที่มีการให้ความสำคัญในเรื่องของคุณค่าที่จับต้องไม่ได้หรือเป็นนามธรรม (intangible value) และการสื่อความหมาย (interpretation) มากขึ้น

จนในที่สุดเมื่อผู้วิจัยได้รับมอบหมายให้เป็นผู้รับผิดชอบในโครงการบูรณะและพัฒนาปราสาทศักดิ์ก๊กอกธม จ. สระแก้ว ซึ่งเป็นการรับต่อช่วงการทำงานจากที่ได้มีการดำเนินการเบื้องต้นไปบางส่วนแล้ว เนื่องจากปราสาทศักดิ์ก๊กอกธม เป็นโบราณสถานประเภทหินที่มีขนาดใหญ่ และมีคุณค่าความสำคัญมาก ไม่เฉพาะจากขนาดของโบราณสถาน และรูปแบบสถาปัตยกรรม ศิลปกรรม ที่มีคุณค่าทางสุนทรียภาพ ที่ได้รับรู้ในเบื้องต้นจากการสังเกตร่องรอยของงานสลักหินที่ผากไว้ ณ กองหินขนาดใหญ่ที่ตกหล่นอยู่โดยรอบผนังหินที่เป็นแกนของอาคารที่ยังคงสภาพอยู่กับที่ และบางส่วนได้มีการเคลื่อนย้ายออกมาจัดเรียงไว้ภายหลังจากการขุดค้นบูรณะ และการขุดแต่งแล้ว เรื่องราวที่เป็นประเด็นสำคัญอันทำให้ปราสาทศักดิ์ก๊กอกธมแห่งนี้เป็นที่รู้จักอย่างกว้างขวางในหมู่นักวิชาการก็คือจารึกหลักสำคัญ ที่ได้บันทึกประวัติศาสตร์กัมพูชาตั้งแต่การก่อตั้งเมืองพระนครในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 เรื่องมาจนถึงสมัยพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ 2 ซึ่งเป็นรัชสมัยที่โปรดให้สร้างปราสาทศักดิ์ก๊กอกธมแห่งนี้ ไว้อย่างครบถ้วนสมบูรณ์ หลักฐานทางประวัติศาสตร์ชิ้นนี้ นอกจากจะให้ความกระจ่างในเรื่องข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ แต่ยังเป็นตัวอ้างอิงให้ข้อมูลที่เป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการตีความในเรื่องรูปแบบศิลปะสถาปัตยกรรมในแต่ละสมัย ตั้งแต่แบบกุนนในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 มาจนถึงแบบบาปวนในสมัยพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ 2 ไม่ว่าจะเป็โบราณสถานที่อยู่ในราชอาณาจักรกัมพูชาหรือประเทศไทยอีกด้วย

ด้วยความสำคัญของแหล่ง ประกอบกับการดำเนินการอนุรักษ์ที่ได้ดำเนินการไว้แล้วในตอนต้นมีแนวโน้มว่าจะมีปัญหาดังเช่นที่ได้พบเห็นมาจากการทำงานอนัสติโลซิสในแหล่งอื่นๆ ที่ขาดความต่อเนื่องในเรื่อง

การพัฒนาองค์ความรู้ที่น่าจะสืบเนื่องมาได้จากประสบการณ์การทำงานที่ ปราสาทพนมรุ้งและปราสาทเมืองต่ำ จ.บุรีรัมย์ ซึ่งอยู่ในการควบคุมดูแลของ ดร.สัณชัย หมายมั่น ผู้วิจัยจึงได้ริเริ่มที่จะทบทวนแนวคิด วิธีการ และ ขั้นตอนในการทำงานอนุรักษ์โบราณสถาน ซึ่งได้นำมาสู่การทำงานวิจัยเรื่อง อนุรักษ์โบราณสถานเพื่อการบูรณะปราสาทสติก๊กอกธรม นี้ โดยมีวัตถุประสงค์ดังนี้

1. เพื่อศึกษาแนวคิดการอนุรักษ์โบราณสถานทั้งที่เป็นแนวทางสากลซึ่งเป็นที่ยอมรับกันในปัจจุบัน กฎบัตรสากลของสภาการโบราณสถานระหว่างประเทศ(International Council on Monuments and Sites) หรือที่มีคำย่อว่า ICOMOS และแนวคิดการอนุรักษ์โบราณสถานในประเทศไทย ทางเลือกต่างๆของการอนุรักษ์โบราณสถาน ตลอดจนแนวคิดเฉพาะของการอนุรักษ์โบราณสถาน ประเภทหิน
2. เพื่อศึกษาเกี่ยวกับวิธีการบูรณะที่เรียกว่า อนุรักษ์โบราณสถาน ซึ่งได้นำมาใช้กับการอนุรักษ์ปราสาทหิน ตลอดจนพัฒนาการของการนำอนุรักษ์โบราณสถานมาใช้ในประเทศไทย
3. เพื่อประเมินหลักการของการดำเนินการอนุรักษ์โบราณสถานในประเทศไทยโดยใช้เกณฑ์จากแนวความคิด ในการอนุรักษ์โดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเด็นเรื่อง *ความแท้* และ *การสื่อความหมาย* ของโบราณสถาน
4. การวิจัยมีเป้าหมายที่จะหาแนวทางในการแก้ปัญหาที่กำลังประสบอยู่จากการปฏิบัติงานในงาน บูรณะปราสาทสติก๊กอกธรม จ.สระแก้ว รวมถึงเป็นข้อเสนอแนะสำหรับกรมศิลปากรในโครงการ อนุรักษ์ปราสาทหินและโบราณสถานอื่นๆในประเทศไทยต่อไป
5. เพื่อศึกษาสภาพปัญหาและเก็บข้อมูลจากการบูรณะที่ได้ดำเนินการที่ปราสาทประธาน ปราสาท สติก๊กอกธรม ซึ่งใช้เป็นโมเดลทดสอบสมมติฐาน พร้อมด้วยการศึกษาความคาดหวังของภาคส่วน ต่างๆที่เกี่ยวข้อง นำมาสรุปเป็นข้อเสนอแนะสำหรับการบูรณะปราสาทสติก๊กอกธรมในส่วนที่ยังมิได้ ดำเนินการและปรับปรุงแก้ไขการบูรณะที่ได้ดำเนินการไปแล้ว

โครงการบูรณะและพัฒนาปราสาทสติก๊กอกธรม จ.สระแก้ว เป็นโครงการอนุรักษ์โบราณสถานที่ต้อง เนื่องมาจากโครงการสำรวจและออกแบบเพื่อการบูรณะปราสาทสติก๊กอกธรม ที่ได้เริ่มต้นมาตั้งแต่ปี พ.ศ.2536 โดยมีหน่วยศิลปากรที่ 5 ปราจีนบุรี เป็นหน่วยงานรับผิดชอบในขณะนั้น ภายหลังจากการที่ สมเด็จพระเทพ รัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีได้เสด็จพระราชดำเนินมา ณ ปราสาทสติก๊กอกธรม พร้อมกับคณะนักเรียน นายร้อยพระจุลจอมเกล้า ในปี พ.ศ.2533 ตลอดระยะเวลาที่ผ่านมาได้มีการดำเนินการตามโครงการเรื่อยมา เริ่ม จากการกอบกู้กระเบ็ดสืบเนื่องจากที่ตั้งของปราสาทที่อยู่ใกล้กับเส้นเขตแดนระหว่างประเทศไทยและกัมพูชา เคยถูกใช้เป็นสถานที่สู้รบ และค่ายอพยพของชาวกัมพูชาในช่วงก่อนหน้านั้น เมื่อมีความปลอดภัยเพียงพอจึงได้ เริ่มงานสำรวจ เขียนแบบสภาพก่อนการดำเนินการอนุรักษ์ของโบราณสถาน ดำเนินการเคลื่อนย้ายหินหล่น และ ขุดแต่งโบราณสถาน อย่างค่อยเป็นค่อยไปที่ละพื้นที่ของแต่ละองค์ประกอบของโบราณสถาน โดยมาอยู่ในความ รับผิดชอบของสำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 4 ปราจีนบุรี จากการเปลี่ยนแปลงโครงสร้าง การบริหารภายในกรมศิลปากร จนได้เริ่มมีการบูรณะเป็นครั้งแรกในปี พ.ศ.2541 ด้วยวิธีการจ้างเหมา แต่ก็

ประสบปัญหาว่าไม่สามารถดำเนินการบูรณะได้อย่างครบถ้วนเนื่องจากผู้รับจ้างแจ้งว่า ในสมัยก่อนมีการขุดเอาหินที่มีลวดลายไปขายเป็นจำนวนมากทำให้ไม่สามารถประกอบหน้าบันได้ครบ แม้ว่าจะได้กำหนดให้มีการขุดแต่งและทดลองประกอบหินในส่วนหน้าบันไว้แล้วในปี พ.ศ.2540 ในปีงบประมาณต่อมา ก็ยังคงมีแผนการดำเนินงานในลักษณะเดิม มาจนถึงในปีงบประมาณ 2544 ซึ่งผู้วิจัยได้รับมอบหมายให้เข้ามามีส่วนร่วมในโครงการนี้เป็นครั้งแรก

วิธีการในการศึกษาวิจัย ได้เริ่มต้นจากการทบทวนวรรณกรรม สารสนเทศงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ การทบทวนงานศึกษาในช่วงก่อนหน้าของผู้วิจัยเกี่ยวกับอนัสติโลซิส ในวิทยานิพนธ์เรื่อง "การศึกษาเปรียบเทียบการบูรณะโบราณสถานอนัสติโลซิส" เป็นการสืบหาต้นกำเนิดความเป็นมา เป้าหมายเบื้องต้นของวิธีการที่เรียกว่าอนัสติโลซิสนี้ ติดตามพัฒนาการของการนำมาประยุกต์ใช้ในโบราณสถานต่างวาระ ต่างสถานที่กัน โดยเปรียบเทียบระหว่างสิ่งที่เกิดขึ้นในยุโรป ในที่ซึ่งเป็นจุดกำเนิดของอนัสติโลซิส และที่กำลังปฏิบัติกันอยู่ในประเทศไทย ความแตกต่างที่พบทำให้เป็นประเด็นที่ได้ทำการหาสาเหตุ ปัจจัยต่างๆที่ทำให้เกิดความแตกต่างนั้น ซึ่งในที่สุดก็ค้นพบว่าในแต่ละที่ แต่ละภูมิภาค แต่ละวัฒนธรรม ที่มีสภาพแวดล้อมทั้งทางธรรมชาติและสังคม ตลอดจนคุณค่าทางจิตใจที่แตกต่างกัน ย่อมมีคำตอบสำหรับคำถามเดียวกันที่แตกต่างกันออกไป

จากนั้นก็จะได้รวบรวมข้อมูลเอกสารที่เกี่ยวข้องทั้งที่เป็นเอกสารขั้นต้น เช่น ประกาศ บันทึก ระเบียบ กฎบัตรต่างๆที่ได้กล่าวมาแล้ว พร้อมด้วยรายการประกอบแบบ แบบบูรณะ รายงานการบูรณะ เอกสารภาพถ่ายต่างๆ และเอกสารชั้นรอง อ้างอิงจากความคิดเห็นที่ได้มีการวิเคราะห์และตีพิมพ์เผยแพร่ไว้แล้ว โดยข้อมูลที่มีนัยสำคัญสำหรับงานวิจัยนี้ที่ขาดไม่ได้คือข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดและผลงานของ ดร.สัตยชัย หมายมั่น ผู้เป็นสัญลักษณ์ของการอนุรักษ์ปราสาทหินในประเทศไทย และเนื่องจากเป็นงานวิจัยที่ต้องการข้อมูลที่มีความเฉพาะเจาะจงในพื้นที่ที่อยู่ภายใต้การดำเนินการในประเทศไทยโดยกรมศิลปากร ที่มีจุดอ่อนในเรื่องการบันทึกเรื่องราว การจัดเก็บข้อมูลที่สมบูรณ์ การค้นหาเรื่องราวในอดีตเฉพาะจากการรวบรวมเอกสารจึงไม่เพียงพอ

ขั้นตอนต่อมาคือ การวิเคราะห์สภาพปัญหา และ การสรุปข้อเสนอแนะเพื่อจัดทำเป็นมาตรฐานในการปฏิบัติสำหรับที่ปราสาทสด๊กก๊อกธมนี้ ในการวิเคราะห์สภาพปัญหา จะศึกษาสภาพปัญหาและประเมินผลจากการดำเนินการอนุรักษ์ด้วยวิธีอนัสติโลซิสที่ได้ดำเนินการไปแล้วในประเทศไทย ตั้งแต่จุดเริ่มต้นจากประสบการณ์การทำงานที่ใช้วิธีการนี้ที่อยู่ในความรับผิดชอบของผู้วิจัยในช่วงเวลาที่ผ่านมา และจากการศึกษาเปรียบเทียบตัวอย่างโครงการที่ใช้วิธีอนัสติโลซิสที่ดำเนินการในภูมิภาคใกล้เคียง ดำเนินการสำรวจความพึงพอใจและความต้องการของสาธารณชนที่มีต่อการอนุรักษ์ในกรณีต่างๆ ทั้งทางด้านสุนทรียภาพ ทางวิชาการประวัติศาสตร์ โบราณคดี ทางด้านเศรษฐกิจการพัฒนา และทางด้านความผูกพันทางจิตใจของสังคม สรุปเป็นประเด็นปัญหาที่จะต้องหามาตรการในการแก้ไข

ในการศึกษารวบรวมข้อมูลแนวทางการดำเนินการของการอนุรักษ์โบราณสถานประเภทหินในอดีตที่จะแสดงถึงพัฒนาการของการอนุรักษ์ในประเทศไทยโดยกรมศิลปากร นอกจากข้อมูลที่เป็นเอกสารยังได้จัดการสัมมนาทางวิชาการขึ้นตามโครงการพัฒนาบุคลากรผู้ปฏิบัติงานด้านการอนุรักษ์โบราณสถาน ของกลุ่มวิชาการอนุรักษ์โบราณสถาน สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร ระหว่างวันที่ 7-12 กรกฎาคม พ.ศ.2551 เพื่อรวบรวมองค์ความรู้ เรื่องราวความเป็นมา ประสบการณ์ตรง และความคิดเห็นที่เกี่ยวข้องกับโบราณสถานประเภทหินศิลปะ

ขอมในประเทศไทย และการอนุรักษ์ด้วยวิธีอนัสติโลซิส จากวิทยากรที่ถือเป็นผู้ให้ข้อมูลสำคัญ ซึ่งข้อมูลที่ได้รับสามารถนำมาเรียบเรียงเป็นประวัติการอนุรักษ์โบราณสถานประเภทหินในประเทศไทยและเป็นข้อเสนอแนะสำหรับการตั้งสมมติฐานและจัดทำมาตรฐานในการทำงานต่อไป

ในการวิจัยยังได้ศึกษาตัวอย่างการดำเนินการโครงการบูรณะด้วยวิธีอนัสติโลซิสในภูมิภาคใกล้เคียง เช่น โครงการบูรณะปราสาทวัดพู สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว โครงการบูรณะปราสาทบาปวน โดยสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพาทิศ โครงการบูรณะปราสาทนครวัด โดยคณะทำงานของรัฐบาลญี่ปุ่น จากมหาวิทยาลัยวาเซดะ รวมทั้งการดำเนินการในโครงการล่าสุดหลายโครงการในกลุ่มโบราณสถานเมืองพระนคร ซึ่งได้รับข้อมูลจากที่ประชุม คณะผู้เชี่ยวชาญของคณะกรรมการประสานงานระหว่างประเทศเพื่อการปกป้องคุ้มครองและพัฒนาสถานที่ทางประวัติศาสตร์ของเมืองพระนคร (International Coordinating Committee for Safeguarding and Development of the Historic Site of Angkor: ICC Angkor) จัดขึ้นเป็นครั้งที่ 18 ระหว่างวันที่ 2 – 3 มิถุนายน พ.ศ.2552 ณ โรงแรม Sokha Angkor เมืองเสียมราฐ ราชอาณาจักรกัมพูชา เพื่อนำมาใช้ในการเปรียบเทียบตรวจสอบข้อมูล วิธีการและความพึงพอใจในผลการดำเนินงาน

และสำหรับการสรุปข้อเสนอแนะเพื่อจัดทำเป็นมาตรฐานในการปฏิบัติ จะได้ตั้งสมมติฐานของแนวทางที่จะใช้ในการแก้ไขปัญหา โดยแบ่งประเด็นออกเป็นปัญหาด้านการบริหารจัดการ ปัญหาการกำหนดแนวความคิดในการบูรณะ และปัญหาในแต่ละขั้นตอนของการดำเนินการอนุรักษ์ โดยทำการตรวจสอบสมมติฐานด้วยการนำมาทดลองปฏิบัติในโครงการอนุรักษ์ด้วยวิธีอนัสติโลซิส ที่กำลังอยู่ระหว่างการดำเนินการที่ปราสาทสด๊กก๊อกธม จ.สระแก้ว เพื่อให้ได้แนวทางข้อเสนอแนะของการดำเนินการในบางขั้นตอน ของการทำงานของอนัสติโลซิสที่เป็นประเด็นที่จะต้องแก้ไขปรับปรุง ได้แก่

1. การสำรวจทำแผนผังควบคุมโบราณสถานก่อนการขุดแต่ง
2. การขุดแต่ง การเก็บข้อมูล และให้รหัสหินหล่น
3. การเคลื่อนย้ายหินหล่น
4. การบันทึกข้อมูลหลังการขุดแต่ง จัดทำรูปแบบก่อนการบูรณะ
5. การทดลองประกอบหินหล่น
6. การวิเคราะห์รูปแบบสถาปัตยกรรม
7. การออกแบบบูรณะ
8. การถอดรหัสหิน
9. การเตรียมฐานราก หรือโครงสร้างอื่น ๆ ที่มีความจำเป็น
10. การซ่อมแซมหิน การหาหินใหม่เข้ามาทดแทน
11. การทดลองเรียงหิน
12. การประกอบหินกลับคืนสู่ตำแหน่งดั้งเดิม
13. การบันทึกข้อมูลหลังการบูรณะ

1.2 เป้าหมายของการศึกษา

ผู้วิจัยได้กำหนดเป้าหมายการหาข้อมูลพื้นฐานที่จะนำมาใช้ในการวิเคราะห์ผลการดำเนินการเพื่อนำไปสู่การจัดทำข้อเสนอแนะ โดยแบ่งออกได้เป็นสองส่วนได้แก่ แนวคิด ทฤษฎีที่เกี่ยวกับการอนุรักษ์โบราณสถาน และปัญหาจากการปฏิบัติงานในโครงการอนุรักษ์โบราณสถานประเภทหินของกรมศิลปากรในช่วงเวลาที่ผ่านมา

แนวคิด ทฤษฎีที่เกี่ยวกับการอนุรักษ์โบราณสถาน

ในเรื่องแนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้องด้านการอนุรักษ์ที่ใช้เป็นเกณฑ์ในการศึกษา ผู้วิจัยได้ศึกษาจากประวัติศาสตร์การอนุรักษ์โบราณสถาน เพื่อให้เกิดความเข้าใจถึงปรากฏการณ์ทางสังคมในเรื่องแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์โบราณสถาน ว่ามีความเป็นมาอย่างไร เกิดขึ้นที่ไหน เหตุผลที่อยู่เบื้องหลังแต่ละแนวคิดในแต่ละที่ และแต่ละช่วงเวลานั้นคืออะไร ทั้งที่เป็นแนวคิดโดยทั่วไปของยุคสมัยและที่มุ่งเจาะลึกในแนวคิดและเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์ด้วยวิธีอนัสติโลซิส ได้แก่

ความเป็นมาของการใช้อันัสติโลซิสกับสถาปัตยกรรมยุคคลาสสิกในประเทศกรีซ ที่เริ่มต้นจากกระแสความตื่นตัวจากการค้นพบแหล่งในช่วงครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 18 แนวคิดสากลที่มีต่อการอนุรักษ์กลุ่มโบราณสถานอะโครโพลิสแห่งเอเธนส์ แนวคิดด้านการอนุรักษ์ที่เกี่ยวข้องกับการฟื้นฟูศิลปะในยุคกลางในยุคโรแมนติกจากที่ได้เริ่มต้นในประเทศอังกฤษจนได้พัฒนามาสู่นโยบายแบบ stylistic restoration ในฝรั่งเศส โดย Prosper Merimee และ Eugene Emmanuel Viollet-le-Duc ประวัติศาสตร์แห่งช่วงเวลาที่มีความคิดเห็นขัดแย้งกัน ระหว่างกลุ่มที่สนับสนุนการบูรณะปฏิสังขรณ์โบราณสถานในฐานะที่เป็นงานสถาปัตยกรรมที่มีความหมายและประโยชน์ใช้สอย กับกลุ่มที่คัดค้านการบูรณะที่ไม่ต้องการให้เกิดการเปลี่ยนแปลงใดใดกับโบราณสถานในฐานะที่เป็นหลักฐานสำคัญทางโบราณคดี หลักการอนุรักษ์ของ John Ruskin การกล่าวถึงชื่ออันัสติโลซิสอย่างเป็นทางการเป็นครั้งแรก โดย Nikolaos Balanos การเคลื่อนไหวด้านแนวคิดการอนุรักษ์ในอิตาลีโดย Camillo Boito

ยังมีทฤษฎีด้านการอนุรักษ์ของออสเตเรียจาก *Der Moderne Denmkultus*. (The Modern Cult of Monument) โดย Alois Riegl ที่มีการให้คำจำกัดความของคุณค่าและแนวความคิดที่เชื่อมโยงกับการอนุรักษ์สมัยใหม่ไว้ ทฤษฎีด้านการบูรณะโบราณสถานของอิตาลี *Teoria del Restauro* โดย Cesare Brandi แนวทางที่ใช้เป็นข้อมูลอ้างอิงในขณะที่มีการร่างกฎบัตรเวนิซ¹ เป็นทฤษฎีที่กล่าวถึงการแทนที่ส่วนที่ขาดหายไปของโบราณสถานในการบูรณะที่จะใช้อ้างอิงได้อย่างดีสำหรับอนัสติโลซิส นอกจากนี้ยังมีแนวคิดด้านการอนุรักษ์ของ Sir Bernard M. Feilden ซึ่งเป็นแนวคิดที่ยังมีอิทธิพลอยู่ในปัจจุบันอีกด้วย

กฎบัตรเพื่อการอนุรักษ์ทั้งในระดับชาติและระดับระหว่างประเทศ ระเบียบ คำประกาศ ข้อบัญญัติ หรือข้อตกลงต่างๆที่เป็นที่ยอมรับของสังคมใดสังคมหนึ่งในช่วงเวลาต่างๆ ก็ถือว่ามีประโยชน์ในการศึกษาวิจัยใน

¹ Jukka Jokilehto. *A History of Architecture Conservation* (Elsevier, 2005), หน้า 237.

ฐานะเอกสารชั้นต้น เป็นข้อมูลตรงที่สามารถสะท้อนภาพของสังคม แนวความคิด ด้านการอนุรักษ์ในสมัยต่างๆ ได้ ยกตัวอย่างเบื้องต้นได้จากการวิเคราะห์รายชื่อกฎบัตรระหว่างประเทศ และกฎบัตรแห่งชาติซึ่งเป็นที่ยอมรับในระดับระหว่างประเทศด้านการอนุรักษ์มรดกทางวัฒนธรรม² เรียงลำดับตามช่วงเวลาที่ผ่านมา นับตั้งแต่มีการประชุมด้านการอนุรักษ์โบราณสถานในระดับระหว่างประเทศเป็นครั้งแรก และมีการประกาศเป็นกฎบัตรเฮเธนส์ ในปี ค.ศ. 1931 ดังต่อไปนี้ ก็พอที่จะทำให้เห็นได้ถึงพฤติกรรมสังคมภายใน ที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดในเรื่องการอนุรักษ์โบราณสถานในระดับสากลที่มีพัฒนาการตามช่วงเวลาที่ผ่านมา

- The Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments (1931)
- The Venice Charter – International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (1964)
- Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage (1972)
- The Burra Charter (1979, revised 1999)
- Historic Gardens – The Florence Charter (1981)
- Charter for the Conservation of Historic Towns and Urban Areas – The Washington Charter (1987)
- Charter for the Protection and Management of the Archaeological Heritage (1990)
- The Nara Document on Authenticity (1994)
- Charter on the Protection and Management of Under Water Cultural Heritage (1996)
- International Cultural Tourism Charter (1999)
- Charter on the Built Vernacular Heritage (1999)
- Principles for the Preservation of Historic Timber Structures (1999)
- Principles for the Preservation and Conservation/Restoration of Wall Paintings (2003)
- Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage (2003)
- Declaration of the Kimberley Workshop on the Intangible Heritage of Monuments and Sites (2004)
- Xi'an Declaration on the Conservation of the Setting of Heritage Structures, Sites and Areas (2005)
- The ICOMOS Charter for the Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites - proposed (2008)

จากจุดเริ่มต้นที่กฎบัตรเฮเธนส์ จะเห็นว่าแนวคิดด้านการอนุรักษ์โบราณสถานเริ่มขึ้นจากการบูรณะและมองโบราณสถานเฉพาะลักษณะทางกายภาพและเน้นที่อาคารสิ่งก่อสร้างก่อน ถัดมาที่กฎบัตรเวนิซ จึงได้ขยายขอบเขตออกมาให้กว้างขึ้น ด้วยการเพิ่มคำ conservation เข้ามา รวมทั้งการกำหนดให้โบราณสถานมีพื้นที่

² จาก ICOMOS. International Charters for Conservation and Restoration – Monuments and Sites I. (Munich: Lipp GmbH, 2004).

เป็น monument และ site ไม่ใช่เฉพาะแต่ที่เป็นสิ่งก่อสร้างแต่เพียงอย่างเดียว ในช่วงต่อมาจึงได้เกิดแนวคิดการปกป้องคุ้มครองมรดกที่มีคุณค่าความสำคัญที่คนทั้งโลกจะต้องร่วมกันรักษา ซึ่งมีทั้งที่เป็นแหล่งทางธรรมชาติและทางวัฒนธรรม (ในกรณีของแหล่งมรดกโลก หากได้มีการศึกษาลักษณะของแหล่งที่ได้รับการบรรจุไว้ในบัญชีในแต่ละปี ก็จะได้เห็นได้ถึงแนวโน้มของการมองเห็นคุณค่าทางวัฒนธรรมของสังคมในช่วงเวลาที่แตกต่างกันได้ เช่นเดียวกัน) สำหรับเบอร่า ซาเตอร์ แม้ชื่อจะไม่สื่อถึงแนวคิดด้านการอนุรักษ์แต่ใจความของกฎบัตรของออสเตอร์เลียซึ่งเป็นที่ยอมรับในระดับสากลนี้ก็เป็นตัวชี้วัดแนวคิดของสังคมได้เช่นเดียวกัน เช่น การให้ความหมายของคำว่า conservation ให้ครอบคลุมทุกกิจกรรมที่เป็นการอนุรักษ์ทั้งหมด³ และให้ความสำคัญกับการประเมินคุณค่าทางวัฒนธรรม ที่จะนำมาสู่การกำหนดแนวทางในการอนุรักษ์โบราณสถานได้ต่อไป ต่อมาในการประชุมที่เมืองฟลอเรนซ์ได้ทำให้เกิดกฎบัตรการอนุรักษ์ที่เป็นการขยายขอบเขตออกมาจาก กฎบัตรเวนิซเป็นครั้งแรก ด้วยการยกประเด็นของโบราณสถานประเภทสวนประวัติศาสตร์ ที่ต้องการแนวทางการอนุรักษ์ที่ต่างไปจากที่ได้กำหนดไว้ในกฎบัตรเวนิซ เนื่องจากสวนประวัติศาสตร์ถือเป็นโบราณสถานที่มีชีวิต ด้วยมีองค์ประกอบที่เป็นพืชพันธุ์ธรรมชาติ ในขณะที่มุมมองด้านการอนุรักษ์ที่มีอยู่เดิมได้มุ่งเน้นอยู่ที่ซากโบราณสถาน ต่อจากสวนประวัติศาสตร์ในลำดับต่อมาได้มีการหาแนวทางเพิ่มเติมให้กับโบราณสถานประเภทย่าน ชุมชนเมืองประวัติศาสตร์ แหล่งโบราณคดี และแหล่งโบราณคดีได้นำตามลำดับ และยังได้เห็นความสำคัญของการบริหารจัดการที่ควรพิจารณาไปพร้อมๆกับการอนุรักษ์ด้วย

ข้อสรุปจากการประชุมระดับระหว่างประเทศที่เมืองนารา ประเทศญี่ปุ่น ยังได้เป็นการย้ำถึงการให้ความสำคัญกับความเท่าเทียมในการอนุรักษ์โบราณสถาน และต่อมาสังคมยังได้มองเห็นปัญหาที่เกิดจากการท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมและการอนุรักษ์สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น มีการเพิ่มเติมหลักการอนุรักษ์ในรายละเอียดเฉพาะบางประเภทของโบราณสถาน ได้แก่ อาคารที่สร้างด้วยไม้ที่มีความคงทนน้อยกว่าวัสดุประเภทอื่น และภาพจิตรกรรมฝาผนัง ในขณะเดียวกันแนวโน้มของสังคมยังได้มุ่งให้ความสำคัญกับคุณค่าทางนามธรรมที่ถือเป็นส่วนที่สร้างความหมายให้กับโบราณสถานด้วยทั้งจากการประกาศของยูเนสโกและอโคโมส ในปีถัดมาจึงได้เห็นถึงแนวคิดการขยายขอบเขตของการอนุรักษ์ให้ออกมาครอบคลุมถึงสภาพโดยรอบของโบราณสถานด้วยเนื่องจากการเติบโตทางเศรษฐกิจของโลกในปัจจุบันได้ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงกับสภาพโดยรอบของเมืองโบราณต่างๆอย่างมาก จึงเป็นเวลาที่จำเป็นต้องหาทางควบคุมแก้ไขปัญหาร่วมกัน จากเรื่อง setting ยังได้มีความต่อเนื่องมาถึงในปัจจุบันนี้ที่เรากำลังพูดถึงถึงเรื่องของภูมิทัศน์วัฒนธรรม (cultural landscape)

และสำหรับกฎบัตรสากลล่าสุดที่ได้มีการประกาศอย่างเป็นทางการในปี พ.ศ.2551 เรื่อง interpretation and presentation ก็แสดงให้เห็นได้ถึงกระแสแนวคิดในปัจจุบันของการอนุรักษ์ ว่ากำลังมีแนวโน้มมาในเรื่องของการสื่อความหมายและการนำเสนอโบราณสถาน ซึ่งการศึกษาและวิเคราะห์ถึงพัฒนาการของแนวความคิดเกี่ยวกับการอนุรักษ์ที่ทำให้เราเข้าใจอดีต รู้จักแนวทางที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน ก็จะสามารถนำมาซึ่งความเป็นไปได้ในการคาดการณ์แนวโน้มของกระแสสังคมที่จะเกิดขึ้น เพื่อค้นหาแนวทางที่เหมาะสมที่สุดกับเวลาและสถานที่

³ ...all the processes of looking after a place so as to retain its cultural significance. (article 1)...may include... maintenance, preservation, restoration, reconstruction, adaptation and interpretation / a combination of more than one of these. (article 14)

ดังเช่นในการศึกษาวิจัยในครั้งนี้มีวัตถุประสงค์หลักประการหนึ่งที่จะค้นหาสมดุลระหว่าง การรักษาความแท้ และ แนวทางในการสื่อความหมายคุณค่าทางสถาปัตยกรรมของโบราณสถาน ซึ่งได้มาจากการประเมินหลักการของการดำเนินการ อนุรักษ์โบราณสถานในประเทศไทยโดยใช้เกณฑ์จากแนวความคิดสากลในการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมซึ่งเป็นที่ยอมรับในปัจจุบัน ตามแนวทางของ ICOMOS โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสองประเด็นที่กล่าวมานี้

ปัญหาจากการปฏิบัติงาน

การวิจัยยังมีเป้าหมายที่จะหาแนวทางในการแก้ปัญหาที่กำลังประสบอยู่จากการปฏิบัติงานในโครงการอนุรักษ์โบราณสถานประเภทหิน ได้แก่

1. ในปัจจุบันยังขาดเกณฑ์ที่จะชี้วัดความสมดุลระหว่าง ความแท้ดั้งเดิมของวัสดุ และความต้องการ การสื่อความหมายที่ชัดเจนของโบราณสถานด้วยความสมบูรณ์ของรูปทรงทางสถาปัตยกรรม ในขั้นตอนของการนำองค์ประกอบดั้งเดิมของโบราณสถานกลับคืนสู่ที่ตั้งดั้งเดิม เพื่อตัดสินใจว่าจะดำเนินการบูรณะหรือไม่ และควรบูรณะมากน้อยแค่ไหน ยังขาดการกำหนดขั้นตอนและมาตรฐานการทำงานที่สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ดังกล่าว
2. ในการจัดทำโครงการอนุรักษ์โบราณสถาน ยังมีปัญหาขาดการวางแผนที่ดี การเสนอของบประมาณหรือการได้รับอนุมัติโครงการในแต่ละปี อาจไม่สอดคล้องกับความจำเป็นและขั้นตอนการดำเนินงานที่ควรจะเป็นตามหลักวิชาการ เพื่อรักษาคุณค่าของโบราณสถาน
3. การทำงานทางด้านการอนุรักษ์โบราณสถานซึ่งกรมศิลปากรรับผิดชอบอยู่ในปัจจุบัน มีการกระจายภารกิจไปตามสำนักงานต่างๆที่ตั้งอยู่ในส่วนภูมิภาค แบ่งออกได้เป็น 15 สำนัก แต่ด้วยข้อจำกัดในเรื่องของอัตรากำลังทำให้ไม่มีสถาปนิกและวิศวกรไปประจำในส่วนภูมิภาคได้ การปฏิบัติงานโดยเฉพาะอย่างยิ่งในขั้นตอนของการศึกษาข้อมูลเบื้องต้น การดำเนินการทางโบราณคดี และการจัดทำรูปแบบเพื่อการอนุรักษ์จึงแล้วแต่จะคิดจะทำกันในแต่ละสำนัก โดยไม่ได้ประสานมายังสถาปนิกและวิศวกรในส่วนกลาง การตรวจสอบโดยเจ้าหน้าที่ในส่วนกลางมักจะต้องเป็นไปในลักษณะรวมชมด้วยสาเหตุของการที่จะต้องใช้งบประมาณให้ได้ตามเป้าหมาย ผลที่ได้รับคือไม่สามารถตรวจสอบความเหมาะสมของโครงการอนุรักษ์นั้นๆได้จริง
4. เจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงานทางฝ่ายช่างอนุรักษ์ และฝ่ายนักโบราณคดีขาดการประสานงานในการทำงานร่วมกัน ขาดเกณฑ์ในการกำหนดแบ่งสรรหน้าที่อย่างเหมาะสม
5. หลังจากที่มีแบบอนุรักษ์ได้รับการลงนามอนุมัติโดยอธิบดีกรมศิลปากรเป็นที่เรียบร้อยแล้ว พร้อมทั้งจะนำไปดำเนินการ แต่ในทางปฏิบัติผลสำเร็จของโครงการกลับขึ้นอยู่กับภาระที่ต้องไปตรวจงานให้บ่อยครั้งที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ มิฉะนั้นก็จะต้องส่งการให้ถอดหรือแล้วประกอบใหม่ทุกครั้ง ทั้งโครงการที่ดำเนินการเองและที่เป็นการจ้างเหมาบูรณะ การดำเนินการต้องพึ่งพากลุ่มช่างผู้มีประสบการณ์ในการคัดเลือกหินและจัดวางหินเข้าที่จากการที่เคยได้ทำงานที่ปราสาทเมืองต่ำ ภายใต้การดูแลของ ดร.สฤชัย หมายมั่น ซึ่งมีเหลืออยู่เพียงไม่กี่คน และในขณะนี้กำลังขาดความ

ตั้งใจในการปฏิบัติงานให้ได้ผลงานที่จะออกมาดีที่สุดเนื่องจากต้องแบ่งเวลาให้กับหลายงานที่กรมศิลปากรจัดจ้างในเวลาเดียวกัน

6. นับตั้งแต่เริ่มมีการนำอนัสติโลซิสมาประยุกต์ใช้กับโบราณสถานในสถาปัตยกรรมเขมร (รวมทั้งศิลปะขอมในประเทศไทย) ยังไม่เคยมีการศึกษาเพื่อกำหนดมาตรฐานของการดำเนินที่เฉพาะเจาะจง ในทางปฏิบัติจึงส่งผลให้ขาดเอกภาพในการดำเนินการ ดังตัวอย่างในราชอาณาจักรกัมพูชา ที่แนวทางในการดำเนินการของอนัสติโลซิสมีความแตกต่างกันไปแล้วแต่คณะทำงานของแต่ละประเทศ มีทั้งแนวทางที่สืบทอดมาตั้งแต่การดำเนินการในอดีตเมื่อครั้งยังเป็นคณะทำงานเดี่ยวเท่านั้นที่ดูแลพื้นที่ของสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพาทิศ ทั้งแนวทางที่ให้ความสำคัญของความแท้ของวัสดุตามแนวทางอย่างตะวันตกมากเป็นพิเศษ พร้อมด้วยการทำงานที่เป็นระบบมีความเป็นวิชาการสูงของคณะทำงานของรัฐบาลญี่ปุ่นโดยมหาวิทยาลัยวาเซดะ หรือแนวทางที่มุ่งเน้นความแท้ของเทคนิควิธีการก่อสร้างและความสมบูรณ์ของงานสถาปัตยกรรม โดยการปฏิสังขรณ์ด้วยเทคนิคดั้งเดิมทุกประการพร้อมทั้งการสลักลวดลายครบถ้วนเช่นเดียวกันของคณะทำงานจากสาธารณรัฐประชาชนจีน จึงถือว่าเรายังขาดแบบอย่างที่เหมาะสมที่สุดที่จะนำมาใช้เป็นแนวทางในการปฏิบัติของประเทศไทย
7. การดำเนินการบูรณะโบราณสถานในระยะเวลาที่ผ่านมาซึ่งอยู่ภายใต้การกำกับดูแลของกรมศิลปากร ในหลายโครงการได้ประสบปัญหาด้านความเชื่อมั่นและความพึงพอใจจากสาธารณชนผู้เป็นเจ้าของมรดกของชาติ บ่อยครั้งที่มีการวิพากษ์วิจารณ์จากนักวิชาการและภาคประชาชนในกลุ่มต่างๆทั้งที่มีเหตุผลและด้วยขาดข้อมูลที่ถูกต้อง ซึ่งในทางปฏิบัติยังไม่เคยมีการพิจารณาในเรื่องความคิดเห็นของสาธารณชนและวางมาตรการในการทำงานให้มีการประชาสัมพันธ์ทำความเข้าใจ และมีหลักการที่สามารถชี้แจงเกี่ยวกับสิ่งที่ได้ดำเนินการไปได้

1.3 แนวคิดเกี่ยวกับการบูรณะโบราณสถานประเภทหิน

สืบเนื่องจากสมมติฐานที่ตั้งไว้สำหรับงานวิจัยในเรื่องอนัสติโลซิสนี้ต้องการนำเสนอแนวทางในการปฏิบัติที่เหมาะสมกับสถานการณ์ในปัจจุบันที่ยังคงมีความต่อเนื่องมาจากแนวคิดทางด้านการอนุรักษ์โบราณสถานที่สืบต่อมาตั้งแต่ยุคเริ่มแรก และได้มีแนวคิดใหม่ๆเกิดขึ้นเข้ามาผสมผสาน จึงได้ทำการศึกษาถึงแนวคิดในเรื่องความแท้ ซึ่งถือว่าเป็นวัตถุประสงค์หลักในการอนุรักษ์ด้วยวิธีอนัสติโลซิส จนทำให้วิธีการนี้ได้รับการยอมรับในระดับสากลมาตั้งแต่การประกาศอย่างเป็นทางการในกฎบัตรเฮนเนส และกฎบัตรเวนิซในยุคเริ่มแรกของการเกิดแนวคิดการอนุรักษ์อย่างสากลขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเด็นที่เกี่ยวกับความแท้ของวัสดุและมีข้อข้าง เมื่อได้ผ่านกาลเวลามาสู่การขยายแนวคิดที่ได้มีการนำมาอธิบายให้ชัดเจนขึ้นใน Burra Charter ในปี พ.ศ. 2522 (ล่าสุดปรับแก้ไข พ.ศ.2542) และการค้นหาคำความหมายใหม่ที่เป็นที่ยอมรับ ใน Nara Document on Authenticity ในปี พ.ศ. 2537 อันเป็นผลจากการประชุมที่เมืองนารา ประเทศญี่ปุ่น ได้มีการขยายขอบเขตความหมายของ ความแท้ ให้กว้างขวางขึ้นและเป็นที่ยอมรับโดยทั่วไปในปัจจุบัน และใช้เป็นเกณฑ์หนึ่งที่สำคัญอย่างยิ่งในการบ่งชี้ถึงคุณค่าที่มีความโดดเด่นเป็นสากล (Outstanding Universal Value) ของมรดกโลกทาง

วัฒนธรรม จากแนวคิดในเรื่องของคุณค่าที่เป็นนามธรรม ของมรดกวัฒนธรรม และการสื่อความหมาย ยังได้มีการพัฒนาขึ้น ดังตัวอย่างจากการประชุมในระดับระหว่างประเทศที่จัดขึ้นด้วยความริเริ่มของ ICCROM ที่เมืองริกา ประเทศลัตเวีย ได้ประกาศเป็นแนวทางสำหรับงานปฏิสังขรณ์ที่คำนึงถึงคุณค่าของความแท้และการสื่อความหมายของโบราณสถาน ที่เปลี่ยนแปลงไปจากแนวคิดเดิมที่เคยคัดค้านการปฏิสังขรณ์มาโดยตลอด จนในที่สุดได้มีการประกาศออกมาเป็นกฎบัตรล่าสุดของอิโคโมส ว่าด้วยเรื่องของการสื่อความหมายของมรดกวัฒนธรรมโดยตรง ได้แก่ กฎบัตรอิโคโมสว่าด้วยการสื่อความหมายและการนำเสนอแหล่งมรดกวัฒนธรรม (ICOMOS Charter for the Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites) ซึ่งมีการรับรองอย่างเป็นทางการในปี พ.ศ. 2551

แนวคิดเรื่องความแท้

ความแท้ มีความหมายรวมถึง ความดั้งเดิมที่ตรงข้ามกับการลอกเลียนแบบ เป็นของจริงที่ไม่ใช่การหลอกลวง เป็นของแท้ที่ไม่เป็นของปลอม...ตามความหมายจากรากศัพท์ในภาษากรีก authentikos (โดย autos หมายถึง myself, the same) และมีการแสดงออกที่เป็นตัวของตัวเอง มีเอกลักษณ์เฉพาะตน...ตามรากศัพท์ในภาษาละติน auctor (หมายถึง an originator, authority)⁴

จากที่ปรากฏในกฎบัตรเอเธนส์ กฎบัตรสากลว่าด้วยการบูรณะโบราณสถาน (The Athens Charter for the restoration of historic monuments) ที่ได้มีการรับรองจากที่ประชุมนานาชาติครั้งแรกของสถาปนิกและช่างเทคนิคด้านการอนุรักษ์โบราณสถาน ณ กรุงเอเธนส์ สืบเนื่องมาจากโครงการอนุรักษ์กลุ่มโบราณสถานอะโครโพลิสแห่งเอเธนส์ ในปี พ.ศ. 2474 ประกาศเป็นบทสรุปหลัก 7 ประการที่เรียกว่า “Carta del Restauro” แม้จะไม่ได้มีข้อใดที่กล่าวถึง ความแท้ โดยตรงแต่ในรายละเอียดของประเด็นที่เกี่ยวข้องกับเรื่องเทคนิคการอนุรักษ์ได้กล่าวถึงข้อพิจารณาของที่ประชุมไว้ว่า “ในกรณีของซากโบราณสถาน การอนุรักษ์จำเป็นต้องให้ความสำคัญระดับระวางอย่างมาก และเป็นไปเพื่อการนำชิ้นส่วนดั้งเดิม (original fragments) ที่ได้ค้นพบกลับคืนสู่อยู่ที่...” และได้ระบุค่าที่มีความหมายดังกล่าวไว้ในวงเล็บด้านหลังว่า “อนัสติโลซิส” จึงเห็นได้ว่าอนัสติโลซิส และความดั้งเดิม หรือความแท่นั้นมีจุดกำเนิดและผูกพันกันมาตั้งแต่เริ่มต้น

ต่อมาตามที่เวนิซชาร์เตอร์ หรือ กฎบัตรสากลสำหรับการอนุรักษ์และการบูรณะโบราณสถาน ซึ่งเป็นผลมาจากการประชุมนานาชาติครั้งที่สองของสถาปนิกและช่างเทคนิคด้านการอนุรักษ์โบราณสถาน ณ เมืองเวนิซ ในปี พ.ศ.2507 และได้มีการรับรองโดยอิโคโมส ในปี พ.ศ.2508 ได้กล่าวไว้ตั้งแต่ในส่วนบทนำที่ช่วยย้ำถึงเจตนารมณ์ของกฎบัตรว่า

“โบราณสถานที่ตกทอดกันมาหลายชั่วอายุคนนั้นเปี่ยมด้วยเรื่องราวจากอดีตและคงอยู่มาจนถึงวันนี้ เป็นพยานหลักฐานของประเพณีอันเก่าแก่ที่เคยมีมาประชาชน ในปัจจุบันได้มีความสำนึกในเอกภาพของคุณค่าแห่งมนุษยชาติ และมองโบราณสถานในฐานะที่เป็นมรดกของส่วนรวม จึงเป็นที่ยอมรับถึงความรับผิดชอบร่วมกันในอันที่จะปกป้องมรดกเหล่านี้ไว้ให้อนุชนรุ่นต่อไป นับเป็นหน้าที่ของเราที่จะมอบมรดกเหล่านี้โดยคงไว้ซึ่งความแท้...”

⁴ Jokilehto, A History of Architectural Conservation, (Elsevier,2005), หน้า 296.

และยังได้กล่าวไว้เป็นแนวทางสำหรับการบูรณะ (restoration) ว่า “...ในขั้นตอนของการบูรณะ มีเป้าหมายที่จะรักษาและเผยให้เห็นคุณค่าทางสุนทรียภาพ และทางประวัติศาสตร์ของโบราณสถาน ซึ่งจะต้องเคารพต่อวัสดุดั้งเดิม และเอกสารที่เป็นของแท้ โดยการบูรณะจะต้องหยุด ณ จุดที่เริ่มจะต้องมีการคาดเดาสันนิษฐาน...” เป็นการแสดงถึงแนวคิดในการรักษาความแท้ไว้อย่างชัดเจน และในข้อ 15 ที่ว่าด้วยเรื่องการขุดค้น ยังได้แสดงถึงแนวความคิดที่สืบทอดมาจากการประชุมครั้งแรกที่เอเธนส์ ด้วยการเอ่ยถึง อนัสติโลซิส อีกครั้งในฐานะวิธีการอนุรักษ์ที่สามารถทำได้เนื่องจากเป็นการบูรณะจากชิ้นส่วนที่มีอยู่เดิมเท่านั้น ต่างจากแนวทางการปฏิสังขรณ์ที่ควรหลีกเลี่ยงดังนี้ “...อย่างไรก็ตามก่อนอื่นควรงดเว้นการปฏิสังขรณ์ นอกจากจะใช้วิธีการประกอบคืนสภาพ (อนัสติโลซิส) ซึ่งเป็นการนำชิ้นส่วนที่มีอยู่แต่กระจัดกระจายมาประกอบใหม่เท่านั้น...”⁵

ในกฎบัตรเวอรอ หรือ กฎบัตรอริโคโมสออสเตรเลียสำหรับสถานที่ที่มีความสำคัญทางวัฒนธรรม (The Burra Charter: The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance) ซึ่งเป็นที่ยอมรับกันในระดับสากลไม่เฉพาะแต่เพียงใช้สำหรับภายในออสเตรเลียเท่านั้น ยังได้เน้นในประเด็นเรื่องความสำคัญทางวัฒนธรรมของโบราณสถานประกอบด้วยคุณค่าทางสุนทรียภาพ คุณค่าทางประวัติศาสตร์ คุณค่าทางวิชาการ และคุณค่าทางสังคม โดยความแท้จะสามารถใช้เป็นตัวชี้วัดประการหนึ่งของคุณค่าทางวิชาการได้ ดังนั้นการที่ได้ระบุในข้อ 2.2 ว่า “วัตถุประสงค์ของการอนุรักษ์คือการรักษาความสำคัญทางวัฒนธรรมของสถานที่นั้นๆไว้” ก็หมายรวมถึงการรักษาความแท้ไว้ด้วย

ใน Nara Document on Authenticity ได้ระบุว่า “ความแท้ ตามที่ปรากฏอยู่ในเวนิซชาร์เตอร์ ถือว่าเป็นปัจจัยเชิงคุณภาพที่สำคัญ ในฐานะที่เป็นความน่าเชื่อถือของแหล่งข้อมูล มีบทบาทที่สำคัญมากในทุกการศึกษาทางวิชาการ การดำเนินการอนุรักษ์ การบูรณะของแหล่งมรดกทั้งที่อยู่ในบัญชีมรดกโลกและบัญชีอื่นๆ”⁶ และไม่ว่าจะเป็นการอนุรักษ์โบราณสถานประเภทใด คุณลักษณะในเรื่องความแท้ก็น่าที่จะเป็นตัวชี้วัดที่สำคัญถึงคุณค่าของโบราณสถานและเป็นสิ่งที่จะต้องรักษาไว้ในกระบวนการของการอนุรักษ์

จากระเบียบกรมศิลปากรว่าด้วยการอนุรักษ์โบราณสถาน พ.ศ. 2528 ซึ่งถือได้ว่าเป็นกฎบัตรเพื่อการอนุรักษ์โบราณสถานฉบับแรกของไทย เกิดขึ้นสืบเนื่องจากการที่กรมศิลปากรได้สมัครเข้าเป็นสมาชิกของอริโคโมส และได้จัดตั้งอริโคโมสไทยขึ้น เพื่อให้เป็นคณะกรรมการระดับชาติตัวแทนตัวแทนประเทศไทยในอริโคโมส จึงได้นำแนวทางในกฎบัตรเวนิซมาประยุกต์ใช้

“...ซากโบราณสถานควรอนุรักษ์โดยการรวบรวมชิ้นส่วนต่าง ๆ ที่มีผู้มาประกอบขึ้นไว้ให้เหมือนเดิม หรืออาจจะเป็นเพียงการรวบรวมชิ้นส่วนต่าง ๆ มาประกอบขึ้นไว้เป็นบางส่วน...”⁷ เมื่อพิจารณาใจความนี้แล้วจะเห็นว่าตรงกับแนวทางอนุรักษ์ที่ในกฎบัตรเวนิซได้แนะนำไว้เพื่อการรักษาความแท้ซึ่งได้แก่ อนัสติโลซิส

จากความเป็นมาของการนำวิธีการอนัสติโลซิสมาประยุกต์ใช้ ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้นจะพบว่าก่อนหน้าที่ผู้เชี่ยวชาญด้านการอนุรักษ์ชาวฝรั่งเศสจะมาทำการศึกษาและดูแลรักษามรดกวัฒนธรรมในกัมพูชาในฐานะประเทศอาณานิคมจะได้ใช้วิธีอนัสติโลซิสในการบูรณะโบราณสถานประเภทหินที่มีอยู่มากมายนั้น นักวิชาการกลุ่มนี้กลับมีแนวความคิดที่แตกต่างไปจากนักอนุรักษ์สายหลักของประเทศฝรั่งเศสในยุคก่อนหน้า

⁵ 3rd paragraph of Article 15- Excavations, Venice Charter.

⁶ คุณค่า และความแท้ จากข้อ 10 ของ Document de Nara sur l'Authenticite (แปลจาก ฝรั่งเศสเนื่องจากมีใจความมากกว่า)

⁷ ข้อ 12 ระเบียบกรมศิลปากรว่าด้วยการอนุรักษ์โบราณสถาน พ.ศ. 2528

นั่น ที่ว่า “การบูรณะ นั้นเป็นสิ่งใหม่ การบูรณะอาคารสักหลังหนึ่งไม่ใช่การอนุรักษ์หรือซ่อมแซม หรือสร้างขึ้นใหม่ แต่คือการนำอาคารกลับไปสู่สภาพที่สมบูรณ์ที่สุด ซึ่งอาจไม่เคยเป็นมาก่อนเลยในประวัติศาสตร์ของอาคารนั้น...”⁸ แต่กลับเห็นว่าควรปล่อยให้โบราณสถานไว้ในลักษณะที่กาลเวลาได้ฝากร่องรอยไว้ ตามรสนิยมที่ชื่นชมความรุ่งโรยของอาคารที่ได้มีความเชื่อมโยงกับปรัชญาการบูรณะในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ที่เหตุผลหนึ่งของการที่จะไม่ฟื้นฟูอาคารโบราณก็เพราะการบูรณะจะ “นำเอาภาพลักษณ์ของความเก่าแก่โบราณออกไป... จากส่วนเก่าแก่ของตัวโบราณสถานที่เหลืออยู่” (William Morris กล่าว)⁹ การอนุรักษ์ที่พอจะทำได้ก็คือประวิงเวลาให้การเสื่อมสภาพช้าลงกว่าที่ควรจะเป็นด้วยการค้ำยันหรือรัตรอบเท่านั้น จะเห็นได้ว่าแนวคิดนี้ก็คือการให้ความสำคัญกับความแท้เป็นสำคัญ สอดคล้องกับ “การเปลี่ยนแปลงที่มากเท่าที่มีความจำเป็นแต่ให้น้อยที่สุดที่จะเป็นไปได้”¹⁰ จนในที่สุดเมื่อนายองรี มาร์ชาร์ล ผู้รับผิดชอบในยุคนั้นได้รับคำเชิญให้ไปดูงานการอนุรักษ์โบราณสถานที่เกาะชวา ประเทศอินโดนีเซีย ซึ่งเป็นแหล่งที่นำอนาสตีโลซิสมาใช้ในภูมิภาคเป็นที่แรก ได้เห็นว่าเรายังคงสามารถรักษาความแท้ไว้ได้เมื่อทำการอนุรักษ์ด้วยวิธีอนาสตีโลซิสนี้ ในขณะที่สามารถนำเสนอโบราณสถานให้เป็นที่เข้าใจด้วยการนำเสนอรูปแบบสถาปัตยกรรมดั้งเดิมกลับคืนมา ได้ทั้งความแท้ของวัสดุ และของรูปแบบสถาปัตยกรรม

“...การอนุรักษ์มรดกทางประวัติศาสตร์ในทุกรูปแบบทุกยุคสมัย ย่อมมีที่มาจากคุณค่าที่เราให้กับมรดกนั้น ความสามารถที่จะเข้าใจถึงคุณค่าเหล่านี้ ส่วนหนึ่งมาจากระดับความน่าเชื่อถือและความเป็นจริงของแหล่งข้อมูลที่นำมาใช้ในการอ้างอิงสนับสนุนคุณค่านั้น ความรู้ความเข้าใจในแหล่งข้อมูลเหล่านี้จะสัมพันธ์กับลักษณะที่เป็นของดั้งเดิมและได้มีขึ้นในช่วงต่อมาจนกลายเป็นประวัติศาสตร์และความหมายของมรดก นำมาตั้งเป็นเกณฑ์ตัดสินความแท้ที่เกี่ยวข้องกับทั้งรูปทรงและวัสดุของมรดก”¹¹ ด้วยเหตุนี้ความแท้จึงได้มีบทบาทสำคัญสำหรับการบ่งชี้คุณค่าของมรดกวัฒนธรรม ดังตัวอย่างที่ได้มีการนำมาใช้เป็นเกณฑ์หนึ่งในการพิสูจน์คุณค่าที่มีความโดดเด่นเป็นสากล (Outstanding Universal Value) ของมรดกโลกทางวัฒนธรรม โดยแหล่งมรดกที่สมควรจะได้รับการบรรจุในบัญชีมรดกโลกนั้นจะต้องผ่านการทดสอบความแท้ (test of authenticity) ที่รักษาบูรณภาพแบบดั้งเดิมของมรดกไว้ จาก Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention ได้กำหนดว่าจะต้องพิจารณา ความแท้ ใน 4 ด้าน¹² ประกอบด้วย

- ความแท้ของการออกแบบ (design)
- ความแท้ของวัสดุ (material)
- ความแท้ของฝีมือช่าง (workmanship), หรือ
- ความแท้ของสภาพโดยรอบ (setting)

⁸ Viollet-le-Duc, “Restoration”, อ้างถึงใน ปิ่นรัษฎ์ กาญจนรัชชิตติ, การอนุรักษ์มรดกสถาปัตยกรรมและชุมชน, หน้า 6.

⁹ David Lowenthal, *The past is a Foreign Country*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), หน้า 151.

¹⁰ Burra Charter, 1999.

¹¹ ข้อ 9 Nara Documentation on Authenticity, 1994.

¹² Bernard M. Feiden and Jukka Jokilehto, *Management Guidelines for World Cultural Heritage Sites* (Rome: ICCROM, 1998), หน้า 17.

แหล่งมรดกจะต้องยังรักษาบูรณภาพของแหล่งไว้ด้วยความเคารพในความแท้ทั้ง 4 ด้านนี้ โดยมีการพิจารณาถึงความแท้ของวัสดุเป็นเบื้องต้นเพื่อใช้ในการชี้วัดความแท้ของการออกแบบและฝีมือช่าง พร้อมด้วย ความแท้ของสภาพโดยรอบที่จะช่วยส่งเสริมให้ระดับความแท้ของมรดกสูงขึ้น “ในการพิจารณาจะมีได้จำกัดอยู่ เฉพาะที่รูปทรงและโครงสร้างดั้งเดิมเท่านั้น แต่ให้รวมถึงการต่อเติม ปรับเปลี่ยนที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาต่อมาที่ ก่อให้เกิดคุณค่าทางศิลปกรรมและประวัติศาสตร์ของแหล่งด้วย”¹³

Stefan Tschudi-Madsen ผู้เขียนเรื่อง Restoration and Anti-Restoration ซึ่งถือเป็นหนึ่งในผลงานหลักด้านทฤษฎีการอนุรักษ์ในศตวรรษนี้ และเคยเป็นอดีตนายกคณะกรรมการมรดกโลก เชื่อว่า ความแท้ เป็น สิ่งที่มีความจำเป็นและต้องได้รับการเคารพในงานบูรณะ งานอนุรักษ์ และงานสงวนรักษาทั้งหมด ไม่ว่าจะวัสดุจะเป็นหิน หรือไม้ โดยเขามีแนวในการพิจารณาในเรื่องนี้ที่แบ่งออกได้เป็น 5 ประเด็นคือ วัสดุ โครงสร้าง ผิวนสัมผัส รูปทรงสถาปัตยกรรม และประโยชน์ใช้สอย ซึ่งเห็นได้ว่าการวิเคราะห์ของเขาได้ขยายขอบเขตประเด็นเรื่อง ความแท้ของวัสดุ ให้รวมถึงโครงสร้างและผิวนสัมผัสด้วย รวมทั้งได้เพิ่มแนวคิดของความแท้ของประโยชน์ใช้สอย เข้ามา¹⁴

ในการกำหนดแนวความคิดในการอนุรักษ์ ที่อ้างอิงกับประเด็นเรื่องความแท้จึงอาจพิจารณาได้จาก ความแท้ของ 4 ประเด็นแรก ผนวกด้วยความแท้ของประโยชน์ใช้สอย โดยมีรายละเอียดในการพิจารณาความแท้ ในแต่ละด้านดังนี้

1. ความแท้ของการออกแบบ

เป็นแนวคิดที่เน้นในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการออกแบบของโบราณสถาน ทั้งในเรื่องลักษณะความงามทางศิลปกรรม สถาปัตยกรรม รูปทรงและ การใช้สอย รวมไปถึงความสัมพันธ์กับที่ตั้งที่เป็นสถานที่ก่อสร้าง สิ่งที่จะเป็นตัวบ่งชี้ถึงความแท้ของการออกแบบได้แก่ การรักษาไว้ซึ่งการใช้วัสดุ โครงสร้าง และเทคนิคการก่อสร้างในแบบที่เป็นสาระของการออกแบบของโบราณสถานนั้น และจะกระทำได้ด้วยการบูรณะที่เหมาะสมที่ช่วยเปิดเผย รูปทรงและโครงสร้างในอดีตของโบราณสถาน จากที่เคยถูกเปลี่ยนแปลง ละทิ้ง หรือทำลายไปในเวลาที่ผ่านมา

การดำเนินการในลักษณะดังกล่าวจะต้องสามารถปรับแก้ไขได้ และจะต้องไม่ใช่การดำเนินการในแนวทาง stylistic restoration ที่เลือกอนุรักษ์ไว้เพียงรูปแบบในยุคใดยุคหนึ่งขณะที่วัสดุส่วนที่อยู่ในยุคอื่นๆ ออกไป แนวคิดในปัจจุบันเราจะให้ความสำคัญกับหลักฐานจากทุกยุคสมัย จากทุกช่วงเวลาในประวัติศาสตร์ การสำรวจเก็บข้อมูลอย่างเป็นระบบ การศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสารรายงานต่างๆ เป็นสิ่งที่มีความจำเป็น การเติมเต็มส่วนที่ขาดหายไปสามารถกระทำได้เมื่อส่วนสำคัญส่วนใหญ่ของโบราณสถานยังคงอยู่ เป็นข้อมูลที่เพียงพอในการตัดสินใจที่จะดำเนินการในส่วนที่ขาดหายไปด้วยความมั่นใจ ความเหมาะสมของการดำเนินการ ยังต้องพิจารณาจากบริบทในปัจจุบันประกอบกับหลักฐานข้อเท็จจริงด้วย ทั้งนี้ส่วนที่เติมเข้ามาใหม่จะต้องมีความแตกต่างไปจากส่วนดั้งเดิม ในการสร้างความแตกต่างให้เกิดขึ้นนี้ก็ต้องให้ความระมัดระวังไม่ให้ของเก่ากับของใหม่ดูแตกต่างกันมากเกินไป กล่าวคือความแตกต่างที่ต้องกลมกลืน

¹³ The Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention (par. 79)

¹⁴ Herb Stovel, “Working Towards the Nara Document”, *Proceedings Nara Conference on Authenticity*, (Japan: UNESCO, 1995), หน้า xxxiii

ประเด็นในการพิจารณาในเรื่องการออกแบบ ยังประกอบด้วย เรื่องสี ผิวสัมผัส นอกเหนือจากรูปทรง การเสริมความมั่นคงด้วยโครงสร้างสมัยใหม่อาจจะทำได้แต่จะต้องจำกัดให้น้อยที่สุด อนิสติโลซิสสามารถเป็นที่ ยอมรับได้ในข้อแม้ที่การดำเนินการมาจากแหล่งข้อมูลหลักฐานที่เชื่อถือได้ ที่บ่งชี้ข้อมูลที่ดั้งเดิมของแต่ละ องค์ประกอบ นำมาซึ่งรูปแบบดั้งเดิมที่เป็นเจตนาของการก่อสร้าง ที่มีความสำคัญทางด้านรูปแบบศิลปกรรม ของโบราณสถาน ทำให้ผู้เยี่ยมชมเห็นได้อย่างชัดเจนขึ้น และไม่ทำให้การสื่อความหมายผิดพลาด

2. ความแท้ของวัสดุ

เป็นแนวคิดที่ให้ความสำคัญกับแหล่งกำเนิดของมรดก จึงเน้นที่เนื้อวัสดุที่เป็นส่วนหนึ่งของการ สร้างสรรค์มาตั้งแต่แรกเริ่ม สิ่งที่จะเป็นเครื่องบ่งชี้ถึงความแท้ของวัสดุ ได้แก่ ตัววัสดุดั้งเดิมของสิ่งก่อสร้าง ร่องรอยของประวัติศาสตร์และกาลเวลาที่ให้คุณค่าความเก่าแก่ การให้ความเคารพต่อคุณค่าความแท้ของวัสดุนี้ นอกจากจะแสดงด้วยการสงวนรักษาวัสดุดั้งเดิมให้มีอายุยืนยาว การป้องกันการเสื่อมสภาพ การเสริมความ มั่นคงแข็งแรงโดยพยายามไม่เปลี่ยนแปลงวัสดุ การนำวัสดุดั้งเดิมมาซ่อมแซมและใช้ในการบูรณะให้มากที่สุด (ใช้ของใหม่ให้น้อยที่สุด) ในกรณีที่จะต้องมีการเสริมด้วยวัสดุใหม่ ที่มีการทำให้มีความแตกต่างไปจากวัสดุของ ดั้งเดิม ก็ถือว่าเป็นการรักษาความแท้ของวัสดุด้วย เนื่องด้วยจะไม่ใช่เป็นการสร้างหลักฐานใหม่ให้เป็นที่เข้าใจผิด แต่ก็จะต้องดูแลกลมกลืนกับของเดิม ไม่โดดเด่นจนขัดแย้งของดั้งเดิมลง

3. ความแท้ของฝีมือช่าง

เป็นแนวคิดที่ถือว่ามีความเกี่ยวข้องกับความแท้ของวัสดุ โดยเน้นย้ำที่การเก็บรักษาหลักฐานวัสดุ ดั้งเดิมที่แสดงถึงเทคนิคการก่อสร้างและฝีมือช่างอย่างโบราณไว้ ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่ามีความสำคัญอย่างยิ่ง ในฐานะที่เป็นหลักฐานทางโบราณคดีด้วย การที่จะรักษาความแท้ของฝีมือช่างไว้ได้ ไม่เพียงแต่จะต้องรักษาอายุ ขององค์ประกอบหรือวัสดุดั้งเดิมที่เป็นประจักษ์พยานของฝีมือช่างเท่านั้น แต่ยังต้องควบคุมระวังไม่ให้เกิด การดำเนินการในปัจจุบันส่งผลกระทบต่อคุณค่าของความดั้งเดิมนั้น การเสริมความมั่นคงแข็งแรงด้วยเทคนิคหรือ วัสดุสมัยใหม่ที่มีความจำเป็นจะต้องไม่กระทบกับหลักฐานดั้งเดิม และเคารพต่อระบบโครงสร้าง เทคนิคการ ก่อสร้างของช่างโบราณด้วย การอนุรักษ์และการบำรุงรักษาวัสดุและโครงสร้างดั้งเดิมเหล่านี้จะต้องสร้างความ กลมกลืนระหว่างส่วนที่เป็นการซ่อมแซมส่วนเก่าและส่วนใหม่ที่เพิ่มเติมขึ้นมาโดยใช้เทคนิคฝีมือช่างดั้งเดิม

4. ความแท้ของสภาพโดยรอบ

คือที่ตั้งและสภาพโดยรอบของโบราณสถานที่ยังคงเป็นพื้นที่ดั้งเดิมและแสดงถึงความเกี่ยวข้องสัมพันธ์ กับยุคสมัยของการก่อสร้าง อาจจะเป็นในลักษณะของภูมิทัศน์วัฒนธรรม หรือพื้นที่เมืองประวัติศาสตร์ สิ่งที่ใช้ บ่งชี้ความแท้ของสภาพโดยรอบจึงได้แก่การที่โบราณสถานยังคงตั้งอยู่ในที่ตั้งดั้งเดิมเป็นอันดับแรก โดยจะต้องมี การรักษาความสัมพันธ์ระหว่างที่ตั้งของโบราณสถานและสภาพโดยรอบให้เป็นไปในลักษณะแบบดั้งเดิม ซึ่ง นอกเหนือจากการทำงานด้วยการบูรณะที่คำนึงถึงในเรื่องความครบถ้วน ความผสมกลมกลืน ก็คงจะต้องมีการ จัดทำแผนควบคุมพื้นที่อนุรักษ์หรือพื้นที่เมืองที่มีส่วนเกี่ยวข้องด้วย โดยมีการกำหนดพื้นที่กันชน (buffer zone) ที่มีขนาดพื้นที่ที่เหมาะสมเป็นเครื่องมือสำคัญในการปกป้องคุ้มครองสภาพโดยรอบ

5. ความแท้ของประโยชน์ใช้สอย

เป็นการพิจารณาว่าโบราณสถานแห่งนั้นยังคงมีประโยชน์ใช้สอยในแบบดั้งเดิมที่เป็นมาตั้งแต่แรก ตามเจตนาของผู้สร้างหรือไม่ มีการใช้สอยมาอย่างต่อเนื่องหรือมีการเปลี่ยนแปลงการใช้สอยที่เชื่อมโยงกับการเปลี่ยนแปลงลักษณะทางกายภาพของโบราณสถานในแต่ละยุคสมัยไปอย่างไรบ้าง เครื่องบ่งชี้ถึงความแท้ในแง่หนึ่งยังคงเกี่ยวข้องกับทั้งวัสดุและการออกแบบดั้งเดิมที่เป็นลักษณะทางกายภาพที่เป็นพื้นฐานของการใช้สอย รวมทั้งพื้นฐานการเปลี่ยนแปลงลักษณะทางกายภาพในแต่ละยุคสมัยที่แสดงถึงการใช้สอยที่เปลี่ยนแปลงไป แต่ที่สำคัญที่สุดคือกิจกรรมที่ยังคงถือปฏิบัติอยู่และความรู้สึกของคนในปัจจุบันที่มีต่อแหล่งมรดกนั้น ที่อาจเชื่อมโยงกับรูปแบบสถาปัตยกรรมในมิติของรูปทรง ปริมาตร ที่โล่ง(space) หรือการตกแต่ง ที่สะท้อนถึงประโยชน์ใช้สอย หรือเพียงวัสดุ และมีข้ออ้างโบราณที่สื่อถึงความตั้งใจจากอดีต และสภาพโดยรอบที่ยังคงสามารถรักษารายการในแบบดั้งเดิมที่สอดคล้องกับการใช้สอยในอดีตไว้ได้

ในขณะที่เรานำเรื่องความแท้มาใช้เป็นเครื่องมือพื้นฐานในการบ่งชี้คุณค่าของโบราณสถาน ระดับความแท้ของมรดกเองที่จะใช้เป็นเครื่องกำหนดขอบเขตและมาตรการในการอนุรักษ์ด้วย สำหรับการอนุรักษ์โบราณสถานประเภทหิน จึงน่าจะนำไปประเด็นในเรื่องความแท้จาก 4 ประเด็นแรกมาใช้ในการพิจารณาโดยไม่ได้มุ่งเน้นในรูปแบบใด หรือยุคสมัยใดที่ถือว่าเป็นแบบเริ่มแรกเท่านั้น นำมาขยายมุมมองในเรื่องประโยชน์ใช้สอย ซึ่งเป็นประเด็นที่จะมีความคาบเกี่ยวในเรื่องของ**ความหมายของมรดก**ในการพิจารณาต่อไปด้วย

แนวคิดเรื่องการสื่อความหมาย

การนำแนวความคิดเรื่องการสื่อความหมายของมรดกวัฒนธรรมมาพิจารณาในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมนั้น อาจถือได้ว่ามีลักษณะที่เป็นรูปธรรมอย่างจริงจังจากการประกาศรับรองกฎบัตรปฏิวัติโคโมสว่าด้วยการสื่อความหมายและการนำเสนอแหล่งมรดกวัฒนธรรม ในการประชุมใหญ่สามัญของอิโคโมสครั้งที่ 16 ณ เมืองควิเบค ประเทศแคนาดา เมื่อปี พ.ศ.2551 แต่กว่าที่จะมาถึงวันที่ได้ประกาศใช้อย่างเป็นทางการนี้ สามารถย้อนเวลาไปนับได้ตั้งแต่ ปี พ.ศ.2545 ที่เริ่มโครงการจัดทำกฎบัตรนี้ขึ้น ในการริเริ่มโดย Ename Center เพื่องานโบราณคดีสาธารณะและการนำเสนอมรดก เป็นองค์กรที่ไม่หวังผลกำไรที่ได้รับการสนับสนุนจากจังหวัด East-Flanders ประเทศเบลเยียม และ สถาบันมรดกเฟลมิช (the Flemish Heritage Institute) เป็นหลักการพื้นฐานในการสื่อความหมายและการนำเสนอในฐานะที่เป็นส่วนประกอบสำคัญของความพยายามในการอนุรักษ์ และในฐานะที่เป็นวิถีทางในการส่งเสริมความประทับใจและความเข้าใจของสาธารณชนที่มีต่อแหล่งมรดกวัฒนธรรม และให้ถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรม¹⁵

การสื่อความหมาย เป็นคำที่มาจากคำในภาษาละติน interpretatio หมายถึงการอธิบายความ หรือให้ความหมายที่ชัดเจน สำหรับในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับมรดกวัฒนธรรมนั้นสามารถอ้างอิงความหมายได้จากหมวดคำจำกัดความของกฎบัตรอิโคโมสว่าด้วยการสื่อความหมายและการนำเสนอแหล่งมรดกวัฒนธรรม (ICOMOS

¹⁵ หลักการข้อ 5 เรื่องความยั่งยืน Ename Charter, 1990.

Charter for the Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites) หรือที่เรียกว่า Ename Charter ได้แก่

Interpretation (การสื่อความหมาย) หมายถึง กิจกรรมทั้งหมดที่มีเจตนาเพื่อส่งเสริมการรับรู้ของสาธารณชนและเสริมสร้างความเข้าใจต่อแหล่งมรดกวัฒนธรรม ทั้งนี้รวมถึงสิ่งพิมพ์ทางวิชาการและทั่วไป การบรรยายสาธารณะ อุปกรณ์ที่ติดตั้งในแหล่ง โบราณสถานการศึกษาทั้งอย่างเป็นทางการและไม่เป็นทางการ กิจกรรมชุมชน และการศึกษาค้นคว้า การฝึกอบรม และการประเมินกระบวนการสื่อความหมายนั้นๆ เอง

ในกฎบัตรดังกล่าวยังได้ให้คำจำกัดความของ presentation ในฐานะคำที่เกี่ยวข้องกับการสื่อความหมายมาด้วยดังนี้

Presentation (การนำเสนอ) มีความหมายที่เน้นเฉพาะด้านการสื่อสารเนื้อหาของแหล่งมรดกวัฒนธรรมอย่างมีการวางแผนที่รัดกุม โดยผ่านการเรียบเรียงข้อมูล การเข้าถึงทางกายภาพ และโครงสร้างพื้นฐานด้านการสื่อความหมาย ณ แหล่งมรดกวัฒนธรรม ทั้งนี้ การนำเสนอสามารถทำได้โดยวิธีการทางเทคนิคต่างๆ ซึ่งรวมถึง (แต่ไม่บังคับว่าจะต้องเป็น) องค์กรประกอบต่างๆ อาทิ ป้ายแสดงข้อมูล การจัดแสดงแบบพิพิธภัณฑ์ การจัดทัวร์เดินชมอย่างเป็นทางการ การบรรยาย และการนำเที่ยว และการนำเสนอด้วยสื่อมัลติมีเดีย

กฎบัตรในสมัยแรกๆของอโคโมสได้มุ่งเน้นไปที่แนวความคิดในเรื่องการอนุรักษ์ หลักการและเทคนิคที่จะใช้ดำเนินการบูรณะโบราณสถานโดยตรง ให้ความสำคัญกับความแท้ของหลักฐานและลักษณะทางกายภาพ ระมัดระวังไม่ให้เกิดการเปลี่ยนแปลงกับหลักฐานที่เป็นเครื่องพิสูจน์ความแท้ขึ้น ในขณะที่กล่าวถึงความสำคัญในการสื่อสารสาธารณะในฐานะที่เป็นองค์ประกอบสำคัญของกระบวนการอนุรักษ์ในภาพกว้าง (โดยเรียกองค์ประกอบนี้ว่า “dissemination-การเผยแพร่” “popularization-การทำให้เป็นที่รู้จัก” “presentation-การนำเสนอ” “interpretation-การสื่อความหมาย”) กฎบัตรเหล่านั้นมีน้อยในการยอมรับว่า กิจกรรมการอนุรักษ์มรดกทุกกิจกรรม – ภายในแบบแผนทางวัฒนธรรมต่างๆของโลก – มีธรรมชาติพื้นฐานเป็นกิจกรรมการสื่อสาร

เนื้อหาในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการสื่อความหมายในกฎบัตรเบอร์รากกล่าวว่า “คุณค่าทางวัฒนธรรมของสถานที่หรือสมบัติของชาติที่หยาบเห็นได้ไม่ชัดเจน จำเป็นต้องมีการอธิบายด้วยการสื่อความหมาย การสื่อความหมายจะต้องอำนวยความสะดวกในการสร้างความเข้าใจและความชื่นชมด้วยความเคารพในบริบททางวัฒนธรรม”¹⁶ ในกฎบัตรล่าสุดของอโคโมสว่าด้วยเรื่องการสื่อความหมายจึงได้นำมาเป็นหลักการข้อแรก “อำนวยความสะดวกในการทำความเข้าใจและสร้างความประทับใจ ในแหล่งมรดกวัฒนธรรม และสร้างความตระหนักต่อสาธารณชนในความจำเป็นที่จะต้องปกป้องและอนุรักษ์แหล่งมรดกวัฒนธรรม”

ในกฎบัตรเวนิซ กล่าวไว้ถึงแนวความคิดที่ให้ความสำคัญกับการสื่อความหมายว่า “...จะต้องพยายามทุกวิถีทางที่จะเอื้ออำนวยต่อการทำความเข้าใจโบราณสถาน และนำเสนอโบราณสถานโดยไม่บิดเบือนความหมายใด ๆ...”¹⁷ ซึ่งเห็นได้ว่าในเรื่องการสื่อความหมายก็มีน้อยเรื่องความแท้ร่วมอยู่ด้วย

จาก ICOMOS Charter for the Protection and Management of the Archaeological Heritage (1990) ในข้อที่กล่าวถึงการนำเสนอข้อมูลของงานโบราณคดีว่า การนำเสนอมรดกโบราณคดีต่อสาธารณะเป็นวิธีการที่จำเป็นในการช่วยสร้างความเข้าใจของจุดกำเนิดและพัฒนาการของสังคมสมัยใหม่ ในขณะที่ช่วยสร้าง

¹⁶ ข้อ 25 Burra Charter, 1999.

¹⁷ ข้อ 15 Venice Charter, 1964.

ความเข้าใจในความต้องการในการปกป้องมรดกโบราณคดีนั้น การก่อสร้างขึ้นใหม่ (reconstructions) อาจนำมาใช้ได้เพื่อประโยชน์สำคัญ 2 ประการ ประกอบด้วยเพื่อการศึกษาวิจัย และ การสื่อความหมาย แต่จะต้องดำเนินการด้วยความระมัดระวังอย่างสูง เพื่อหลีกเลี่ยงการรบกวนหลักฐานโบราณคดีที่ยังคงอยู่ ในการดำเนินการยังต้องคำนึงถึงหลักฐานจากทุกแหล่งเพื่อผลสัมฤทธิ์แห่ง ความแท้¹⁸

หลักการหนึ่งที่สำคัญในกฎบัตรเพื่อการสื่อความหมายจึงได้แก่ การเคารพความแท้¹⁹ ของแหล่งมรดกวัฒนธรรม โดยสื่อถึงเนื้อหาทางประวัติศาสตร์และคุณค่าทางวัฒนธรรมของแหล่ง และปกป้องแหล่งจากผลกระทบที่เกิดจากโครงสร้างพื้นฐานด้านการสื่อความหมายที่ไม่เหมาะสม เป็นการเคารพต่อหลักการพื้นฐานของความแท้ ตามสาระของ Nara Document on Authenticity

...ในการตัดสินใจคุณค่าของมรดกที่เกี่ยวข้องกับปัจจัยความน่าเชื่อถือของแหล่งข้อมูล อาจมีความแตกต่างกันออกไปได้ตามลักษณะเฉพาะของแต่ละวัฒนธรรมหรือแม้แต่ในวัฒนธรรมเดียวกัน จึงไม่สามารถมีเกณฑ์การตัดสินใจคุณค่าที่ตายตัว ด้วยการให้ความเคารพแก่วัฒนธรรมต่างๆ เหล่านี้ การพิจารณาและตัดสินใจคุณค่าของมรดกจึงจะต้องเป็นไปตามกรอบของวัฒนธรรมของมรดกนั้นๆ จึงเป็นเรื่องที่เร่งด่วนและมีความสำคัญอย่างยิ่งที่จะต้องรับรู้ในลักษณะเฉพาะในมุมมองด้านคุณค่าของมรดกในแต่ละวัฒนธรรม รวมทั้งในเรื่องของความน่าเชื่อถือและความแท้จริงของแหล่งข้อมูล ขึ้นอยู่กับธรรมชาติของโบราณสถาน บริบททางวัฒนธรรม การตัดสินใจในเรื่องความแท้จะเชื่อมโยงกับความหลากหลายของแหล่งข้อมูล อันประกอบด้วย การออกแบบและรูปทรง วัสดุและมวลสาร การใช้งานและประโยชน์ใช้สอย ประเพณีและเทคนิคฝีมือช่าง ที่ตั้งและสภาพโดยรอบ จิตวิญญาณและความรู้สึก ปัจจัยอื่นๆ จากภายในและภายนอก ซึ่งการใช้ข้อมูลเหล่านี้จะช่วยให้คำอธิบายในรายละเอียดในมิติทางด้านสุนทรียศาสตร์ ประวัติศาสตร์ สังคม และวิชาการของมรดกวัฒนธรรมที่นำมาตรวจสอบ²⁰

ด้วยเหตุผลที่จะรักษาความหมายและคุณค่าของโบราณสถานไว้ กฎบัตรหรือข้อเสนอแนะเพื่อการอนุรักษ์ทั้งหลาย รวมทั้งเมื่อมีประกาศหลักการเรื่องความแท้อย่างเป็นทางการใน Nara Document on Authenticity จึงเห็นพ้องกันว่า การอนุรักษ์ด้วยวิธีปฏิสังขรณ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในแนวทางแบบ stylistic เป็นสิ่งที่ไม่เหมาะสมที่จะนำมาใช้กับมรดกวัฒนธรรม การแนะนำให้ใช้วิธีอนัสติโลซิสในการอนุรักษ์มาตั้งแต่ต้นก็สืบเนื่องมาจากความต้องการที่จะรักษาความแท้เป็นสำคัญ จนมาถึงการประชุมที่ริเริ่มจัดขึ้นโดย ICCROM ที่เม็กซิโก ประเทศลัทเวียในเรื่อง Authenticity and Historical Reconstruction in Relationship to Cultural Heritage ในปี พ.ศ.2543 ซึ่งถือเป็นจุดเปลี่ยนที่สำคัญในการปลดล็อกการต่อต้านการบูรณะอย่างเต็มรูปแบบ มีการประกาศกฎบัตรริกา ที่ระบุว่า

“...ให้ทำการปฏิสังขรณ์ได้ในกรณีที่มีการดำเนินการนั้นมีความจำเป็นต่อการอยู่รอดของโบราณสถานเมื่อสถานที่นั้นขาดความสมบูรณ์ไปเนื่องจากการเกิดความเสียหายหรือถูกเปลี่ยนแปลง เพื่อให้มีความสำคัญทางวัฒนธรรมของสถานที่กลับคืนมา หรือเป็นการตอบสนองต่อความสูญเสียจากภัยพิบัติไม่ว่าจะมีสาเหตุมาจากธรรมชาติหรือมนุษย์ แต่มีเงื่อนไขว่า จะต้องเป็นการดำเนินการที่ปราศจากการคาดเดา หรือทำให้เกิดผลเสีย

¹⁸ Article 7 Presentation, Information ,Reconstruction, Lausanne Charter, 1990.

¹⁹ หลักการข้อ 4 Ename Charter, 1990.

²⁰ ข้อ 11 Nara Document on Authenticity.

ขึ้นกับส่วนประกอบโบราณสถานดั้งเดิมที่หลงเหลืออยู่ การปฏิสังขรณ์ใดใดจะต้องเป็นที่เข้าใจได้ง่ายชัดเจน สามารถแก้ไขกลับคืนสภาพเดิมได้ และมีความจำเป็นที่น้อยที่สุดในการอนุรักษ์และนำเสนอให้เป็นที่เข้าใจ... โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อโบราณสถานนั้นถึงพร้อมด้วยคุณค่าความสำคัญที่โดดเด่นทางศิลปะ ในเชิงสัญลักษณ์ ความสำคัญต่อสิ่งแวดล้อมไม่ว่าจะเป็นเมืองหรือชนบท ที่มีต่อวัฒนธรรมและประวัติศาสตร์ในระดับภูมิภาค ... แต่ก็ยังเห็นถึงความสำคัญของ ความแท้ ในฐานะมาตรการในการวัดระดับความน่าเชื่อถือ ความถูกต้องในการ เป็นประจักษ์พยานในความสำคัญที่ให้กับมรดกวัฒนธรรมนั้นๆ”²¹

เราต้องการสื่อความหมายอะไร

Alois Riegl นักประวัติศาสตร์ศิลปะและนักอนุรักษ์ชาวออสเตรีย ผู้เริ่มทำงานศึกษาวิจัยในเรื่องศิลปะ พื้นบ้านในยุโรปที่ต่อมาได้ขยายผลออกมาจนถึงในเรื่องลวดลายประดับสถาปัตยกรรม และอาคารสิ่งก่อสร้าง การศึกษาของเขาเป็นในแนวทางที่เห็นความหลากหลายของวัฒนธรรม การให้คุณค่า ทั้งที่แตกต่างกันในแต่ละ ยุคสมัยและในแต่ละพื้นที่ ที่สืบเนื่องมาจากแนวคิด “Cultural Pluralism”²² ทำให้เขาชื่นชมลักษณะเฉพาะตัวที่เป็นความหมายของแต่ละที่ และได้เกิดเป็นแนวคิด “Kunstwollen” หมายถึง ความปรารถนา ความตั้งใจ ทางศิลปะ อ้างอิงถึงความสัมพันธ์ระหว่างศิลปินผู้สร้างสรรคงานและสังคม ซึ่งได้มีการตีพิมพ์เป็นหนังสือ Der Moderne Denkmalkultus. (The Modern Cult of Monument) ในปี พ.ศ.2446 กล่าวถึง **คุณค่าของความตั้งใจ ให้เป็นที่จดจำ** (intended memorial value) ที่อยู่นอกเหนือไปจากคุณค่าทางศิลปะที่เน้นในเรื่องทางด้านสุนทรียภาพ แต่รวมถึงความทรงจำในเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ และลักษณะเฉพาะตัว ซึ่งถือเป็นคุณค่าหนึ่ง ที่แสดงถึงความหมายทั้งที่มองเห็นได้และซ่อนอยู่ที่มีการถ่ายทอดผ่านสาระของตัวโบราณสถาน และยังมีคุณค่าแห่งปัจจุบัน ได้แก่ คุณค่าของการใช้สอย และความจรรโลงใจ ที่สัมผัสรับรู้ และชื่นชมได้โดยสังคมในปัจจุบัน และนี่คือแม่บทของแนวคิดสมัยใหม่ที่น่ามาสู่การสื่อความหมายที่มีมาก่อน Ename Charter และ Riga Charter เป็นสิ่งที่ต้องการการนำเสนอชัดเจนนัยของคนที่ต้องการให้เราสัมผัส ผสานกันความต้องการที่คนในปัจจุบันต้องการรับรู้ ทั้งคุณค่าที่จับต้องได้และจับต้องไม่ได้²³

ความหมายในมุมมองย้อนกลับจากปัจจุบัน

การอนุรักษ์และการสื่อความหมายคือรูปแบบหนึ่งของการรับรู้อดีตของคนในปัจจุบัน ดังที่มีความจริงหรือพื้นที่อดีตที่จับต้องได้อยู่โดยทั่วไป แต่ล้วนเป็นอดีตตามความเข้าใจ และตามความคาดหวังของคนในปัจจุบัน เป็นส่วนใหญ่ที่อาจไม่เคยมีเกิดขึ้นมาก่อน สิ่งที่เราคาดหวังประการแรกคือความแตกต่าง ... ความแตกต่างจากมาตรฐานในปัจจุบันของอดีตได้รับการยกย่อง หรือประณาม ประวัติศาสตร์จึงถูกนำมาใช้เป็นตัวอย่างเปรียบเทียบ – อดีตถูกนำมาใช้อธิบายว่าเหตุใดสิ่งต่างๆจึงเป็นอย่างที่เป็นอยู่...ความแตกต่างของอดีตส่งเสริมให้เกิดการอนุรักษ์ กระบวนการอนุรักษ์ก็ทำให้ความแตกต่างดังกล่าวชัดเจนยิ่งขึ้น และการอนุรักษ์ก็ทำให้ความรู้

²¹ The Riga Charter, 2000.

²² “Cultural Pluralism” ของ Johann Gottfried Herder (1744 – 1803).

²³ วัตถุประสงค์ข้อ 3 Ename Charter, 1990.

เกี่ยวกับอดีตของเราลึกซึ้งยิ่งขึ้น...²⁴คุณค่าของโบราณสถานที่คุณไม่ค่อยจะแตกต่างไปจากปัจจุบันนักจึงมักจะถูกมองข้าม

ความทรงจำและเรื่องราวในอดีต คืออีกสิ่งที่เราคาดหวังจะได้รับ แต่ “การรำลึกความหลังคือความทรงจำที่เอาความเจ็บปวดออกไปแล้ว”²⁵ โดยมีคนกลุ่มหนึ่งเชื่อว่าอดีตถูกเก็บไว้มิใช่ในความทรงจำ แต่เป็นวัตถุ วัตถุที่หลงเหลือจากเหตุการณ์ทุกเหตุการณ์สามารถเป็นทางนำไปสู่อดีตได้อย่างไม่จำกัด หินตั้งเดิมทุกก้อนจึงมีบทบาทที่จะได้รับมอบหมายภารกิจนี้

ความมีอายุ (aging) ที่เกิดจากความเสื่อมจากการใช้สอย (wear and tear) คือความหมายของอดีต ร่องรอยของกาลเวลาและการใช้สอย ไม่ว่าจะเป็นคราบสนิม ตะไคร่ ไลเคน หรือการสึกกร่อน ล้วนแต่เป็นองค์ประกอบที่ช่วยสร้างบรรยากาศให้กับโบราณสถาน อ้างอิงได้จากนิยามของโบราณสถานตามพระราชบัญญัติโบราณสถาน โบราณวัตถุ ศิลปวัตถุ และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พ.ศ. 2504 ที่ว่า คือ “อสังหาริมทรัพย์ ซึ่ง โดยอายุ หรือโดยลักษณะแห่งการก่อสร้างหรือโดยหลักฐานเกี่ยวกับประวัติของอสังหาริมทรัพย์นั้นเป็นประโยชน์ในทางศิลปะ ประวัติศาสตร์ และโบราณคดี...” อายุมักเป็นเกณฑ์สำคัญที่ถูกกล่าวอ้างเป็นอย่างแรกเสมอ แม้โบราณสถานจะมีคุณค่าด้านอื่นๆที่โดดเด่นเช่นกัน แต่ก็มีคุณค่าแก่เพียงไม่กี่แบบที่คนทั่วไปเห็นว่าเป็น “ความร่วงโรยที่น่าชม” (pleasing decay)²⁶ ความจริงเพียงจะในคริสต์ศตวรรษที่ 18 มานี้เองที่ผู้คนชื่นชอบโบราณสถานในแนวคิดแบบโรแมนติก มองโบราณสถานเหมือนมองภาพวาด (picturesque) ซึ่งเมื่อช่วงเวลาเปลี่ยนระบุนิยมก็เปลี่ยนไป โดยธรรมชาติของมนุษย์โดยทั่วไปแล้วพยายามที่จะปฏิเสธความแก่ (ความมีอายุ) ที่มักจะมาพร้อมกับความเก่า สกปรกรกรุงรัง หรือความชรา ที่อาจโยงไปถึงความตาย เราอาจจะชอบความโบราณแต่ก็ต้องการความสะอาดตา ความเรียบร้อย แม้แต่ผู้นำของแนวความคิดแบบโรแมนติก อย่างรัสकिनก็ยังเลือกปฏิบัติไม่ชื่นชอบแบบ “lower picturesque” ที่มักแสดงถึงความลำบากยากแค้นและความร่วงโรยของคน เราต้องการรับรู้และชื่นชมร่องรอยของร่วงโรยแต่ก็ต้องการรักษาโบราณสถานไว้ไม่ให้เสื่อมสภาพ ซึ่งเป็นความต้องการในทิศทางที่ตรงข้ามกัน ร่วงโรยของอายุจึงดูจะได้รับความชื่นชมมากที่สุดในงานหิน²⁷ เนื่องด้วยแม้จะมีสิ่งที่แสดงถึงกาลเวลาแต่ในภาพรวมก็ยังแข็งแรงคงทน

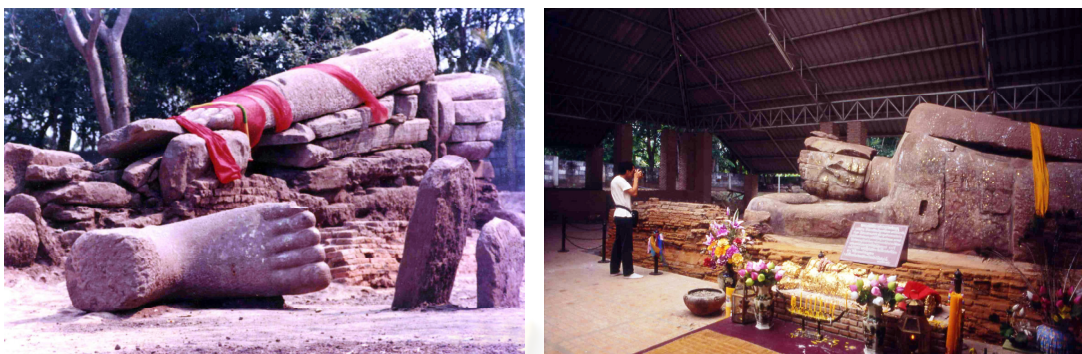
ในกรณีของชิ้นส่วนของพระพุทธรูปหินทรายที่เราอาจจะพบวางเรียงอยู่กับพื้นในสภาพที่พบหลังการขุดแต่ง เราอาจรับทราบถึงความเก่าจากร่องรอย การพังทลาย คราบตะไคร่ ความสึกกร่อนของเนื้อหิน ความงามของลวดลายประดับในบางชิ้นที่หลงเหลืออยู่ ความสดสะเทือนใจที่จินตนาการได้ถึงการทำกรกระทำของคนในอดีตที่มีต่อปูชนียวัตถุ แต่ก็คงจะมีความหมายมากกว่าหากเราได้ประกอบหินแต่ละชิ้นกลับขึ้นมาเป็นองค์พระ ความหมายแห่งศรัทธาและความศักดิ์สิทธิ์ ความงามที่สมบูรณ์ขึ้น ความรู้ทางวิชาการเรื่องประวัติศาสตร์ศิลปะ ทั้งหมดนี้คือความหมายที่เราเป็นผู้เลือกที่จะสื่อออกมาในแบบใด

²⁴ David Lowenthal, *The Past is a Foreign Country*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), หน้า xvi.

²⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 8.

²⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 127.

²⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 164.

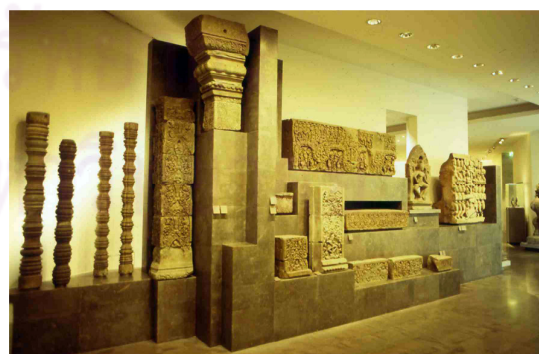

รูป 1-1 และ 1-2 พระพุทธรูปหินทรายเมืองเสมาธรรมจักร ก่อนและหลังการอนุรักษ์

เมื่อการดำเนินการบูรณะด้วยวิธีอนัสติโลซิสเสร็จสิ้นลงในแต่ละครั้ง สิ่งที่เราจะได้เห็นอย่างแน่นอน ได้แก่ การเปลี่ยนแปลงลักษณะทางกายภาพไปจากเดิมในระดับที่อาจจะเล็กน้อยแตกต่างกัน ขึ้นอยู่กับสภาพของโบราณสถานนั้นๆว่ายังคงมีสภาพที่ใกล้เคียงกับลักษณะดั้งเดิมมากน้อยเพียงใด ในกรณีที่โบราณสถานยังคงมีลักษณะทางสถาปัตยกรรมที่ค่อนข้างสมบูรณ์ (ดูรูป 1-5) อนัสติโลซิสก็จะเป็นเพียงการอนุรักษ์ให้มีสภาพที่มั่นคงแข็งแรงเพิ่มขึ้นเท่านั้น แต่ในทางตรงกันข้ามสำหรับโบราณสถาน que เสื่อมสภาพไปจากเดิมมากซึ่งส่วนใหญ่จะเกิดจากการรื้อทำลายของมนุษย์นั้น (ดูรูป 1-3) มักจะอยู่ในสภาพที่ต้องการจินตนาการและความรู้ทางสถาปัตยกรรมเป็นอย่างดีในการทำความเข้าใจกับซากโบราณสถานนั้น ชิ้นส่วนองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมที่มีลวดลายประดับก็มักจะถูกประเมินเป็นโบราณวัตถุที่เคลื่อนที่ได้ ความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันในแต่ละองค์ประกอบก็หมดไป (ดูรูป 1-4) แม้จะได้มีความพยายามที่จะนำเสนอองค์ประกอบเหล่านั้นด้วยการจัดวางในลักษณะที่ใกล้เคียงกับเมื่อเคยติดตั้งอยู่บนอาคาร (ดูรูป 1-7) ก็จะไม่ได้รับความรู้สึกที่ซาบซึ้งถึงความยิ่งใหญ่ของสถาปัตยกรรมในอดีตได้เท่ากับการที่ได้เห็นองค์ประกอบเหล่านั้นกลับไปเป็นส่วนหนึ่งของงานสถาปัตยกรรมที่แสดงได้ถึงความยิ่งใหญ่ที่แท้จริง เมื่อครั้งที่โบราณสถานแห่งนี้ได้ถูกสร้างขึ้นมาด้วยความตั้งใจ รูปแบบสถาปัตยกรรมจึงเป็นสื่อกลางที่ช่วยแสดงความหมายของโบราณสถานได้ ด้วยวิธีอนัสติโลซิส

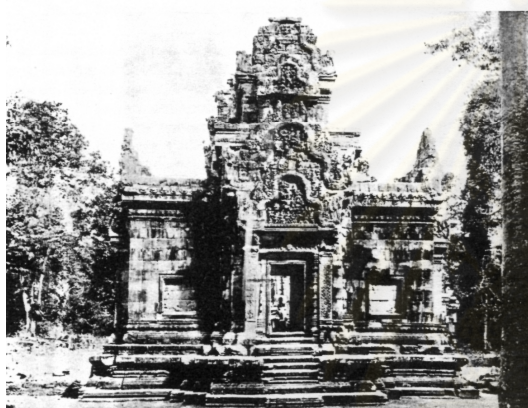

รูป 1-3 กองหินบนยอดเขาพระวิหาร

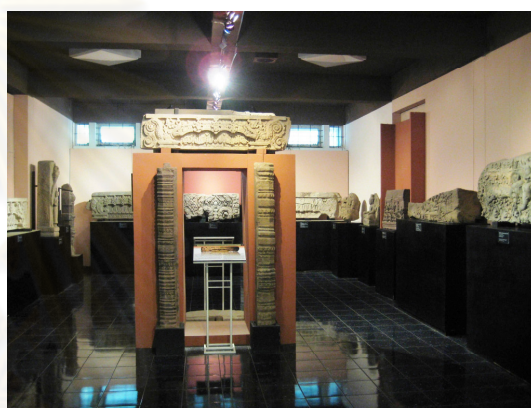

รูป 1-4 การจัดแสดงองค์ประกอบสถาปัตยกรรมในพิพิธภัณฑ์

รูป 1-5 และ 1-6 ปราสาทมณันท์ก่อนและหลังการบูรณะ

รูป 1-7 การนำเสนอตำแหน่งการใช้งานขององค์ประกอบสถาปัตยกรรม

จากหลักฐานวัตถุของชุมชนและอารยธรรมในอดีตที่ดำรงอยู่อย่างมากมายหลากหลาย การเลือกสรรว่าเราจะสงวนรักษาสิ่งใด สงวนรักษาอย่างไร และจะนำเสนอสิ่งนั้นๆต่อสาธารณชนอย่างไร เหล่านี้เป็นองค์ประกอบของการสื่อความหมายของแหล่ง องค์ประกอบดังกล่าวเป็นตัวแทนของทัศนคติของทุกๆ ชั่วอายุคนว่าสิ่งใดมีความหมาย สิ่งใดมีความสำคัญ และเหตุใดหลักฐานวัตถุจากอดีตจึงควรจะได้รับการส่งผ่านไปยังอนุชนรุ่นหลังในฐานะมรดกวัฒนธรรม

ในประเด็นแนวคิดเรื่องการสื่อความหมาย จึงจะต้องคำนึงถึงความตั้งใจจากอดีต ผสมผสานกับความต้องการหรือความคาดหวังในการรับรู้อดีตจากสังคมในปัจจุบัน โดยสื่อได้จาก รูปแบบสถาปัตยกรรมที่เข้าใจได้ มีความสมบูรณ์เพียงพอ แสดงถึงเจตนารมณ์และสาระจากอดีตที่ต้องการให้เป็นที่จดจำสืบทอดมา บรรยายกาตที่สะท้อนถึงการใช้สอยของแหล่งมรดก และตอบสนองต่อความคิดของคนในปัจจุบันที่เชื่อมโยงกับโบราณสถานทั้งในแง่ความเก่าแก่ ความงามทางศิลปกรรม ความเป็นแหล่งเรียนรู้ด้วยการเป็นหลักฐานทางโบราณคดีและประวัติศาสตร์ ตลอดจนความเป็นตัวแทนทางวัฒนธรรม ประเพณี และ ความเชื่อ โดยจะต้องอยู่ในขอบเขตควบคุมของความแท้ ที่จะป้องกันความเสียหายที่อาจเกิดขึ้นจากประโยชน์ใช้สอยในปัจจุบันในเรื่องการท่องเที่ยว และเพื่อการพัฒนาทางเศรษฐกิจ

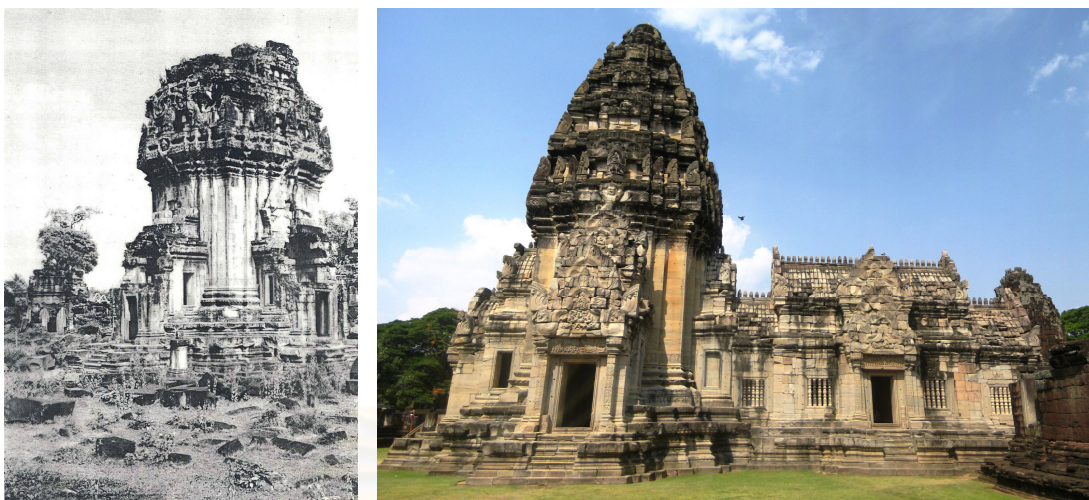
และเมื่อพิจารณาเป้าหมายและหลักการทั่วไปของอนัสติโลซิสแล้วจึงสรุปได้ว่า จากพัฒนาการที่เกิดขึ้นกับแนวคิดด้านการอนุรักษ์ ไม่ว่าจะในแนวคิดเรื่องความแท้ และการสื่อความหมาย เป้าหมายหลักของอนัสติโลซิสยังคงมีความเหมาะสมที่จะนำมาใช้สำหรับโบราณสถานประเภทหินได้อย่างดี²⁸ ดังนี้

1. จุดมุ่งหมายประการแรกของอนัสติโลซิส คือ ความแท้ ทั้งนี้เพื่ออนุรักษ์คุณค่าทางสุนทรียภาพและทางประวัติศาสตร์ของโบราณสถาน โดยค้นหาชิ้นส่วนที่หล่นกระจายนำกลับคืนมาที่ที่เคยอยู่ และเสริมต่อวัสดุใหม่ตามความจำเป็นอย่างจำกัดที่สุด
2. อนัสติโลซิส เป็นวิธีการต่าง ๆ หนึ่งในการซ่อมแซมโบราณสถาน ซึ่งโดยทั่วไปมีเป้าหมายเพื่อปกป้องโบราณสถานจากปัจจัยแห่งการเสื่อมสภาพ การนำเทคนิควิทยาการสมัยใหม่เข้ามาใช้ในการแก้ปัญหา เพื่อให้เกิดความมั่นคงต่อโบราณสถาน สามารถกระทำได้เท่าที่มีความจำเป็น
3. อนัสติโลซิส เป็นวิธีการหนึ่งของการสื่อความหมายและนำเสนอซากโบราณสถาน กองวัสดุที่เกือบบนอยู่ทั่วไป ซึ่งเคยมีสภาพที่ไม่สามารถสื่อความหมายต่อสาธารณชนได้มากนัก ด้วยวิธีการอนัสติโลซิสนี้ หินเหล่านั้นจะถูกนำกลับขึ้นไปอยู่ตามตำแหน่งเดิม ซึ่งทำให้ผู้เข้าชมมีความเข้าใจต่อโบราณสถานมากขึ้น ได้รับรู้ถึงความสัมพันธ์ – หน้าที่ ของแต่ละชิ้นส่วน ที่เคยประกอบกันเป็นอาคาร สื่อถึงคุณค่าในด้านต่างๆ ของโบราณสถานทั้งที่เป็นความตั้งใจของอดีตและของปัจจุบัน ภายใต้อ้อมยิ้ม ความน่าเชื่อถือของแหล่งข้อมูล

1.4 พัฒนาการของอนัสติโลซิสในประเทศไทย

ในประเทศไทยมีการนำวิธีการบูรณะแบบอนัสติโลซิสมาประยุกต์ใช้กับโบราณสถานประเภทหินที่ได้รับอิทธิพลขอม ด้วยความเหมาะสมทางด้านวัสดุและเทคนิคการก่อสร้างที่ไม่มีการใช้ปูนสอ ซึ่งทำให้เราสามารถวิเคราะห์หาที่ตั้งดั้งเดิมของหินแต่ละก้อนได้ โดยเริ่มต้นที่การบูรณะที่ปราสาทประธานของปราสาทพิมาย จ. นครราชสีมา ระหว่างปี พ.ศ.2507-2512 โดยยูเนสโกได้ให้ความช่วยเหลือทางด้านเทคนิคแก่ประเทศไทยในการส่งผู้เชี่ยวชาญจากสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพาทิศ (EFEO) ได้แก่ นายแบร์นาร์ด ฟิลลิปปี โกรสลีเยร์ (Bernard Phillippe Groslier) ผู้อำนวยการโครงการอนุรักษ์โบราณสถานเมืองพระนครในขณะนั้น ผู้เสนอข้อมูลพื้นฐานความเป็นไปได้ในการบูรณะปราสาทพิมายมาตั้งแต่ปี พ.ศ.2505 พร้อมด้วยนายปีแยร์ ปีชาร์ด (Pierre Pichard) ในฐานะสถาปนิกผู้ช่วย มาให้คำแนะนำในโครงการบูรณะซึ่งดำเนินการโดยหม่อมเจ้ายาใจ จิตรพงศ์ ผู้ทรงเป็นสถาปนิกโครงการ

²⁸ วสุ โปษะนันท์, การศึกษาเปรียบเทียบการบูรณะโบราณสถานอนัสติโลซิส(กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2540), หน้า 8.

รูป 1-8 และ 1-9 ปราสาทประธาน ปราสาทพิมาย ก่อนและหลังอนัสติโลซิสครั้งแรกในประเทศไทย

การดำเนินการที่ปราสาทพิมายในครั้งแรกซึ่งได้แก่ การถอดรื้อหินของอาคารออกทั้งหมด จัดทำฐานราก คอนกรีตเสริมเหล็กเข้ามารองรับ มีการเสริมโครงสร้าง เสา คาน คอนกรีตเสริมเหล็กซ้อนอยู่ด้านในของผนังหิน รวมทั้งระบบระบายน้ำซ่อนอยู่ใต้พื้นหินนั้น ได้กลายเป็นตัวแทนของอนัสติโลซิสที่จะต้องดำเนินการให้ครบถ้วน ต่อมา เนื่องจากเป็นโครงการที่ประสบความสำเร็จอย่างยิ่ง สามารถบรรลุเป้าหมายหลักอีกประการหนึ่งของอนัสติโลซิสนอกจากเป็นเพียงวิธีการอนุรักษ์ที่ช่วยยืดอายุให้กับโบราณสถาน ได้แก่ การสื่อความหมายนำเสนอโบราณสถานให้เป็นที่เข้าใจ แม้ว่าในแง่ของความแท้ของเทคนิคการก่อสร้างจะได้คืนมาอย่างไม่เต็มร้อยเนื่องจากมีการเสริมโครงสร้างคอนกรีตเสริมเหล็กเป็นจำนวนมาก ตัวอย่างการดำเนินการที่ปราสาทพิมายนี้จึงได้เป็นแบบอย่างของการดำเนินการต่อมาที่ปราสาทพนมรุ้ง จ.บุรีรัมย์ ในปี พ.ศ.2515 และอีกหลายโครงการภายใต้การกำกับดูแลของใกล้เคียงของ ดร.สัตยชัย หมายมั่น ในนามของกรมศิลปากร และได้ดำเนินการมาอย่างต่อเนื่องกับแหล่งโบราณสถานในศิลปะขอมในประเทศไทยแหล่งอื่นๆอีกหลายแหล่งในรายละเอียดที่หลากหลายแตกต่างกันไป ตามลักษณะของโบราณสถานและพัฒนาการทางด้านแนวคิดและเทคนิคของการดำเนินการ

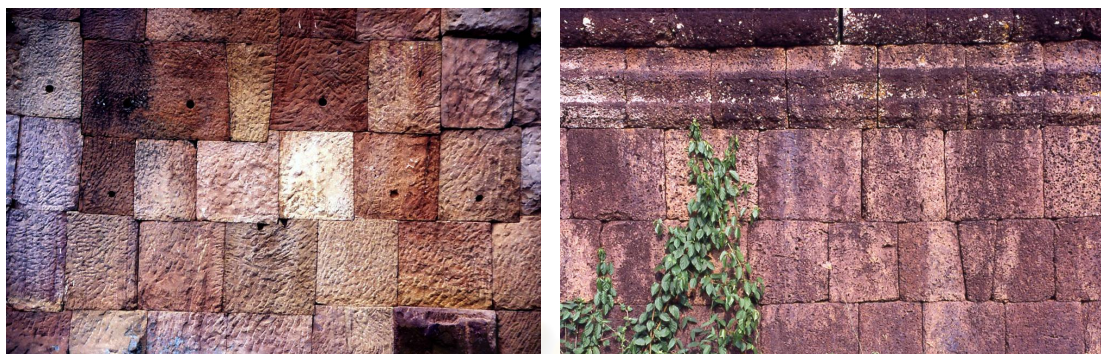
ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

รูป 1-10 และ 1-11 ปราสาทพนมรุ้ง ก่อนและหลังอนัสติโลซิสภายใต้การดูแลของ ดร.สัญญา หมายมั่น

อย่างไรก็ตามการอนุรักษ์ด้วยวิธีอนัสติโลซิสนี้มีข้อจำกัดที่จะสามารถใช้ได้ดีเฉพาะกับอาคารที่สร้างด้วยหิน ที่นำมาก่อสร้างกันโดยไม่มีวัสดุสอด หรือ มีร่องรอยที่สามารถนำมาวิเคราะห์หาที่ตั้งดั้งเดิมได้เท่านั้น ยกตัวอย่างเช่นในกรณีโบราณสถานแหล่งมรดกโลกสุโขทัย ศรีสัชนาลัย หรือกำแพงเพชร ที่แม้จะมีวัสดุหลักเป็นศิลาแลง เช่นเดียวกันกับที่ใช้ในโบราณสถานศิลปะขอมในประเทศไทย แต่เป็นการก่อสร้างด้วยปูนสอจึงไม่สามารถใช้วิธีอนัสติโลซิสในการบูรณะได้ เนื่องจากหากชิ้นส่วนศิลาแลงหักพังลงมารวมกันก็จะมีข้อมูลเพียงพอให้สังเกตแยกแยะได้ว่าเป็นชิ้นส่วนที่ต่อกันกับชิ้นส่วนไหน ในขณะที่ในสถาปัตยกรรมขอมมีการก่อสร้างด้วยการนำเอาหินมาเรียงต่อกันด้วยความประณีต โดยในแต่ละชั้นแต่ละก้อนของการก่อสร้างจะมีการขัดแต่งผิวสัมผัสของหินแต่ละก้อนให้แนบสนิทอย่างดีแทบจะไม่เห็นรอยต่อก่อน แล้วจึงลงมือแกะสลักลวดลายกับที่ซึ่งยิ่งทำให้รอยต่อแนบจะหายไปเลย โดยหลักการแล้วโครงสร้างของอาคารตั้งอยู่ได้ด้วยน้ำหนักของหินที่กดทับกันอยู่ จึงไม่จำเป็นต้องมีวัสดุสอดโบราณสถานที่เป็นปราสาทหินในสถาปัตยกรรมเขมร ในการขัดแต่งหินแต่ละก้อนที่นำมาก่อสร้างให้มีผิวสัมผัสที่แนบสนิทนี้ ยังได้ช่วยทำให้เกิดเป็นรอยบ่าหินที่ถือว่าเป็นร่องรอยสำคัญในการค้นหาตำแหน่งและการก่อสร้างตามลักษณะดั้งเดิมได้แม้จะไม่มีลวดลายแกะสลักเป็นตัวช่วยให้ตรวจสอบการเชื่อมต่อของลวดลาย จึงสามารถประยุกต์ใช้วิธีอนัสติโลซิสได้ เนื่องจากสามารถวิเคราะห์ค้นหาที่ตั้ง การเชื่อมต่อของวัสดุ ก่อนดั้งเดิมได้แม้แต่ในส่วนผนังเรียบ

รูป 1-12 และ 1-13 ลักษณะการก่อเรียงหินในสถาปัตยกรรมขอม

หากไม่นับการพังทลายจากการทำลายด้วยฝีมือมนุษย์ผู้ต้องการของมีค่าจากโบราณสถาน สาเหตุสำคัญที่สุดของการเสื่อมสภาพในสถาปัตยกรรมขอมได้แก่เหตุอันสืบเนื่องมาจากฐานรากที่มีการตระเตรียมไว้ไม่เพียงพอที่จะรับน้ำหนักของอาคารได้ ดังที่เราพบได้เป็นส่วนใหญ่ว่ามักจะมีก้อนศิลาแลงเรียงเป็นฐานรากอยู่เพียงชั้นเดียว ในกรณีที่มีแรงกดจำนวนมากเกินไปก้อนศิลาแลงส่วนฐานรากก็จะแตกหักไม่มีความสามารถที่จะรับแรงได้อีกต่อไป นอกจากนี้ส่วนฐานอาคาร ซึ่งส่วนใหญ่ใช้ศิลาแลงเป็นวัสดุก่อสร้างมักจะก่อด้วยวัสดุเพียงแถวเดียวแล้วใส่ทรายบดอัดเป็นชั้นๆสลับกับชั้นก้อนหินปูน หรือเป็นเพียงดินบดอัด ปูพื้นทับหน้าด้วยศิลาแลงเพียงหนึ่งชั้น ก่อนที่จะก่อส่วนผนังขึ้นไปโดยที่น้ำหนักอาคารส่วนบนทั้งหมดต้องถ่ายลงที่ส่วนของดินบดอัดไม่ใช่ผนังฐานศิลาแลง เมื่อเกิดการเคลื่อนตัวของส่วนฐานรากและดินบดอัดในฐานศิลาแลงเนื่องจากน้ำหนักที่มากเกินไปและมีน้ำแทรกซึมเข้ามาพาเอาดินที่อยู่ภายในฐานอาคารไหลออกไป การทรุดตัวของอาคารจึงเกิดขึ้นได้ไม่ยากนัก

นอกจากนี้ยังมีความบกพร่องในการก่อสร้างของส่วนผนัง ดังที่เราจะพบได้บ่อยครั้งที่รอยต่อในแนวตั้งของหินแต่ละชั้นมาอยู่ต่อเนื่องกันเป็นแนวยาว แทนที่จะเรียงสับหว่างกันตามรูปแบบการรับถ่ายน้ำหนักที่มีความมั่นคง การก่อสร้างที่น้ำหนักมาเรียงซ้อนกันก่อนแล้วค่อยมาแกะสลักชั้นสุดท้ายกับที่ภายหลัง อาจทำให้หินผนังด้านนอกบางก้อนอยู่ในสภาพที่บางเกินไป จนไม่สามารถทำหน้าที่รับน้ำหนักได้ ในขณะที่หินที่เป็นส่วนยื่นก็มักจะเป็นจุดที่รับน้ำหนักมากเกินไป กรณีเหล่านี้ล้วนจะทำให้หินก้อนนั้นๆแตกชำรุดและหลุดออกไป พาเอาโครงสร้างส่วนบนพังลงมาด้วย ในส่วนผนังเหนือช่องเปิดหรือในจุดที่มีแรงกดมากเป็นพิเศษยังมักจะมีการเสริมแรงด้วยการซ้อนกันไม้ไว้ในผนัง เมื่อคานไม้เสื่อมสภาพลงตามกาลเวลาจึงไม่มีอะไรที่จะพยุงรับน้ำหนักได้อีกต่อไป ตัวอย่างจุดอ่อนดังกล่าวของสถาปัตยกรรมเขมรจึงจำเป็นต้องหามาตรการแก้ไขด้วยในการใช้น้ำสตีโลซิสในการบูรณะ

บทเรียนแรกในการสื่อความหมายที่ปราสาทเมืองสิงห์ จ.กาญจนบุรี : ปราสาทเมืองสิงห์เป็นโบราณสถานประเภทหินรูปแบบศิลปะขอมในประเทศไทย ที่ตั้งอยู่ทางด้านตะวันตกสุดของประเทศ และยังเป็นสถานที่แรกที่กรมศิลปากรนำระบบการบริหารจัดการพื้นที่ที่เรียกว่าอุทยานประวัติศาสตร์มาใช้ โดยได้กราบบังคมทูลเชิญสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดอย่างเป็นทางการเป็นแห่งแรก เมื่อวันที่ 3 เมษายน พ.ศ.2530 หลังจากการดำเนินการศึกษา และอนุรักษ์เป็นเวลา 13 ปี การอนุรักษ์โบราณสถานที่เป็นสิ่งก่อสร้างเห็นได้เด่นชัดที่ปราสาทหมายเลข 1 ปราสาทหมายเลข 2 และประตูกำแพงเมืองด้านทิศตะวันออกซึ่งเป็นการก่อสร้างด้วยศิลาแลงและมีร่องรอยการฉาบผิวด้วยปูนขาว โดยเริ่มดำเนินการ

ชุดแต่งโบราณสถานและเคลื่อนย้ายหินมาตั้งแต่ พ.ศ.2517 มีนายระพีศักดิ์ ชัชวาลย์ เป็นหัวหน้าคณะทำงาน การทำงานเป็นไปอย่างช้าๆตามงบประมาณที่ได้รับ มาจนถึงปี พ.ศ. 2525 จึงเริ่มงานบูรณะที่ปราสาทหมายเลข 2 เป็นหลังแรกโดยใช้เวลาทั้งสิ้น 4 ปี ในขณะที่เดียวกันได้เริ่มงานบูรณะประตูเมืองในปี พ.ศ. 2527 โดยใช้เวลา 2 ปี และก่อนหน้าหมายกำหนดการเสด็จพระราชดำเนินเพียง 1 ปี กรมศิลปากรได้ดำเนินการจ้างโดยวิธีพิเศษ ว่าจ้างผู้รับเหมาทำการบูรณะปราสาทหมายเลข 1 โดยให้อยู่ในความดูแลของสถาปนิกและวิศวกรจากกอง สถาปัตยกรรมที่มีผู้เชี่ยวชาญไววรอน ดันติวงค์ เป็นหัวหน้าคณะ

รูป 1-14 และ 1-15 ผลการบูรณะที่ปราสาทเมืองสิงห์

การบูรณะหลีกเลี่ยงการเปลี่ยนแปลงลักษณะเดิมของโบราณสถาน แต่คำนึงถึงความมั่นคงแข็งแรงจึง จำเป็นต้องใช้โครงสร้างสมัยใหม่เข้าช่วย โดยในช่วงแรกมีการดำเนินการในลักษณะที่ได้ปฏิบัติตามที่ปราสาทพนม รุ่ง จ.บุรีรัมย์ ภายใต้การกำกับดูแลโดยนายสัญญาชัย หมายมั่น และนายกิจจา อยู่โพธิ์ ในฐานะสถาปนิกผู้ช่วย ในการถอดหรือหินที่โคปุระตะวันออกของปราสาทหมายเลข 1 ที่ได้ดำเนินการพร้อมกันกับการตัดต้นไม้ที่ขึ้นอยู่บน อาคารโบราณสถานด้วยความระมัดระวัง มีการจัดทำผังหินหรือโดยให้รหัสและบันทึกตำแหน่งหินแต่ละก้อน ก่อน นำมาวางเรียงอย่างเป็นระบบตามกรรมวิธีของอนัสติโลซิสทุกประการ²⁹

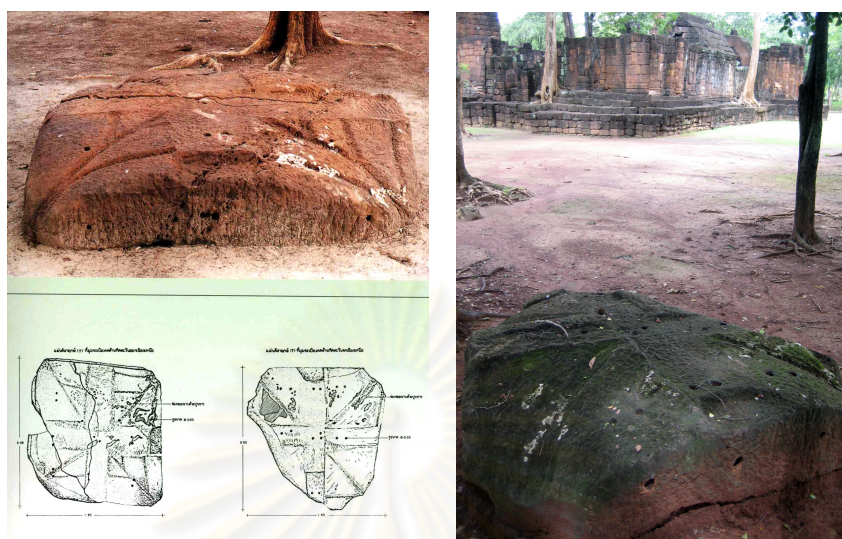
แต่ด้วยข้อจำกัดในเรื่องของเวลาที่มียอบายให้ต้องเร่งรัดประกอบกับมุมมองที่มีต่อวัสดุก่อสร้างของ โบราณสถานที่แตกต่างกัน ทำให้การดำเนินการในช่วงต่อมาจนกระทั่งแล้วเสร็จได้เป็นไปตามแนวคิดของผู้ที่เป็น หัวหน้าคณะทำงานดังนี้ “ในการบูรณะ ได้ทำการรื้อของเดิมที่หมดสภาพออกเป็นช่วงๆ เมื่อรื้อแล้วทำการบูรณะ ตามรูปแบบเดิมให้เสร็จไปที่ละช่วง ศิลปินที่ใช้ในการบูรณะก็ใช้ของเดิมที่พังลงมา แต่เนื่องจากศิลาแลงมี สภาพที่แตกหักหรือผุเปื่อยไปบางส่วน จึงใช้วิธีนำแท่งศิลาแลงของเดิมให้ได้รูปเป็นก้อนตามที่ต้องการ และใน การนำศิลาแลงกลับไปก่อสร้างก็ไม่ได้ยึดหลักว่าแต่ละก้อนจะต้องอยู่ในที่เดิม เพราะขนาดของก้อนแลงได้ เปลี่ยนแปลงไป และเนื่องจากศิลาแลงนั้นเป็นเพียงโครงสร้างภายใน ของเดิมจะต้องมีการฉาบปูนทับให้ เรียบร้อยสวยงามอีกชั้นหนึ่ง”³⁰ จึงสรุปเป็นแนวปฏิบัติว่า “ปราสาทที่สร้างด้วยศิลาแลงไม่จำเป็นต้องนำวัสดุก้อน เดิมกลับคืนสู่ที่ ให้เป็นการบูรณะให้ได้รูปทรงตามเดิมเท่านั้น ไม่เหมือนหินทราย”³¹

²⁹ จาก “สภาพเดิมของโคปุระปราสาทเมืองสิงห์กับงานอนุรักษ์ก่อนการบูรณะ” กิจจา อยู่โพธิ์, ศิลปากร ปีที่ 31 เล่ม 1 หน้า 36 – 49.

³⁰ ข้อมูลจาก นายระพีศักดิ์ ชัชวาลย์ หัวหน้าโครงการอุทยานประวัติศาสตร์เมืองสิงห์ พ.ศ. 2517 - 2529

³¹ ความเห็นของผู้เชี่ยวชาญไววรอน ดันติวงค์

รูป 1-16 และ 1-17 องค์ประกอบศิลาแลงที่ปราสาทเมืองสิงห์

จากความต้องการที่จะนำเสนอข้อมูลของโบราณสถานในลักษณะดั้งเดิม โดยไม่สนใจตำแหน่งและขนาดดั้งเดิมของศิลาแลงแต่ละก้อนที่นำมาประกอบกันขึ้นใหม่ นั้น พร้อมด้วย การเพิ่มเติมส่วนที่ขาดหายไปของอาคารตามรูปแบบที่มาจากข้อมูลการสันนิษฐานโดยที่ยังไม่ได้มีการศึกษารูปแบบทางสถาปัตยกรรมอย่างถี่ถ้วน จึงทำให้การบูรณะที่ปราสาทเมืองสิงห์นี้เป็นที่วิพากษ์วิจารณ์ทั้งในหมู่นักวิชาการด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ ด้านการอนุรักษ์ รวมทั้งบุคคลทั่วไปที่มีความสนใจในเรื่องของมรดกวัฒนธรรมเป็นอันมากนอกเหนือจากโบราณสถานที่มีความประณีตในการแต่งผิวศิลาแลงเก่าให้ดูใหม่ ชุ่มชื้นหน้าบันแบบ arch บัวหัวเสาในแบบที่มีเอกลักษณ์ไม่เหมือนกับที่พบในปราสาทหินแห่งใด การต่อยอดและบูรณะส่วนยอดโคปุระในแบบชั้นบันได ยังมีหินส่วนยอดปราสาทที่เป็นหินทรายแต่ไม่สามารถนำขึ้นไปตั้งยังที่เดิมได้ และมีชิ้นส่วนของโบราณสถานที่เหลือจากการบูรณะวางอยู่ที่พื้นบริเวณมุมระเบียงคดและระบ่วงว่าเป็น “แผ่นศิลาฤกษ์?” พบขณะขุดแต่งรวม 3 ชิ้น ที่ขุดทิศด้านตะวันออกเฉียงเหนือ ด้านตะวันออกเฉียงใต้ และด้านตะวันตกเฉียงเหนือของโบราณสถานหมายเลข 1 เป็นหินรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสขนาดใหญ่ มีรอยสลักเป็นเส้นกากบาทและเส้นทะแยงไปที่มุมเหมือนจักรราศี จึงสันนิษฐานว่าอาจเป็นศิลาฤกษ์มีใช้ในการวางผังก่อสร้างปราสาท ซึ่งถ้าหากจะใช้กระบวนการในการทดลองประกอบหินหล่นของอนัสติโลซิสที่ต้องวิเคราะห์ทั้งลักษณะรูปแบบร่องรอยของหิน ตำแหน่งที่พบ และศึกษาเปรียบเทียบกับอาคารในรูปแบบและยุคสมัยเดียวกัน ก็จะพบว่าแท้จริงแล้วหินทั้งสามก้อนนี้คือส่วนยอดหลังคาตรงมุมระเบียงคดที่มีลักษณะเป็นเหมือนจตุรมุขนั่นเอง

การดำเนินการบูรณะอาคารที่สร้างด้วยศิลาแลงในรูปแบบสถาปัตยกรรมสมัยลพบุรี ในลักษณะที่มีความน่าสงสัยในเรื่องของรูปแบบทางสถาปัตยกรรมที่ถูกต้อง และจำนวนหินที่ยังเหลือจากการบูรณะอีกเป็นจำนวนมาก ยังอาจจะเห็นตัวอย่างได้ที่ศาลาตาแดง จ.สุโขทัย รูปแบบของโบราณสถานหลังการบูรณะที่เห็นได้ในปัจจุบันเป็นผลมาจากการต่อเติมให้อาคารสมบูรณ์ขึ้นตามรูปแบบสันนิษฐานที่คงจะมีแนวความคิดของการอนุรักษ์เช่นเดียวกันกับที่ปราสาทเมืองสิงห์ ที่มุ่งบูรณะให้มีความสมบูรณ์ของสถาปัตยกรรมโดยไม่ได้พิจารณาว่า

โบราณสถานแห่งนี้มีลักษณะเทคนิคการก่อสร้างที่แตกต่างไปจากโบราณสถานหลังอื่นๆ ในสมัยต่อมาของสุโขทัย แม้ว่าจะมีศิลาแลงเป็นวัสดุก่อสร้างหลักเช่นเดียวกัน

รูป 1-18 และ 1-19 ศาลตามาแดง ก่อนและหลังการบูรณะ

นายมะลิ โคนสันเทียะ ผู้รับผิดชอบโครงการชุดแต่งบูรณะเมืองสุโขทัยเก่ามาตั้งแต่ต้น ยังได้ให้ข้อสังเกตเกี่ยวกับการดำเนินการในช่วงที่ท่านปฏิบัติงานอยู่ที่สุโขทัย ตั้งแต่ก่อนปี พ.ศ.2517 ดังนี้

“การบูรณะโบราณสถานของโครงการ...ปรากฏว่ามีการเข้าใจผิดในแบบศิลปนั้นๆหรือเข้าใจข้อมูลของโบราณสถานไม่ถูกต้องแล้วทำแบบรูปรายการหรือทำการบูรณะไปตามความเข้าใจของตนเองจนเสร็จแล้วแก้ไขไม่ได้...ด้วยเหตุนี้การที่จะทำการบูรณะโบราณสถานจะต้องศึกษารูปแบบ รายละเอียดของโบราณสถานที่จะทำการบูรณะให้ถูกต้องว่าอยู่ในยุคสมัยใด รูปทรงเป็นเช่นไร...”³² ทั้งนี้ในเวลานั้นได้มีการนำเอาวิธีการอนัสติโลซิสมาใช้ที่ปราสาทพิมายแล้ว แต่ก็ยังไม่คิดว่าจะนำมาใช้ที่สุโขทัยได้

หลังจากต้นแบบการดำเนินการอนุรักษ์ด้วยวิธีอนัสติโลซิสที่ประสบความสำเร็จที่ปราสาทพิมายและปราสาทพนมรุ้งซึ่งเป็นการบูรณะในลักษณะที่กรมศิลปากรเป็นผู้ดำเนินการเอง ก็ได้มีโบราณสถานประเภทหินอีกหลายแห่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้รับการบูรณะในแนวทางเดียวกันที่มุ่งเน้นความจำเป็นในการเสริมความมั่นคงแข็งแรงด้วยโครงสร้างคอนกรีตเสริมเหล็ก และแสดงสัจจะของโครงสร้างโดยไม่ปิดบัง เช่น ปราสาทนารายณ์เจงเวง จ.สกลนคร เมื่อเวลาต่อมาภายหลังจากที่มีแบบอย่างของการจ้างเหมาบูรณะอาคารประเภทหินที่ปราสาทเมืองสิงห์แล้ว การจ้างเหมาบูรณะด้วยวิธีอนัสติโลซิสอย่างเป็นทางการครั้งแรกจึงได้เกิดขึ้นที่ ปราสาทเมืองต่ำ จ.บุรีรัมย์ ในปี พ.ศ.2533 ภายใต้การควบคุมดูแลของ ดร.สัจชัย หมายมั่น และ นายจุมภฏ ตรีศิริ การบูรณะและการปรับปรุงภูมิทัศน์ของปราสาทเมืองต่ำเสร็จสมบูรณ์ในปี พ.ศ.2539 การดำเนินการในแต่ละปียังได้มีการทดลองใช้เทคนิคการเสริมความมั่นคงของโครงสร้างที่แตกต่างกันไป ในแนวโน้มที่ค่อยๆลดการเสริมโครงสร้างใหม่ให้น้อยที่สุดเท่าที่จำเป็นจริงๆ และหาทางแก้ไขปัญหาที่เกิดกับการดำเนินการในช่วงแรกๆ

³² จาก มะลิ โคนสันเทียะ. “ข้อสังเกตเกี่ยวกับปัญหาในการอนุรักษ์โบราณสถานของกองโบราณคดี” เอกสารประกอบการฝึกอบรมเรื่องการอนุรักษ์โบราณสถาน 14 - 17 เมษายน 2530. หน้า 11 - 12.

รูป 1-20 ปราสาทนารายณ์เจงเวง

รูป 1-21 ปราสาทเมืองต่ำ

จากตัวอย่างความเป็นไปได้ของโครงการอนุรักษ์ที่เป็นการจ้างเหมาและด้วยข้อจำกัดด้านบุคลากร ทัศนคติปากรจึงได้มีโครงการจ้างเหมาบูรณะโบราณสถานประเภทหินด้วยวิธี"อนัสติโลซิส"ในช่วงระยะเวลาเดียวกันอีกหลายแห่ง เริ่มต้นด้วยงบประมาณในโครงการอีสานเขียว ส่งผลให้เกิดความหลากหลายของแนวทางในการนำเอาอนัสติโลซิสมาประยุกต์ใช้ ขึ้นอยู่กับผู้รับจ้างและการควบคุมงานในแต่ละงานที่ไม่มีการควบคุมภาพรวม บางงานมีการต่อเติมมาก บางงานบูรณะกลับคืนที่เฉพาะเท่าที่เห็นได้หลังการขุดแต่งโดยอ้างว่าไม่สามารถทดลองประกอบหินหล่นได้ หรือโทษว่าโบราณสถานถูกรบกวนมากจนไม่สามารถหาข้อมูลดั้งเดิมได้

ในขณะที่กรมศิลปากรก็ได้มีนโยบายจัดตั้งศูนย์ฝึกอบรมการอนุรักษ์โบราณสถานประเภทหินด้วยวิธีอนัสติโลซิสขึ้น สืบเนื่องจากโครงการขุดแต่งบูรณะปราสาทพนมวัน จ.นครราชสีมา ในปีพ.ศ.2533 ด้วยการสนับสนุนจากสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพาทิศ (EFEO) และรัฐบาลฝรั่งเศส การบูรณะที่ปราสาทพนมวันเป็นไปอย่างค่อยเป็นค่อยไปสอดคล้องกับการฝึกอบรมและการทดลองหาแนวทางที่พยายามหลีกเลี่ยงการใช้ปูนซีเมนต์และโครงสร้างคอนกรีตเสริมเหล็ก แทนที่ด้วยปูนขาวหมักและศิลาแลง ลดการรื้อถอดหินออกเพื่อเพิ่มความแท้ของโบราณสถานหลังการบูรณะให้มากขึ้น รวมถึงการทดลองการถอดรื้อผนังอิฐออกเป็นแผงเพื่อเป็นการนำแนวคิดของอนัสติโลซิสมาใช้กับส่วนประกอบของโบราณสถานที่เป็นอิฐด้วย แต่ที่สุดในปีงบประมาณ 2540 ก็ได้ยุติโครงการฝึกอบรมนี้ลง และจ้างเหมาภาคเอกชนบูรณะปราสาทประธานและระเบียงคดในส่วนที่เหลือในปี พ.ศ. 2543 ซึ่งผลก็คือการบูรณะเฉพาะส่วนโบราณสถานที่ยังเห็นหลังการขุดแต่งเท่านั้น โดยยังมีหินหล่นเหลืออยู่อีกเป็นจำนวนมาก หลังจากนั้นในปี พ.ศ.2546 – 2547 กรมศิลปากรจึงได้กลับมาวิเคราะห์ทดลองประกอบหินหล่นในลักษณะการดำเนินการเอง ผลที่ได้รับเป็นที่น่าพอใจอย่างยิ่งกล่าวคือได้ข้อมูลของส่วนยอดปราสาทประธานครบทุกชั้น ขาดเฉพาะส่วนบันแถลงที่ยังได้ข้อมูลไม่ชัดเจน แม้ว่าจะมีปริมาณของหินเดิมที่สามารถนำกลับที่ได้ไม่ถึง 50% การจะนำหินเหล่านี้กลับสู่ที่เดิมได้จึงจะต้องใช้หินใหม่เสริมเป็นจำนวนมากซึ่งเป็นประเด็นสำคัญในการพิจารณาความเหมาะสมของการบูรณะในครั้งนี้ และจากผลการพิจารณาของคณะกรรมการวิชาการเพื่อการอนุรักษ์โบราณสถานของกรมศิลปากร มีมติเห็นชอบหลักการในการบูรณะส่วนยอดให้เต็มองค์ได้ รวมทั้งให้ศึกษารายละเอียดในส่วนอื่นของปราสาทหากมีความเป็นไปได้ก็บูรณะให้กลับคืนสมบูรณ์ได้ด้วย³³

³³ ในการประชุมคณะกรรมการวิชาการเพื่อการอนุรักษ์โบราณสถาน ครั้งที่ 4/2548 เมื่อวันที่ 17 มีนาคม พ.ศ.2548

รูป 1-22 ถึง 1-24 การฝึกอบรมและการใช้โครงสร้างปูนชาวหมักที่ปราสาทพนมวัน

รูป 1-25 และ 1-26 การเตรียมการบูรณะส่วนยอดให้สมบูรณ์

แม้ว่าจะมีความแตกต่างกันไปบ้างในรายละเอียด แต่โดยหลักการทั่วไปที่ใช้ในโครงการบูรณะด้วยวิธีอนัสติโลซิส ตามข้อกำหนดการทำงานอย่างเป็นทางการในการว่าจ้าง ยังคงยึดถือตามขั้นตอนการทำงานของอนัสติโลซิส ตามที่ได้ปฏิบัติมาตั้งแต่ครั้ง ดร.สัตยชัย หมายมั่น ยังกำกับดูแลอยู่ แต่เนื่องจากปัญหาของบุคลากรที่ไม่เพียงพอต่อความต้องการตามที่มีโครงการอนุรักษ์ปราสาทหินเกิดขึ้น ประกอบกับการไม่ตระหนักของคุณค่าในแต่ละวิชาชีพเฉพาะทางที่แตกต่างทำให้ในหลายโครงการได้นำหลักการตามที่เคยปฏิบัติมาดังกล่าวมาใช้เขียนเป็นโครงการเสนอขอของบประมาณในการดำเนินการจ้างเหมา โดยคาดหวังว่าผู้รับจ้างจะได้นำเอาความรู้และประสบการณ์ที่เคยร่วมงานกับ ดร.สัตยชัย หมายมั่นมาใช้ด้วยความไว้วางใจ อย่างไรก็ตามเมื่อเป็นการดำเนินการโดยที่ไม่มีผู้ที่มีความเชี่ยวชาญกำกับดูแล การตัดสินใจสำหรับการแก้ไขปัญหาบางประการที่เกิดขึ้นในระหว่างการดำเนินการจึงไม่เป็นไปด้วยดีตามที่คาดหวัง การสำรวจทำแบบหลังการขุดแต่ง หรือแบบบูรณะ บางครั้งก็กลายเป็นคนละเรื่องกับโบราณสถานที่ได้รับการบูรณะจริง ไม่สามารถคาดเดาได้ว่าในแต่ละโครงการจะได้ผลผลิตของโบราณสถานหลังการบูรณะออกมาเป็นอย่างไรได้อย่างแน่ชัด โดยส่วนใหญ่จะทำได้เป็นเส้นประไว้ตามแนวสันนิษฐานของอาคารที่เต็มรูปแบบ ส่วนจะก่อขึ้นมาแค่ไหนก็ต้องฝากไว้ในมือของช่างเรียงหินที่ปฏิบัติงานในพื้นที่ทำงาน การแก้ปัญหาในปัจจุบันคือการมอบหมายให้ผู้ออกแบบเป็นผู้ดูแลอย่างใกล้ชิด ต้อง

ติดตามผลการดำเนินงานในทุกชั้นตอน แต่ในทางปฏิบัติความเป็นไปได้ในการกำกับดูแลโดยตลอดตามความต้องการนี้มีน้อยมาก ซึ่งสถานการณ์เช่นนี้ได้เกิดขึ้นกับโครงการบูรณะปราสาทสด๊กก๊อกธมด้วยเช่นเดียวกัน

หลังจากได้เห็นพัฒนาการของอนัสติโลซิสในประเทศไทย ซึ่งเป็นปัจจัยหนึ่งของการวิจัยในครั้งนี้ นอกเหนือจากปัญหาที่ประสบอยู่ในการทำงาน และแนวคิดในการอนุรักษ์โบราณสถานเรียบร้อยแล้ว ดังนั้นก่อนที่จะได้ผลการดำเนินการของอนัสติโลซิสที่เป็นส่วนหนึ่งของการค้นหาแนวทางใหม่ในการดำเนินการเพื่อแก้ปัญหาที่เกิดขึ้น และให้สอดคล้องกับแนวความคิดทางด้านการอนุรักษ์ในปัจจุบันโดยใช้โครงการบูรณะที่ปราสาทสด๊กก๊อกธมเป็นกรณีศึกษานี้ ในบทต่อไปจะได้นำเสนอข้อมูลพื้นฐานที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่เป้าหมายปราสาทสด๊กก๊อกธม จ.สระแก้ว ทั้งในเรื่องคุณค่าความสำคัญ ประวัติความเป็นมา ประวัติการค้นพบและการอนุรักษ์ ลักษณะขององค์ประกอบต่างๆของโบราณสถาน และข้อมูลที่มาจากการวิเคราะห์ ศึกษาเปรียบเทียบทางสถาปัตยกรรมและศิลปกรรม

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

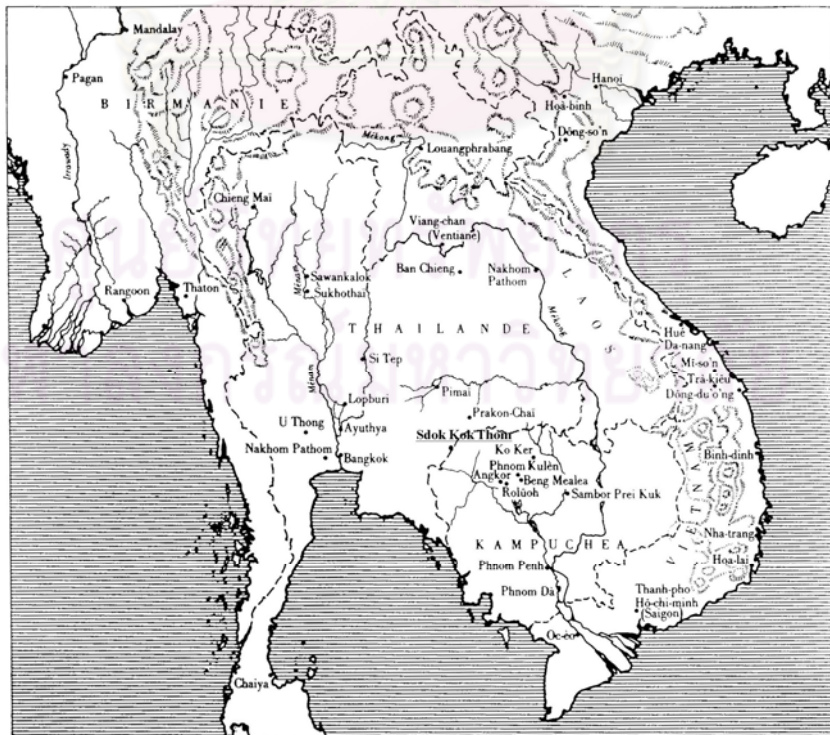
บทที่ 2 ปราสาทสติก๊กอกรม

2.1 ประวัติ และคุณค่าความสำคัญ

ปราสาทสติก๊กอกรม เป็นโบราณสถานประเภทหิน ตั้งอยู่ที่บ้านหนองเสม็ด หมู่ 3 ตำบลโคกสูง กิ่งอำเภอโคกสูง จังหวัดสระแก้ว เป็นศาสนสถานฮินดู ที่สร้างขึ้นตามลักษณะศิลปะลพบุรีแบบคลังต่อบาปวน ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 – 16

รูป 2-1 ปราสาทสติก๊กอกรม จังหวัดสระแก้ว

รูป 2-2 แผนที่แสดงที่ตั้งของปราสาทสติก๊กอกรม (ดัดแปลงจาก Beguin, L'Art du Sud-est Asiatique)

มีการสำรวจพบศิลาจารึกสองหลัก ซึ่งตั้งชื่อว่า จารึกสตึกก็อกกรม ที่มีความสำคัญต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ราชวงศ์เขมรเป็นอย่างมาก นักวิชาการชาวฝรั่งเศสซึ่งทำการศึกษาประวัติศาสตร์เขมรได้อาศัยศิลาจารึกนี้เป็นหลักฐานสำคัญในการอ้างอิง

ปราสาทสตึกก็อกกรมแห่งนี้จึงมีชื่อเสียงอย่างมากในหมู่นักวิชาการเนื่องจากมีความเกี่ยวข้องกับศิลาจารึกที่สำรวจพบในพื้นที่ จารึกหลักที่ 1 (จารึกสตึกก็อกกรม 1) ตามข้อมูลของหอสมุดแห่งชาติระบุว่า เจ้าหน้าที่กองโบราณคดี กรมศิลปากร ได้นำมามอบให้ผู้เชี่ยวชาญอักษรภาษาโบราณ อ่านแปลเมื่อวันที่ 30 พฤษภาคม พ.ศ. 2511 มีเนื้อความกล่าวถึงการสร้างศาสนสถานขึ้นในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 15 เพื่อเป็นเทวสถานประดิษฐานศิวลึงค์ ตามความในจารึกดังกล่าว ในปีพุทธศักราช 1480 พระเจ้าชัยวรมันที่ 4 โปรดให้กำเสตญัตถุศรีวิฐุณทวรมัน ใช้ให้ปรตยยะนำศิลาจารึกมาปักไว้ เพื่อประกาศห้ามเจ้าหน้าที่ทุกฝ่ายเรียกข้าพระของเทวสถานแห่งนี้ไปใช้ในกิจการอื่น ให้ใช้ข้าพระดังกล่าวเฉพาะการปฏิบัติบูชาบำรุงรักษาเทวรูป ศิวลึงค์ และรูปเคารพอันประดิษฐานอยู่ ณ เทวสถาน(แห่งนี้) เท่านั้น

ส่วนจารึกหลักที่ 2 (จารึกสตึกก็อกกรม 2 ซึ่งมีการกล่าวอ้างถึงตั้งแต่การเข้าไปสำรวจปราสาทครั้งแรกที่มีการบันทึกไว้ โดยนายเอโมนิเยร์) นั้นกล่าวว่า เป็นการกล่าวสรรเสริญเพื่อเฉลิมพระเกียรติ พระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ 2 ในโอกาสที่ได้สร้าง (บูรณะปฏิสังขรณ์?) ปราสาทแห่งนี้สำเร็จในปีพุทธศักราช 1595 และนอกจากนี้แล้วยังบันทึกหลักฐานเกี่ยวกับประวัติอารยธรรมทางด้านศาสนา ซึ่งบ่งชี้ชัดเจนว่ากษัตริย์แห่งอาณาจักรกัมพูชาเป็นผู้อุปถัมภ์คุ้มครองศาสนา โดยมีพราหมณ์ปุโรหิตเป็นผู้นำทางศาสนา เป็นที่ปรึกษาให้คำแนะนำ และเป็นสื่อกลางระหว่างเทพเจ้าและกษัตริย์ นอกจากนี้ในจารึกยังกล่าวถึงประวัติการสืบสายสกุลของพราหมณ์ผู้เป็นใหญ่ในราชสำนักเขมร การปฏิบัติพระเทวราชและรูปเคารพ การสร้างหมู่บ้าน การบุญต่างๆในพระศาสนา เป็นต้น

จารึกหลักแรก ระบุศักราช พ.ศ. 1480 ตรงกับรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 4 จารึกหลักที่สอง ระบุศักราชตรงกับ พ.ศ. 1595 กล่าวถึงการที่พระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ 2 พระราชทานเทวสถานอุทิศแด่พราหมณ์ผู้เป็นอาจารย์ นอกจากนี้ยังได้เล่าเรื่องย้อนหลังขึ้นไปอีกราว 200 ปี กล่าวถึงต้นตระกูลพราหมณ์คนแรก ในรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 ผู้ทรงรวบรวมอาณาจักรเจนละบกและเจนละน้ำเข้าด้วยกันและสร้างเมืองพระนครขึ้น จึงกลายเป็นหลักฐานอ้างอิงที่สำคัญในการกำหนดยุคสมัยของประวัติศาสตร์เขมรและประวัติศาสตร์ศิลปะเขมร ตั้งแต่ยุคแห่งการสร้างเมืองพระนครมาจนถึงในรัชสมัยของพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ 2

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

รูป 2-3 จารึกสตึกที่ออกกรม 1

รูป 2-4 จารึกสตึกที่ออกกรม 2

อึ้งมีข้อน่าสังเกตว่าจารึกสตึกที่ออกกรม 1 ตามข้อมูลของหอสมุดแห่งชาติระบุว่าพบที่บ้านสระแจง ไม่ได้นำมาจากที่ปราสาทโดยตรง ส่วนจารึกสตึกที่ออกกรม 2 ระบุว่าพบที่ปราสาทเมืองพร้าว ซึ่งเป็นชื่อเดิมของปราสาทสตึกที่ออกกรม และจากการขุดตรวจชั้นดินบริเวณทางดำเนินภายในตัวปราสาทบางส่วน เมื่อ พ.ศ. 2546 ยังไม่พบหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับการก่อสร้างใดๆ ก่อนที่จะมีการสร้างปราสาทสตึกที่ออกกรมดังที่เห็นอยู่ในปัจจุบัน นอกจากนี้ใน จ.สระแก้วยังมี ปราสาทเขาสระแจงดงรัก ซึ่งศาสตราจารย์หม่อมเจ้า สุภัททดิศ ดิศกุล ทรงวิเคราะห์ไว้ว่าเป็นปราสาทที่มีอายุสมัยระหว่างปี พ.ศ.1600 -1650 ซึ่งใกล้เคียงกับช่วงปลายรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 4 ตามที่ระบุในจารึกสตึกที่ออกกรม 1

จากปีที่ระบุไว้ในจารึกสตึกที่ออกกรมหลักแรก และใจความที่กล่าวถึงการสร้างศาสนสถาน ทำให้อาจเป็นไปได้ว่ามีอาคารที่สร้างขึ้นในยุคของพระเจ้าชัยวรมันที่ 4 ซึ่งจัดว่าเป็นศิลปะแบบเกาะแกร์ และถ้าหากจะอ้างอิงข้อมูลในจารึกหลักที่ 2 ซึ่งมีความชัดเจนว่าเคยตั้งอยู่เป็นส่วนหนึ่งของเทวาลัยที่เราเห็นอยู่ในปัจจุบันนี้ ก็อาจจะเชื่อได้อีกเช่นกันว่าได้สร้างปราสาทสตึกที่ออกกรมขึ้นหรือมีการปฏิสังขรณ์ในสมัยพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ 2 ซึ่งเป็นศิลปะแบบบาปวน ถือเป็นข้อมูลเบื้องต้นจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่สร้างความสงสัยให้เราหาเหตุผลอื่นมาสนับสนุนเพื่อค้นหาคำตอบ

ได้นำข้อมูลจากการทดลองประกอบหินหล่นและการขุดแต่งมาผสมผสานกันเข้า เป็นข้อมูลทางสถาปัตยกรรมของโบราณสถานที่สามารถตรวจสอบและยืนยันได้ ด้วยการศึกษาเปรียบเทียบกับรูปแบบ

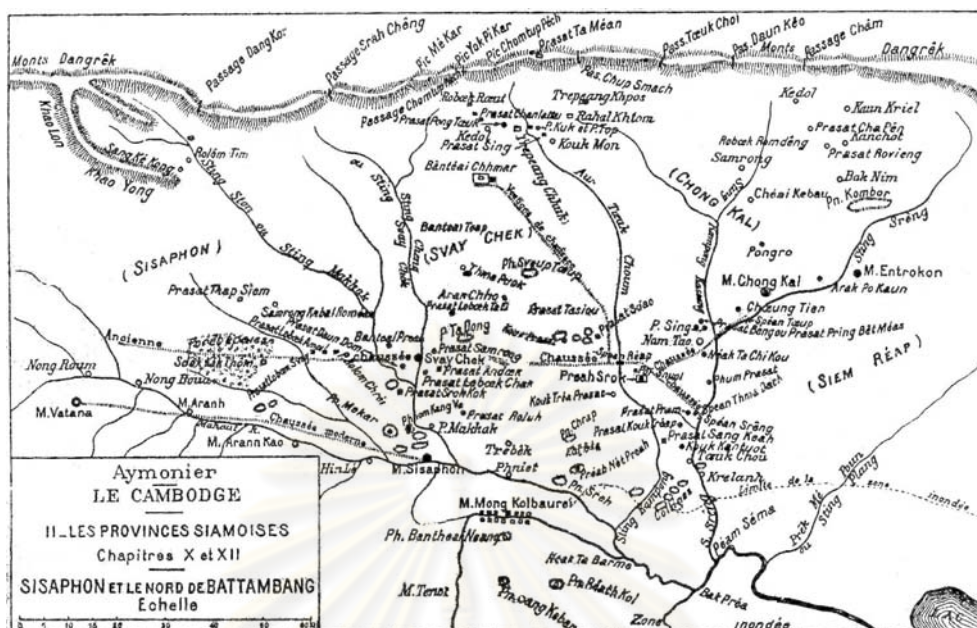

สถาปัตยกรรมเขมรที่มีการเรียงลำดับอายุสมัยไว้แล้วโดยนักวิชาการชาวฝรั่งเศส จากการวิเคราะห์แต่ละองค์ประกอบทำให้สามารถสรุปได้ว่าสิ่งก่อสร้างของปราสาทสติกก็อกกรมที่เห็นอยู่ในปัจจุบันนี้ เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นในระหว่างยุคสมัยคลังหรือเกลียง (Khleang) และสมัยบาปวน (Baphuon) ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 สอดคล้องกับหลักฐานที่ปรากฏอยู่ในจารึกสติกก็อกกรมหลักที่ 2 ซึ่งระบุถึงรัชสมัยของพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ 2 ผู้สร้างปราสาทบาปวนขึ้นเป็นปราสาทประจำรัชกาลที่เมืองพระนคร แต่ด้วยลักษณะสถาปัตยกรรมในบางองค์ประกอบที่ยังคงมีรูปแบบค่อนข้างโน้มเอียงไปในลักษณะของยุคก่อนมากกว่าจึงสันนิษฐานได้ว่าเป็นการปฏิสังขรณ์เทวาลัยที่มีมาก่อนการขึ้นครองราชย์ของพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ 2 หรือเป็นการก่อสร้างในช่วงตอนต้นของรัชสมัย โดยมีองค์ประกอบสถาปัตยกรรมที่ให้ข้อมูลสำคัญที่แสดงถึงลักษณะเฉพาะของยุคสมัยที่ทำการก่อสร้างปราสาท เช่น รูปแบบของปราสาทประธาน และการตั้งเสาหินที่มีลักษณะเหมือนเสานางเรียงขนาดเล็ก ล้อมรอบปราสาทประธาน เหมือนเป็นการแสดงถึงปริมณฑลอันศักดิ์สิทธิ์ที่ยังไม่มีหลักฐานปรากฏที่ใดมาก่อน

ดังนั้นลักษณะทางศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมของปราสาทสติกก็อกกรม จึงสามารถใช้ข้อมูลของเพื่อประโยชน์ในการศึกษาเปรียบเทียบสำหรับการศึกษาทางด้านศิลปะและสถาปัตยกรรมในสมัยคลังต่อบาปวน ได้เป็นอย่างดี รวมทั้งประโยชน์เพื่อการอนุรักษ์ปราสาทหินที่อยู่ร่วมสมัยในแหล่งอื่นๆต่อไป

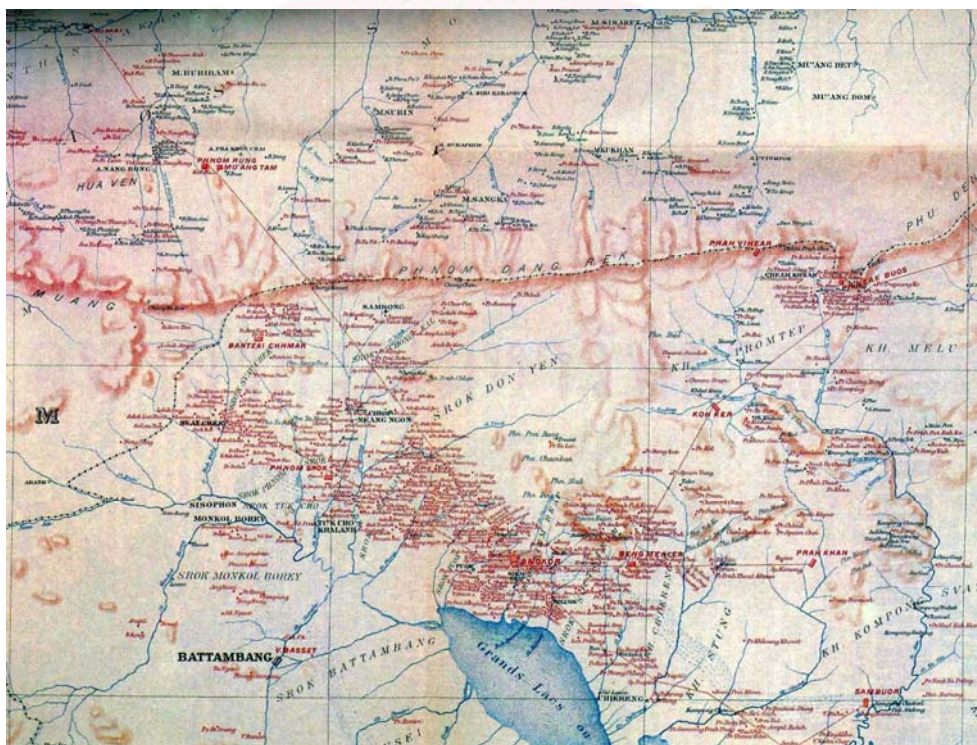
2.2 การศึกษาและการดำเนินการอนุรักษ์ที่ผ่านมา

เมื่อปี พ.ศ.2444 นายเอโมนิเยร์ (Etienne Aymonier) ชาวฝรั่งเศสได้เข้ามาค้นพบปราสาทสติกก็อกกรม และเผยแพร่ข้อมูลเป็นครั้งแรก ใน “Le Cambodge. Tome II, Les Provinces siamoises” มีการบรรยายสภาพของปราสาทที่ชื่อว่า “Sdok Kak Thom” ในฐานะของ**โบราณสถานที่มีความโดดเด่นที่สุดแห่งหนึ่งเท่าที่มนุษย์ได้สร้างไว้ด้วยหิน** โดยที่ลักษณะทางสถาปัตยกรรมของปราสาทที่ตั้งอยู่กลางป่ารกบนเส้นทางคันดินโบราณแห่งนี้ โดยทั่วไปยังมีความชัดเจน ปราสาทประธานยังคงสภาพที่ค่อนข้างสมบูรณ์ หน้าบันรูปเทพประทับนอนอยู่บนเตียงเหนือราหู และทับหลังรูปพระอินทร์ทรงช้างสามเศียรเหนือราหูอีกชั้นหนึ่งยังคงอยู่ในที่ทางทิศตะวันออก และการค้นพบศิลาจารึกที่กล่าวว่าเป็นจารึกที่ได้ค้นพบล่าสุด และมีความสำคัญเหนือจารึกใดใดในเขมรทั้งหมด โดยพบว่ายังคงตั้งอยู่ในที่เดิมบนฐานหิน ตรงมุมของระเบียงคดด้านตะวันออกเฉียงเหนือ โดยนายเอโมนิเยร์ และนายบาร์ธชาวฝรั่งเศสเช่นเดียวกันได้แปลข้อความในจารึกบางส่วนและกล่าวโดยสรุปไว้ในหนังสือเล่มนี้ด้วย

รูป 2-5 จาก Le Cambodge. Tome II, Les Provinces siamoises, Etienne Aymonier

ต่อมาได้มีการบันทึกชื่อของปราสาทศักดิ์สิทธิ์ไว้ในแผนที่แสดงที่ตั้งของปราสาทหินทั้งหมดที่มีการสำรวจพบในภูมิภาค ทำให้เราได้ข้อมูลของเส้นทางวัฒนธรรมเขมรโบราณเชื่อมต่อไปยังศูนย์กลางที่เมืองพระนคร (Angkor) ในแผนที่ "Carte archeologique de l'ancien Cambodge" จัดทำโดย นายลูเนต์ เดอลาจกกีแยร์ (E. Lunet de Lajonquiere) จัดพิมพ์ในปี พ.ศ.2454

รูป 2-6 จาก Carte archeologique de l'ancien Cambodge, E. Lunet de Lajonquiere

ในปี พ.ศ. 2458 นายหลุยส์ ฟิโน ได้แปลจารึกศักดิ์ก้อกรมอย่างสมบูรณ์ และตีพิมพ์เผยแพร่

ในปี พ.ศ.2463 ร้อยตำรวจเอกหลวงชาญนิคม ได้เดินทางมาทำการสำรวจและบันทึกสิ่งที่พบไว้ว่า

“...ตำบลที่ปราสาทตั้งอยู่นี้ ชาวบ้านแถบนั้นเรียกว่า ปราสาทเมืองพร้าว ซึ่งมีคนโบราณเล่าต่อกันมาว่ามีคนหลงทางเข้าไปในดง แลเห็นมีต้นพร้าว จึงได้เรียกเอาว่าเมืองพร้าว ...มีกำแพงสองชั้นคือ ชั้นนอก ชั้นใน ชั้นนอกมีประตู 4 ด้าน ประตูก็เป็นรูปปราสาทคล้ายวิหารคด ชั้นในมีกำแพงและประตู 4 ด้านเหมือนกัน ในบริเวณกำแพงมีปราสาทหิน 7 องค์ คือรอบนอก 4 กลาง 3 ล้วนแต่ปราสาททำด้วยหินทั้งนั้น ตามธรรมเนียมประตูล้วนสลักลวดลายสวยงาม ปราสาทบางองค์ชำรุด บางองค์ยอดยังมีบริบูรณ์อยู่ กำแพงชั้นในก็มีหลังคามุงด้วยหิน และมีลูกกรงหินกลิ้งเป็นช่องงดงาม ความงามนำดูเหลือจะกล่าวให้ละเอียดได้ ...ที่ใกล้บริเวณปราสาทด้านทิศตะวันออก เป็นทุ่งมีสระน้ำเป็นรูป 4 เหลี่ยมกว้างยาวประมาณ 10 เส้นเศษ มีถนนปูด้วยหินแต่กำแพงปราสาทถึงสระยาวประมาณ 5 เส้นเศษ สองข้างถนนมีเสาหินปักเป็นระยะห่างกันประมาณ 4-5 วา เสาสูงประมาณ 2 ศอก มีรูปพระและเทวดาบ้างตามเสา นอกจากถนนปูด้วยหิน มีรูปถนนใหญ่ แต่กำแพงปราสาทผ่านแนวสันโคก ไปทางด้านตาดู หรือช่องกุ่มลายออ เป็นถนนยาวมาก

และได้ความว่าทางหลวงที่ผ่านไปทางทิศตะวันออก(เขตเขมร) ตรงไปนครวัด นครพนม และยังได้ความต่อไปว่าชั้นเดิมประมาณ 20-30 ปีมาแล้ว น้ำในสระหน้าที่ปราสาทนี้ มีเต็มบริบูรณ์ตลอดปี ไม่เคยแห้งเลยโดยน้ำได้ไหลมาจากเขตเขมร ครั้นมาในสมัยนี้ น้ำหาได้ไหลมาจากเขตเขมรไม่ที่สระนี้จึงไม่มีน้ำอยู่ตลอดปี...”

จากการสำรวจครั้งนั้นได้พบศิลาจารึกสำคัญที่ปราสาทศักดิ์ก้อกรม ได้แก่ จารึกศักดิ์ก้อกรม 2 เป็นจารึกขนาดใหญ่มี 4 ด้าน เขียนด้วยอักษรขอมโบราณ ในภาษาสันสกฤตและเขมร โดยหลวงชาญนิคมได้จัดทำสำเนาจารึกขึ้นและได้บันทึกไว้ว่า “อักษรโบราณนี้ได้ก๊อปปี้มาจากเสาศิลาจารึก ซึ่งตั้งอยู่ที่หน้าปราสาทเมืองพร้าว...ใกล้กับเขตแดนฝรั่งเศส...หลักศิลาจารึกนี้ตั้งอยู่ตรงหน้าปราสาทด้านทิศเหนือ เป็นรูป 4 เหลี่ยม มีอักษร 4 ด้าน กว้างประมาณ 1 ศอก หนาประมาณ 18 นิ้ว...สูงจากพื้นดินประมาณ 3 ศอก ลึกลงไปในดินประมาณเท่ากัน ขณะที่ได้พบเห็นเสาศิลาเอน ได้ความว่า ประมาณ 20 มาแล้วฝรั่งเศสได้ให้คนมาขุด และเอาข้างขุดเพื่อจะเอาเสาศิลาเอนนี้ไป แต่หาเอาขึ้นได้ไม่ จึงยังอยู่จนทุกวันนี้ เห็นว่าเป็นของสำคัญจึงได้พยายามใช้กระดาษาฟุส แกะก๊อปปี้ โดยจะหาเครื่องมืออย่างอื่นดีกว่านี้ไม่ได้ ได้ก๊อปปี้เมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ.2463...ศิลาจารึกนี้ เข้าใจว่าเป็นอักษรขอม แต่ให้ผู้ที่รู้ขอมอ่านก็ไม่เข้าใจ จึงไม่รู้ความว่าจะมีเรื่องราวอย่างไร ” นอกจากนี้ในบันทึกยังได้กล่าวว่า ในบริเวณปราสาท เป็นเขตป่าดงที่ชาวบ้านแถบนั้นยาเกรง ถือกันว่าเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ไม่ค่อยมีใครกล้าล่วงล้ำเข้าไป ในการสำรวจครั้งนั้นได้สมภารวัดบ้านโคกสูง เป็นผู้นำเข้าไป

มาจนถึงยุคที่บริเวณของปราสาทได้กลายเป็นที่พักของชาวเขมรที่อพยพเข้ามาในช่วงสงคราม มีกองกำลังของเขมรสามฝ่ายผลัดกันเข้ามาในพื้นที่ ขบวนการคั่นทหารพยัคฆ์สมมติจากโบราณสถานที่ไม่ได้ระบุสัญชาติ อาจจะเป็นโอกาสจากความวุ่นวายในช่วงนี้ทำการขุดหาสมบัติที่ปราสาทประธาน และอาคารอื่นๆ สร้างความเสียหายส่งผลกระทบต่อความสมดุลทางโครงสร้างของอาคารโบราณสถาน หินที่หล่นลงมาบางส่วนถูกเคลื่อนย้ายไปทำเป็นบังเกอร์ ในขณะที่รูปสลักชิ้นงาม หรือเทวรูป ตามที่ได้บรรยายถึงในอดีตไม่มีหลงเหลือให้เห็น ปราสาทแห่งนี้จึงกลายเป็นเพียงกองหินที่ตกลงมาปะปนกัน ยากที่จะเข้าใจ แผนผัง รูปทรง และส่วนตกแต่งที่พอจะเห็นร่องรอยลวดลายที่สลักเสลาไว้อย่างวิจิตร ไม่สามารถระบุได้ว่าเป็นสถาปัตยกรรมของยุคใด ในเวลาที่

กรมศิลปากรเข้ามาดำเนินการสำรวจ พร้อมด้วยของฝากจากสงครามได้แก่ กบระเบิดที่อาจพบได้โดยรอบทั่วทั้งบริเวณตลอดไปจนถึงในพื้นที่ของบาราย

นายสุทิน ชมดี และนายสุตใจ จิตรพวน อดีตกำนันตำบลโคกสูง เล่าว่า ปราสาทสติก๊กอกรรมเสียหายน้อยมาก เมื่อปี พ.ศ. 2507 พวกค้าโบราณวัตถุว่าจ้างชาวบ้านให้ลักลอบขุดหาโบราณวัตถุที่ปราสาท ชาวบ้านไม่รู้คุณค่าโบราณสถานจึงป็นขี้เงินขึ้นไปงัดส่วนยอดปราสาท พังทลายแผ่นหินลงมา สกัดหินที่มีลวดลายแกะสลักสวยงาม รูปประติมากรรม และนำทับหลังถอดไปขาย เมื่อชาวบ้านมีเครื่องมือตรวจค้นวัตถุระเบิด ก็นำเครื่องมือดังกล่าวไปลักลอบตรวจค้นโลหะขุดหาเทวรูป สมบัติมีค่าที่เชื่อว่าหลงเหลืออยู่ มีคนใช้ระเบิดให้ยอดปราสาทพังทลายลงมา มีเรื่องเล่าพระเลียบยาว ชื่อพระอานนท์ ชาวบ้านเล่าว่าพระอานนท์มีวิชาที่ซ่อนสมบัติ จุดขุดหาสมบัติได้เทวรูปมากมาย ชาวบ้านได้ไปร้องเรียนนายอำเภออุฎฐประเทศให้มาสอบสวน แต่ไม่พบหลักฐานของกลาง ชาวบ้านเชื่อว่าพระอานนท์คงจะฝังสมบัติไว้แถวปราสาท จึงพยายามลักลอบขุดหาสมบัติที่พระอานนท์ซ่อนไว้¹

ช่วงปี พ.ศ. 2518 – 2526 เกิดสงครามภายในประเทศกัมพูชา ทหารเขมรเสรีและราษฎรชาวกัมพูชาอพยพหนีภัยสงครามเข้ามาอาศัยอยู่ในบริเวณปราสาทสติก๊กอกรรม เจ้าหน้าที่ข้าหลวงใหญ่ผู้ลี้ภัย แห่งสหประชาชาติได้ขอใช้พื้นที่ปราสาทเป็นศูนย์อพยพลี้ภัยชั่วคราวเมื่อมีผู้อพยพลี้ภัยอยู่ร่วมกันมาก เกิดปัญหาขาดแคลนน้ำจึงทำคันดินทิศตะวันออกเฉียงเหนือของบาราย ยาวประมาณ 1 กิโลเมตร เปิดคันดินบารายออกเพื่อผันรับน้ำเข้าสู่บาราย แต่ก็ไม่สามารถแก้ปัญหาการขาดแคลนน้ำได้ ผู้อพยพจึงขุดบ่อน้ำขนาดเล็กขึ้นเองเพื่อให้ได้น้ำไว้ใช้อุปโภคบริโภคและขาย ปัจจุบันจึงสามารถพบเห็นบ่อน้ำจำนวนมากในบาราย ปราสาทสติก๊กอกรรมเมื่อถูกใช้เป็นศูนย์อพยพ ที่ตั้งอยู่ในพื้นที่ที่มีโอกาสเกิดการปะทะกันจึงทำให้มีการวางทุ่นระเบิดโดยทั่วไปโดยรอบพื้นที่ทำให้ปราสาทสติก๊กอกรรมกลายเป็นพื้นที่อันตราย

กรมศิลปากรได้ประกาศขึ้นทะเบียนปราสาทสติก๊กอกรรม เป็นโบราณสถานของชาติเป็นครั้งแรกมาตั้งแต่ พ.ศ. 2478 โดยประกาศในราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 52 ตอนที่ 75 ลงวันที่ 8 มกราคม พ.ศ. 2478 ต่อมาในปี พ.ศ.2500 ได้ประกาศขอบเขตพื้นที่โบราณสถาน 6 ไร่ 2 งาน ในราชกิจจานุเบกษาเล่มที่ 74 ตอนที่ 96 ลงวันที่ 12 พฤศจิกายน พ.ศ. 2500 และได้ประกาศขยายขอบเขตพื้นที่โบราณสถานครอบคลุมเนื้อที่ 16 ไร่เศษ ในราชกิจจานุเบกษาเล่มที่ 106 ตอนที่ 220 ลงวันที่ 14 ธันวาคม พ.ศ.2532 โดยมีการสำรวจรายละเอียดเพิ่มเติมเพื่อเตรียมการจัดทำโครงการอนุรักษ์เป็นครั้งแรกโดย หน่วยศิลปากรที่ 5 ปราจีนบุรี ในปี พ.ศ.2536 และยังสามารถสำรวจเพื่อประกาศขอบเขตพื้นที่เพิ่มเติมครอบคลุมเนื้อที่ 641 ไร่เศษ เพื่อให้ครอบคลุมบริเวณที่เกี่ยวข้องทั้งหมดในปี พ.ศ.2538 ซึ่งได้เริ่มมีการทุ่นระเบิดโดยกองทัพก ตั้งในช่วงต้นที่กรมศิลปากรเข้ามาดำเนินการสำรวจเตรียมการอนุรักษ์

ในขณะเดียวกันได้เริ่มดำเนินการสำรวจเขียนแบบสภาพก่อนการอนุรักษ์ ทำผังแสดงชั้นความสูง (contour line) โดยวิธีจ้างเหมา จากนั้นดำเนินการขุดตรวจ กำหนดรหัสหินพร้อมขนย้าย (บริเวณโคปุระตะวันออกชั้นนอก) เขียนแบบสภาพหลังการเคลื่อนย้ายหินในปี พ.ศ.2539 เริ่มดำเนินการขุดแต่งเคลื่อนย้ายหินหล่น ใช้เวลาดำเนินการมาจนถึงปี พ.ศ.2543 โดยระหว่างนั้นในปี พ.ศ. 2540 ขณะขุดแต่งโคปุระด้านทิศตะวันออกชั้นนอก

¹ อภิชาติ ทวีโกดา, *จารึกสติก๊กอกรรม : รหัสผ่านประวัติศาสตร์ขอม*, (สระแก้ว: ช.ดำรงชัยการพิมพ์, 2549), หน้า 3.

ทำแบบรูปสันนิษฐานเพื่อการบูรณะ มีการพบชิ้นส่วนภาพสลักรายฉนวนธรรมลินธุ์ และหินที่มีลวดลาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งชิ้นส่วนหน้าบัน พบจำนวน 16 ชุดแต่ยังไม่ครบทั้งหมด

ในปีถัดมาปี พ.ศ.2541 ได้ดำเนินการบูรณะอาคารโคปุระตะวันออกขึ้นนอกไปพร้อมกันด้วยโดยยังไม่ได้ทำการวิเคราะห์ทดลองประกอบหินหล่อนอย่างเป็นระบบให้ครบถ้วนทั้งหมดก่อน จึงบูรณะได้ขึ้นเพียงหน้าบันชั้นล่างสุด

ในปี พ.ศ.2544 จึงได้กลับมาเริ่มต้นที่การทดลองประกอบหินหล่อนทั้งหมดโดยผู้วิจัยเป็นผู้กำหนดให้ดำเนินการในโอกาสที่ได้รับมอบหมายให้มามีส่วนร่วมในโครงการนี้ ทำการวิเคราะห์รูปแบบสถาปัตยกรรมดำเนินการขุดตรวจหาขนาด ขอบเขต ของสระน้ำ และออกแบบวางแผนการบูรณะปราสาททั้งโครงการรวมทั้งฟื้นฟูสระน้ำรอบปราสาท ซึ่งในปีนั้นยังได้ทำการขุดแต่งและบูรณะทางดำเนินด้านหน้าปราสาทเป็นระยะทาง 65 เมตร ด้วยเหตุที่การงบประมาณได้เสนอชื่อโครงการไปว่าเป็นการบูรณะโบราณสถาน จึงได้เลือกบูรณะส่วนที่น่าจะเกิดความผิดพลาดจากการที่ยังมิได้ทดลองประกอบหินหล่อนก่อนให้น้อยที่สุด

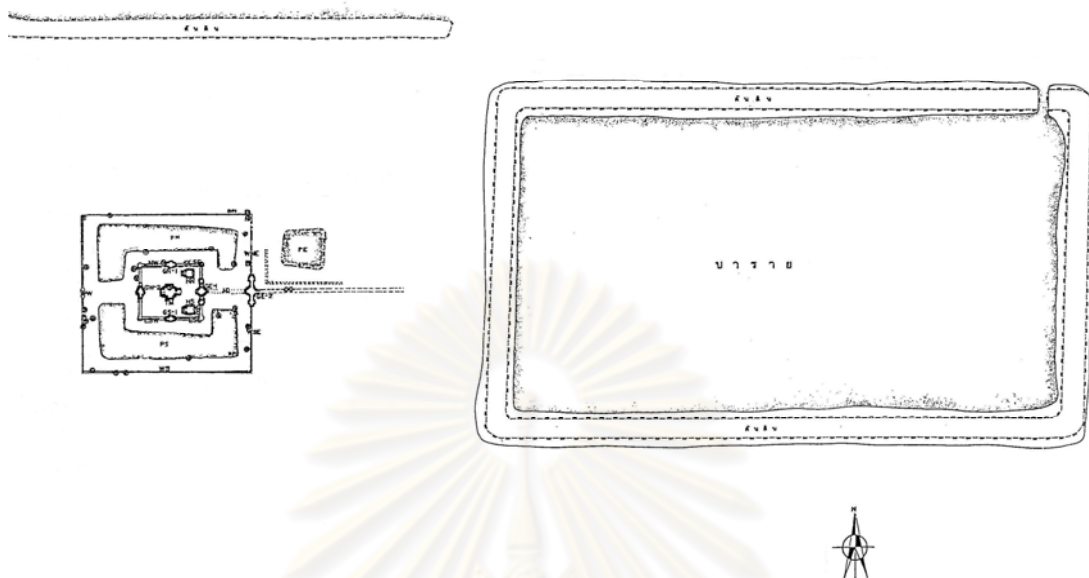
ในปี พ.ศ. 2546 สถานเอกอัครราชทูตญี่ปุ่นประจำประเทศไทย ได้เสนอความช่วยเหลือแก่จังหวัดสระแก้ว ในการเก็บกู้หุ่นระเบิดที่ปราสาทสตึกก็อทรม โดยศูนย์ปฏิบัติการกู้หุ่นระเบิดแห่งชาติ (TMAC) ร่วมกับองค์กรพันธมิตรแห่งประเทศไทยเพื่อปฏิบัติการกู้หุ่นระเบิดเพื่อมนุษยธรรม (JAHDS) และมูลนิธิพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ ทั้งนี้การดำเนินการเก็บกู้หุ่นระเบิดได้เสร็จสมบูรณ์ ทำพิธีมอบพื้นที่ปลอดภัย จำนวน 407,472 ตารางเมตร ให้จังหวัดสระแก้วเมื่อวันที่ 23 มกราคม พ.ศ. 2547 ใช้งบประมาณทั้งสิ้น 1.8 ล้านบาทสหรัฐ ทำให้พื้นที่ปราสาทสตึกก็อทรมกลับเป็นพื้นที่ปลอดภัย ทำให้การบูรณะโบราณสถานสามารถดำเนินการได้ด้วยความมั่นใจในสวัสดิภาพมากขึ้น

ได้เริ่มการบูรณะตามรูปแบบรายการตามแผนการเป็นครั้งแรกในปี พ.ศ.2546 นี้ โดยเริ่มที่อาคารขนาดเล็กก่อน ได้แก่ บรรณาลัย 2 หลัง ในปีต่อมา พ.ศ. 2547 ดำเนินการบูรณะโคปุระตะวันออกขึ้นใน และในปี พ.ศ. 2548 ได้เริ่มการบูรณะที่ปราสาทประธาน โดยในปีแรกดำเนินการในส่วนฐาน เรือนธาตุ และส่วนยอดชั้นที่ 1 ในปี พ.ศ. 2549 บูรณะปราสาทประธานสมบูรณ์ทั้งองค์ โคปุระเหนือ โคปุระใต้ ระเบียงคดมุมด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ตะวันออกเฉียงเหนือ และตะวันออกเฉียงใต้เฉพาะส่วนฐานศิลาแลง และในปี พ.ศ. 2550 บูรณะโคปุระตะวันตก ระเบียงคดมุมด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้(เฉพาะส่วนฐานศิลาแลง) ลานศิลาแลงภายในระเบียงคด

งานบูรณะในลำดับต่อมา ได้แก่ โคปุระเหนือ โคปุระใต้ โคปุระตะวันตก ระเบียงคดในส่วนที่เหลือทั้งหมด ได้แก่ส่วนผนังอาคารและหน้าบัน งานขุดลอกฟื้นฟูสระน้ำรอบปราสาทและด้านหน้าปราสาท กำแพงแก้ว ซุ้มประตูทิศตะวันตก ทางดำเนินประดับเสานางเรียงส่วนที่เหลือทั้งด้านในและด้านนอกปราสาท งานปรับปรุงพื้นที่โดยรอบ งานฟื้นฟูการกักเก็บน้ำของบาราย งานสื่อความหมายส่วนคันดินโบราณ งานก่อสร้างอาคารศูนย์ข้อมูล อาคารบริการต่างๆ และงานปรับปรุงภูมิทัศน์

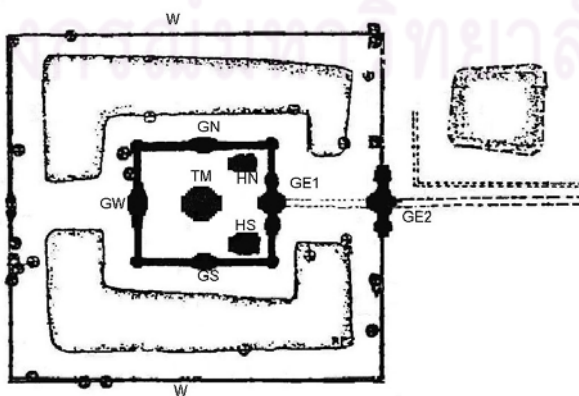
2.3 องค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมก่อนการอนุรักษ์

ปราสาทสตึกก็อทรมเป็นกลุ่มอาคารที่ก่อสร้างด้วยหินทรายและศิลาแลง หันหน้าไปทางทิศตะวันออก ซึ่งเป็นที่ตั้งของบารายหรืออ่างเก็บน้ำรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดใหญ่

รูป 2-7 ผังบริเวณปราสาทศักดิ์ก๊กกรม

บริเวณสิ่งก่อสร้างของปราสาทล้อมรอบชั้นนอกด้วยกำแพงแก้ว (W ในรูป 2-8) เป็นกำแพงก่อด้วยศิลาแลง ขนาดกว้าง 120 เมตร ยาว 127 เมตร มีประตูทางเข้าออกเพียงสองทาง คือโคปุระหรือซุ้มประตูด้านทิศตะวันออกเป็นประตูทางเข้าหลัก และช่องประตูเล็กทางด้านทิศตะวันตก ด้านหน้าอาคารทางทิศตะวันออกมีทางดำเนินยกพื้น ปูศิลาแลงประดับด้วยเสนางเรียงขนาดใหญ่ตลอดทาง เชื่อมต่อไปยังบาราย ที่ด้านข้างของทางดำเนินด้านทิศเหนือยังมีสระน้ำขนาดเล็ก กว้างประมาณ 20-30 เมตร พร้อมด้วยร่องรอยของขอบศิลาแลงเหลืออยู่บางส่วน ส่วนช่องประตูทางเข้าทางทิศตะวันตกแม้ว่าจะมีขนาดเล็กแต่ก็มีหลักฐานของซุ้มประตูพร้อมหน้าบันหินทรายด้วย อาคารโคปุระตะวันออกชั้นนอก (GE2 ในรูป 2-8 เนื่องจากปราสาทศักดิ์ก๊กกรมมีโคปุระตะวันออก 2 หลัง จึงจะเรียกอาคารนี้ว่าโคปุระตะวันออกชั้นนอก) เป็นอาคารขนาดใหญ่สร้างด้วยหินทราย มีช่องประตูทางเข้าอยู่กึ่งกลางอาคาร นำเข้าไปสู่กลุ่มอาคารชั้นใน

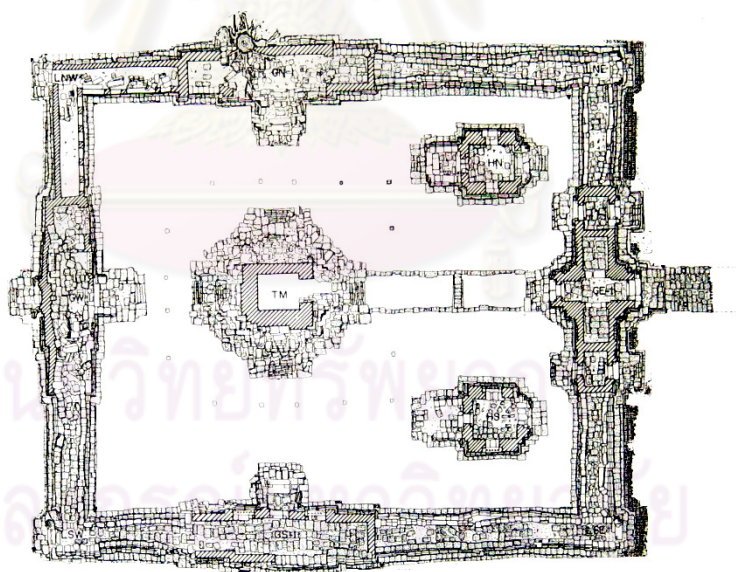
รูป 2-8 ผังแสดงองค์ประกอบต่างๆของปราสาทศักดิ์ก๊กกรม

รูป 2-9 โคปุระตะวันตกชั้นนอกก่อนการอนุรักษ์

ถัดจากโคปุระตะวันตกชั้นนอกเข้าไปจะพบสระน้ำรูปปีกกาล้อมรอบปราสาทชั้นในไว้ เว้นช่องทางเดินทางด้านทิศตะวันออกและทิศตะวันตกไว้สองด้าน ทางเดินด้านทิศตะวันออกยกพื้นปูศิลาแลงประดับด้วยเสานางเรียงเช่นเดียวกับทางดำเนินด้านนอก โดยสระน้ำมีความกว้างประมาณ 20 เมตร

รูป 2-10 ผังแสดงองค์ประกอบของกลุ่มอาคารชั้นในโดยรอบปราสาทประธาน

ถัดจากสระน้ำเป็นอาคารระเบียงคดซึ่งล้อมรอบปราสาทประธาน และสิ่งก่อสร้างชั้นในไว้ อาคารระเบียงคดซึ่งล้อมรอบกลุ่มอาคารชั้นในไว้ เป็นอาคารที่สร้างจากหินทรายและศิลาแลง โดยส่วนฐานเป็นศิลาแลงทั้งหมด ผนังด้านนอกส่วนใหญ่เป็นศิลาแลงยกเว้นส่วนที่มีการสลักเป็นลวดบัวกรอบประตูหน้าต่างและส่วนที่มีการแกะสลักอื่นๆจะใช้หินทราย ผนังด้านในของระเบียงคดเป็นช่องเปิดก่อด้วยหินทรายทั้งหมด ระเบียงคดมี

ขนาดกว้างประมาณ 36.50 เมตร ยาว 42.50 เมตร ที่กึ่งกลางกำแพงระเบียงคดด้านทิศตะวันออกที่ตั้งของโคปุระตะวันออกชั้นใน (GE1) มีช่องประตู 3 ประตู เป็นประตูหลักอยู่ตรงกลาง และประตูรองทางด้านเหนือและใต้ ผนังด้านข้างทำเป็นหน้าต่างหลอกประดับด้วยเสาลูกมะหวดไว้ทั้งสองข้าง ภายในอาคารทำเป็นห้อง แต่ไม่สามารถทะลุออกสู่ระเบียงคดได้ ด้วยลักษณะทางสถาปัตยกรรมของโคปุระตะวันออกชั้นในนี้ จะเห็นได้ว่าเป็นอาคารที่มีความสำคัญ นอกจากขนาดของอาคารซึ่งใหญ่กว่าโคปุระอีกสามด้าน ส่วนหลังคายังมีการก่อซ้อนชั้นขึ้นไปเป็นพิเศษแต่ในช่วงหลังการขุดแต่งยังไม่ทราบว่ามีรูปร่างเป็นอย่างไรเนื่องจากเหลือแต่หินผนังด้านในเป็นส่วนใหญ่ที่ยังอยู่ในที่ วัสดุก่อสร้างยกเว้นส่วนฐานศิลาแลงเป็นหินทรายทั้งหมด ในขณะที่โคปุระเหนือ (GN) โคปุระใต้ (GS) และโคปุระตะวันตก (GW) ใช้ศิลาแลงเป็นหลัก มีเฉพาะส่วนประตูหน้าต่าง ส่วนลวดบัว และส่วนที่มีการแกะสลักอื่นๆ เช่น ส่วนเชิงชาย ที่ใช้หินทราย โคปุระทั้งสามนี้มีผังเป็นมุขยื่นของส่วนทางเข้าอาคารหันเข้าหาปราสาทประธาน ซึ่งเป็นทางเข้าทางเดียวของแต่ละอาคาร

วัสดุที่ใช้ในการก่อสร้างโคปุระและระเบียงคดนอกจากจะเป็นการผสมผสานกันระหว่างหินทรายและศิลาแลงแล้ว ในส่วนที่เป็นหินทรายยังมีการนำเอาหินทรายสีต่างๆมาใช้คละร่วมกันอีกด้วย ได้แก่ หินทรายสีเหลือง สีขาว และสีชมพู โดยที่โคปุระตะวันออกชั้นในใช้หินทรายสีเหลืองเป็นส่วนใหญ่

เมื่อผ่านอาคารโคปุระตะวันออกชั้นในเข้าไปจะพบกับลานปูศิลาแลงซึ่งมีปราสาทประธานตั้งอยู่กลางพื้นที่ ปราสาทประธาน (TM) เป็นอาคารทรงปราสาทที่ก่อด้วยหินทรายสีขาวตั้งอยู่บนฐานศิลาแลงขนาดใหญ่จากการสำรวจวัด ขนาดฐานได้กว้างประมาณ 10.40 เมตร สูง 10.80 เมตร โดยประมาณ เป็นห้องครรภคฤหะที่ใช้ประกอบพิธีเพียงห้องเดียว มีสภาพปรักหักพังเป็นอันมาก ฐานสูงที่เป็นศิลาแลงมีบันไดอยู่ทั้ง 4 ด้าน ถัดขึ้นไปเป็นฐานหินทรายรับส่วนเรือนธาตุที่มีการทุดตัวจมลงไปในส่วนฐานศิลาแลงเนื่องจากน้ำหนักมหาศาลของตัวอาคารได้กดลงมา อาคารส่วนบนพังทลายลงมาเป็นส่วนใหญ่ ผนังส่วนบนยังคงสภาพให้เห็นเฉพาะด้านทิศตะวันตกและทิศใต้เท่านั้นโดยทำเป็นประตูหลอก ส่วนยอดเหลือแต่เพียงหินที่เป็นแกนอยู่ด้านในยากที่จะเข้าใจลักษณะทางสถาปัตยกรรม โดยรอบอาคารปราสาทประธาน มีเสาหินลักษณะคล้ายค้ำกับเสานางเรียงแต่มีขนาดเล็กกว่า ปักอยู่เป็นระยะๆ จำนวน 16 ต้น

รูป 2-11 โคปุระตะวันออกชั้นในก่อนการบูรณะ

รูป 2-12 โคปุระตะวันตกก่อนบูรณะ

ด้านหน้าของปราสาทประธาน ทางด้านทิศเหนือและทิศใต้เป็นที่ตั้งของอาคารที่เรียกว่าบรรณาลัย (HN และ HS) เป็นอาคาร 2 หลังที่มีผังและรูปแบบเหมือนกัน ประตูทางเข้าอยู่ทางทิศตะวันตกหันเข้าหาปราสาทประธาน มีขนาดกว้าง 4.80 เมตร ยาว 5.00 เมตร ผังอาคารด้านหน้าเป็นมุขยื่น ห้องด้านในมีช่องหน้าต่างที่มีร่องรอยการประดับด้วยลูกมะหวดทั้งสองด้าน ส่วนด้านหลังเป็นช่องประตูรองรับบรรณาลัยเหนือ และเป็นผนังทึบในลักษณะของประตูหลอกสำหรับบรรณาลัยใต้ ส่วนฐานของอาคารทั้งสองเป็นศิลาแลง ส่วนตัวอาคารเป็นหินทรายทั้งหมด หลังคาหินทรายยังคงสภาพเหลืออยู่ในที่บางส่วน

รูป 2-13 อาคารบรรณาลัยตั้งอยู่ด้านหน้าปราสาทประธาน ล้อมรอบด้วยระเบียงคด

ในส่วนด้านหน้าของปราสาทประธานนี้ยังมีการยกระดับทางเดินเชื่อมต่อระหว่างโคปุระตะวันออกชั้นในมายังปราสาทประธาน จากการทดลองประกอบหินพบว่าเป็นทางเดินที่ประดับด้วยเสานางเรียงด้วยเช่นเดียวกัน แต่ไม่พบว่าใช้วัสดุชนิดใดปูพื้นทางเดินนี้

ส่วนบารายอยู่ห่าง จากกำแพงแก้วที่ล้อมรอบตัวปราสาทไปทางทิศตะวันออกระยะทางประมาณ 170 เมตร ตัวบารายและคันดินที่ล้อมรอบมีขนาดกว้างประมาณ 280 เมตร ยาวประมาณ 440 เมตร นอกจากนี้ ยังมีแนวคันดินโบราณอยู่ห่างจากกำแพงแก้วด้านทิศเหนือเป็นระยะทางประมาณ 120 เมตร เรียกว่าละม เป็นแนวคันดินคล้ายฝายกั้นน้ำที่ยังไม่ทราบขอบเขตรูปร่างที่แน่ชัด สันนิษฐานว่าอาจจะเป็นส่วนหนึ่งของระบบ การนำเอาน้ำเข้ามาสูบบาราย หรือกั้นไม่ให้น้ำไหลเข้าสู่กลุ่มอาคารศาสนสถาน

2.4 ข้อมูลทางสถาปัตยกรรมจากการทดลองประกอบหินและการศึกษาเปรียบเทียบ

ทางดำเนินประดับเสานางเรียง หลังการขุดแต่งพบชิ้นส่วนของเสานางเรียงจำนวนมาก แต่ไม่พบต้นที่มีสภาพสมบูรณ์เลย ภายหลังจากได้ทราบว่าทางวัดตาพระยามีเก็บรักษาไว้ จึงได้ข้อมูลที่สมบูรณ์และขอนำกลับมาใช้ในการบูรณะ แม้จะพบตัวอย่างหลายแห่งที่มีการทำทางดำเนินที่ประดับด้วยเสานางเรียง ที่มีลักษณะคล้ายเสา ตะเกียงที่มักจะทำส่วนยอดเป็นรูปดอกบัว แต่ก็ไม่มากพอที่จะสรุปกฎเกณฑ์ ข้อแม้ลักษณะของการนำเอา ลักษณะนี้มาใช้ได้ ขนาดที่แตกต่างกันระหว่างเสานางเรียงของทางดำเนิน และเสาที่ปักล้อมรอบปราสาท ประฐานอยู่ด้านใน น่าจะบอกได้ว่าเป็นลักษณะการใช้สอยที่เป็นกันคนละเรื่อง การใช้เสานางเรียงประดับช่วย เน้นทางดำเนินที่เป็นทางเข้าหลักน่าจะทำขึ้นเป็นครั้งแรกที่ปราสาทบันทายศรี นอกจากนี้ยังพบที่ปราสาทวัดพู เมืองจำปาสัก ปราสาทพระวิหารในยุคคลังต่อบาปวน ปราสาทพนมรุ้งในแบบนครวัด และปราสาทพระขรรค์ ในแบบบาเยน

รูป 2-14 การขุดแต่งทางดำเนินยกระดับพร้อมด้วยร่องรอยการประดับด้วยเสานางเรียง

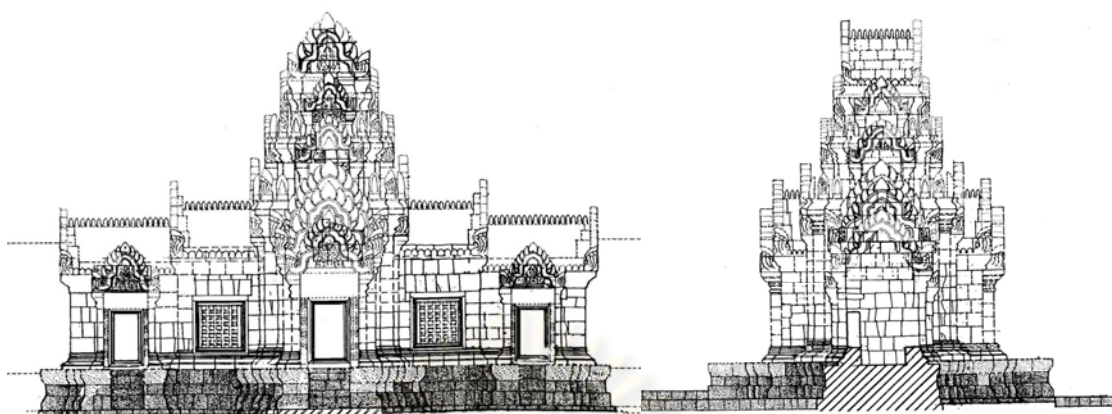

รูป 2-15 ทางดำเนินที่ปราสาทบันทายศรี

สระน้ำ จากการขุดตรวจพบขอบเขตดั้งเดิมของสระอยู่ห่างจากกระเบื้องคดออกไปประมาณ 10 เมตร เป็นรูปปึกกวางกว้างประมาณ 20 เมตร ยาวประมาณ 300 เมตร ความลึกของคูน้ำประมาณ 5 เมตร ลักษณะผังที่มีการแบ่งพื้นที่ออกเป็นสองชั้นและมีสระน้ำเป็นปึกกวางในแบบเดียวกันนี้ เหมือนกับที่ปราสาทมณฑล และปราสาทบันทายศรี

โคปุระตะวันตกออกชั้นใน สามารถทดลองประกอบพบชุดหินหน้าบันจำนวนมาก ทั้งที่เป็นของหลังคาชั้นล่างและส่วนเครื่องยอดตรงกลางอาคาร ก่อนการทดลองได้คาดเดาว่าน่าจะเป็นยอดทรงปราสาทที่มีบัวกลุ่มอยู่บนยอด แต่จากการวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้รับจึงสรุปได้ว่า ส่วนบนสุดของเครื่องยอดทำเป็นรูปหน้าจั่วขนาดเล็กอย่างที่พบได้ที่โคปุระของปราสาทบันทายศรี ปราสาทมณฑล และปราสาทเจ้าสายเทวดา ที่เมืองพระนคร แต่หากจะเทียบขนาดและความซับซ้อนกันแล้วกลับพบว่าโคปุระที่ศักดิ์สิทธิ์นี้มีขนาดใหญ่และมีพัฒนาการในการปรับรูปแบบมากกว่า ลักษณะของทับหลังที่พบมีรูปบุคคลประทับในซุ้มอยู่ตรงกลาง มีท่อนพวงมาลัยห้อยออกไปทั้งสองด้านประกอบการตกแต่งด้วยลายพันธุ์พฤกษาชัดเจนว่าเป็นลักษณะของแบบบาปวน เนื่องจากทับหลังของแบบคลังในยุคก่อนหน้าจะมีรูปหน้ากาลอยู่ตรงกลางไม่มีรูปบุคคล และทับหลังของแบบนครวัดในยุคหลังนิยมทำเป็นภาพเล่าเรื่อง ส่วนหน้าบันประดับด้วยลายพันธุ์พฤกษามีภาพบุคคลหรือหน้ากาลอยู่ตรงกลาง ลักษณะของหัวนาค มีการประดับด้วยลายพันธุ์พฤกษา ตามลักษณะในแบบคลังหรือในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อเนื่องจากในแบบ บาปวนหัวนาคจะไม่มีการประดับใดๆ เช่น ที่ปราสาทเมืองต่ำ และมีลักษณะลายก้านต่อดอกประดับภายในกรอบหน้าบัน โดยปลายกรอบเป็นหัวนาคแต่เพียงอย่างเดียว ไม่มีลายหน้ากาลคายนาคอย่างที่เริ่มพบเห็นได้ในแบบบันทายศรี และกลับมานิยมอีกครั้งในแบบนครวัด แสดงถึงลักษณะของยุคหัวเลี้ยวหัวต่อระหว่างศิลปะแบบคลังและแบบบาปวน ลักษณะเช่นนี้พบได้ที่ปราสาทพนมวัน ปราสาทบ้านพลวง และปราสาทพระวิหาร สำหรับโคปุระเหนือ โคปุระใต้ และโคปุระตะวันตก จากการขุดแต่งพบอิฐจำนวนมากพร้อมด้วยบราลีสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นอิฐจากหลังคาปีกทั้งสองข้างของโคปุระ และบราลีที่ประดับอยู่ที่สันหลังคา สอดคล้องกับร่องรอยการถากหินเพื่อจะก่อชนด้วยหลังคาอิฐที่ปรากฏอยู่บนหินหน้าบันที่ทดลองประกอบได้ โดยไม่มีหลักฐานของเครื่องยอดจึงน่าจะเป็นอาคารที่มีหลังคาจั่วก่ออิฐ

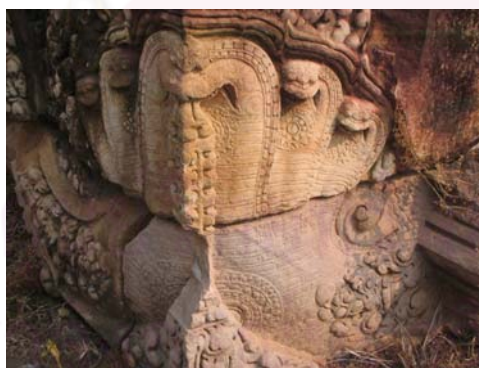

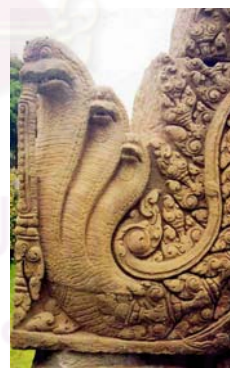
รูป 2-16 แบบวิเคราะห์โคปุระตะวันออกชั้นในโดยข้อมูลจากการทดลองประกอบหินหน้าบัน

รูป 2-17 และ 2-18 โคปุระปราสาทบันทายศรี และโคปุระปราสาทเจ้าสายเทวดา

รูป 2-19 หัวนาคอย่างสติ๊ก๊กอกม

รูป 2-20 หัวนาคบาปวน

ระเบียงคด เริ่มต้นจากผนังที่มีลักษณะเป็นระเบียงคดอย่างชัดเจนก็สามารถช่วยกำหนดอายุสมัยได้อย่างคร่าวๆแล้ว กล่าวคือในประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมเขมร ได้เริ่มมีระเบียงคดเกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในศิลปะแบบคลัง เช่น ปราสาทตาแก้ว โดยในยุคก่อนหน้านี้จะเป็นเพียงการสร้างอาคารแบบระเบียงยาวขนานทางเดิน เช่น ปราสาทธม เกาะแกร์ หรือ อาคารยาว ล้อมรอบต่อเนื่องกัน เช่น ที่ปราสาทแปรรูป ด้วยการศึกษาต่อถึงลวดลายที่หน้าบันก็เช่นเดียวกันกับที่กล่าวมาแล้วในส่วนของโคปุระ จึงกล่าวได้ว่าสอดคล้องกับลักษณะศิลปะในแบบคลังต่อบาปวน

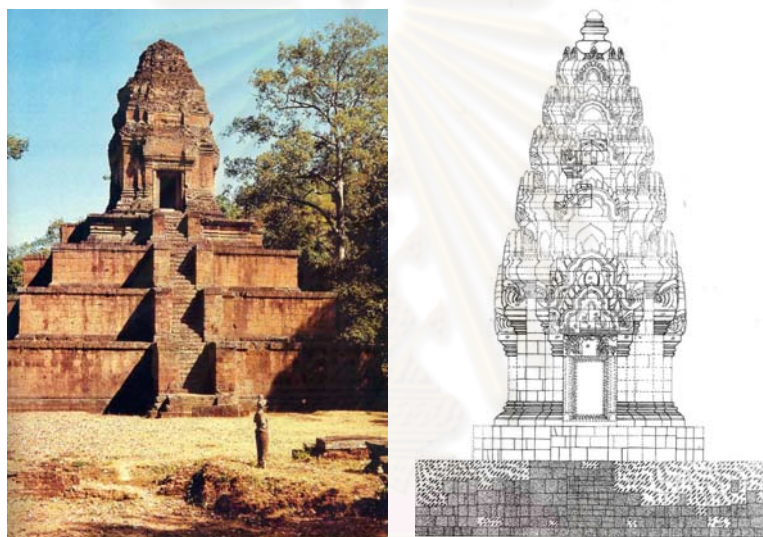
บรรณาลัย จากการทดลองประกอบหินหล่น นอกจากจะพบว่าเป็นอาคารหลังคาจั่ว ด้วยมีชิ้นส่วนที่เป็นหน้าบัน วางอยู่ในด้านสกัดครบจำนวนอาคารละ 3 ชุด หลังคาที่เป็นหินยังมีการเจาะช่องระบายอากาศที่ส่วนคอสองทั้ง 2 ด้าน ทำให้สามารถเปรียบเทียบผังและรูปแบบอาคารได้กับอาคารบรรณาลัยที่เกิดขึ้นในลักษณะนี้ที่ ปราสาททม เกาะแกร์ เป็นอาคารคู่ตั้งอยู่ด้านหน้าและหันประตูเข้าหาปราสาทประธาน แบบอย่างอาคารเช่นนี้ยังมีให้เห็นต่อมา เช่น ปราสาทบันทายศรี ปราสาทคลัง ปราสาทตาแก้ว ปราสาทพระวิหาร ปราสาทเมืองต่ำ ปราสาทเจ้าสายเทวดา จนได้พัฒนาต่อกลายเป็นอาคารยกฐานสูงและมีความใหญ่โต ที่ปราสาทนครวัด และปราสาทบายน อย่างไรก็ตามเมื่อตรวจสอบด้วยลวดลายที่ปรากฏอยู่ที่หน้าบัน ก็ยืนยันได้ว่าเป็นแบบที่อยู่ในศิลปะยุคที่ต่อเนื่องระหว่างแบบคลังและบาปวน

รูป 2-21 และ รูป 2-22 บรรณาลัย ปราสาทพระวิหาร และบรรณาลัย ปราสาทสติกกอกกรม

ปราสาทประธาน จากผลการทดลองประกอบหินหล่น ทำให้ได้ข้อมูลว่าอาคารมีประตูเข้าภายในอยู่ทางด้านทิศตะวันออกเพียงด้านเดียว ส่วนอีกสามด้านนั้นทำเป็นประตูหลอก ภายในห้องเป็นพื้นลดระดับลงมา ค้นพบชิ้นส่วนที่แตกหักของฐานรูปเคารพขนาดใหญ่คาดว่าน่าจะเป็นฐานของศิวลึงค์ดังที่กล่าวไว้ในจารึก ที่ผนังทางด้านทิศเหนือจากการประกอบชิ้นส่วนของส่วนฐานปัทมหินทรายและประตูหลอกพบว่ามีส่วนของโสมสูตร ที่จะพาเอาน้ำศักดิ์สิทธิ์จากการประกอบพิธีในครรรคฤหะไหลออกไปสู่ภายนอกตรงกึ่งกลางช่องประตูหลอกทางด้านทิศเหนือ จากการตรวจสอบขนาดของหน้าบันของปราสาทประธานที่ทดลองประกอบได้ทั้งหมดปรากฏว่า มีขนาดซึ่งแตกต่างกัน 5 ชุด ชุดที่มีขนาดใหญ่ที่สุดเข้ากันได้กับขนาดของซุ้มประตูและเป็นลักษณะหน้าบันซ้อนกัน 2 ชั้น อีก 4 ชุดจึงน่าจะสอดคล้องกับส่วนยอด 4 ชั้น ประกอบกับหินส่วนอื่นๆและหินส่วนยอดบนสุดรูปหม้อน้ำ เรียกว่า กลศ พร้อมด้วยหินวางวัดตุมงคลที่เราสามารถระบุอย่างชัดเจนได้ เราจึงสามารถค้นพบหินของส่วนหลังคาครบทุกชั้น ทำให้เราทราบถึงรูปแบบที่สมบูรณ์ของปราสาท ในการทำงานพบทับหลัง 1 ชิ้น ด้วยขนาดและตำแหน่งตามผังหินตกทำให้เชื่อได้ว่าเป็นทับหลังเหนือประตูหลักด้านทิศตะวันออก แม้ว่าตรงกลางทับหลังจะชำรุดมีรอยสกัดแต่ก็ชัดเจนว่าเป็นการสกัดรูปบุคคลที่คาดว่าจะเอาไปขายได้ออกไป สรุปว่าเป็นทับหลังที่มีรูปบุคคลประทับอยู่ในซุ้มตรงกลาง สองข้างเป็นลายพันธุ์พฤกษาและท่อนพวงมาลัยห้อยโค้งลง ตรงกับลักษณะของทับหลังในแบบบาปวน ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติปราจีนบุรียังได้เก็บรักษาทับหลังที่ระบุว่าเป็นมาจากปราสาทสติกกอกกรม เมื่อตรวจสอบขนาดและรูปแบบจึงพบว่า เป็นทับหลังของปราสาทประธานนี้ด้วย ส่วนหน้า

บันจากรที่ทดลองประกอบได้ทั้งหมดมีลักษณะเช่นเดียวกันกับที่พบที่โคปุระ ทั้งลักษณะของห้วนาค และลักษณะลายก้านตอดอกประดับภายในกรอบหน้าบัน ปลายกรอบเป็นห้วนาคแต่เพียงอย่างเดียว ที่แสดงถึงลักษณะของยุคหัวเลี้ยวหัวต่อระหว่างศิลปะแบบคลังและแบบบาปวน ส่วนนาคปัทม์ที่เป็นส่วนประดับเครื่องยอดก็เป็นรูปนาคที่มีลักษณะเช่นเดียวกันกับห้วนาค แต่ด้วยรูปแบบอาคารที่เป็นปราสาทหลังเดียว ตั้งอยู่บนฐานศิลาแลงขนาดใหญ่ กลับเป็นลักษณะที่แตกต่างไปจากอาคารปราสาทประธานที่พบในศิลปะแบบบาปวนโดยทั่วไป ที่มักจะมีห้องยาวที่เรียกว่ามณฑป และอันตรายเป็นส่วนเชื่อมต่อกัน อยู่ทางด้านหน้า เช่นที่ปราสาทพิมาย ปราสาทพนมวัน และ ปราสาทพระวิหาร ลักษณะที่พบที่นี้ทำให้นึกถึงรูปแบบของปราสาทที่จำลองแบบของภูเขา เช่น ปราสาทปักษีจำกรง และปราสาททม ในศิลปะแบบเกาะแกร์

รูป 2-23 และ 2-24 ปราสาทปักษีจำกรง และแบบวิเคราะห์ปราสาทประธานปราสาทศักดิ์สิทธิ์

ลานศิลาแลงและเสารอบปราสาทประธาน เป็นส่วนที่น่าสนใจที่สุด เนื่องจากการที่รอบองค์ปราสาทประธานมีเสานางเรียงปักในตำแหน่งโดยรอบเช่นนี้ ถือเป็นลักษณะที่ยังไม่เคยพบในปราสาทหลังใดมาก่อนทั้งในประเทศไทย และกัมพูชา โดยที่ในความเป็นจริงนั้นเราจะพบการเอียงถึงการกำหนดอาณาเขตศักดิ์สิทธิ์ในทิวาลัยด้วยการปักเสาในจารึกโบราณอยู่บ่อยครั้ง ที่คาดว่าน่าจะมีที่เก่าแก่ที่สุดได้แก่ หลักฐานการค้นพบเสายอดดอกบัวทำด้วยไม้ที่ปราสาทพระโคที่มีการบันทึกไว้แต่ตัวเสาไม้ไม่เหลืออยู่แล้ว ในยุคหลังจากนั้นพบการประดับล้อมรอบลานตรงกลางด้านหน้าปราสาทแปรรูป ที่สันนิษฐานว่าอาจจะเพื่อวัตถุประสงค์ในการกำหนดพื้นที่สำคัญก็อาจเป็นไปได้แต่ไม่ได้เป็นการล้อมรอบปราสาทประธาน ลักษณะพิเศษอันน่าจะเป็นที่เกี่ยวเนื่องกับการกำหนดมณฑลพิธีที่พบที่นี้ น่าจะสอดคล้องกับข้อมูลประวัติการก่อสร้างจากจารึกที่เกี่ยวข้องกับพระครูพราหมณ์ประจำรัชกาล

บทที่ 3

การบูรณะที่ปราสาทประธาน ปราสาทสด๊กก๊อกธม

3.1 แนวความคิดในการออกแบบและขั้นตอนการดำเนินการ

ดังที่กล่าวไว้ในบทที่ 2 ว่าการดำเนินการในโครงการอนุรักษ์และพัฒนาปราสาทสด๊กก๊อกธมนั้นได้เริ่มต้นด้วยการสำรวจในปี พ.ศ.2536 เริ่มต้นการสำรวจเขียนแบบสภาพก่อนการอนุรักษ์ในปี พ.ศ.2538 โดยเป็นการทำผังสำรวจก่อนการขุดแต่งโบราณสถานครอบคลุมพื้นที่ทั่วทั้งบริเวณ ตามการกำหนดขยายขอบเขตการขึ้นทะเบียนโบราณสถานปราสาทสด๊กก๊อกธมจากเดิมที่ประกาศไว้ในปี พ.ศ.2532 จำนวน 16 ไร่เศษ มาเป็น 641 ไร่ 2 งาน

การทำแผนผังควบคุมตั้งแต่การเริ่มต้นการสำรวจถือได้ว่าเป็นขั้นตอนแรก¹ที่สอดคล้องตามแนวทางของกรมศิลปากรที่ได้ถือปฏิบัติมา และเนื่องจากการที่ปราสาทสด๊กก๊อกธม เป็นปราสาทหินในรูปแบบศิลปะขอมในประเทศไทย การกำหนดให้ใช้วิธีอนัสติโลซิสในการบูรณะ จึงเป็นไปโดยอัตโนมัติ ดังปรากฏในรายการประกอบแบบการบูรณะมาตั้งแต่ต้นไม่ว่าจะเป็นการดำเนินการ ณ องค์ประกอบใดดังนี้

“แนวคิดในการออกแบบ : ใช้การอนุรักษ์วิธีการประกอบคืนสภาพ (อนัสติโลซิส) เพื่อรักษา**ความแท้**ดั้งเดิมของโบราณสถานไว้ให้มากที่สุด ในขณะที่สามารถนำเอาความสมบูรณ์ของโบราณสถานกลับมาให้มากขึ้นจนถึงระดับที่สามารถ**เข้าใจถึงรูปแบบสถาปัตยกรรม**ของโบราณสถานได้อย่างดี”²

จึงจะเห็นได้ว่าจากวัตถุประสงค์ของอนัสติโลซิสที่ใช้เป็นแนวทางในการดำเนินการนั้น ต้องการทั้งความแท้ของโบราณสถาน และ ความเป็นที่เข้าใจได้ของโบราณสถานโดยเน้นที่รูปแบบสถาปัตยกรรม

ในปี พ.ศ.2539 กรมศิลปากรได้จ้างเหมาให้ดำเนินการทางโบราณคดี ขุดตรวจพื้นที่ที่จะใช้จัดเรียงหินชนย้ายหินหล่น บริเวณโคปุระและกำแพงแก้วด้านทิศตะวันออก พร้อมทั้งทำผังหลังการเคลื่อนย้ายหิน ต่อเนื่องมาในปี พ.ศ.2540 และ 2541 ก็ยังคงเป็นการดำเนินการขุดตรวจ ขุดแต่ง จัดทำแบบโบราณสถานหลังการขุดแต่ง ทำแบบวิเคราะห์ และดำเนินการบูรณะเฉพาะที่โคปุระตะวันออกชั้นนอก โดยยังไม่ได้ดำเนินการในส่วนของปราสาทประธานและที่องค์ประกอบอื่นๆของปราสาท การดำเนินการตามขั้นตอนที่ 2 และขั้นตอนที่ 3 การกำหนดรหัสหินและทำผังหินหล่น พร้อมทั้งเคลื่อนย้ายหินหล่นออกจากพื้นที่ของปราสาทประธาน ได้จัดทำในปี พ.ศ.2542 การขุดแต่งปราสาทประธาน บรรณาลัย โคปุระชั้นใน และระเบียงคด ได้ดำเนินการในคราวเดียวกันในปี พ.ศ.2543 พร้อมกับการจัดทำแบบโบราณสถานก่อนการบูรณะหลังการขุดแต่ง ตามที่กำหนดไว้ในขั้นตอนที่ 4 นอกจากนี้ยังได้มีการจัดทำแบบวิเคราะห์และแบบบูรณะองค์ประกอบทั้งหมดอีกด้วย แต่เนื่องจากยังมีได้

¹ อ้างอิงจากขั้นตอนของวิธีการบูรณะแบบอนัสติโลซิสของกรมศิลปากร

² สุรศักดิ์ ก่อสร้าง, หจก., รายการประกอบแบบโครงการบูรณะปราสาทสด๊กก๊อกธม ปีงบประมาณ 2548 และ 2549, (ปราจีนบุรี: กรมศิลปากร, 2550).

ดำเนินการ จำแนกประเภทหินอ่อน ทดลองประกอบหินอ่อน เพื่อหาที่ตั้งดั้งเดิมตามชั้นตอนที่ 5 แบบวิเคราะห์ และแบบบูรณะทั้งหมดดังกล่าวจึงไม่สามารถนำมาใช้ได้

จนมาถึงในปี พ.ศ.2544 จึงได้มีการทดลองประกอบหินอ่อนทั้งหมด แต่ก็ยังเป็นการเน้นเฉพาะในส่วน ของหน้าบัน แต่อย่างน้อยก็ทำให้ได้ข้อมูลที่ครบถ้วนของลักษณะทางสถาปัตยกรรมดั้งเดิมของปราสาทประธาน และสามารถนำข้อมูลนี้มาใช้ในการจัดทำแบบวิเคราะห์ และแบบบูรณะได้เป็นอย่างดี การดำเนินการบูรณะ เฉพาะที่ปราสาทประธานอย่างเป็นทางการได้เริ่มต้นขึ้นในปี พ.ศ.2548 ดังมีข้อกำหนดสำหรับขั้นตอนการ ดำเนินงานดังนี้

1. งานทดลองประกอบชิ้นส่วนโบราณสถานเพิ่มเติม เพื่อการนำเอาส่วนหน้าบันที่ทดลองประกอบได้ ขึ้นติดตั้ง ณ ตำแหน่งดั้งเดิม และจัดทำ shop drawing โดยในการทดลองประกอบในครั้งนี้ให้นำ ชิ้นส่วนของโบราณสถานที่ยังอยู่ในที่ยกลงมาเป็นฐานประกอบการทดลองประกอบด้วยอย่างน้อย 2 ชั้น

2. งานถอดรื้อหิน และการทำผังหินรื้อ

3. งานเสริมความมั่นคงแข็งแรงโบราณสถาน

ในกรณีของปราสาทประธานปราสาทศักดิ์ก๊กกรรมนี้ มีการเสริมความมั่นคงด้วยการใช้ศิลาแลงก่อ ในส่วนฐานรับผนังของโบราณสถาน โดยใช้ปูนก่อ ปูนขาวหมัก และคอนกรีตปูนขาวหมัก โดยใช้ ส่วนผสม ดังนี้

ปูนก่อปูนขาวหมัก - ปูนขาวหมัก 2 ส่วน ต่อทราย 5 ส่วน ผสมกาวหนังสัตว์หรือน้ำกาว ให้เหนียวพอประมาณ

คอนกรีตปูนขาวหมัก - ปูนขาวหมัก: ทราย: หิน = 1:2:4

โดยอาจเติมปูนซีเมนต์ขาวตราเสือขาว 1 ส่วน ลงในส่วนผสมปูนขาวหมัก 8-10 ส่วน

หินที่ใช้ผสมคอนกรีต อาจเป็นเศษหินหรือศิลาแลง ผสมลงไปด้วยได้

4. งานประกอบวัสดุกลับเข้าที่เดิม

หลังจากที่ฐานรากแผ่ คสล. มีความพร้อมที่รับน้ำหนักของโบราณสถานทั้งหมดได้แล้ว ให้ฉาบผิว ด้านบนของ slab คสล. ด้วยแอลฟิลาต์ ในความหนาประมาณ 1 ซม. หรือใช้แผ่นยางกันซึมเพื่อทำ หน้าที่เป็นฉนวนกันระหว่างฐานราก คสล. และหินดั้งเดิมของโบราณสถาน จากนั้นนำหินชั้น ล่างสุดของฐานศิลาแลงกลับมาเรียงในตำแหน่งเดิมปรับแต่งระดับให้ถูกต้อง โดยในชั้นแรกใช้ลิ้ม ไม้ช่วยในการปรับระดับ เมื่ออัดระดับเข้าที่อย่างดี และมีการเรียงหินกลับเข้ามาเรียงจนครบ

หินเดิมที่แตกร้าว ให้ทำการซ่อมแซมยึดกันด้วยแท่งสแตนเลส และกาววิทยาศาสตร์ epoxy ส่วน ก้อนที่เสื่อมสภาพมากจนไม่สามารถนำกลับมาใช้ได้ ให้เปลี่ยนหินก้อนใหม่ที่มีขนาดเท่ากันใช้ ทดแทน และสกัดแต่งผิวให้มีผิวสัมผัสพิเศษแตกต่างไปจากหินดั้งเดิม แต่จะต้องยังคงกลมกลืน ไม่ขัดแย้งโดยภาพรวม (ปรึกษาสถาปนิก) ในกรณีที่ไม่สามารถใช้หินก้อนเดิมได้ และเป็นส่วนที่มี ความสำคัญ ที่จำเป็นในการก่อเรียงหินดั้งเดิมในชั้น ๆ ไป ให้สกัดหินใหม่นำมาใช้ด้วยเช่นเดียวกัน สำหรับหินหน้าชั้นบนสุด จะนำกลับมาเรียง ณ ตำแหน่งเดิม ได้เฉพาะในกรณีที่ประสบ

ความสำเร็จ ในการทดลองประกอบหินเพิ่มเติม ที่พบหินผนังส่วนที่จะรองรับทับหลังนั้นเท่านั้น หากไม่พบให้นำมาประกอบให้เห็นเป็นข้อมูล แล้วจัดตั้งไว้ด้วยความมั่นคงแข็งแรงในบริเวณของ โบราณสถาน หรือดำเนินการตามมติกรรมการตรวจการจ้าง

5. งานระบบระบายน้ำฝน

ให้จัดทำระบบระบายน้ำ อันประกอบด้วย บ่อพักระบายน้ำ คสล. รับน้ำจากพื้นคอนกรีตปูนขา ห้มัก ซึ่งปรับระดับให้ลาดเอียง และท่อ PVC 4" ติดตั้งตามรูปแบบกระดาดไซ

6. งานทำแบบสภาพหลังการอนุรักษ์ (as built drawings)

ประกอบด้วย - ผังบริเวณ

- ผังพื้น
- รูปด้าน 4 ด้าน
- รูปตัด 2 รูป

7. งานจัดทำรายงานการดำเนินงาน เนื้อหาของรายงานประกอบด้วย

- ประวัติโดยสังเขป
- รายละเอียดของการดำเนินงานที่ละขั้นตอน พร้อมรูปประกอบอย่างครบถ้วน
- ผลการดำเนินงานขั้นสุดท้าย พร้อมรูปแบบหลังการบูรณะ (นำมาถ่ายสำเนาย่อส่วน เช่นเดียวกัน) และภาพประกอบ

ในปี พ.ศ.2549 ได้ดำเนินการบูรณะที่ปราสาทประธานต่อเนื่องมาเป็นปีที่สอง โดยมีเป้าหมายของการดำเนินงานอยู่ที่ส่วนยอดของปราสาทประธานที่เหลือทั้งหมด โดยยังมีงานทดลองประกอบชิ้นส่วนโบราณสถาน เพิ่มเติม เพื่อเตรียมการสำหรับการนำเอาส่วนหน้าบันที่ทดลองประกอบได้ ขึ้นติดตั้ง ณ ตำแหน่งดั้งเดิม และการทำ shop drawing แบบบูรณะ งานซ่อมแซม ต่อหิน ในระหว่างการถอดหรือหิน ในกรณีที่มีการแตกร้าวหรือไม่ สมบูรณ์ ก่อนที่จะนำไปทดลองประกอบก่อนเรียกกลับที่เดิม และยังได้กำหนดรายละเอียดในขั้นตอนการบูรณะ เสริมความมั่นคงวิธีประกอบคืนสภาพ ดังนี้

ขั้นตอนการบูรณะเสริมความมั่นคง วิธีประกอบคืนสภาพ หรืออนัสติโลซิส (anastylosis)

การบูรณะโบราณสถานที่ถูกสร้างด้วยวัสดุขนาดใหญ่ อย่างเช่น หินทราย ศิลาแลง มีวิธีการดังนี้ คือ

การทำผังหินหรือ

1. การร้อยศิลาแลงแต่ละชั้น ผู้รับจ้างจะต้องวางแนวเส้นกริด (grid line) ที่ได้จากเส้นกริด (grid line) ในขั้นตอนการทำผังบริเวณ ให้ปรากฏบนชั้นศิลาแลงทุก ๆ ชั้น และจะต้องเขียนผังผังหินหรือ มาตราส่วนไม่เล็กกว่า 1:20 ทุก ๆ ชั้นด้วย
2. กำหนดรหัสบนวัสดุที่ใช้สร้างโบราณสถาน (หินทรายและศิลาแลง) ทุก ๆ ก้อน โดยใช้สีน้ำมันสีขาว เขียนอักษรกำกับชิ้นส่วนโบราณสถานซึ่งแต่ละก้อนจะต้องกำหนดรหัสที่ด้านบนของหินในส่วนที่จะมองไม่เห็นเมื่อบูรณะเสร็จเรียบร้อยแล้ว ดังนี้

ก. ลูกศร แสดงแนวทิศทางการวางวัสดุ โดยให้ลูกศรหันไปทางทิศเหนือ

- ข. TM หมายถึงปราสาทประธาน
- ค. ตัวเลข 1,2,3,4,... ที่เขียนกำกับอักษรย่อแสดงชั้นที่หินก้อนนั้นตั้งอยู่ เรียงตามลำดับของการถอดหรือ
- ง. การกำหนดหมายเลขของหิน ควรเริ่มจากจุดใดจุดหนึ่งเรียงตามเข็มนาฬิกา ตัวอย่าง TM – 11 ได้แก่ หินหมายเลข 11 ในผังของชั้นที่ 2 ของปราสาทประธาน

การบันทึกภาพ

ให้ผู้รับจ้างทำการถ่ายภาพสีทุก ๆ ชั้นตอนในการปฏิบัติงาน ตั้งแต่ก่อนเริ่มงาน ขณะปฏิบัติงาน และหลังจากงานแล้วเสร็จ ทั้งนี้ ให้ถ่ายภาพประกอบผังหินหรือที่เห็นหินในแต่ละชั้น และรหัสก่อนการถอดหรืออย่างชัดเจน โดยล้างฟิล์มและอัดภาพขนาด 4"x6" ส่วนหนึ่งสำหรับคัดเลือกติดทิวในกระดาศ A-4 พร้อมทั้งพิมพ์คำบรรยายใต้ภาพ เพื่อจัดทำเป็นรายงาน ภาพถ่ายส่วนที่เหลือให้จัดใส่สมุดเก็บภาพ เพื่อมอบให้คณะกรรมการตรวจการจ้างทั้งหมดในวันตรวจรับงานงวดสุดท้าย เพื่อเก็บรักษาไว้เป็นสมบัติของทางราชการต่อไป

การถอดวัสดุที่ใช้สร้างโบราณสถาน

1. เมื่อได้ทำผังหินหรือและกำหนดรหัสลงบนวัสดุที่ใช้สร้างโบราณสถานเรียบร้อยแล้ว จะต้องตรวจสอบความถูกต้องของรหัสในแผ่นกระดาศกราฟ (ในสนามให้ใช้กระดาศกราฟเขียนขนาดของวัสดุตามตำแหน่งตาราง grid line ให้ถูกต้อง) กับการเขียนตัวอักษรรหัสบนวัสดุที่ใช้สร้างโบราณสถานว่าถูกต้องกันหรือไม่ ก่อนการถอดชิ้นส่วนออก (เมื่อถูกต้องแล้วให้ช่างเขียนแบบนำกระดาศกราฟนั้นไปคัดลอกลงในฟิล์มเขียนแบบได้)
2. การถอดวัสดุฯ ให้ถอดออกทีละก้อนรวมทั้งก้อนที่ร่วงหล่นลงมาของทับถมกันอยู่ โดยจะต้องถอดด้วยความระมัดระวังอย่าให้เกิดแตกหักเสียหายได้ แล้วนำไปเรียงกองเก็บไว้บนพื้นดิน จัดระเบียบการวางไว้เป็นระบบตามต้องการ เพื่อความสะดวกในการนำกลับมาติดตั้งใหม่ ในส่วนที่จะเกี่ยวข้องกับทดลองประกอบหิน กำหนดให้นำลงมาเรียงประกอบกันตามลักษณะที่เคยอยู่ด้านบนอย่างน้อย 3 ชั้น เพื่อความสะดวก และความถูกต้องในการทดลองประกอบหิน โดยจะต้องมีการเตรียมพื้นที่ในการเรียงหินอย่างดี ใต้ระดับ และมีความมั่นคง
3. การถอดวัสดุฯ และการขนย้ายก้อนที่ติดอยู่กับที่ ให้ใช้ลิ้มไม้ตอกระหว่างชั้น เพื่อยกตัวขึ้นสู่ส่วนบน เสร็จแล้วจึงใช้เชือกสอดรัดก้อนวัสดุให้แน่นหนา ยกด้วยรถเข็นนำออกไปกองไว้บนพื้นดิน โดยมีท่อนไม้หนุนรองรับไว้ เพื่อสะดวกในการขนย้ายกลับเข้าที่เดิม หากพื้นที่ไม่พอเพียงสำหรับการกองวัสดุฯ จำเป็นที่จะต้องขนย้ายออกไป ก็ให้ขนย้ายได้ แต่ก็จะต้องทำด้วยความระมัดระวัง เพราะการขนย้ายหลายครั้งอาจทำให้เกิดความเสียหายได้
4. เมื่อถอดวัสดุฯ หมดในหนึ่งชั้นแล้ว จะต้องทำผังหินหรือชั้นต่อไปทุกครั้งก่อน จึงจะสามารถถอดวัสดุออกใหม่ได้

การเสริมความมั่นคงโบราณสถาน

กำหนดให้เสริมความมั่นคงโบราณสถานแต่ละหลังตามแบบกำหนด ทั้งนี้จะต้องปฏิบัติงานตามหลักวิชาการงานช่างที่ดี และจะต้องเสริมความมั่นคงในส่วนอื่น ๆ ที่จำเป็นเพิ่มเติมนอกเหนือจากแบบที่กำหนดไว้ ดังนี้ คือ

1. การเสริมความมั่นคง โดยเฉพาะการเจาะยึดวัสดุให้ติดกันจะพิจารณาดำเนินการเป็นบางตำแหน่งที่วัสดุที่ใช้ในการก่อสร้างตั้งอยู่ในลักษณะไม่สมดุล มีความเสี่ยง หรือมีรอยแตกร้าวเกิดขึ้น โดยใช้โลหะไร้สนิมเจาะยึดด้วยกาววิทยาศาสตร์ฝังซ่อนในเนื้อวัสดุ ซึ่งสามารถมองเห็นได้จากภายนอก หลังการบูรณะแล้วเสร็จ
2. วัสดุของใหม่ที่ใช้แทนวัสดุของเดิมที่หมดสภาพ รูปทรงไม่สามารถนำกลับมาใช้งานได้ ให้ใช้วัสดุชนิดเดียวกันกับวัสดุของเดิม เช่น ศิลาแลง ศิลาทราย เป็นต้น
3. ส่วนฐานรากแผ่ คสล. ใช้อัตราส่วนผสมคอนกรีต 1:2:4 (ปูนซีเมนต์ปอร์ตแลนด์ : ททรายหยาบ : หิน 1") และจะต้องบ่มคอนกรีตไม่น้อยกว่า 14 วัน ทั้งนี้จะต้องฝังเหล็กแกนเพื่อการต่อเชื่อมโครงสร้างในช่วงต่อกันไว้ล่วงหน้าก่อนการเทคอนกรีตลงในแบบหล่อคอนกรีต
4. การเตรียมและปรับระดับพื้นดิน จะต้องใช้เครื่องจักรกลกระทรง บดอัดดินให้แน่นและใช้ทรายหยาบเป็นตัวปรับระดับก่อนการติดตั้งไม้แบบและเหล็กเสริมคอนกรีต และจะต้องราดน้ำให้เปียกชุ่มเสียก่อนเทคอนกรีต

การเรียงประกอบชิ้นส่วนโบราณสถาน

1. ในการนำวัสดุ มาเรียงประกอบใหม่ ภายหลังจากการเทโครงสร้างเสริมความมั่นคงแล้ว ให้นำก้อนวัสดุมาทดลองเรียงประกอบครบจำนวนทั้งชิ้นก่อน เพื่อจะได้จัดแต่งแนวและระดับ โดยใช้ฟูกไม้หนุนเสริมให้ได้ระดับและปรับแต่งแนวให้ตรง ช่วงว่างที่เกิดให้อุดร่องด้วยปูนหมักผสมทราย และเมื่อปูนหมักแข็งตัวดีแล้วให้ถอดฟูกไม้ออก โดยจะต้องพิจารณาอุดช่องเฉพาะในกรณีที่มีความจำเป็นทางด้านโครงสร้างเท่านั้น อีกทั้งต้องระวังไม่ให้ปูนออกมาให้เห็นอย่างชัดเจน
2. เมื่อเรียงประกอบวัสดุ ชิ้นล่างสุดเสร็จเรียบร้อยแล้ว ให้ดำเนินการเรียงประกอบวัสดุ ในชั้นต่อไปตามลำดับจากชั้นล่างสู่ส่วนบนโดยปฏิบัติตามข้อ 1 โดยอาจมีการอุดช่องว่างด้วยปูนขาวหมักตามความจำเป็น เมื่อมีการเรียงกลับเขาที่ปรับแต่งจนได้แนวและระดับ ที่ถูกต้องแล้ว
3. สำหรับวัสดุ ส่วนที่ที่ขาดหายไป ให้ผู้รับจ้างจัดหาวัสดุใหม่นำมาเสริม ทั้งนี้จะกระทำเฉพาะตำแหน่งที่มีความจำเป็นในการรับน้ำหนักจากวัสดุส่วนบนที่จะถ่ายน้ำหนักลงสู่ตำแหน่งที่ขาดหายไป และจะต้องได้รับความเห็นชอบจากคณะกรรมการตรวจการจ้างเสียก่อน
4. ให้ผู้รับจ้างทดลองประกอบวัสดุที่หลุดร่วงลงมาจากโบราณสถาน และที่ถูกเคลื่อนย้ายออกไปนอกกำแพงแก้ว (ในเขตที่ดินโบราณสถาน) โดยทดลองประกอบด้านนอกกำแพงแก้ว เพื่อให้คณะกรรมการตรวจการจ้างพิจารณาอนุมัติ shop drawing เพื่อนำเข้าประกอบติดตั้งที่โบราณสถานต่อไป

การเขียนแบบสภาพหลังการบูรณะโบราณสถาน

เมื่อได้ทำการบูรณะแล้วเสร็จ ให้ทำการเขียนแบบสภาพหลังการบูรณะประกอบด้วยรูปแบบ แปลน รูป
 ด้าน 4 ด้าน รูปตัดแสดงการเสริมสร้างและการระบายน้ำ (ถ้ามี) การเขียนก็จะต้องวางเส้นกริด พร้อมทั้งระบุรหัส
 และค่าระดับจากหมุดหลักฐานต่าง ๆ

3.2 ผลการบูรณะปราสาทประธาน

งานต่อเนื่องจากการดำเนินการในอดีต :

การทดลองประกอบหินหล่นเพิ่มเติม การวิเคราะห์รูปแบบ และแก้ไขแบบบูรณะ

รูป 3-1 ปราสาทประธาน ในขณะที่ยังไม่ได้มีการเคลื่อนย้ายหินหล่น

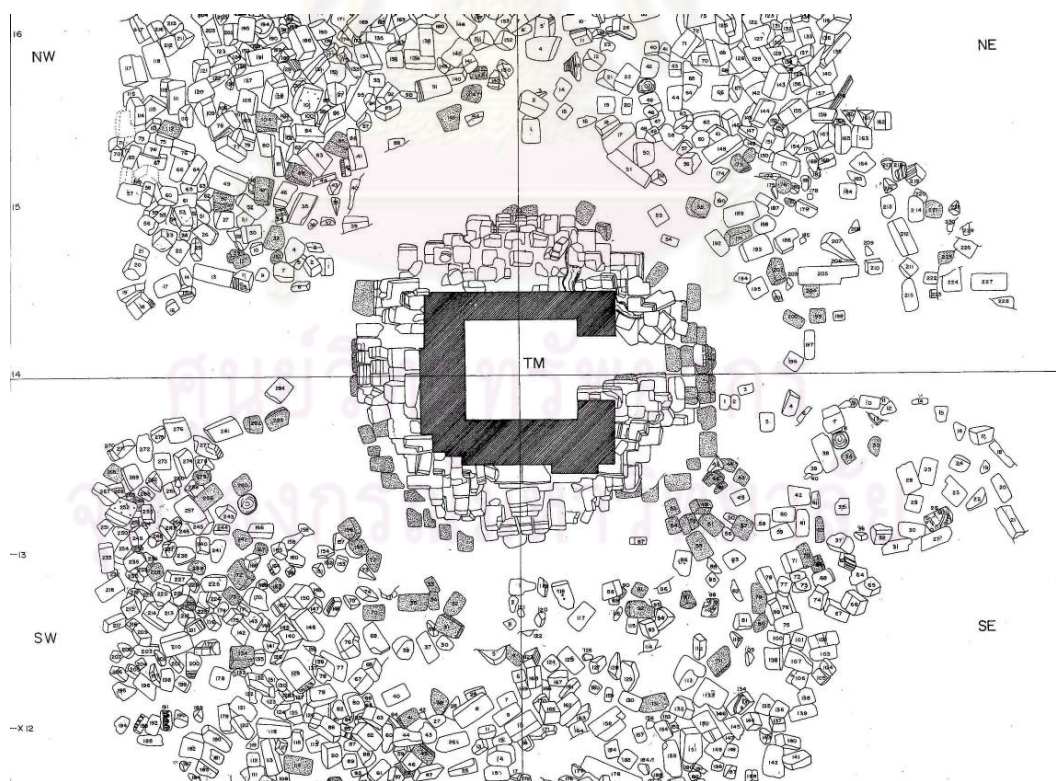

รูป 3-2 และ 3-3 ปราสาทประธานในอดีต สภาพก่อนการดำเนินการของกรมศิลปากร

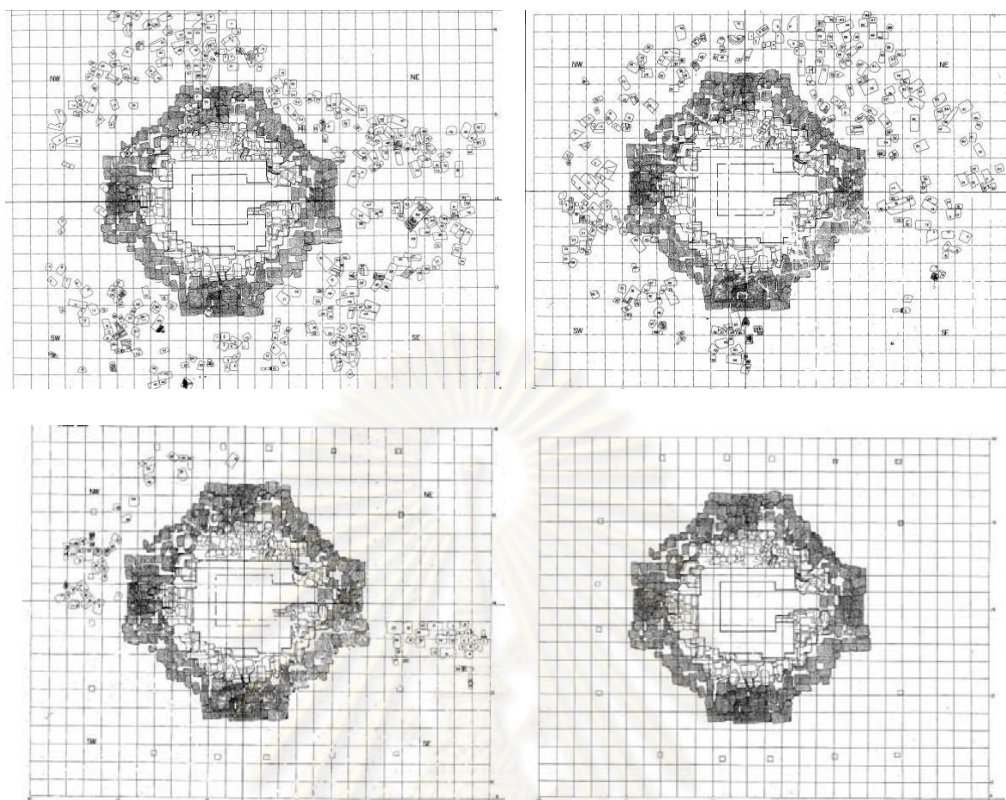

รูป 3-4 ปราสาทประธาน เมื่อกรมศิลปากรได้เริ่มดำเนินการสำรวจทำแบบบันทึกลักษณะทางกายภาพ

รูป 3-5 ผังหินหล่น บริเวณปราสาทประธาน ปราสาทสตึกก็อกธม

รูป 3-6 ถึง 3-9 ปราสาทประจัน ผังหินหล่นชั้นต่างๆ จัดทำตามลำดับการเคลื่อนย้ายหินออกจากพื้นที่

สืบเนื่องจากการดำเนินการบูรณะปราสาทประจัน ปราสาทศักดิ์สิทธิ์ที่มีความสืบเนื่องมาตั้งแต่การขุดแต่ง ให้รหัสหินหล่นในบริเวณโดยรอบปราสาทประจัน การทำผังหินหล่นถือเป็นการเก็บข้อมูลเบื้องต้นที่สำคัญมากในการบูรณะด้วยวิธีอนัสติโลซิส เนื่องจากเป็นการบันทึกข้อมูลของหินเดิมของโบราณสถานที่ยังคงอยู่โดยรอบอาคาร ทั้งปริมาณ ตำแหน่งที่พบหินก้อนนั้นๆ และลำดับการซ้อนทับของหินล้วนเป็นข้อมูลที่สามารถใช้เป็นเครื่องบ่งชี้ความเป็นไปได้ของตำแหน่งดั้งเดิมของหินได้ทั้งสิ้น จากขั้นตอนการขุดแต่งบริเวณปราสาทประจันของปราสาทศักดิ์สิทธิ์ ได้จัดทำทั้งผังหินหล่นรวมทั้งแสดงตำแหน่งของหินหล่นทั้งหมดตามสภาพการซ้อนทับในมุมมองจากด้านบน และผังหินหล่นในแต่ละชั้นตามลำดับที่ได้ดำเนินการเคลื่อนย้ายหินออกไปหลังจากที่ได้กำหนดรหัส ถ่ายภาพ บันทึกขนาดและตำแหน่งในผังไว้เรียบร้อยแล้ว

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

รูป 3-10 ปราสาทประธานหลังการขุดแต่ง

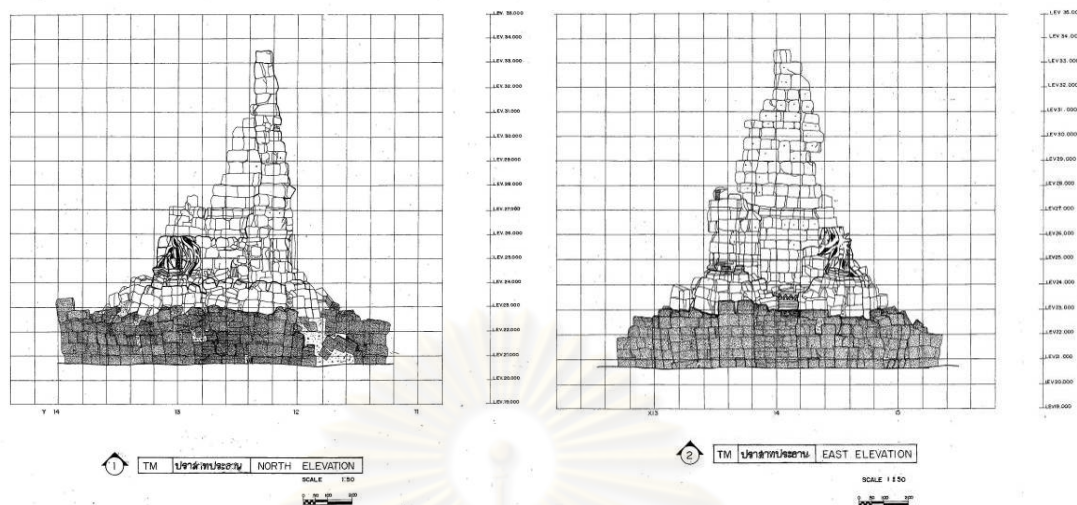
รูป 3-11 ปราสาทประธาน ในสภาพก่อนการขุดแต่ง

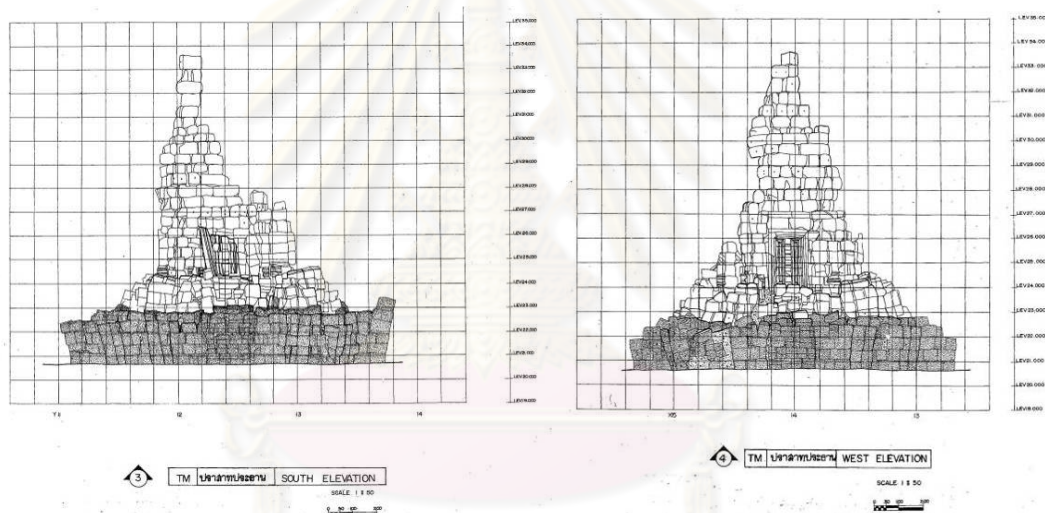
รูป 3-12 ปราสาทประธานภายหลังการเคลื่อนย้ายหิน

เมื่อบันทึกข้อมูลจัดทำผังหินหล่นเรียบร้อยแล้วเคลื่อนย้ายหินหล่นออกไปจัดเรียงเป็นหมวดหมู่ พร้อมกันนั้นได้บันทึกสภาพโบราณสถานหลังการขุดแต่งทำเป็นรูปด้านทั้ง 4 ด้านแสดงลักษณะทางกายภาพของปราสาทที่ให้ข้อมูลของหินแต่ละก้อนที่ยังคงอยู่ในที่ตั้งดั้งเดิม

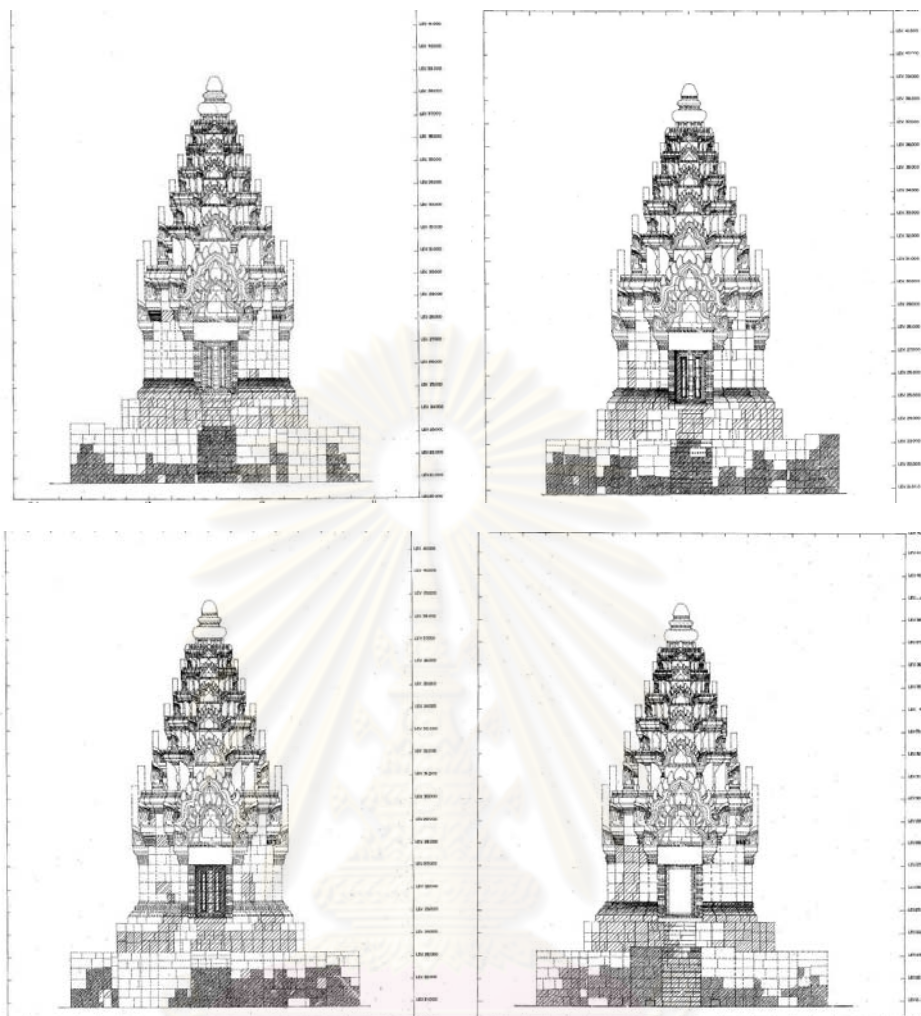

รูป 3-13 และ 3-14 รูปด้านปราสาทประจัน แบบสถาพหลังการขุดแต่ง

รูป 3-15 และ 3-16 รูปด้านปราสาทประจัน แบบสถาพหลังการขุดแต่ง

จากการที่ในโครงการได้กำหนดให้ผู้รับจ้างจัดทำแบบวิเคราะห์และแบบบูรณะโบราณสถาน โดยที่ยัง
 ไม่ได้รับข้อมูลจากการทดลองประกอบหินจึงทำให้มีการจัดทำแบบขึ้นมาชุดหนึ่ง จากการคาดเดาส่วนที่ขาด
 หายไปผสมกับข้อมูลสำคัญจากแบบสถาพโบราณสถานหลังการขุดแต่งนี้

รูป 3-17 ถึง 3-20 ปราสาทประธาน รูปด้านแบบวิเคราะห์ ก่อนได้รับข้อมูลจากการทดลองประกอบหินหล่นส่วนหน้าบัน

รูป 3-21 และ 3-22 เปรียบเทียบแบบวิเคราะห์และโบราณสถานหลังการบูรณะ

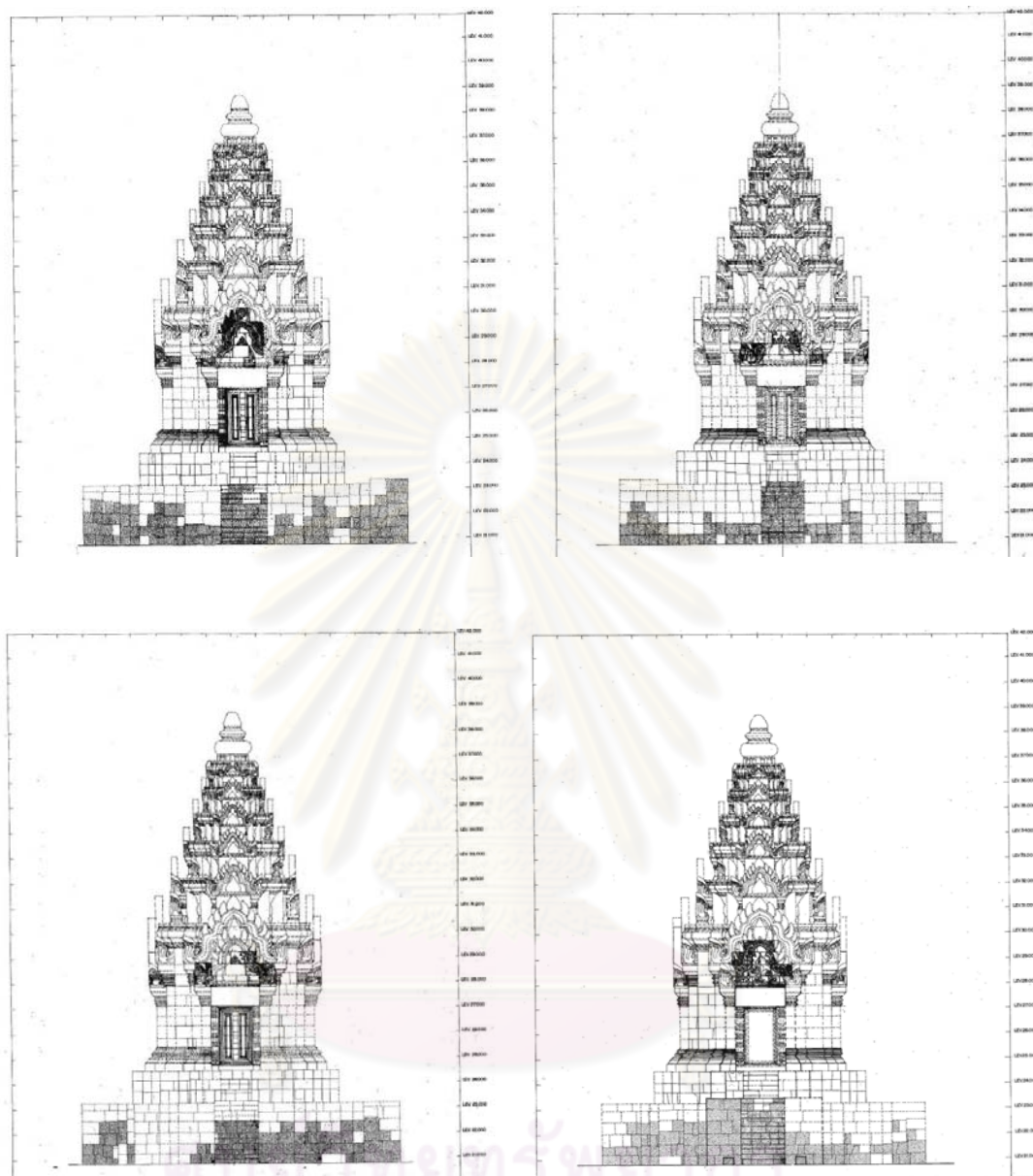
เนื่องจากการทำแบบวิเคราะห์นี้มาจากข้อเท็จจริงที่ยังไม่ได้รับข้อมูลที่ครบถ้วนทั้งข้อมูลดั้งเดิมของโบราณสถานจากการทดลองประกอบหินหล่น และการศึกษาเปรียบเทียบกับสถาปัตยกรรมรูปแบบศิลปะลพบุรี หรือสถาปัตยกรรมเขมรอื่นๆ ที่ร่วมยุคสมัยซึ่งต้องการองค์ความรู้และประสบการณ์ที่เพียงพอของผู้ปฏิบัติ จึงไม่สามารถนำแบบนี้มาใช้ในฐานะข้อมูลพื้นฐานในการทำแบบบูรณะได้ เนื่องจากเป็นรูปแบบสถาปัตยกรรมที่ไม่ถูกต้องกับความเป็นจริงทั้งรูปทรง จำนวนชั้นของส่วนยอด และรูปแบบของฐานศิลาแลงที่ผิดไป สังเกตได้จากการยกแท่นข้างบันไดด้านทิศตะวันออกในแบบวิเคราะห์นี้ให้สูงกว่าด้านอื่นๆ ด้วยเห็นว่าตามสภาพหลังการขุดแต่งเป็นเช่นนั้น แต่หากพิจารณาทางด้านการเชื่อมสภาพทางโครงสร้างแล้วจะพบว่าระดับที่ต่างกันนี้เป็นผลมาจากการหลุดตัวของอาคารในส่วนกลางอาคารที่ยุบจมลงไปในฐานะไม่ใช้การยกระดับทางด้านหน้าขึ้นเป็นพิเศษ ฐานศิลาแลงโดยรอบทั้งหมดจึงควรมีเพียงระดับเดียวเท่านั้น

รูป 3 -23 การทดลองประกอบหินหล่นส่วนหน้าบัน

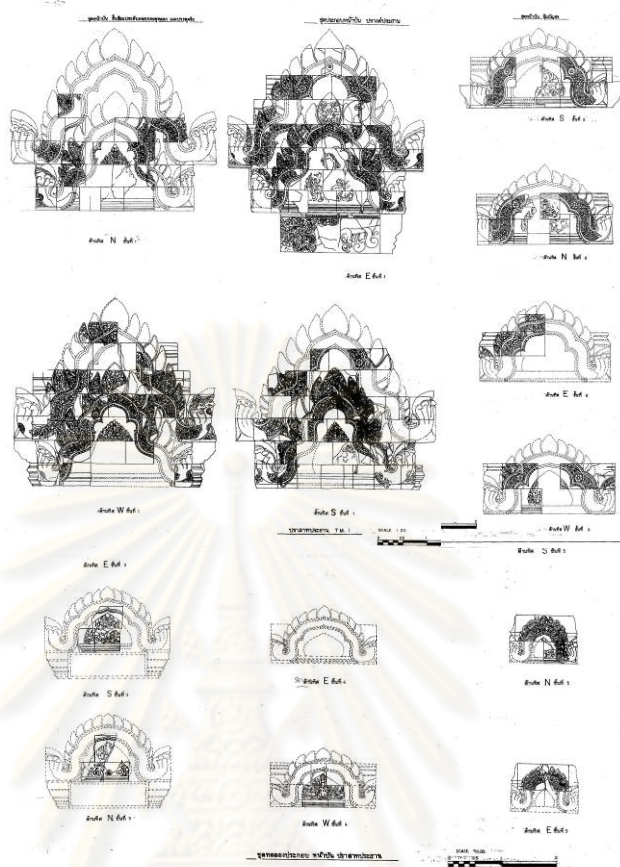
จนเมื่อมีการทดลองประกอบหินหล่นแล้ว ซึ่งเบื้องต้นดำเนินการเฉพาะในส่วนของหินหน้าบัน ทำให้คณะทำงานสามารถแก้ไขแบบวิเคราะห์ และแบบบูรณะของปราสาทประธานที่ทำได้ก่อนหน้านี้ที่จะได้ทำการทดลองประกอบหินหล่น มาสู่มุมมองที่ใกล้เคียงกับสิ่งที่น่าจะเป็นในอดีตได้มากขึ้น แต่ในครั้งแรกเมื่อได้รับข้อมูลของหน้าบันครบแล้ว แต่ฝ่ายทำแบบก็ได้แก้ไขเฉพาะรูปแบบของหน้าบันใหญ่ชั้นล่างสุดเท่านั้น แม้แต่ส่วนฐานศิลาแลงก็ไม่ได้มีการแก้ไข ข้อมูลที่ถือว่ามีประโยชน์ที่สุดจึงได้แก่เพียงการที่ได้ทราบว่าลวดลายบนหน้าบันด้านทิศตะวันออกซึ่งเป็นด้านหน้าอาคารนั้นเป็นรูปคิวนาฏราชแสดงถึงการบูชาพระศิวะในฐานะเทพสูงสุดของปราสาทแห่งนี้

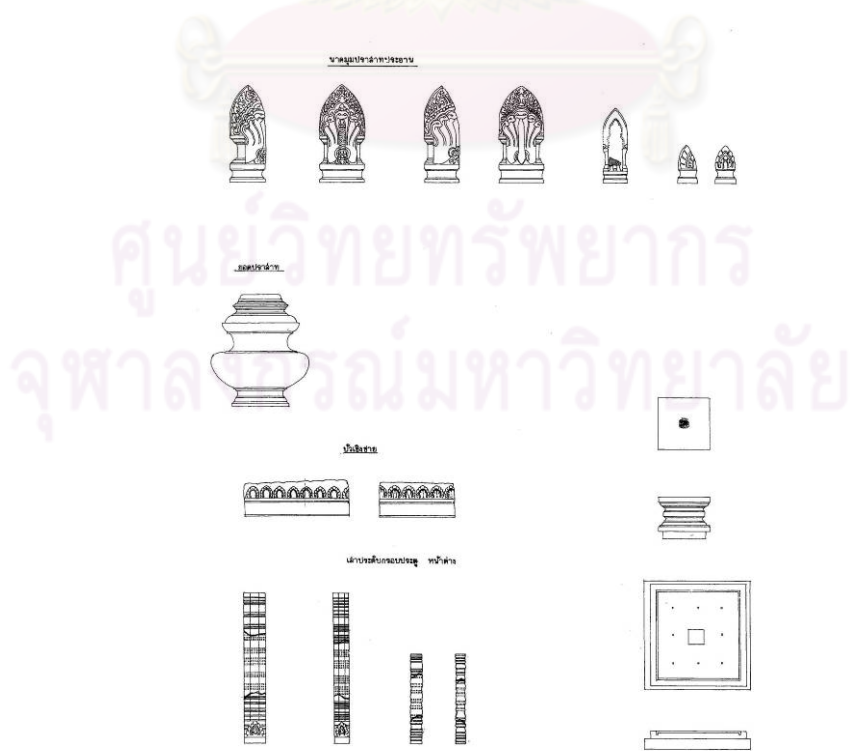

รูป 3-24 ถึง 3-27 ปราสาทประจัน รูปด้านแบบวิเคราะห์ เมื่อได้รับข้อมูลจากการทดลองประกอบหินหล่นส่วนหน้าบัน
จัดทำโดยบริษัทผู้รับจ้าง แต่เป็นการแก้ไขข้อมูลเฉพาะในส่วนของหน้าบันชั้นล่างสุดเท่านั้น

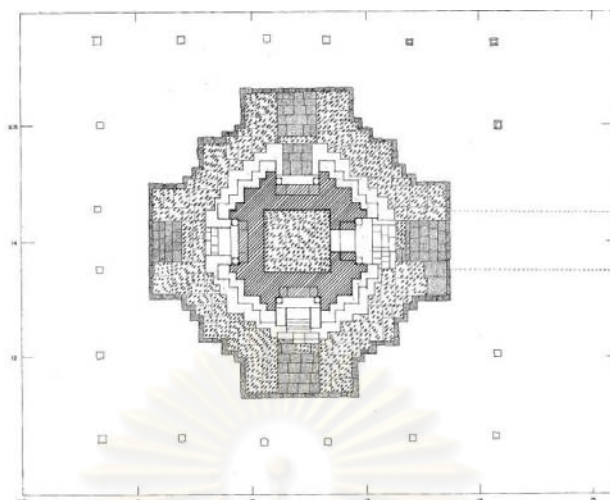

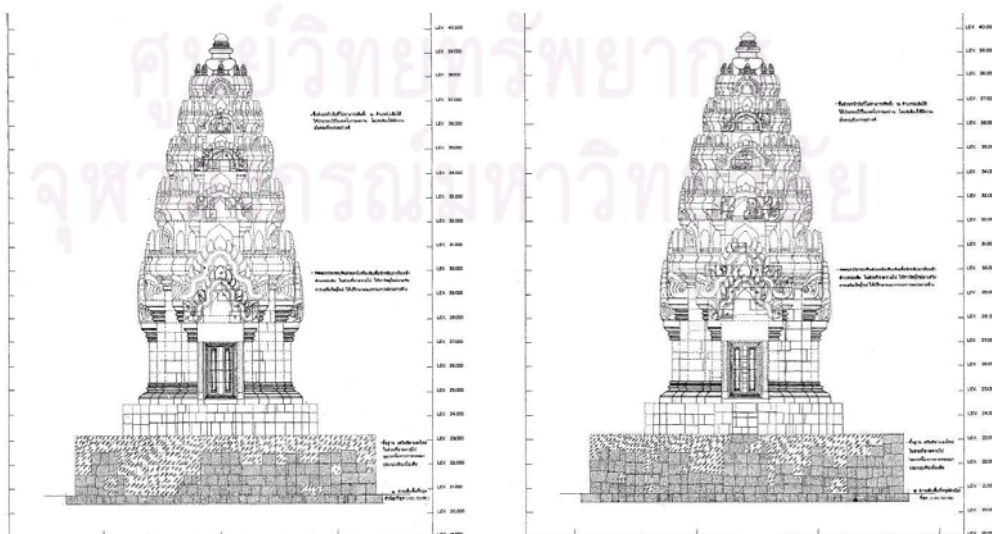
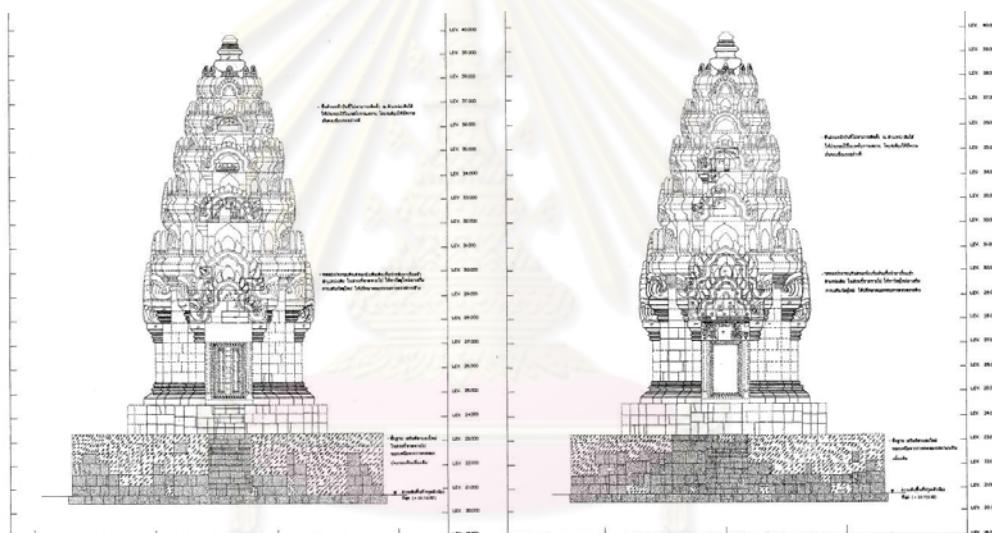
รูป 3-28 ผลการทดลองประกอบหินหล่นส่วนหน้าบันทั้งหมด

รูป 3-29 องค์ประกอบอื่นๆ จากการวิเคราะห์จำแนกหินหล่น

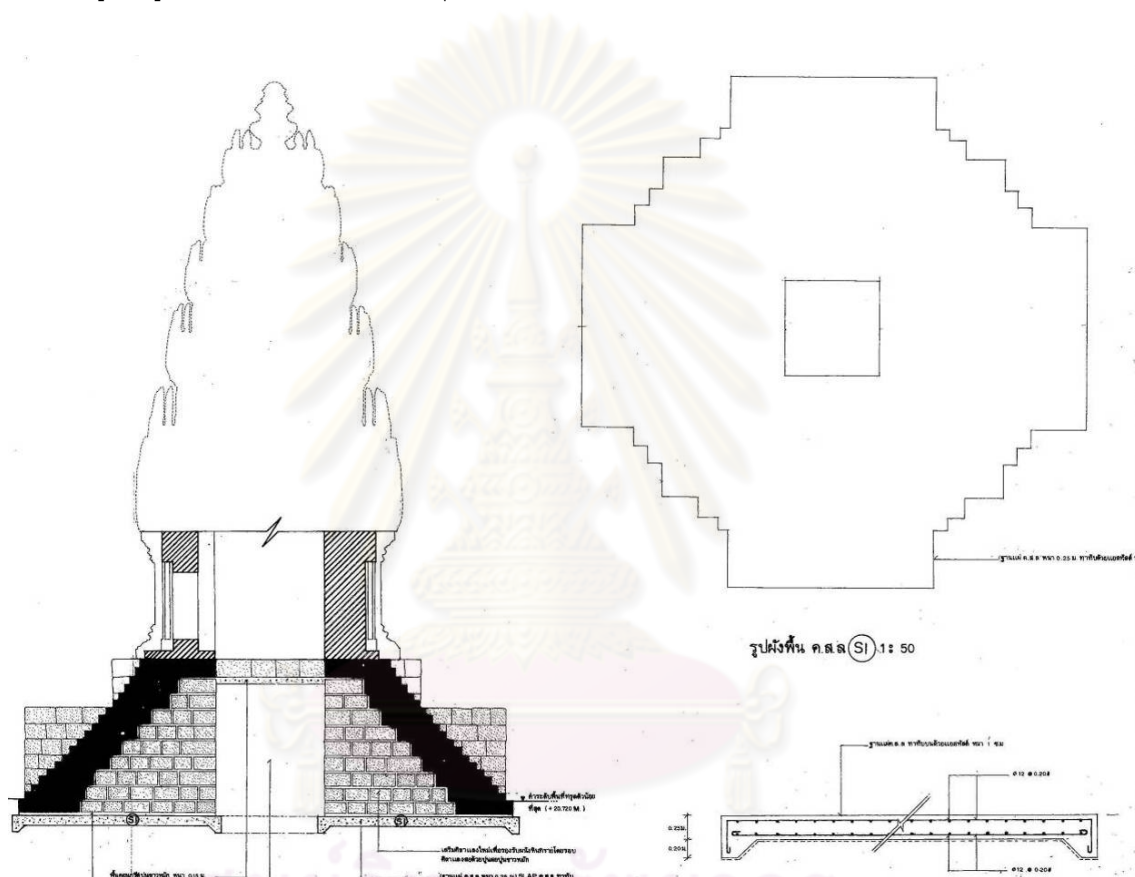

รูป 3-30 ปราสาทประจัน ผังพื้นแบบบูรณะ

รูป 3-31 ถึง 3-34 ปราสาทประจัน รูปด้านแบบบูรณะที่ทำขึ้นจากข้อมูลของการทดลองประกอบหินหล่นส่วนหน้าบัน แต่ยังไม่มีการขึ้นที่รองรับกลศ ที่ได้เพิ่มเติมภายหลังในแบบหลังการบูรณะ

เมื่อได้รับข้อมูลจากการทดลองประกอบหินหล่นในส่วนหน้าบันมาอย่างครบถ้วนจึงได้จัดทำแบบวิเคราะห์และแบบบูรณะขึ้นใหม่ที่สอดคล้องกับข้อมูลที่ได้รับดังข้อมูลที่ปรากฏอยู่นี้ อย่างไรก็ตามในช่วงระยะเวลาของการดำเนินการบูรณะตามสัญญาจ้างที่ได้กำหนดให้มีการทดลองประกอบหินเพิ่มเติม ในส่วนขององค์ประกอบทั้งหมดของอาคารก็ทำให้ได้พบข้อมูลเพิ่มเติมเป็นหินในส่วนยอดของปราสาทในชั้นที่ทำหน้าที่รองรับเครื่องบนของปราสาทชั้นบนสุด ที่เรียกว่า กลศ ซึ่งเดิมไม่ได้เขียนไว้ในแบบบูรณะ และในขณะนี้ก็ได้มีการแก้ไขข้อมูลให้ถูกต้องแล้วในแบบหลังการอนุรักษ์

รูป 3-35 ปราสาทประธาน รูปตัดแบบบูรณะ แสดงการเสริมโครงสร้างในส่วนฐานของอาคาร

ในการจัดทำแบบบูรณะ นอกจากการนำเอาข้อมูลจากการทดลองประกอบหินหล่นส่วนหน้าบันมาแก้ไขรูปแบบสถาปัตยกรรมแล้ว ยังได้ออกแบบการเสริมโครงสร้างเพื่อความมั่นคงแข็งแรงของโบราณสถาน โดยได้ใช้ฐานรากแผ่คอนกรีตเสริมเหล็กในการรับน้ำหนักทั้งหมดของสิ่งก่อสร้าง และแทนที่ดินบดอัดแน่นที่รองรับน้ำหนักของอาคารตั้งแต่ในระดับเรือนธาตุขึ้นไปด้วยการก่อศิลาแลงที่ใช้ปูนขาวหมักเป็นปูนก่อ

รูป 3- 36 และ 3- 37 ปราสาทประจัน ขณะดำเนินการถอดอิฐหินที่คงอยู่ในที่ลง

การถอดอิฐหิน

เมื่อกรมศิลปากรได้อนุมัติให้ดำเนินการบูรณะตามรูปแบบรายการได้ จึงได้มีการเริ่มถอดอิฐหินชั้นส่วนของอาคารที่ยังคงอยู่ในที่ ตามกระบวนการขั้นตอนของอนัสติโลซิสที่จะต้องมีการให้รหัสหิน ทำผังหินหรือ ก่อนการเคลื่อนย้ายหินแต่ละก้อนออกจากที่ นำไปจัดเรียงและนำไปประกอบกับส่วนหน้าบันและหินหล่นส่วนอื่น ๆ ที่ได้ทดลองประกอบเพิ่มเติมไว้ เมื่อถอดอิฐหินทรายส่วนบนออกทั้งหมด ในบรรดาองค์หินที่ถูกบดอัดอยู่ด้วยน้ำหนักของหินส่วนบนทั้งหมดที่กดทับให้ผนังอาคารจมทรุดลงในส่วนฐานศิลาแลงนั้น ยังได้พบชิ้นส่วนของประตูหลอกด้านทิศเหนือที่สกัดเป็นช่องทางน้ำไหลที่เรียกว่าท่อโสมสูตรอยู่ด้วย สอดคล้องกับลักษณะที่มักจะได้ในห้วงครมฤกษ์ของปราสาทประจัน สามารถเชื่อมต่อกับส่วนฐานรูปเคารพขนาดใหญ่ที่สันนิษฐานได้ตามข้อมูลในจารึกได้ว่าเป็นแท่นฐานที่ประดิษฐานศิวลึงค์ ทำให้เราเข้าใจได้ถึงการใช้สอยของอาคารปราสาทประจันของปราสาทศักดิ์ก้อกรรมได้อย่างแจ่มชัด

รูป 3-38 การขุดทรายอัดแน่นที่เป็นโครงสร้างภายในฐานศิลาแดงเดิมออก

รูป 3-39 และ 3-40 ท่อโสมสูตร และชิ้นส่วนของประตูหลอกด้านทิศเหนือที่พบระหว่างการถุดรื้อหิน

รูป 3-41 ประติมากรรมและท่อนิยมสุทรที่นำมาทดลองประกอบในลักษณะดั้งเดิม

รูป 3-42 ฐานรากแม่ คสล. ปูทับด้วยแผ่นยางกันซึมก่อนนำศิลาแลงส่งฐานกลับมาเรียง

การเตรียมฐานราก

เมื่อถอดรื้อผนังอาคารและกองหินหล่นที่ค้างอยู่ภายในอาคารออกจนถึงระดับของฐานศิลาแลงก็พบว่าภายในส่วนฐานทั้งหมดนั้นเป็นดินทรายบดอัดแน่นที่มีกำแพงศิลาแลงกันไว้เพียงชั้นเดียวเท่านั้น จากการตรวจสอบทางโบราณคดีพบว่ากระบวนการในการบดอัดดินชั้นล่างๆ จะเป็นการบดอัดดินโดยใช้แรงกระแทกให้ดินเกาะตัวกันแล้วใช้น้ำฉีดหน้าดินที่บดอัดเพื่อให้ดินประสานกันแน่นมากขึ้น โดยทำการบดอัดด้วยวิธีนี้ประมาณ 9 - 10 ชั้น มีความหนาของชั้นดินบดอัดเฉลี่ยชั้นละประมาณ 20 เซนติเมตร การบดอัดดินในส่วนที่อยู่ถัดขึ้นไป

เป็นการบดอัดดินโดยใช้แรงกระแทกเพียงอย่างเดียว ไม่มีการใช้น้ำฉีดหน้าดิน แต่ชั้นดินมีความหนาเฉลี่ยชั้นละ 50 เซนติเมตร³ และนี่คือลักษณะโครงสร้างแบบดั้งเดิมที่ใช้น้ำหนักของอาคารส่วนบนไว้ทั้งหมด เมื่อมีเหตุที่ทำให้อาคารเสียมวลการทรุดตัวและพังทลายลงจึงเกิดขึ้นได้ไม่ยาก แนวทางที่ใช้ในการบูรณะจึงได้แก่การเสริมความมั่นคงด้วยโครงสร้างใหม่ที่จะช่วยแก้ปัญหาของโครงสร้างแบบดั้งเดิมให้ได้ก่อนที่จะนำน้ำหนักจำนวนมหาศาลกลับมาให้ส่วนฐานอาคารนี้แบกรับอีกครั้ง โดยโครงสร้างที่เลือกใช้คือ ฐานรากแผ่คอนกรีตเสริมเหล็กที่มีแผ่นยางกันซึมปูกันไม่ให้สัมผัสกับวัสดุก่อของอาคารโดยตรง เพื่อแก้ปัญหาผลกระทบจากเกลือและแคลเซียมในปูนซีเมนต์ที่อาจมีผลกับวัสดุดั้งเดิมของโบราณสถาน จากนั้นในพื้นที่ที่จะต้องรับน้ำหนักจากอาคารส่วนบนก็ให้ก่อด้วยก้อนศิลาแลงที่มีปูนขาวหมักเป็นวัสดุสอ ส่วนพื้นที่ตรงกลางที่จะรับน้ำหนักเพียงหินส่วนพื้นห้องเท่านั้นก็นำดินทรายกลับมาบดอัดดั้งเดิม

รูป 3-43 และ 3-44 การนำศิลาแลงเดิมกลับมาเรียงที่ส่วนฐานปราสาท

การนำหินกลับคืนสู่ที่และการใช้หินใหม่ทดแทนส่วนที่ขาดหาย

สำหรับการนำส่วนฐานศิลาแลงกลับคืนสู่ที่นั้นเนื่องจากในบริเวณที่อาคารส่วนบนทรุดลงมากตบไว้ มีผลให้วัสดุเดิมที่ยังเหลืออยู่นั้น อยู่ในสภาพแห้งเป็นก้อนเล็กก้อนน้อยไม่สามารถนำกลับมาใช้ได้อีก จึงได้สั่งตัดศิลาแลงใหม่จำนวนหนึ่งมาทดแทนในส่วนที่ขาดหายไปด้วย เมื่อก่อส่วนฐานศิลาแลงเรียบร้อยแล้วก็นำส่วนฐานอาคารที่เป็นหินทรายและส่วนผนังหินทราย ประตูลอกที่ได้จากการทดลองประกอบ ผสมกับหินทรายใหม่ที่ส่งตัดตามแบบนำกลับมาสู่ที่ตั้งดั้งเดิมจนถึงระดับผนังของส่วนเรือนธาตุ ที่ด้านทิศตะวันออกได้นำทับหลังส่วนหนึ่งของหินหลันที่ค้นพบนำขึ้นติดตั้งยังที่เดิม ในขณะที่ไม่พบหินทับหลังตกอยู่ในบริเวณโดยรอบในด้านอื่นคาดว่าน่าจะถูกโยกย้ายไปไว้ที่อื่นแล้ว ดังตัวอย่างชิ้นส่วนของทับหลังชิ้นหนึ่งที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี จัดแสดงไว้ระบุว่าได้มาจากปราสาทสด๊กก๊อกธม ซึ่งจากการตรวจสอบลวดลายที่บ่งยุคสมัยในลักษณะของสมัย

³ สุรศักดิ์ก่อสร้าง, หก., รายงานโครงการบูรณะปราสาทประธาน ปราสาทสด๊กก๊อกธม ปีงบประมาณ 2548. (ปราจีนบุรี: กรมศิลปากร, 2549)

คลังต่อบาปวน สอดคล้องกับส่วนอื่นของปราสาท และด้วยขนาดที่ลงตัวได้กับช่องประตูของปราสาทประธาน จึงได้จำลองแบบมาติดตั้งไว้เหนือประตูด้านทิศตะวันตก

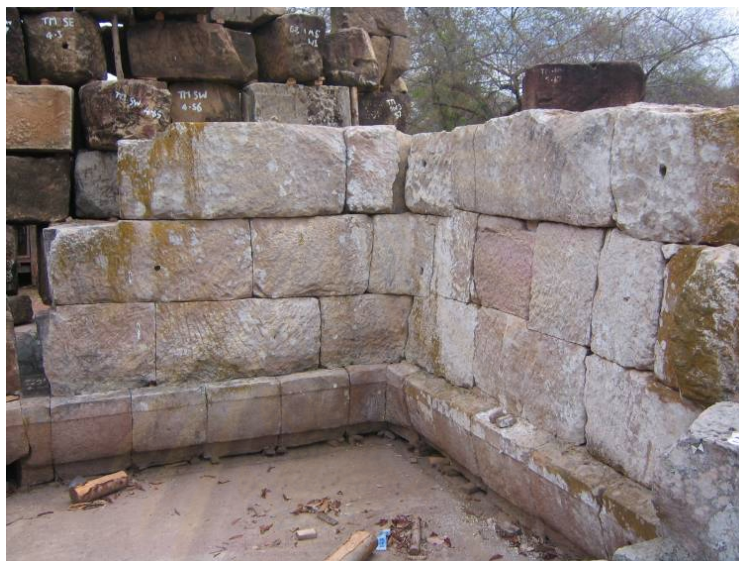
รูป 3-45 การนำศิลาแลงเดิมกลับมาเรียงที่ส่วนฐานปราสาท พร้อมด้วยการเสริมด้วยศิลาแลงใหม่ในส่วนที่ขาดหายไป

รูป 3-46 ส่วนของทับหลังจากปราสาทสด๊กก๊อกธม รัชกาลวโรที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติปราจีนบุรี

และทั้งหมดที่กล่าวมานี้คือผลการดำเนินการบูรณะปราสาทประธานในปีแรก ได้แก่ ส่วนฐานปราสาทประธานที่ก่อด้วยศิลาแลง ที่มีการนำศิลาแลงใหม่มาซ่อมเสริมส่วนที่เสื่อมสภาพจนครบถ้วนสมบูรณ์ ถัดขึ้นไปเป็นฐานของเรือนธาตุที่ก่อด้วยหินทราย ได้มีการซ่อมแซมหินที่ชำรุดแตกหัก และนำหินทรายใหม่มาเสริมแทนส่วนที่เสื่อมสภาพและขาดหายไป จนมีสภาพสมบูรณ์เช่นเดียวกัน ส่วนผนังเรือนธาตุที่ก่อด้วยหินทราย ได้มีการซ่อมต่อหินทรายที่แตกหักเสียหาย และมีส่วนที่นำหินทรายใหม่เข้ามาทดแทนในส่วนที่ขาดหายไปจนสมบูรณ์ถึงชั้นบัวรองรับหน้าบัน ส่วนที่เป็นช่องประตูด้านทิศตะวันออก จากการทดลองประกอบพบหินวงกบและเสาประดับ

กรอบประตู และทับหลัง แต่มีส่วนที่แตกหักเสียหาย ได้ทำการซ่อมแซมเสริมส่วนที่ขาดหายและนำกลับไปติดตั้งยังที่เดิม พื้นภายในห้องครมฤคฤหะปูด้วยศิลาแลง พื้นเดิมบางส่วนมีความเสียหายจึงได้นำศิลาแลงใหม่เข้ามาเสริมด้วย ได้นำแท่นฐานศิวลึงค์มาวางไว้ตรงกลางห้องทำให้เกิดความเชื่อมต่อกับทอโสมสูตรที่อยู่ตรงผนังอาคารด้านทิศเหนือ โดยที่ฐานรูปเคารพและแผ่นรองฐานรูปเคารพนี้ได้ขุดขึ้นมาจากวัดตาพระยา ที่ได้ช่วยเก็บรักษาไว้ พร้อมกับบัวยอด เศียรนาค ที่ได้นำมาใช้ในการบูรณะด้วยเช่นกัน

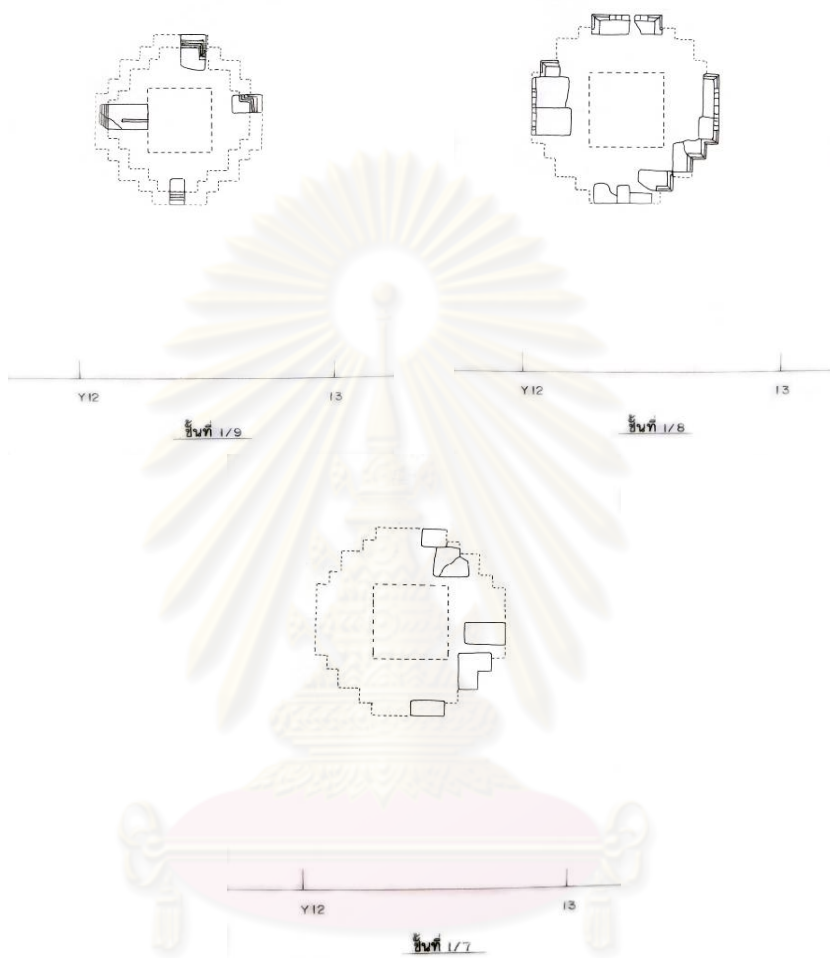

รูป 3-47 และ 3-48 หินเดิมที่รื้อออก นำมาทดลองประกอบกับหินหล่นเตรียมนำกลับคืนที่เดิมอีกครั้ง

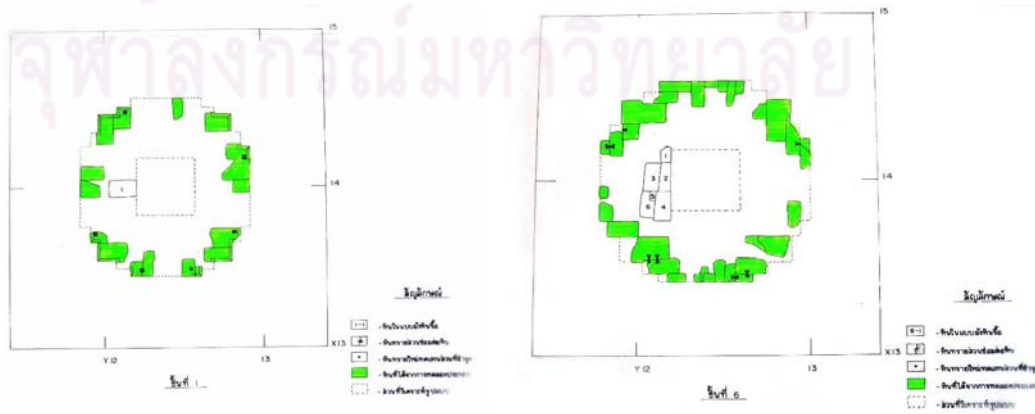
ในปีงบประมาณต่อมา ได้นำหินหน้าบันที่ทดลองประกอบไว้พร้อมด้วยหินที่ทำการทดลองประกอบเพิ่มเติม นำมาประกอบเข้ากับหินที่ถอดรื้อลงมาจากอาคาร จัดทำเป็น shop drawing ที่สามารถระบุได้นอกเหนือจากเดิมที่ระบุเฉพาะหินเดิมที่ได้จากการทดลองประกอบ ให้แสดงถึงปริมาณ ขนาด และรูปร่างของหิน

ใหม่ที่จะนำมาใช้ในการบูรณะด้วย ซึ่งเมื่อทำแบบเสร็จก็ได้นำไปใช้ในการสังตัดหินใหม่ให้ได้ใกล้เคียงกับขนาดที่ต้องการตามแบบ โดยเผื่อไว้สำหรับการปรับแต่งในที่อีกเล็กน้อย

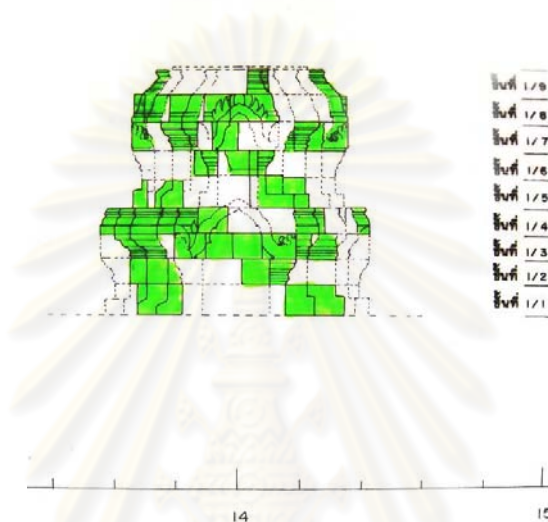

รูป 3-49 ถึง 3-51 ตัวอย่างผลการทดลองประกอบหินเพิ่มเติมได้ข้อมูลสำหรับส่วนยอดของปราสาท ตั้งแต่ชั้นที่ 1/1 ขึ้นไปเป็นหินที่มาจากกรทดลองประกอบทั้งหมด

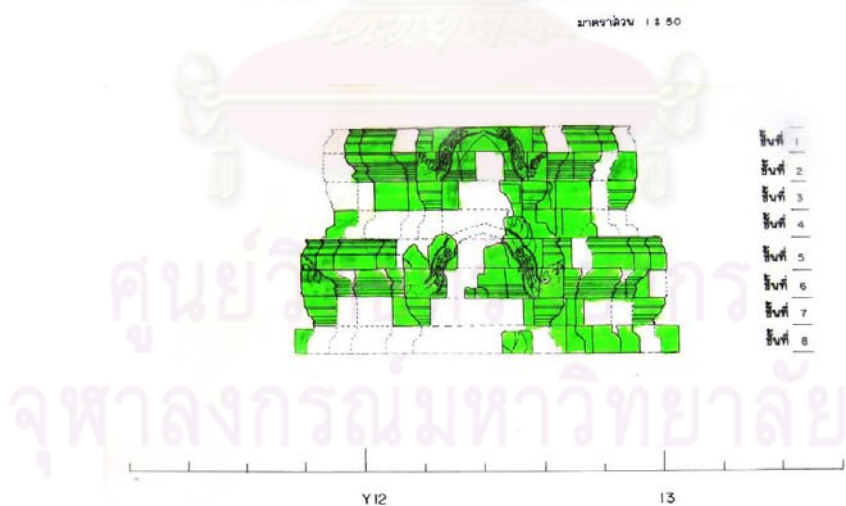
รูป 3-52 และ 3-53 ตัวอย่างผลการทดลองประกอบหินเพิ่มเติม ตั้งแต่ชั้นที่ 1 ลงมา เป็นชั้นที่มีหินหรือซึ่งหลงเหลืออยู่ในที่ดั้งเดิมมาประกอบ

ในการทำ shop drawing ได้มีการทดลองเรียงหินแยกออกเป็นชั้นๆ เพื่อวัดขนาดพื้นที่ที่ต้องการหินใหม่ให้ใกล้เคียงกับความเป็นจริงให้มากที่สุด โดยใช้หมายเลขชั้นหินตามผังหินหรือ ได้แก่ กำหนดให้ชั้นที่มีหินคงเหลืออยู่ในที่ชั้นบนสุดซึ่งได้ถอดหรือลงมาเป็นชั้นแรกเป็นชั้นที่ 1 และไล่ตามลำดับจากบนลงล่างมาเรื่อยๆจนถึงชั้นล่างสุด รวมทั้งหมด 34 ชั้น ส่วนข้อมูลของหินที่มีที่ตั้งอยู่สูงกว่านั้นกำหนดให้ เริ่มต้นที่ 1/1 เรียงขึ้นไปเรื่อยๆจนถึงชั้นยอดสุด ได้แก่ชั้นที่ 1/11 ทำให้สรุปได้ว่าปราสาทประธานมีการก่อเรียงหินรวมทั้งสิ้น 45 ชั้น

ปราสาทประธาน รูปด้าน ศิศตะวันออก

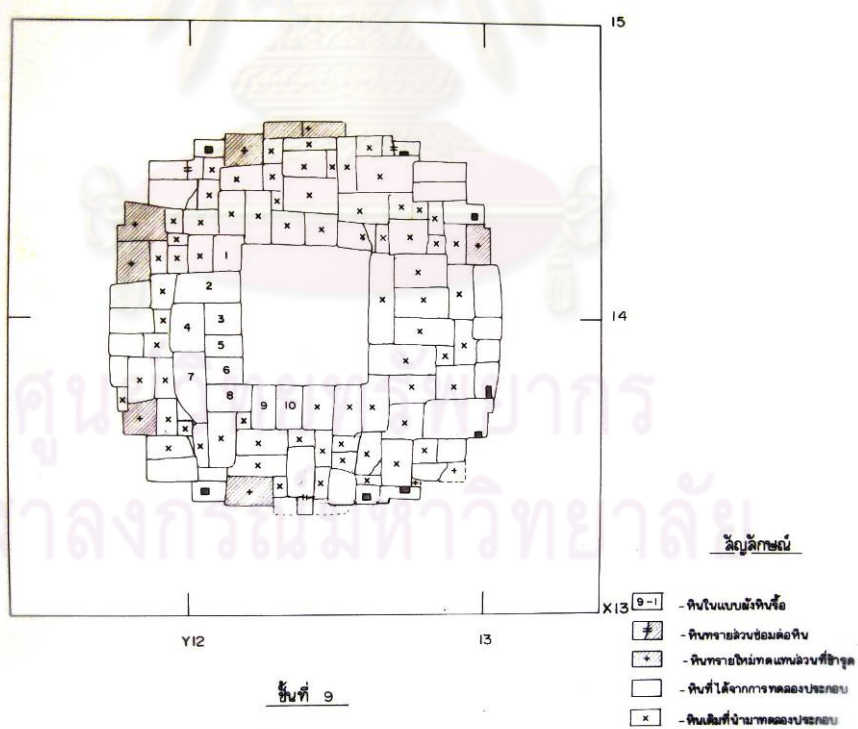
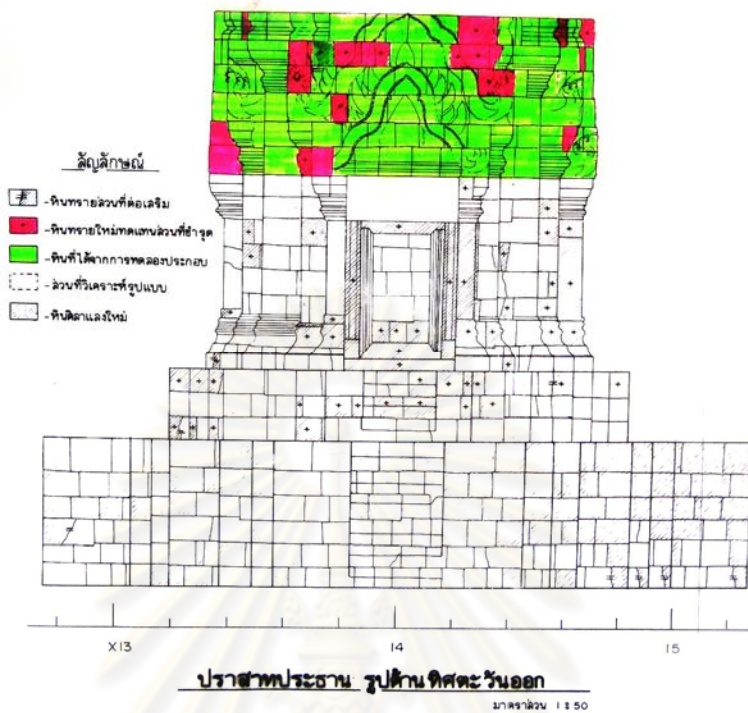
มาตราส่วน 1 : 50

ปราสาทประธาน รูปด้าน ศิศใต้

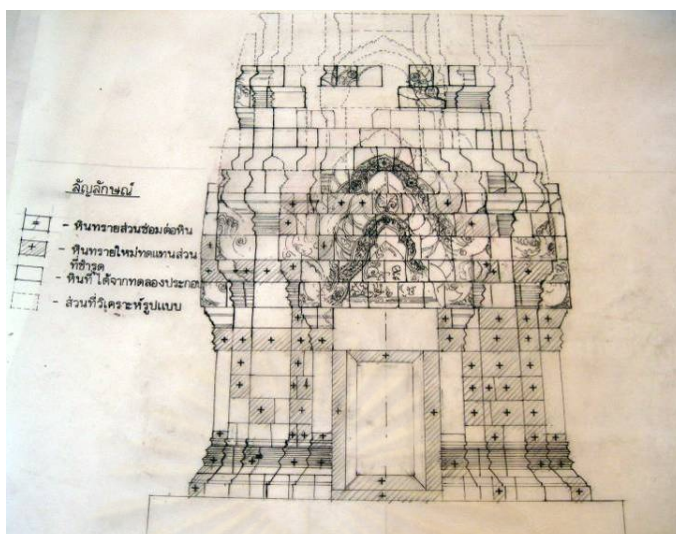
มาตราส่วน 1 : 50

รูป 3-54 และ 3-55 ตัวอย่างรูปด้านแสดงผลการทดลองประกอบหินหล่น

รูป 3-56 และ 3-57 ตัวอย่าง shop drawing ที่นำข้อมูลมาจากการทดลองเรียงหินที่ทดลองประกอบได้เข้ากับหินรื้อ

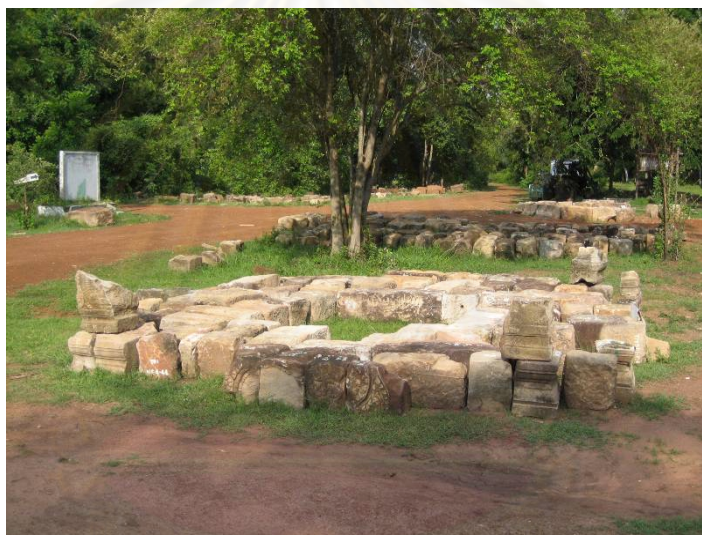

รูป 3-58 แบบ shop drawing สำหรับการสังตั้งหินทรายใหม่

รูป 3-59 และ 3-60 การนำหินหน้าบันและจากการทดลองประกอบหินเพิ่มเติม มาทดลองเรียงกับหินหรือที่ละชั้นเพื่อทำ shop drawing

รูป 3-61 ถึง 3-63 การทดลองจัดเรียงหินแต่ละชั้นเพื่อทำ shop drawing
หินชั้นบนขึ้นไปที่มีขนาดเล็กในเบื้องต้นได้ทดลองประกอบเป็นชุด

รูป 3-64 กลศ หินส่วนยอดสุดของปราสาทประธาน และหินชั้นรองรับ

การทำ shop drawing เป็นการบันทึกข้อมูลที่ผสมผสานกันระหว่างขนาดและตำแหน่งของหินหล่นที่ทดลองประกอบหาตำแหน่งดั้งเดิมได้ และหินดั้งเดิมที่รื้อลงมาจากโบราณสถาน จากการนำมาแผ่เรียงเป็นชั้นๆ จนครบทุกชั้นทำให้ทราบว่าในแต่ละชั้นนั้นมีส่วนที่ต้องซ่อมแซมชิ้นส่วนที่ชำรุดเสียหายตรงไหนบ้าง ยังมีส่วนที่ขาดหายไปอยู่แค่ไหนอย่างไร โดยในส่วนนี้จะต้องเติมเต็มให้สมบูรณ์ด้วยหินใหม่ที่ได้มีการกำหนดขนาดของหินใหม่นี้ไว้ในแบบด้วย

รูป 3-65 ฐานรูปเคารพที่สันนิษฐานได้ว่าเป็นฐานศิวลึงค์หลักที่ปราสาทประธาน

นอกจากองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมของปราสาทประธานจะได้มีการกำหนดให้นำกลับมาติดตั้งในที่เดิมตาม shop drawing แล้ว ฐานรูปเคารพที่ค้นพบจากการที่ไปสอบถามตามวัดต่างๆที่อยู่ในบริเวณใกล้เคียง

และสันนิษฐานว่าเป็นฐานโยนที่ตั้งควิลิ่งค์ที่เป็นรูปเคารพประจำปราสาทประธานแห่งนี้ยังได้ถูกกำหนดให้นำกลับมาคืนยังตำแหน่งดั้งเดิมด้วย

เมื่อหินทรายใหม่ซึ่งสั่งตัดมาจากแหล่งหินทรายที่มีเนื้อหินและสีเดียวกันกับหินดั้งเดิม (เนื้อในของหินหากมีการทำความสะอาดหินแล้ว) ตามขนาดหินที่มีการให้รหัสไว้อย่างชัดเจนใน shop drawing แล้วมาถึง จึงได้ดำเนินการทดลองประกอบตามแบบที่ละซุดของชั้นวิมานที่แบ่งออกได้เป็น 5 ซุด ประกอบด้วย ชั้นหน้าบันของเรือนธาตุ และชั้นหินของซุดหน้าบันอีก 4 ซุด เป็นการทดลองเรียงหินทั้งหมดตามแบบที่พื้นดินด้านล่าง โดยปรับแต่งให้หินแต่ละก้อนแนบสนิทได้ระดับที่ถูกต้องก่อน ที่จะถอดรื้อไปติดตั้งในที่ตั้งเดิมบนส่วนยอดของปราสาท โดยหินดั้งเดิมที่แตกหักเสียหายได้กำหนดให้มีการซ่อมเสริมต่อหินให้เรียบร้อยก่อน เมื่อทดลองเรียงด้านล่างจนได้ระดับเข้ากันอย่างดีแล้วจึงจะอนุมัติให้นำขึ้นสู่ที่จริง

รูป 3-66 และ 3-67 เมื่อก่อเรียงส่วนฐานศิลาแลงเรียบร้อยก็ต่อกด้วยส่วนฐานหินทราย ในการดำเนินการต้องใช้ศิลาแลงและหินทรายใหม่มาทดแทนส่วนที่เสื่อมสภาพไป

โดยการนำเอาหินรีหรือ หินหล่น และหินใหม่ที่สั่งตัดตาม shop drawing มาประกอบยังตำแหน่งดั้งเดิมตามแบบ ในทางปฏิบัติในช่วงแรกของการดำเนินการที่ส่วนฐานศิลาแลง ฐานหินทราย และเรือนธาตุ ได้ทำงานในลักษณะของการทดลองประกอบเรียงในที่จริงเลย ในจุดไหนที่สามารถนำหินมาประกอบต่อกันอย่างได้ระดับก็จะก่อในส่วนนั้นขึ้นมาก่อนเพื่อเป็นแนวทางอ้างอิงสำหรับหินก้อนอื่นๆที่อยู่ในบริเวณโดยรอบต่อไป จึงมีการก่อเรียงและถอดหรือปรับระดับใหม่อยู่เป็นระยะๆ

รูป 3-68 ถึง 3-70 การบูรณะผนังส่วนเรือนธาตุ นำทับหลังไปติดตั้งยังที่ตั้งเดิม

จากปัญหาที่เกิดขึ้นกับการดำเนินการในช่วงแรก นำมาซึ่งการเน้นย้ำถึงความจำเป็นในการทดลองเรียงหินตาม shop drawing ที่พื้นดินก่อน ตามหลักการที่กำหนดไว้ให้ทดลองเรียงก่อนทีละ 3 ชั้น เมื่อประกอบกันได้ระดับอย่างดีแล้วจึงค่อยถอดรื้อนำไปก่อเรียงในที่จริงอีกครั้ง เพื่อหลีกเลี่ยงการที่จะต้องถอดรื้อปรับแก้ไขอีกเมื่อนำกลับไปยังที่ตั้งดั้งเดิมแล้ว โดยได้เริ่มต้นในปีงบประมาณ 2549 หลังจากที่มีการดำเนินการในส่วนเรือนธาตุ

จนถึงระดับทับหลัง โดยมีการติดตั้งทับหลังซึ่งจำลองแบบมาจากทับหลังที่จัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ
ปราจีนบุรี

รูป 3-71 การติดตั้งทับหลังจำลองแบบจากส่วนชิ้นส่วนทับหลังจากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี

รูป 3-72 และ 3-73 การนำหินชุดหน้าบัน นาคบึก ของเรือนธาตุกลับเข้าสู่ที่ตั้งเดิมพร้อมด้วยการเสริมด้วยหินทรายใหม่

รูป 3-74 การทดลองเรียงหินและใส่หินใหม่ตาม shop drawing ที่พื้นดินก่อนไปประกอบในที่จริง

รูป 3-75 และ 3-76 การทดลองเรียงหินตาม shop drawing ด้านล่างก่อนนำกลับคืนสู่ที่ตั้งดั้งเดิม

รูป 3-77 การทดลองเรียงหินตาม shop drawing ด้านล่างก่อนนำกลับคืนสู่ที่ตั้งดั้งเดิม

รูป 3-78 และ 3-79 ความคืบหน้าในการนำหินกลับขึ้นไปประกอบในส่วนชั้นยอดปราสาท

รูป 3-80 และ 3-81 การนำหินกลับขึ้นไปประกอบในส่วนยอดปราสาทจนถึงชั้นบน

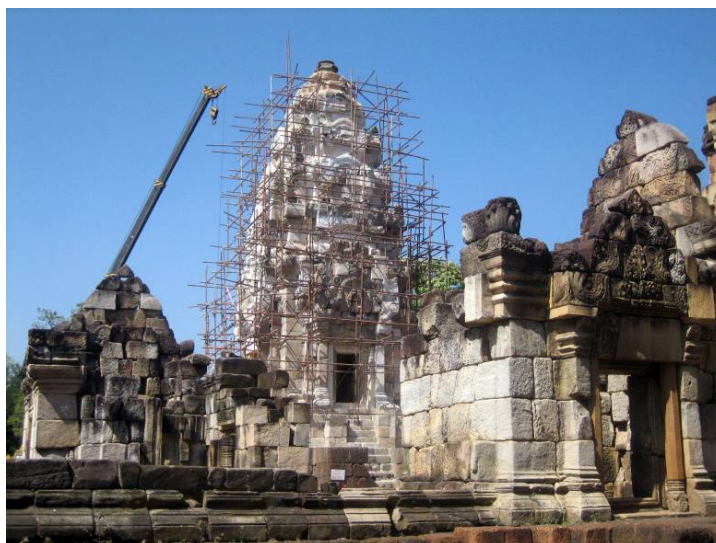
ผลสำเร็จของการบูรณะ

เมื่อเสร็จสิ้นงานบูรณะทั้งหมด ทำให้จากในปีแรกที่บูรณะไว้จนถึงที่ระดับความสูงประมาณ 8 เมตรเศษ ทำให้ปราสาทประธานกลายเป็นอาคารที่มีความสูงทั้งสิ้น 20.5 เมตร เป็นอาคารที่มีขนาด 13.5 x 13.5 เมตร เป็นอาคารที่หันเข้าสู่ทิศตะวันออก มีประตูที่เข้าออกได้เพียงด้านเดียว ผนังด้านอื่นอีก 3 ด้านทำเป็นประตูหลอก มีเสานางเรียงขนาดเล็กปักล้อมรอบ ตัวอาคารสามารถแบ่งออกได้เป็น 3 ส่วน ได้แก่

1. ส่วนฐานอาคาร
2. ส่วนกลาง หรือ เรือนธาตุ
3. ส่วนยอด

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

รูป 3 – 82 และ 3-83 การนำหินขึ้นไปประกอบยังที่ตั้งดั้งเดิมจนแล้วเสร็จถึงชั้นยอดสุด

ส่วนฐานอาคาร แบ่งออกได้เป็น 2 ส่วน ส่วนล่างเป็นฐานศิลาแลงขนาดใหญ่ เป็นฐานหน้ากระดาน เรียบๆ ที่ก่อซ้อนกัน 6 ชั้น ตรงส่วนกลางของฐานแต่ละด้านสลักเป็นชั้นบันไดขึ้นสู่องค์เรือนธาตุ ถัดขึ้นไปจากฐานศิลาแลงเป็นฐานหินทราย 3 ชั้น มีการสลักให้เป็นลายลวดบัว

ส่วนกลาง หรือ เรือนธาตุ เป็นที่ตั้งของห้องครรภคฤหะ มีลักษณะผังเป็นห้องรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุม ที่มีทางเข้าทางเดียวจากทางทิศตะวันออก อีกสามด้านก่อเป็นผนังที่ภายนอกสลักเป็นลวดลายประตูหลอกขนาด 2.35 x 2.40 เมตร เลียนแบบประตูไม้สองบานเปิดมีอกเลาอยู่ตรงกลาง ทั้งประตูด้านทิศตะวันออกและประตูหลอกทุกด้านประดับด้วยเสาประดับกรอบประตู ทับหลัง เสาอิงรับช่อมุ่หน้าบัน ผนังของปราสาทประธานก่อด้วยหินทรายตั้งตรงเป็นแนวตั้งไปจนถึงชั้นเชิงบาตร ส่วนหน้าบันเหนือประตูทั้งสี่ด้านเป็นหน้าบันขนาดใหญ่แบบซ้อนชั้น ภายในห้องครรภคฤหะเป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพที่มีความต่อเนื่องกับทอโสมสูตรที่ผนังด้านทิศเหนือ

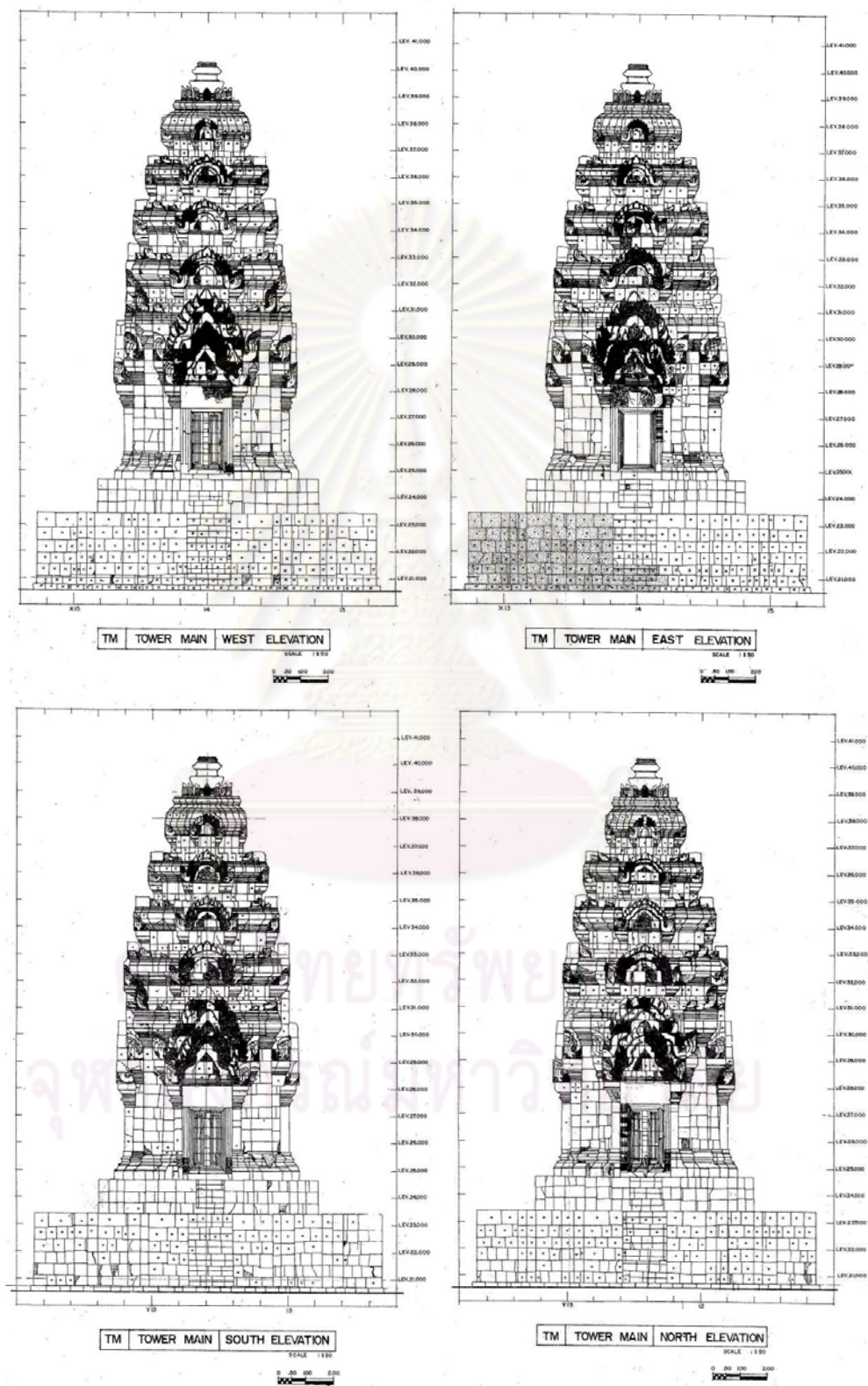
ส่วนยอดของปราสาท มีลักษณะเป็นทรงปราสาทซ้อนชั้น 4 ชั้น ประกอบกันขึ้นเป็นทรงพุ่มขึ้นไปรับกลศ (kalasa) เครื่องยอดสลักจากหินทรายเป็นรูปคล้ายหม้อน้ำ ที่กึ่งกลางกลศมีการเจาะรูรูปสี่เหลี่ยมขนาด 20 x 20 เซนติเมตร สันนิษฐานว่าเคยมีตรีศูลหรือปฏักศูลที่เป็นโลหะเสียบอยู่ ที่กึ่งกลางของชั้นเชิงบาตรแต่ละด้าน

แต่ละชั้นประดับด้วยหน้าบันที่มีขนาดลดหลั่นกันไป จากการศึกษาเปรียบเทียบทางรูปแบบสถาปัตยกรรมพบว่า เป็นลักษณะของสัดส่วนที่สืบเนื่องมาจากปราสาทบันทายศรี แต่ที่ส่วนมุมของแต่ละชั้นได้พัฒนารูปแบบจากการประดับด้วยปราสาทจำลองมาเป็นนาคปัทมรูปเศียรนาคแล้ว ในมุมย่อยประดับด้วยกสิปขนุนที่ทำเป็นรูปบุคคลทั้งชายและหญิง ดังที่พบได้เช่นกันที่ปราสาทพนมรุ้งและพิมาย ในขณะที่ชั้นบนสุดได้ลดรายละเอียดการตกแต่งเหลือเป็นเพียงลายกระหนกตามขนาดที่ลดลง ในการบูรณะได้เสริมกสิปขนุนขนาดเล็กที่ชั้นบนสุดจนครบทุกด้าน ในขณะที่กสิปขนุนรูปบุคคล และที่เป็นรูปเศียรนาคซึ่งมีขนาดใหญ่และมีรายละเอียดของลวดลายแกะสลักมากนัก นำมาติดตั้งในที่เฉพาะเท่าที่ยังคงเหลืออยู่ จึงยังคง ต้องมีการจินตนาการถึงเส้นสายที่ต่อเนื่องของส่วนยอดอาคารบ้างในบางมุม

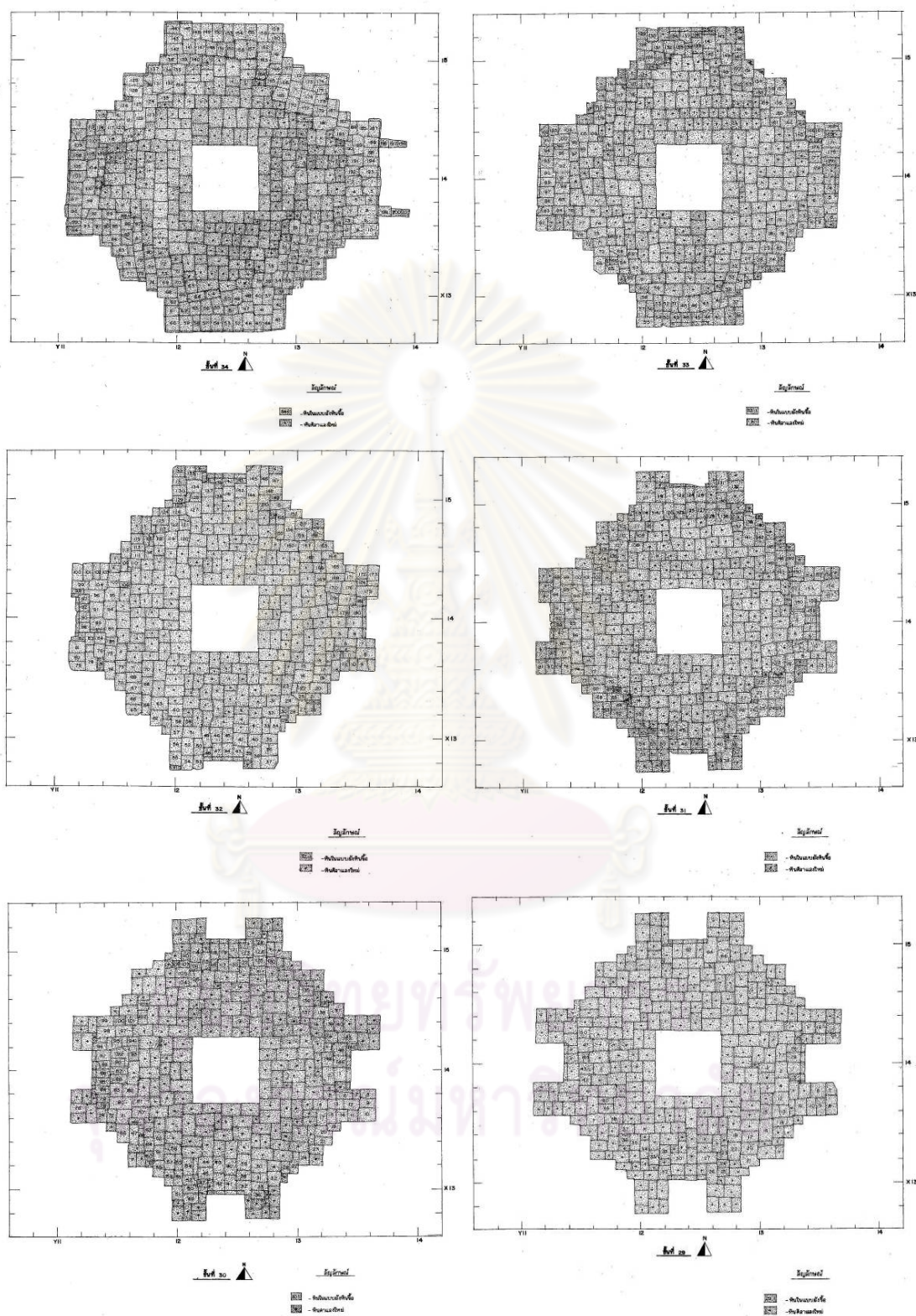
รูป 3-84 ผลการบูรณะปราสาทประธาน ปราสาทสด๊กก๊อกธม

แบบหลังการบูรณะ (as built drawing)

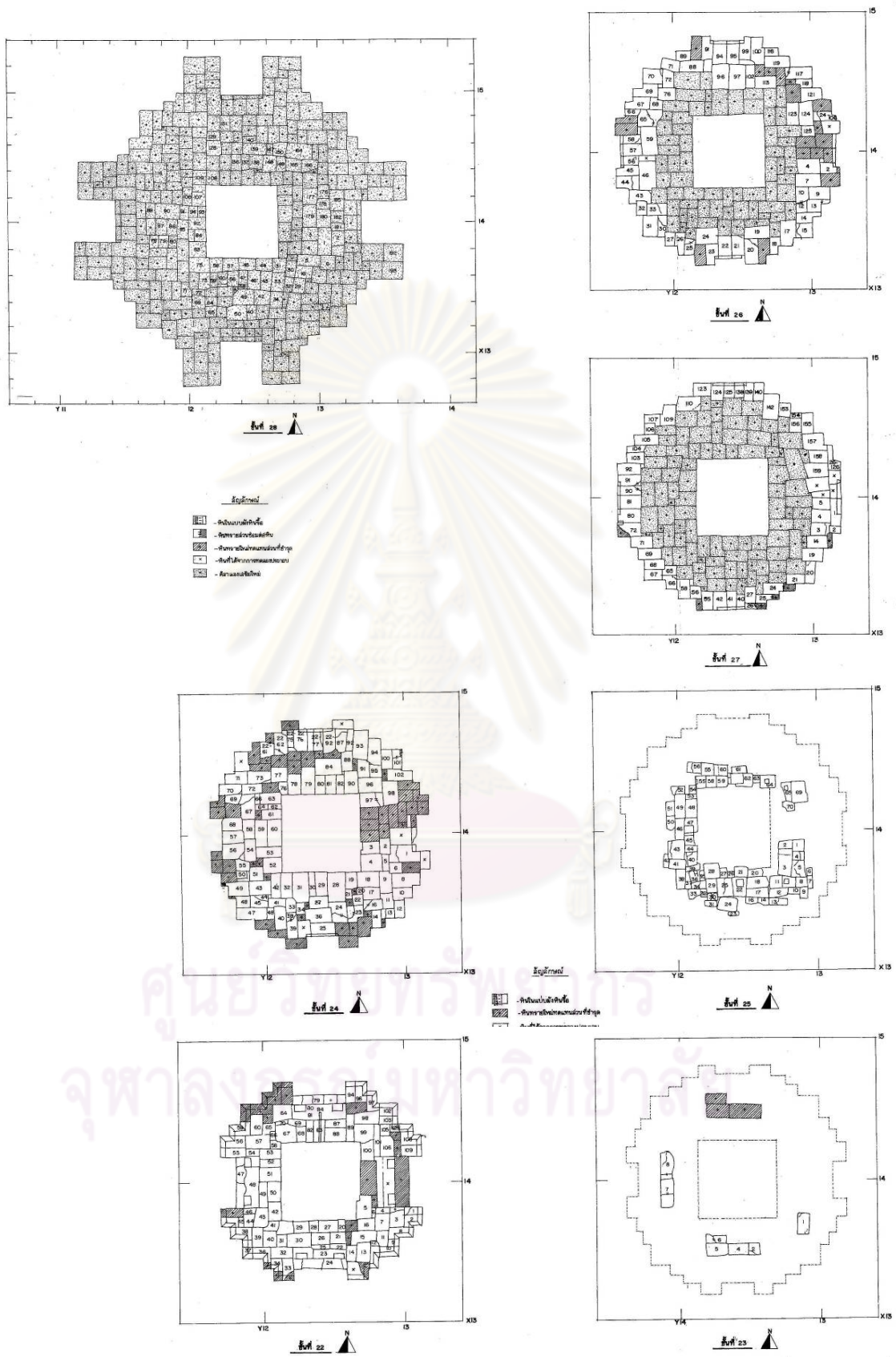

รูป 3-85 ถึง 3-88 แบบหลังการบูรณะปราสาทประจัน ที่มีการแก้ไขข้อมูลทั้งหมดให้ถูกต้องแล้ว

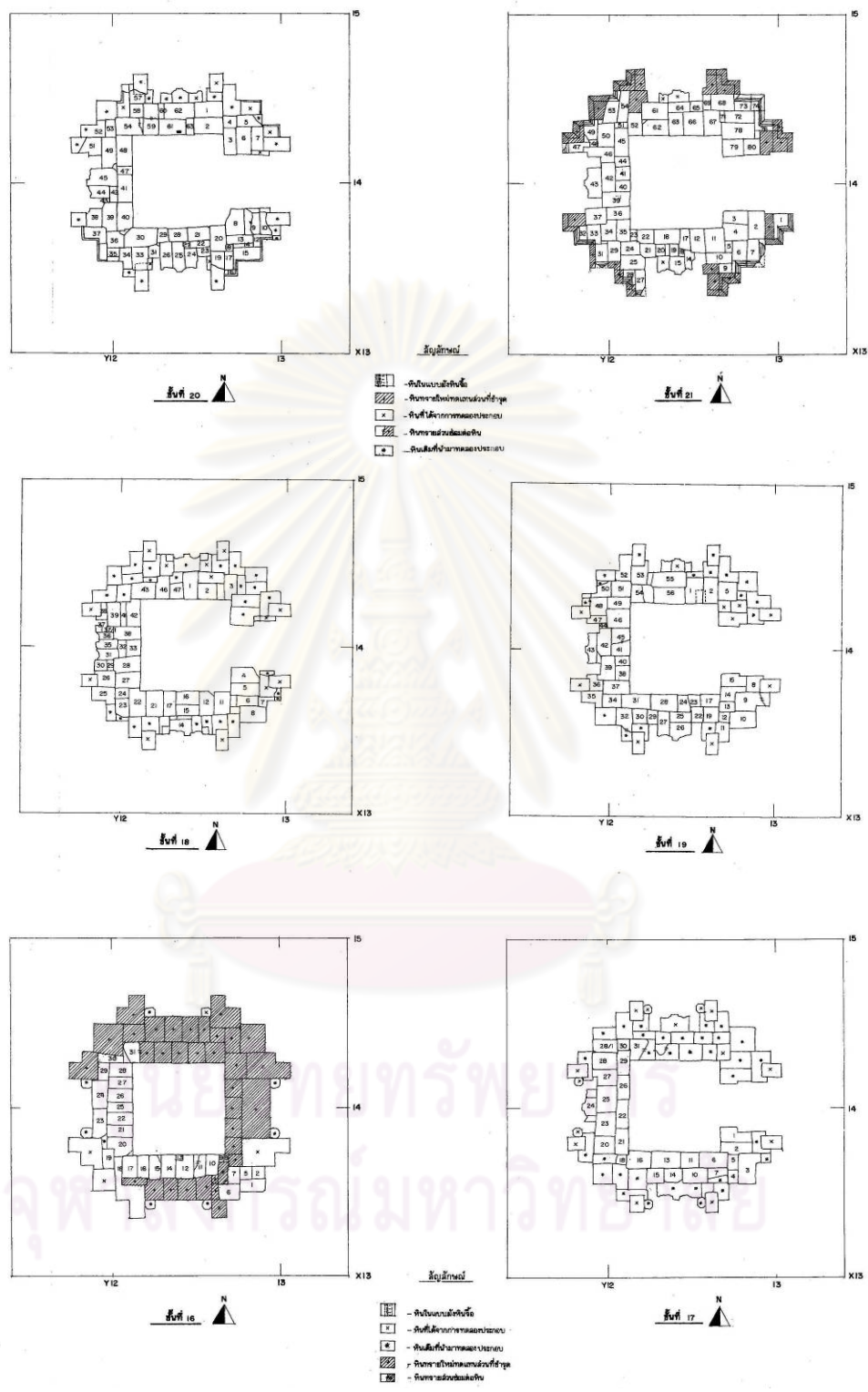

รูป 3-89 ถึง 3-94 แบบหลังการบูรณะ ผังการเรียงหินแต่ละชั้น เริ่มจากล่างสุดชั้นที่ 34 - 29

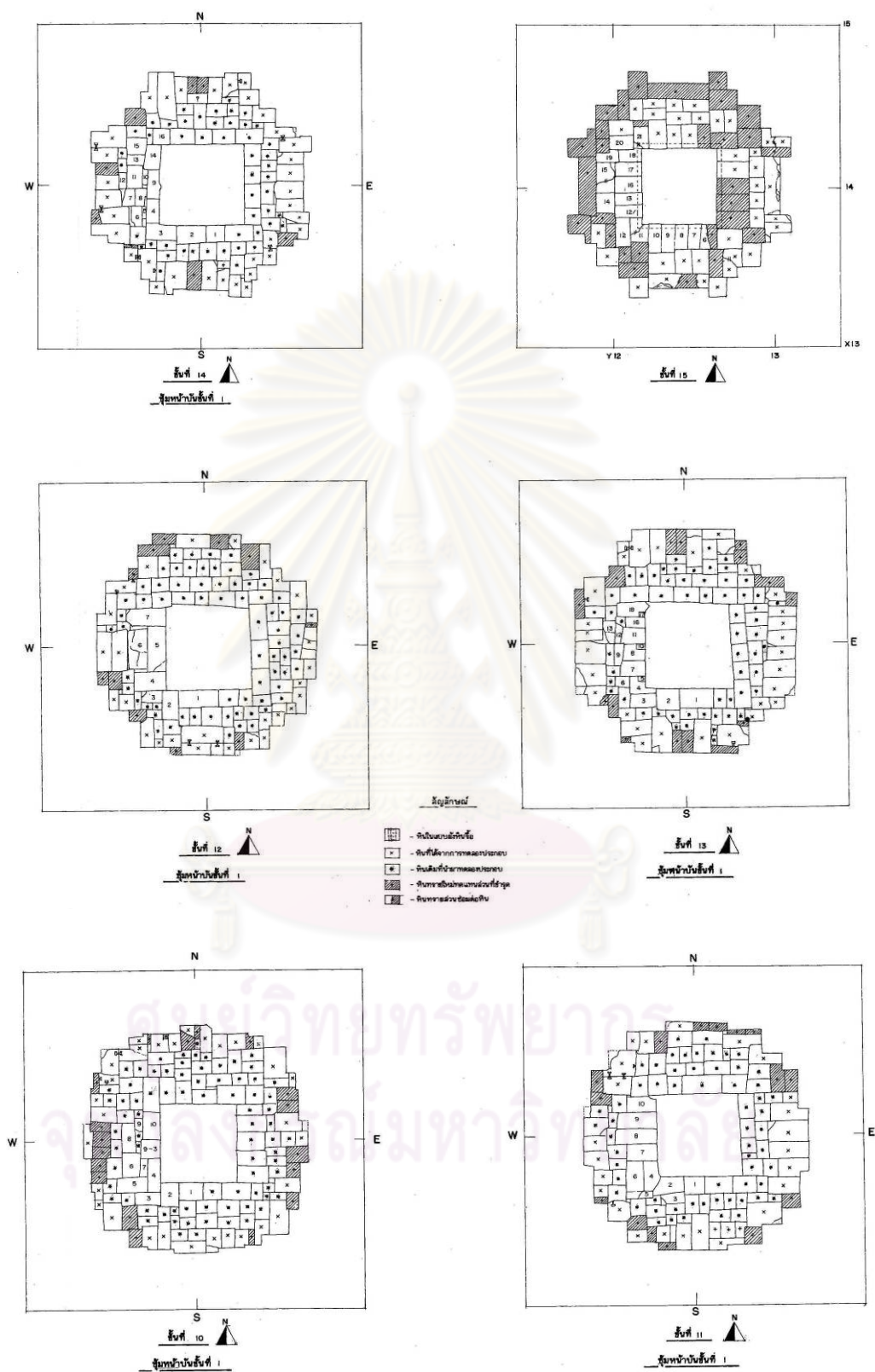

รูป 3-95 ถึง 3-101 แบบหลังการบูรณะ ผังการเรียงหินแต่ละชั้น ชั้นที่ 28 - 22

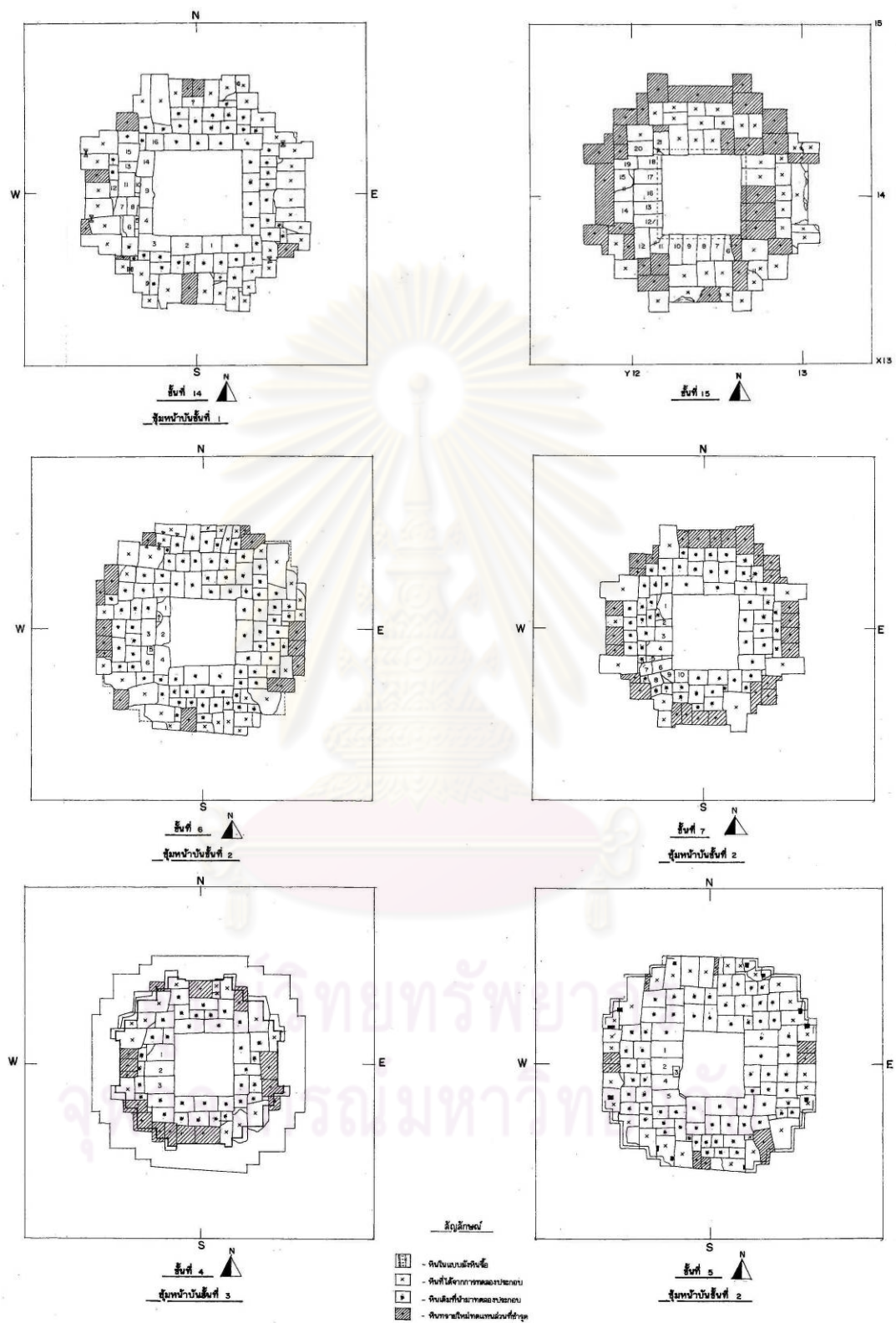

รูป 3-102 ถึง 3-107 แบบหลังการบูรณะ ผังการเรียงหินแต่ละชั้น ชั้นที่ 21 - 16

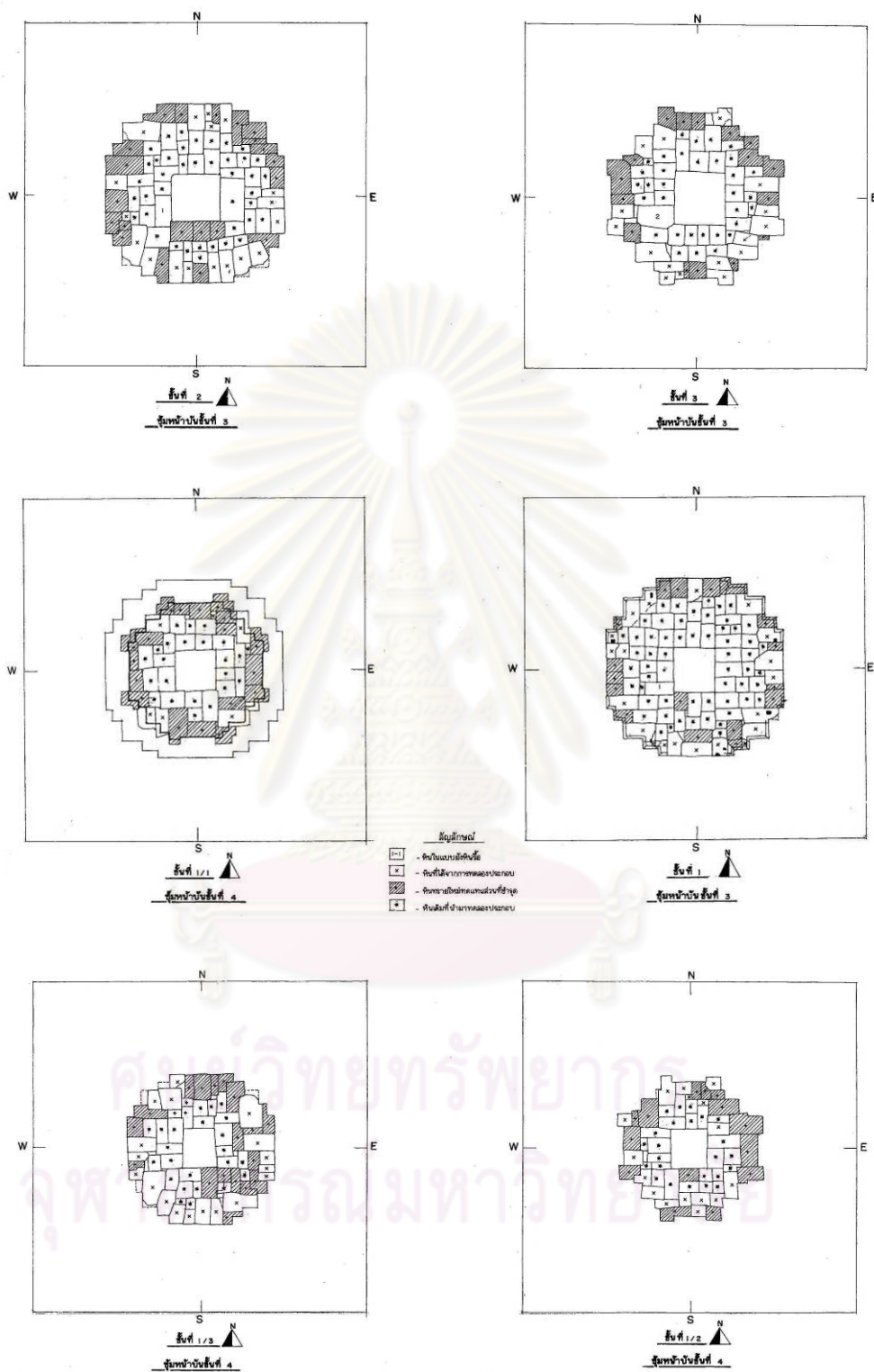

รูป 3-108 ถึง 3-113 แบบหลังการบูรณะ ผังการเรียงหินแต่ละชั้น ชั้นที่ 15 - 10

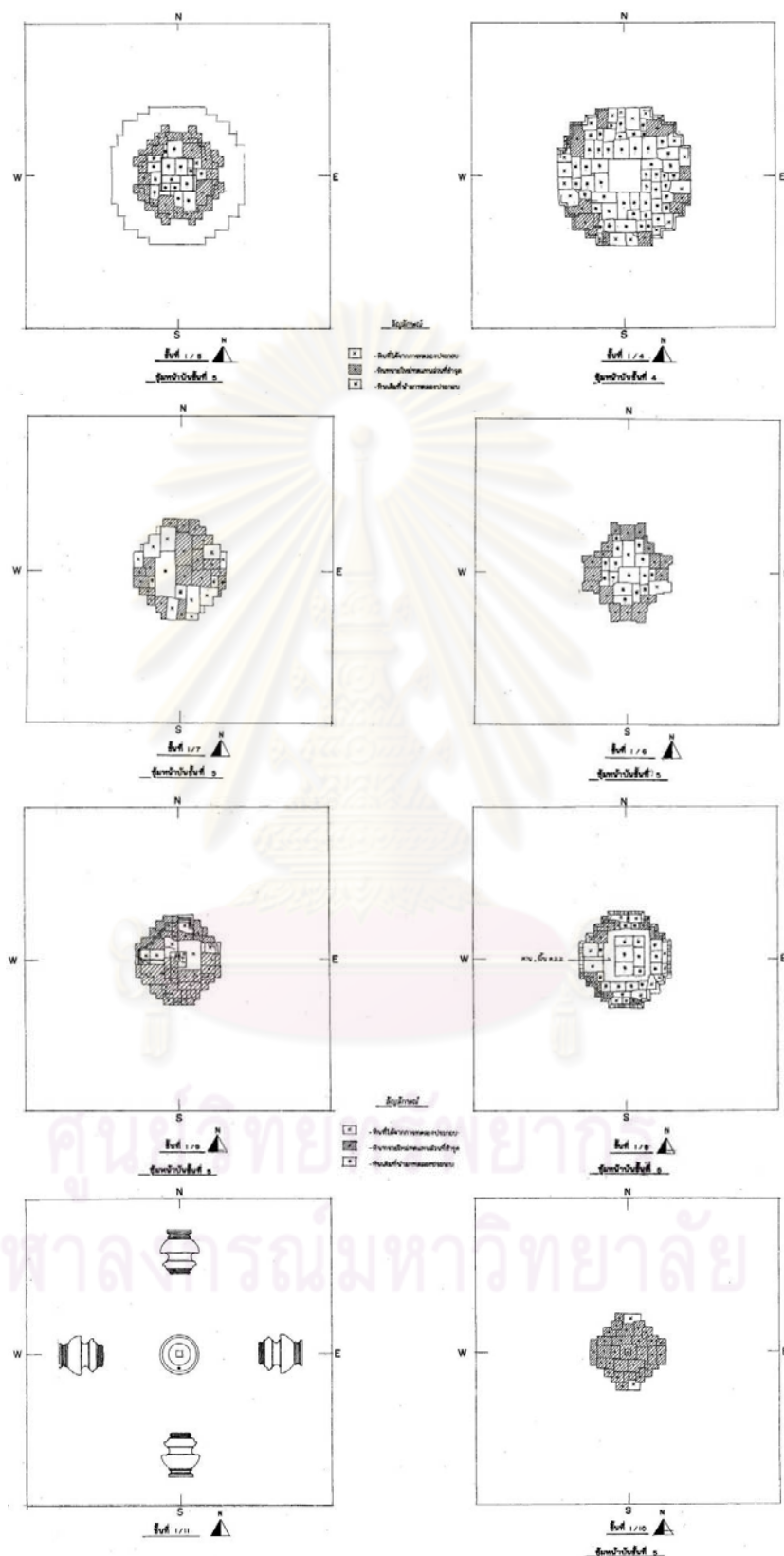

รูป 3-114 ถึง 3-119 แบบหลังการบูรณะ ผังการเรียงหินแต่ละชั้น ชั้นที่ 9 - 4

รูป 3-120 ถึง 3-125 แบบหลังการบูรณะ ผังการเรียงหินแต่ละชั้น ชั้นที่ 3 - 1/3

รูป 3-126 ถึง 3-133 แบบหลังการบูรณะ ผังการเรียงหินแต่ละชั้น ชั้นที่ 1/4 - 1/11

รูป 3-134 ปราสาทประธาน หลังการบูรณะ

เมื่อการบูรณะได้เสร็จสิ้นลงได้มีการบันทึกข้อมูลไว้ในรูปของแบบหลังการบูรณะ ซึ่งอาจมีการปรับแก้ไขจากแบบ shop drawing บ้างในจุดที่มีการเปลี่ยนแปลงในระหว่างการดำเนินการ เป็นการเก็บข้อมูลของโบราณสถานตามที่เป็นจริงครบถ้วนทุกชั้นของการก่อสร้างหินเช่นเดียวกับ shop drawing รวมทั้งมีการบันทึกว่าส่วนใดคือหินดั้งเดิม ส่วนใดคือหินใหม่ และชนิดของหินที่ใช้ในการก่อสร้าง ด้วยขนาดและรูปทรงของหินแต่ละก้อนที่เป็นไปตามสภาพจริง ทั้งแปลนและรูปด้าน โดยในรายละเอียดของการดำเนินการในแต่ละขั้นตอนทั้งหมด จะได้นำมาวิเคราะห์ถึงที่มาและข้อดีข้อเสียที่เป็นบทเรียนในการดำเนินการ พร้อมกันกับปัญหาและอุปสรรคทางด้านการบริหาร และในเรื่องแนวความคิดที่ใช้ในการบูรณะในบทต่อไป

บทที่ 4

วิเคราะห์ผลการดำเนินการ

จากการดำเนินการตามโครงการบูรณะปราสาทสติกก๊กอกรม ดังที่ได้นำเสนอผลการบูรณะของปราสาทประธานไว้ในบทที่ 3 ผู้วิจัยได้นำผลการดำเนินการในกรณีของการบูรณะปราสาทประธานนี้มาวิเคราะห์โดยสามารถแยกตามลำดับออกเป็น 3 ประเด็น ประการแรกได้แก่ ประเด็นปัญหาและอุปสรรคของการดำเนินการโดยกล่าวถึงในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการบริหารจัดการเป็นหลัก ซึ่งคงจะปฏิเสธไม่ได้ว่าเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับการทำงานของกรมศิลปากร ผู้มีภารกิจตามกฎหมายในการปกป้องคุ้มครองและกำกับดูแลโบราณสถาน ประเด็นที่สอง คือการวิเคราะห์ในเรื่องแนวความคิดในการบูรณะบนพื้นฐานของประเด็นความแท้และการสื่อความหมาย และประการสุดท้ายคือการวิเคราะห์ผลในแต่ละขั้นตอนของการดำเนินการที่สะท้อนถึงความพยายามที่จะแก้ปัญหาต่างๆในช่วงก่อนหน้า ทั้งนี้ในการวิเคราะห์จะพิจารณาจากผลที่ได้รับการการทำงานที่ปราสาทประธานนี้ ประกอบกับการศึกษาเปรียบเทียบร่วมกับตัวอย่างการดำเนินการในโครงการอนุรักษ์ปราสาทหินโดยทั่วไป และในพื้นที่ ปราสาทสติกก๊กอกรมเอง โดยการสำรวจและวิเคราะห์การดำเนินการบูรณะของแต่ละองค์ประกอบที่ได้ดำเนินการมาแล้วด้วย เพื่อที่จะแสดงให้เห็นว่า การดำเนินการที่ปราสาทประธานหรือที่ปราสาทสติกก๊กอกรมนั้นสามารถตอบสนองต่อความต้องการในการแก้ปัญหาในประเด็นต่างๆอย่างไรบ้าง และยังมีปัญหาใดที่ยังต้องการแนวทางในการแก้ปัญหาต่อไปบ้าง

4.1 ประเด็นปัญหาและอุปสรรคจากการบริหารจัดการ

“...กรมศิลปากรไม่ใช่แพะแต่ผู้บริหารกำหนดแนวทางที่ให้เอาปริมาณหรือผลผลิตนำคุณภาพ ส่วนนักวิชาการต้องการเอาคุณภาพนำผลผลิต ผมก็เสนอแนะอยู่ตลอดเวลาว่า โบราณสถานไหนที่ยังไม่จำเป็นเร่งด่วน ยังไม่ถึงขั้นวิกฤติก็ไม่จำเป็นต้องไปเปิดโครงการขึ้นมา ทำเฉพาะที่วิกฤติจริงๆแล้วทุ่มงบประมาณเข้าไปปีละ 2-3 แห่งก็ได้ ไม่จำเป็นต้องกระจายตามที่การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทยเสนอว่าต้องการให้ทุกจังหวัดมีโบราณสถานที่เป็น monument เพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวได้...”¹

จากการดำเนินงานอนุรักษ์ที่ปราสาทสติกก๊กอกรมโดยกรมศิลปากรในอดีตนับตั้งแต่ปี พ.ศ.2478 ที่กรมศิลปากรประกาศขึ้นทะเบียนปราสาทสติกก๊กอกรมเป็นโบราณสถานของชาติ โดยประกาศในราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 52 ตอนที่ 75 ลงวันที่ 8 มกราคม พ.ศ. 2478 และประกาศขอบเขตพื้นที่โบราณสถาน 6 ไร่ 2 งาน ในราชกิจจานุเบกษาเล่มที่ 74 ตอนที่ 96 ลงวันที่ 12 พฤศจิกายน พ.ศ. 2500 โดยที่ครอบคลุมพื้นที่เฉพาะบริเวณสิ่งก่อสร้างของปราสาทไม่รวมถึงส่วนบาราย ต่อมามีการสำรวจเพิ่มเติมเมื่อมีมาตรการป้องกันอันตรายจากพุนระเบิดมากขึ้นก็ได้ประกาศขยายขอบเขตพื้นที่โบราณสถานเป็น 16 ไร่ 1 งาน 59 ตารางวา ในราชกิจจานุเบกษา

¹ คำกล่าวของ ดร.สัญชัย หมายมั่น “สัญชัยวรรณ”, จาก มุสดี ทิพทัส. สถาปนิกสยาม พื้นฐาน บทบาท ผลงานและแนวคิด (พ.ศ.2475 – 2537). เล่ม 2. (กรุงเทพฯ : สมาคมสถาปนิกสยามฯ, 2539), หน้า 515.

เล่มที่ 106 ตอนที่ 220 ลงวันที่ 14 ธันวาคม พ.ศ.2532 แต่กว่าจะได้รับการเริ่มต้นการสำรวจเพื่อขอขบประมาณ สำหรับการบูรณะโบราณสถานโดยหน่วยศิลปากรที่ 5 ก็ต้องรอมมาถึงปีงบประมาณ 2536 และได้รับขบประมาณ ในการจัดจ้างภาคเอกชนเป็นครั้งแรกในปีงบประมาณ 2538 เป็นการสำรวจทำผังและเขียนแบบ แบบโบราณสถานก่อนการขุดแต่ง เคลื่อนย้ายหินหล่น ทำผังแสดงชั้นความสูง (contour line) และทำผังขยายขอบเขตการขึ้นทะเบียนโบราณสถานเป็น 641 ไร่ 2 ตารวางวา สรุปการดำเนินงานที่เกี่ยวข้องกับการขึ้นทะเบียนโบราณสถานต้องดำเนินการถึง 4 ครั้งจึงจะได้พื้นที่ของโบราณสถานที่ครบถ้วนทั้งหมด

ในปี พ.ศ.2539 ได้มีการขุดตรวจ กำหนดรหัสหินพร้อมขนย้าย เขียนแบบสภาพหลังการเคลื่อนย้ายหินงบประมาณ 820,500 บาท โดยจำกัดพื้นที่การทำงานเฉพาะบริเวณโคปุระตะวันออกชั้นนอก ในขณะที่ถัดมาอีกหนึ่งปียังขอดำเนินการต่อเนื่องในการขุดแต่ง ขนย้ายหินหล่น เขียนแบบหลังการขุดแต่ง แบบวิเคราะห์ แบบบูรณะ เฉพาะอาคารโคปุระทิศตะวันออกชั้นนอก โดยใช้งบประมาณ 1 ล้านบาท ทั้งที่ดูเหมือนว่าจะซ้ำซ้อนกับเนื้องานที่ควรจะได้ดำเนินการไปแล้วเมื่อปีงบประมาณก่อนหน้า และในการทำแบบวิเคราะห์ แบบบูรณะก็เป็นการทำงานในลักษณะที่ยังไม่มีการทดลองประกอบหินหล่นส่งผลให้ไม่น่าใช้แบบนั้นได้จริงตามหลักวิชาการ แต่ในกระบวนการตรวจรับงานก็ไม่สามารถระบุให้ผู้รับจ้างแก้ไขแบบให้ถูกต้องได้ เนื่องจากไม่มีการแต่งตั้งกรรมการจากส่วนกลางที่มีความรู้ในเรื่องรูปแบบสถาปัตยกรรมนี้เข้าร่วมในการพิจารณา รวมทั้งทางด้านวิศวกรรมและผู้ที่เคยมีประสบการณ์ในการทำงานบูรณะปราสาทท่านอื่นๆของกรมศิลปากรที่ไม่มีโอกาสมาให้คำแนะนำด้วย การบูรณะโคปุระทิศตะวันออกชั้นนอกได้รับงบประมาณ 2,840,000 บาท ในปี พ.ศ.2541 โดยใช้แบบที่ผ่านการตรวจรับแล้วและกำหนดให้บูรณะนำหินขึ้นถึงหน้าบันชั้นล่างสุดเท่านั้น โดยที่เป็นการวัดผลจากการบูรณะที่เห็นเป็นรูปธรรม ไม่ได้นำแบบบูรณะมาใช้เป็นตัวควบคุมกำกับดูแล หินที่เหลือจากการดำเนินการที่กำหนดได้เคลื่อนย้ายไปวางเรียงเก็บไว้ จนในที่สุดต้นไม้ได้ขึ้นปกคลุมและไม่อยู่ในความสนใจของผู้ปฏิบัติงาน

ต่อมาในปี พ.ศ.2542 มีการจัดจ้างให้ดำเนินการกำหนดรหัสลงบนหินหล่น ขนย้าย ทำผังสภาพหลังการขนย้ายขึ้นส่วนโบราณสถาน กล่าวคือการทำผังหินหล่นสำหรับส่วนที่เหลือของโบราณสถานทั้งหมดด้วยงบประมาณ 1,790,000 บาท การขุดแต่ง และเขียนแบบเพื่อการบูรณะได้ดำเนินการในปีถัดมา ด้วยงบประมาณ 1,495,000 บาท ผลที่ได้รับประกอบด้วยแบบสภาพโบราณสถานหลังการขุดแต่ง แบบวิเคราะห์และแบบบูรณะ แต่ก็ยังเป็นในลักษณะที่ยังไม่มีการทดลองประกอบหินหล่นเช่นเดียวกับที่โคปุระตะวันออกชั้นนอก

จากผลการดำเนินงานที่ไม่เป็นที่น่าพึงพอใจในส่วนของโคปุระตะวันออกชั้นนอกทำให้ สำนักงานของกรมศิลปากรที่จังหวัดปราจีนบุรีในฐานะผู้รับผิดชอบพื้นที่ มีความคิดว่าการวางแผนทำงานและกำกับดูแลกันเอง โดยใช้บุคลากรเฉพาะในส่วนภูมิภาคเท่านั้นคงจะไม่เพียงพอ จึงได้ประสานงานมายังสถาปนิกและวิศวกรที่สังกัดสำนักโบราณคดีในส่วนกลางเพื่อเข้าร่วมในคณะทำงานให้มีสาขาวิชาชีพครบถ้วนขึ้น ซึ่งผู้วิจัยได้เริ่มเข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องในโครงการนี้ตั้งแต่ในช่วงนี้ภายใต้การให้คำแนะนำของ ดร.สัตยชัย หามายมัน โดยได้ให้ความเห็นว่าเป็นเบื้องต้นว่าในการทำแบบบูรณะนั้นจำเป็นต้องมีการทดลองประกอบหินทั้งหมดก่อน ไม่ใช้การดำเนินการเฉพาะจุดดังที่ดำเนินการมาแล้วที่โคปุระตะวันออกชั้นนอก เพราะตรวจสอบแล้วเห็นว่าแบบที่ทางผู้รับจ้างได้จัดทำไว้ในปีงบประมาณที่ผ่านมาไม่สามารถนำมาใช้ได้ แต่ในปีงบประมาณ 2544 ทางสำนักงานได้รับการอนุมัติงบประมาณในชื่องานบูรณะโบราณสถาน ดังนั้นจึงไม่สามารถเปลี่ยนแปลงเนื้องานมาเป็นการศึกษาข้อมูลเพื่อจัดทำแบบบูรณะทั้งหมดได้ ในที่สุดจึงต้องเลือกพื้นที่ที่สามารถทำการบูรณะได้โดยส่งผลกระทบทางด้าน

วิชาการให้น้อยที่สุด ซึ่งได้แก่ การบูรณะทางดำเนิน บางส่วนจำนวน 65 เมตร (ถึงส่วนที่เคยมีถนนทับอยู่) เป็นการดำเนินการไปพร้อมกับการขุดแต่ง และทดลองประกอบหินหล่นทั้งหมด พร้อมด้วย การขุดตรวจสอบหน้าเพื่อหาขอบเขตและรูปแบบดั้งเดิม

อย่างไรก็ตามด้วยข้อจำกัดของตัวเลขงบประมาณที่ได้ตั้งไว้ล่วงหน้าแล้วสำหรับการบูรณะจำนวน 1,500,000 บาท ที่แบ่งมาให้ใช้สำหรับการทดลองประกอบหินหล่นได้เต็มที่ 690,000 บาท ทั้งนี้ตามรายงานการดำเนินงานในปี 2542² ระบุปริมาณหินหล่นไว้ 825.75 ลูกบาศก์เมตร แต่งบประมาณที่ตั้งไว้กำหนดให้ทดลองเพียง 230 ลูกบาศก์เมตร จึงส่งผลมาสู่การดำเนินการทดลองประกอบหินหล่นที่มีความครบถ้วนมากที่สุดเฉพาะในส่วนของหน้าบันเท่านั้น แต่ก็ยังเป็นข้อมูลหลักที่ทำให้เราสามารถทราบถึงรูปแบบสถาปัตยกรรมของอาคารทุกหลังในปราสาทสติกกอกกรมอย่างครบถ้วน ทำให้การดำเนินการบูรณะอาคารเดินหน้าต่อไปได้ โดยปีงบประมาณ 2546 ได้บูรณะบรรณาลัยเหนือ และบรรณาลัยใต้ ด้วยงบประมาณ 2 ล้านบาท เว้นปี พ.ศ. 2545 ซึ่งไม่ได้รับงบประมาณในการดำเนินการ ปีงบประมาณ 2547 บูรณะโคปุระตะวันออกชั้นใน ด้วยงบประมาณ 4.2 ล้านบาท

ปีงบประมาณ 2548 ได้เริ่มต้นการบูรณะปราสาทประธาน โดยใช้งบประมาณ 5 ล้านบาท โดยกำหนดให้ดำเนินการบูรณะจนถึงส่วนเรือนธาตุ และต่อเนื่องในปีถัดมาในส่วนที่เหลือ พร้อมด้วย การบูรณะโคปุระเหนือ โคปุระใต้ และระเบียงคด แต่ดำเนินการได้เฉพาะในส่วนฐานเท่านั้นตามงบประมาณที่ได้รับจำนวน 6 ล้านบาท จากการดำเนินงานในช่วง 2 ปีนี้จะเห็นว่ามีความคาบเกี่ยวของของงานที่ดูแล้วไม่ค่อยลงตัว งานบูรณะปราสาทประธานที่ในเบื้องต้นได้ของงบประมาณสำหรับการดำเนินการให้เสร็จสิ้นทั้งหมดภายในปีเดียว แต่เนื่องจากการที่ถูกต้องงบประมาณลงจึงต้องปรับลดเนื่องจากงานตาม และในงานที่เหลือไปอยู่ในปีงบประมาณถัดไปซึ่งก็มีการตัดทอนงบประมาณลงอีกเช่นเดียวกัน

ในปีงบประมาณ 2550 ได้บูรณะโคปุระตะวันตก ระเบียงคดตะวันตกเฉียงใต้ เฉพาะในส่วนฐานเช่นเดียวกับส่วนที่ได้ดำเนินการไปแล้ว พร้อมด้วยลานศิลาแลงที่อยู่ภายในระเบียงคดทั้งหมดรวมถึงเสานางเรียงขนาดเล็กที่ล้อมรอบปราสาทประธาน ใช้งบประมาณ 2,895,000 บาท ในงบประมาณปี พ.ศ.2551 ได้กำหนดให้ดำเนินการบูรณะโคปุระเหนือ โคปุระใต้ โคปุระตะวันตก และระเบียงคดในส่วนที่เหลือ และจากเดิมที่เนื้องานกำหนดให้ดำเนินการขุดลอกสระน้ำชั้นในตามผลการขุดตรวจที่ทำให้ทราบถึงลักษณะดั้งเดิมของสระน้ำแล้ว แต่เนื่องจากระหว่างที่มีการบูรณะอาคารต่างๆที่มีการทดลองประกอบหินเพื่อนำคินสู่ที่เดิมของแต่ละอาคารนั้นได้พบองค์ประกอบส่วนบนของอาคารบรรณาลัยเพิ่มเติมด้วยจึงได้ขออนุมัติให้มีการบูรณะเพิ่มเติมให้อาคารบรรณาลัยมีรูปแบบสถาปัตยกรรมสมบูรณ์ขึ้น ทั้งนี้หากได้ดำเนินการบูรณะระเบียงคดที่ล้อมรอบบริเวณอยู่จนเสร็จสิ้นไปแล้วการที่จะเข้าไปทำงานบูรณะบรรณาลัยเพิ่มเติมภายหลังจะทำได้ลำบากจึงได้ตัดสินใจว่าให้ขอเปลี่ยนแปลงจากการขุดลอกสระน้ำมาดำเนินการบูรณะบรรณาลัยแทน โดยในปีนี้ใช้งบประมาณ 6,099,000 บาท แต่ปรากฏว่าการทำงานล่าช้ามาประมาณ 1 ปี ซึ่งเป็นปัญหาในเรื่องการบริหารจัดการของบริษัทผู้รับจ้างเกี่ยวกับการสั่งตัดหินใหม่และช่างฝีมือในการทำงาน รวมทั้งการกำกับดูแลของเจ้าหน้าที่ฝ่ายรัฐที่ทำหน้าที่ควบคุมงาน

² สุรศักดิ์ ก่อสร้าง, นวก, รายงานก้าวหน้าโครงการขุดค้นและขุดแต่งปราสาทสติกกอกกรมปัจจุบันหลังการขุดค้นส่วนโบราณสถาน ปราสาทสติกกอกกรม ประจำปีงบประมาณ 2542. (ปราจีนบุรี: กรมศิลปากร, 2543)

และในปี พ.ศ.2552 ได้ขอใช้งบประมาณจากสองส่วน ส่วนแรกสำหรับการขุดลอกและฟื้นฟูสระน้ำ ภายในกำแพงแก้ว และสระเล็กด้านหน้าปราสาท ใช้งบประมาณ 2,995,000 บาท ส่วนที่สองใช้ในการบูรณะ กำแพงแก้ว และโคปุระตะวันตกชั้นใน ซึ่งเป็นการบูรณะเพิ่มเติมหลังจากที่ได้พบหินดั้งเดิมของอาคารนี้จากหิน ที่เหลือจากการบูรณะในส่วนอื่น เป็นเงิน 9,993,000 บาท เป็นงานที่อยู่ระหว่างการดำเนินการในขณะนี้ ใน ปีงบประมาณต่อไปได้ขอใช้งบประมาณจำนวน 12 ล้านบาท เพื่อการบูรณะโคปุระตะวันตกชั้นนอกเพิ่มเติม ซึ่งมี ทั้งการแก้ไขการอนุรักษ์ที่ไม่เหมาะสมและการนำหินที่ยังเหลืออยู่แต่ยังไม่ได้นำกลับคืนสู่ที่มาดำเนินการต่อให้ แล้วเสร็จ รวมทั้งการบูรณะทางดำเนินในส่วนที่เหลือ งานภูมิทัศน์ และงานก่อสร้างต่างๆตามผังแม่บท

ความจริงแล้วในช่วงเวลาก่อนหน้านี้ หลังจากที่ได้มีการทดลองประกอบหินหล่นได้ข้อมูลจากส่วนหน้า บันทั้งหมดของทุกองค์ประกอบของปราสาทสติกกอกกรมในปีงบประมาณ 2544 แล้วก็เคยได้มีการวางแผนการ ดำเนินการโดยภาพรวมของโครงการ กำหนดลำดับและการสิ้นสุดของการดำเนินการไว้แล้ว โดยได้กำหนด เป้าหมายให้งานภูมิทัศน์ซึ่งเป็นเนื้องานในขั้นสุดท้าย เสร็จสิ้นในปีงบประมาณ 2550 แต่ด้วยการตัดทอน งบประมาณ ทำให้ไม่สามารถดำเนินการตามแผนที่ตั้งไว้ได้และทำให้ความคาดการณการเสร็จสิ้นโครงการใน ปัจจุบันล่าช้าไปจากเป้าหมายเดิมถึง 3 ปี นอกจากนั้นยังมีแนวคิดที่จะประสานกับหน่วยงานอื่นที่รับผิดชอบใน พื้นที่ และที่มีส่วนเกี่ยวข้อง เข้ามาร่วมกันรับผิดชอบในส่วนที่อยู่นอกเหนือไปจากการบูรณะด้วย เช่นการจัดตั้ง อำนวยความสะดวก สาธารณูปโภคสาธารณูปการ การคมนาคมเข้าสู่พื้นที่ การวางแผนการดูแลรักษาพื้นที่ โบราณสถานต่อไปหลังจากการบูรณะเสร็จสิ้นลงแล้ว ตามที่ได้มีการจัดทำผังแม่บทไว้พร้อมๆกับการวางแผนการดำเนินการของโครงการดังกล่าวแล้วข้างต้น แต่ก็มีประสานบ้างเป็นบางส่วนเท่านั้น

จากการดำเนินการตามโครงการบูรณะปราสาทสติกกอกกรมทั้งหมดดังกล่าวข้างต้น จึงอาจแยกประเด็น ปัญหาจากการบริหารโครงการได้ดังนี้

การวางแผนงาน

1. ขาดการวางแผนการดำเนินการหรือพิจารณาเรื่องต่างๆ โดยภาพรวมอย่างถี่ถ้วน และเป็นไปตามลำดับขั้นตอนที่ถูกต้อง เกิดความซ้ำซ้อนของการดำเนินงาน มีการดำเนินงานที่ไม่สามารถนำ ผลมาใช้ได้ และการดำเนินการไม่เป็นไปตามเป้าหมาย อีกทั้งไม่มีการประกาศใช้แผนแม่บทหรือ ผังแม่บทอย่างเป็นทางการ

การตรวจสอบและควบคุมคุณภาพ

2. ผู้บริหารเน้นเรื่องผลสำเร็จของการใช้งบประมาณให้เป็นไปตามเป้าหมาย และความสะดวกในการ บริหารจัดการมากกว่าเรื่องคุณภาพของการดำเนินการด้วยความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ ดังเช่นในช่วงต้น ของการดำเนินการในปีแรกๆ
3. มีนโยบายสนับสนุนการบูรณะโบราณสถานให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวแต่ขาดมาตรการในการ ตรวจสอบในเรื่องคุณภาพมาตรฐานของการปฏิบัติงาน เพื่อให้มีการใช้งบประมาณอย่างเต็ม ประสิทธิภาพ

บุคลากรในการทำงาน

4. ความไม่ครบถ้วนของสาขาวิชาชีพที่มีความจำเป็นในการทำงาน และการไม่คำนึงถึงความต่อเนื่องขององค์ความรู้และประสบการณ์ในการแต่งตั้งคณะทำงาน ทำให้ขาดองค์ความรู้ที่เพียงพอในการปฏิบัติการ และตรวจสอบการทำงานของผู้รับจ้าง

องค์ความรู้และการถ่ายทอด

5. ขาดการถ่ายทอดองค์ความรู้เรื่องอันสติโลซิสหรือนำเกณฑ์มาตรฐานต่างๆที่เกี่ยวข้องในการปฏิบัติงานที่มีอยู่ของกรมศิลปากรให้เป็นที่ยอมรับกันสำหรับผู้ที่จะต้องทำหน้าที่ในการกำกับดูแลการทำงาน เกิดเป็นความไม่เท่าเทียมกันของความรู้และประสบการณ์ระหว่างบุคลากรในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค

งบประมาณ

6. การได้รับงบประมาณในการดำเนินการไม่เป็นไปตามเป้าหมายอย่างต่อเนื่อง ทำให้ต้องมีการปรับเปลี่ยนแผนการดำเนินการหลายครั้ง การกำหนดงบประมาณที่ไม่ครอบคลุมเนื้องานที่ต้องการทั้งหมดอย่างครบถ้วนและการตัดลดงบประมาณในหลายกรณีอาจทำให้เกิดความเสียหายกับโบราณสถานได้เมื่อไม่สามารถดำเนินการตามเงื่อนไขที่จำเป็นและในกำหนดเวลาที่เหมาะสม

ความต่อเนื่องของการทำงาน

7. ในการขอใช้งบประมาณสำหรับการจัดจ้างที่ต้องเป็นไปตามปีงบประมาณ หากมีเนื้องานที่จำเป็นจะต้องได้รับการดำเนินการอย่างต่อเนื่องไปอยู่ในการจัดจ้างของปีถัดไป นอกจากจะต้องรอเวลาของการอนุมัติงบประมาณแล้วหากการจัดจ้างนั้นไม่ได้ผู้รับจ้างรายเดิมก็อาจมีความยุ่งยากเกิดขึ้นได้เนื่องจากยังไม่มีกระบวนการควบคุมคุณภาพของการทำงานและการสรุปเรื่องราวหลังการดำเนินการในแต่ละปีอย่างเคร่งครัด

การควบคุมงานและการวัดผล

8. ขาดความเคร่งครัดในการควบคุมงานให้เป็นไปตามกำหนดเวลาอย่างสม่ำเสมอ เนื่องจากผู้ที่มีหน้าที่รับผิดชอบต้องปฏิบัติงานในหลายพื้นที่ในเวลาเดียวกัน แตกต่างจากการดำเนินการในอดีต
9. โดยทั่วไปในการดำเนินการบูรณะจะให้ความสำคัญกับการตรวจสอบโดยใช้แบบบูรณะเป็นเครื่องมือในการควบคุมน้อยมาก ทำให้การตัดสินใจในการบูรณะอยู่ที่ช่างผู้ปฏิบัติงานและผู้ควบคุมงาน ไม่ใช่ผู้ออกแบบ และไม่สามารถคาดการณ์ได้ว่าการบูรณะนั้นจะเสร็จสิ้นออกมาในรูปแบบใด ไม่สามารถควบคุมและวัดผลสำเร็จของแผนการทำงานได้อย่างถูกต้อง

การประสานงาน

10. การประสานงานกับหน่วยงานอื่นๆ รวมทั้งภาคประชาคมในท้องถิ่นที่เกี่ยวข้อง เพื่อประโยชน์ในการร่วมกันอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมยังมีไม่เพียงพอ

เมื่อเปรียบเทียบกับโครงการบูรณะต่างๆที่ได้ดำเนินการมาแล้วในอดีตในเรื่องของการบริหารจัดการปัญหาต่างๆดังที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ความจริงก็ไม่ใช่เรื่องใหม่ที่จะเกิดขึ้น ในประเด็นเรื่องบุคลากร การประสานงานวิชาชีพต่างๆ ก็มีการกล่าวถึงมาแล้วตั้งแต่การทำงานเมื่อครั้งที่ ดร.สัญชัย หมายมั่น เป็นผู้รับผิดชอบการทำงานที่ปราสาทพนมรุ้ง

เนื่องจากการอนุรักษ์ที่พรมุ่งเป็นงานใหม่ ในขณะที่เจ้าหน้าที่ยังไม่มีความเชี่ยวชาญพอ ดังนั้นขั้นตอนในการอนุรักษ์บางขั้นตอนจึงถูกมองข้ามไป เพราะมุ่งแต่การบูรณะทางรูปแบบสถาปัตยกรรมเป็นสำคัญ ขั้นตอนที่ว่าได้แก่ การนำเอาวิชาการทางด้านวิทยาศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับงานอนุรักษ์มาใช้ในการรักษาหินไม่ให้เสื่อมสภาพ การสำรวจและวิเคราะห์สภาพดินทั้งความชื้นและองค์ประกอบทางเคมี ซึ่งจะมีผลต่อการออกแบบฐานราก หรือการวิเคราะห์ถึงอันตรายของคนกรตที่ใช้ในการเสริมโครงสร้างว่าจะมีผลต่อหินอย่างไรบ้าง

ในการปฏิบัติงานอนุรักษ์อย่างเต็มรูปแบบต้องการบุคลากรผู้เชี่ยวชาญในด้านต่างๆ ประสานงานกับสถาปนิก ซึ่งเป็นผู้รับผิดชอบงานในภาพรวมทั้งหมด บุคคลเหล่านี้ได้แก่ นักประวัติศาสตร์ นักประวัติศาสตร์ศิลปะ นักโบราณคดี ทำหน้าที่ศึกษาค้นคว้า วิจัยและวิเคราะห์เปรียบเทียบหลักฐานต่างๆ เพื่อใช้เป็นข้อมูลในการกำหนดรูปแบบอาคารที่นำมาเป็นแนวทางในการบูรณะ นักวิทยาศาสตร์ที่ชำนาญทางด้านเคมี และช่างเทคนิคที่มีความรู้ทางด้านวัสดุและการปฏิบัติการในการสงวนรักษาโบราณสถานและโบราณวัตถุ

สำหรับโครงการพรมุ่ง ในขณะที่ ดร. สัญชัย ปฏิบัติงานอยู่นั้นมีแต่เพียงสถาปนิก และช่างโยธา โดยสถาปนิกเป็นผู้วางแผนการอนุรักษ์ ทำการสำรวจโบราณสถาน อนุমানรูปแบบสถาปัตยกรรม และกำหนดวิธีการอนุรักษ์ด้วยตนเองทั้งหมด เนื่องจากข้อจำกัดของบุคลากร เมื่อมีการตื่นตัวในเรื่องการอนุรักษ์โบราณสถานกันมากขึ้น แม้ว่ากรมศิลปากรจะได้ทำการอบรมเจ้าหน้าที่ให้มีความรู้ความสามารถทางด้านการอนุรักษ์โบราณสถานมากขึ้น เช่นวิศวกรและภูมิสถาปนิก เพื่อเข้ามามีส่วนในการบูรณะ แต่โบราณสถานที่อยู่ในความรับผิดชอบของกรมศิลปากรมีจำนวนมาก ปัญหาความขาดแคลนบุคลากรที่เหมาะสมกับงานจึงยังเป็นปัญหาที่ไม่สามารถแก้ไขได้จนถึงปัจจุบัน³

แม้เวลาจะผ่านไปจนมีโครงการบูรณะปราสาทหินอีกมากมายหลายแหล่งหลังจากนั้น แต่ก็เห็นได้ว่าปัญหาต่างๆ ก็ยังคงอยู่ สถานการณ์ที่ผู้วิจัยได้พบในปัจจุบันไม่แตกต่างไปจากเดิมมากนักซึ่งไม่น่าจะเป็นไปได้หากผู้เกี่ยวข้องทุกฝ่ายมีความเอาใจจริงเอาใจที่จะร่วมกันแก้ไขปัญหานี้

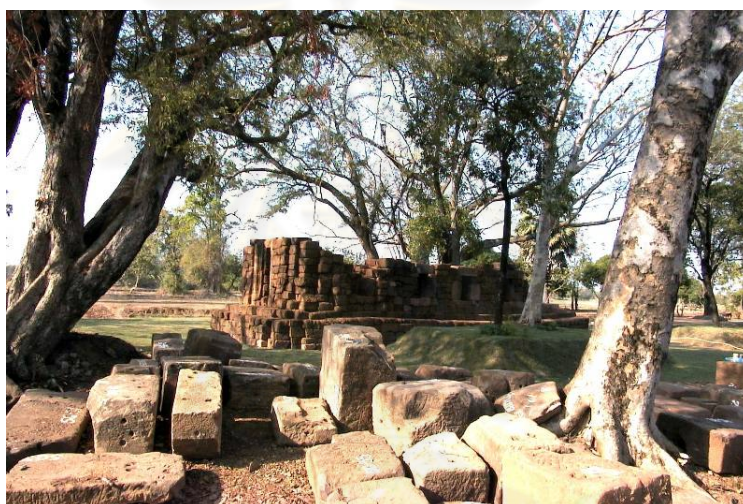
ในเรื่องงบประมาณก็เช่นเดียวกัน จากข้อมูลในบันทึกของ ดร. สัญชัย ที่ระบุว่า จากการดำเนินงานในโครงการบูรณะปราสาทพรมุ่ง⁴ ในครั้งนั้นได้กำหนดโครงการและของงบประมาณเป็นรายปีไม่มีระยะเวลา กำหนดแล้วเสร็จ โดยเริ่มต้นจากปีงบประมาณ 2514 ในปีงบประมาณ 2519 หลังจากสับเปลี่ยนหน้าที่ผู้คุมงานไป 2 ท่าน ผู้ควบคุมงานใหม่ได้ทบทวนและพัฒนาแผนการปฏิบัติงานขึ้นใหม่ ตลอดจนมีการจ้างแรงงานที่มีประสิทธิภาพ พร้อมเสนอบรรจุเข้าในแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 4 (2520 – 2524) กำหนดให้บูรณะองค์ประกอบโบราณสถานทั้งหมดแล้วเสร็จในปี 2535 แต่ไม่ได้รับการสนับสนุนด้านงบประมาณตามแผน จึงต้องปรับเป็นแผนต่อเนื่องในแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 5 (2525 – 2529) และมาแล้วเสร็จในปี พ.ศ. 2530

นอกจากนี้ยังมีตัวอย่างในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการที่หน่วยงานผู้ดูแลเรื่องการจัดจ้างการดำเนินการบูรณะไม่มีความเข้าใจที่ถูกต้องเกี่ยวกับการบูรณะด้วยวิธีอนัสติโลซิสที่ใช้กับปราสาทหิน ไม่เห็นความแตกต่างระหว่างการบูรณะปราสาทหินและการบูรณะโบราณสถานที่มีหินเป็นวัสดุก่อสร้างโดยทั่วไปที่มีปูนสอ เช่นโบราณสถานที่กำลังแพงเพชร หรือสุโขทัย จึงได้มีการจัดจ้างบริษัทที่ใช้ผลงานการบูรณะโบราณสถานศิลาแลงที่

³ อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ อาจารย์ ดร. สัจชัย หมายมั่น, เรื่องปัญหาในการอนุรักษ์, หน้า 30.

⁴ สัจชัย หมายมั่น, "การอนุรักษ์และบูรณะโบราณสถานรูปแบบของในประเทศไทย", ใน การอนุรักษ์และบูรณะโบราณสถาน: หิน อัญมณี, จากการสัมมนาเชิงปฏิบัติการ จัดโดยคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร 11-15 มกราคม 2537, หน้า 31.

กำแพงเพชรเป็นเครื่องบ่งชี้คุณสมบัติในการทำงานกับปราสาทหิน ส่งผลให้มีปัญหาในระหว่างการค้าเงินการเป็นอันมากเนื่องจากเป็นผู้รับจ้างที่ไม่มีประสบการณ์ในการทำงานจริง เช่นในกรณีที่เกิดขึ้นกับการบูรณะที่ปราสาทห้วยแคน จังหวัดนครราชสีมา ส่วนในกรณีของการคัดเลือกผู้รับจ้างที่ปราสาทสตึกก็ยอมรับว่าผู้รับจ้างที่ผ่านกระบวนการคัดเลือกจะเป็นผู้ที่เคยมีประสบการณ์ ใช้ผลงานการทำงานอนัสติโลซิสอย่างถูกต้องตามเกณฑ์คุณสมบัติ กล่าวคือได้เคยบูรณะปราสาทเมืองต่ำซึ่งมีผลสำเร็จชัดเจนเป็นที่ประจักษ์มาแล้วจนเป็นที่ไว้วางใจของสำนักงานของกรมศิลปากรในพื้นที่ แต่เมื่อขาดการกำกับดูแลจาก ดร.สฤษดิ์ชัย หมายมั่น ตลอดจนเจ้าหน้าที่ของกรมศิลปากรท่านอื่นที่มีประสบการณ์ มาให้คำปรึกษาจึงได้เกิดปัญหาขึ้นดังที่ปรากฏกับกรณี การบูรณะโคปุระตะวันออกชั้นนอกของปราสาทสตึกก็อกกรม

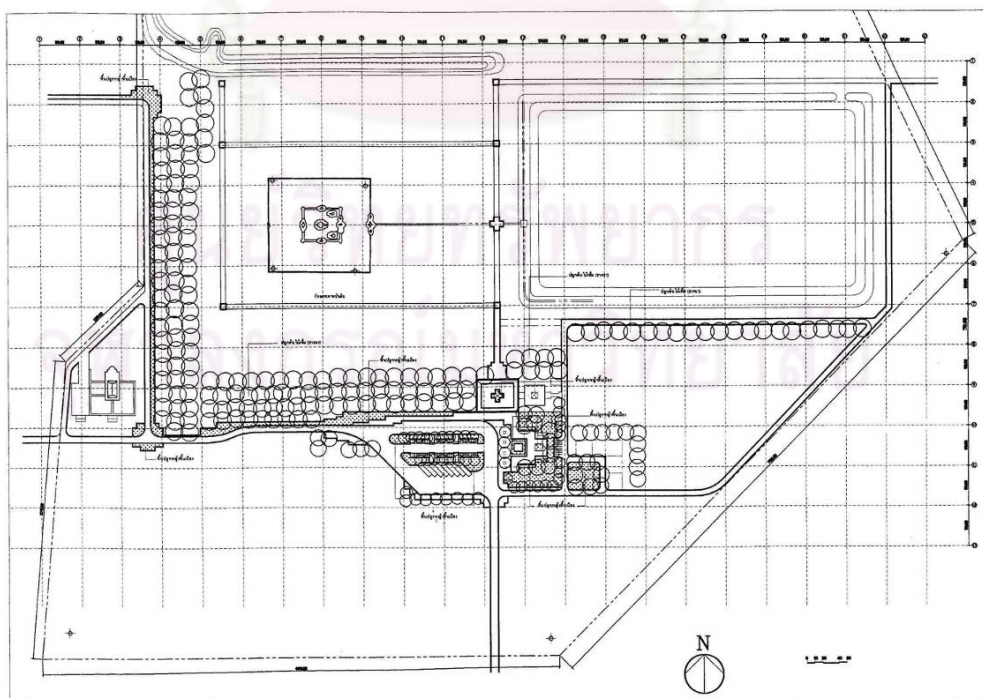
รูป 4-1 ผลการบูรณะและชิ้นส่วนโบราณสถานที่เหลือ ที่ปราสาทห้วยแคน ซึ่งเป็นการจัดจ้างผู้ที่ไม่มีความชำนาญอนัสติโลซิส จึงไม่รู้จักรทลองประกอบหิน

ในประเด็นเรื่องการทำแผนแม่บทเพื่อการอนุรักษ์และบริหารจัดการพื้นที่ ตามโครงการอนุรักษ์และพัฒนาปราสาทสตึกก็อกกรม ที่ได้มีการจัดตั้งคณะทำงานที่มีตัวแทนจากสาขาวิชาชีพต่างๆ อย่างเป็นรูปธรรมในปีงบประมาณ 2544 หลังจากที่เป็นการดูแลตนเองภายในสำนักงานศิลปากรที่ตั้งอยู่ในท้องที่ นอกจากเป็นการปรับแผนการโครงการให้เป็นไปตามขั้นตอนดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ยังได้ร่างเป็นผังแม่บทเพื่อการอนุรักษ์และพัฒนาพื้นที่โบราณสถานไว้ด้วย มีการแบ่งเขตผังการใช้ประโยชน์ที่ดิน การเข้าถึง พื้นที่อนุรักษ์ที่คำนึงถึงคุณค่าของโบราณสถาน การกำหนดมุมมองต่างๆ ตลอดจนการจัดวางพื้นที่ไว้สำหรับการบริการ จัดทำศูนย์ข้อมูลที่จะสื่อสารเรื่องราวของปราสาทและจารึกหลักสำคัญ ส่วนอำนวยความสะดวกต่างๆ รวมทั้งการจัดพื้นที่โยกย้ายสำนักสงฆ์ที่ปัจจุบันตั้งอยู่ทางทิศใต้ของปราสาท ให้ไปตั้งอยู่ในบริเวณที่มีความเหมาะสมยิ่งขึ้น แยกเป็นพื้นที่เฉพาะที่สามารถรองรับการขยายตัวในอนาคตได้โดยที่ไม่ส่งผลกระทบต่อบริเวณโดยรอบโบราณสถาน แต่อย่างไรก็ตามแผนการนี้ก็ยังไม่ได้มีการนำมาประกาศใช้อย่างเป็นทางการ ขณะนี้ใช้เป็นเพียงแนวทางในการตั้งงบประมาณที่จะนำมาใช้ในโครงการแต่ละปีเท่านั้น

การที่จะเปิดโอกาสให้หน่วยงานอื่นๆในท้องถิ่นได้เข้ามามีส่วนร่วมในภารกิจทางด้านการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมที่ปราสาทสติก๊กอกรม ตามแผนนี้จึงต้องอาศัยการประสานงานโดยตรงระหว่างเจ้าหน้าที่ของกรมศิลปากร กับหน่วยงานเจ้าของงบประมาณ งานที่ว่านั้นจึงจะเกิดขึ้นได้ ซึ่งหากไม่มีการกำกับดูแลโดยคณะกรรมการที่อยู่มาอย่างต่อเนื่อง ก็อาจจะมีปัญหาเกิดขึ้นจากการที่ผู้บริหารที่มาใหม่อาจจะมีความคิดเห็นที่แตกต่างไปจากคณะกรรมการชุดที่ผ่านมา และไม่เห็นด้วยที่จะดำเนินการตามแผนการต่อไป การวิเคราะห์ผลของการดำเนินการในส่วนนี้ จึงขอเสนอแนวคิดในการจัดทำผังมากกว่าผลสำเร็จที่ได้ นำเอาแผนมาสู่การปฏิบัติแล้ว

เนื่องจากทางเข้าสู่ปราสาทสติก๊กอกรม เส้นทางที่เป็นที่นิยมที่สุดในปัจจุบันคือทางที่เข้าสู่ปราสาททางด้านหลังในทิศตะวันตก ในขณะที่ทางเข้าหลักของโบราณสถานอยู่ทางทิศตะวันออกในด้านที่บารายขนาดใหญ่ตั้งอยู่ นอกจากนี้ยังมีสำนักสงฆ์ตั้งอยู่ใกล้กับปราสาททางด้านตะวันตกเฉียงใต้ หากไม่มีการปรับปรุงผังและการเข้าถึงก็อาจจะเป็นพื้นที่พัฒนาบริเวณสำนักสงฆ์ที่ควบคุมได้ยากเนื่องจากเป็นพื้นที่ต่อเนื่องที่เชื่อมต่อกับบริเวณปราสาท อีกทั้งจะทำให้การเข้าสู่ปราสาทต้องเข้าทางด้านหลัง ไม่สามารถสื่อความหมายถึงความตั้งใจของผู้ก่อสร้างในอดีตได้ การปรับผังจึงเริ่มด้วยการย้ายสำนักสงฆ์ออกจากที่ตั้งเดิม ไปสู่ที่ซึ่งจัดให้ใหม่ในอีกฝั่งหนึ่งของถนน และให้มีการตัดถนนเพิ่มต่อมาทางด้านทิศใต้เพื่อนำมาสู่จุดเริ่มต้นของการเข้าชมโบราณสถานปราสาทสติก๊กอกรมทางด้านทิศใต้นี้ จัดให้เป็นพื้นที่บริการประกอบด้วยที่จอดรถ ศูนย์ข้อมูล ห้องน้ำ ร้านค้า ป้อมตำรวจ และบ้านพักเจ้าหน้าที่ เป็นทางเข้าสู่โบราณสถาน ที่จะไปเริ่มต้นที่ด้านหน้าปราสาทตรงส่วนปลายทางด้านเนินที่มาจากที่คันดินบาราย เพื่อให้การเข้าชมโบราณสถานเป็นไปตามลำดับของการออกแบบ เดินไปตามทางดำเนินที่ประดับด้วยเสานางเรียง ตรงเข้าสู่โคปุระตะวันออกชั้นนอก ก่อนเข้าสู่กลุ่มอาคารในชั้นในต่อไป

รูป 4-2 ผังแม่บทการพัฒนาพื้นที่ปราสาทสติก๊กอกรม

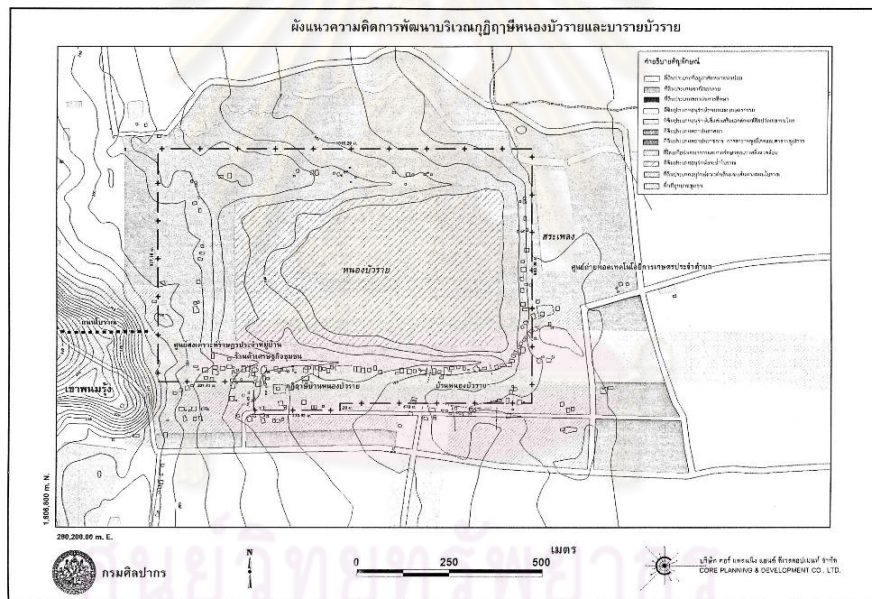
การเดินทางมาสู่จุดเริ่มต้นของการเดินชมปราสาททางทิศใต้นี้ ยังได้วางแผนให้มีการเชื่อมต่อกับถนนศรีเพ็ญซึ่งเป็นถนนสายเลียบบชายแดนไทย-กัมพูชา ที่สามารถเดินทางมาจาก อ.อรัญประเทศ บริเวณด่านชายแดนและตลาดโรงเกลือ ได้โดยตรงอีกด้วย ในการก่อสร้างคงจะได้มีการดำเนินการตามผังที่วางนี้ แต่ในส่วนที่เกี่ยวข้องออกไปนอกพื้นที่ เช่น การพัฒนาเส้นทางเชื่อมต่อให้ทางเข้าหลักมาจากถนนศรีเพ็ญนั้น คงจะต้องมีการประสานงานกับอีกหลายหน่วยงาน ถ้าไม่มีกรมที่ดินให้ความเห็นพ้องต้องกัน ก็อาจจะต้องใช้เส้นทางในปัจจุบันที่อ้อมเลาะทางด้านหลังโบราณสถานนี้ไปพลางก่อน หากไม่มีการควบคุมดูแลอย่างเคร่งครัดก็อาจมีผู้ไม่เคารพกฎเกณฑ์เดินเข้าสู่โบราณสถานทางด้านหลังได้ เพื่อป้องกันไม่ให้เกิดปัญหาเช่นว่านี้ เบื้องต้นต้องใช้วิธีสร้างรั้วและปลูกต้นไม้บังมุมมองไม่ให้เห็นว่าได้มาใกล้กับบริเวณปราสาทแล้ว แต่ที่สำคัญที่สุดคือบุคลากรที่จะมาดูแลพื้นที่ และสิ่งก่อสร้างอาคารส่วนบริการต่างๆ ซึ่งยังไม่ทราบว่าจะเป็นการระดมทุนของกรมศิลปากรโดยหน่วยงานในภูมิภาค หรือจะให้อยู่ในความดูแลขององค์กรส่วนท้องถิ่น น่าจะต้องมีการตกลงกันให้ชัดเจนและมีการเตรียมความพร้อมในทุกๆฝ่าย เพื่อไม่ให้เกิดความสูญเปล่าในระหว่างช่วงเวลาที่การก่อสร้างเสร็จสิ้นลงและในเวลาที่มีผู้รับผิดชอบดูแลพื้นที่จริง

โดยทั่วไปในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการบริหารจัดการพื้นที่โบราณสถานนอกเหนือจากการที่ได้มีการกำหนดแนวทางในการอนุรักษ์โบราณสถานพร้อมด้วยการคิดถึงในเรื่องของการสื่อความหมายและการดูแลให้ความสะอาดกับนักท่องเที่ยวหรือผู้มาเยือนด้วยวัตถุประสงค์ต่างๆ ตลอดจนในกรณีที่โบราณสถานตั้งอยู่ในพื้นที่ที่มีชุมชน หรือการใช้ประโยชน์ที่ดินในลักษณะอื่นๆ นอกเหนือจากเพื่อการอนุรักษ์ด้วย โดยปกติจากปัญหาที่เกิดขึ้นเนื่องจากความแตกต่างของความต้องการในการใช้ประโยชน์ จากประสบการณ์ของกรมศิลปากรที่พยายามจะหาทางแก้ปัญหาในเรื่องนี้ก็มักจะอนุมัติให้มีการจัดทำแผนแม่บทเพื่อการอนุรักษ์และพัฒนาขึ้น โดยที่อาจจะมีลักษณะที่เป็นทางการมากกว่าที่ปราสาทสติกก็อทมณี มีทั้งที่เป็นการดำเนินการเองโดยข้าราชการของกรมศิลปากร หรือการจัดจ้างบริษัทที่ปรึกษาจัดหาคณะทำงานมาดำเนินการ หรือเป็นการทำงานร่วมกันของข้าราชการกรมศิลปากรและสถาบันที่ให้บริการทางวิชาการ ซึ่งเป็นการทำงานของผู้ที่มีความรู้และประสบการณ์จากทุกสาขาวิชาชีพที่เกี่ยวข้องและนำมาซึ่งแนวทางในการดำเนินการเพื่อการแก้ปัญหาและส่งเสริมคุณค่าของโบราณสถานในพื้นที่

แต่ในทางปฏิบัติจะพบว่ายังไม่มีแผนแม่บทใดที่สามารถนำมาใช้ถือปฏิบัติได้อย่างครบถ้วนตามกำหนดเวลาทั้งหมด บางแผนมีการนำมาใช้ได้เป็นบางส่วน ในขณะที่บางแผนไม่มีโอกาสได้นำมาใช้พิจารณาเลย หลายแผนเมื่อจะมีการนำมาสู่การปฏิบัติก็ต้องมีการจัดจ้างเพื่อปรับปรุงแผนอีกครั้งก่อนเนื่องจากข้อมูลต่างๆ ที่มีการศึกษาไว้ในแผนเดิมได้เปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลาแล้ว การที่จะนำมาใช้ในการดำเนินการหรือไม่ขึ้นอยู่กับผู้บริหารในระดับภูมิภาคของกรมศิลปากรไม่ได้ขึ้นกับนโยบายหลักที่จะผลักดันให้เกิดผลสำเร็จจากส่วนกลาง การถ่ายทอดข้อมูลการมีอยู่ของแผนแม่บท และการประชาสัมพันธ์ให้หน่วยงานอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง ตลอดจนประชาคมในพื้นที่ทราบถึงการมีอยู่ของแผนต่างๆ อย่างไม่ทั่วถึง อาจเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้มีการประสานงานเพื่อนำแผนแม่บทไปสู่การปฏิบัติ

ตัวอย่างเช่นกรณีของโบราณสถานภูฏาชี และบารายหนองบัวราย ซึ่งเป็นพื้นที่ส่วนหนึ่งในโครงการแผนแม่บทโครงการอนุรักษ์และพัฒนาเมืองพนมรุ้ง ที่มีการจัดพิมพ์มาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2535 โดยลักษณะทางสถาปัตยกรรมของภูฏาชี เป็นโบราณสถานประเภทหินที่ได้รับการบูรณะด้วยวิธีอนาสติโลซิสแล้ว แม้ว่าจะมีการ

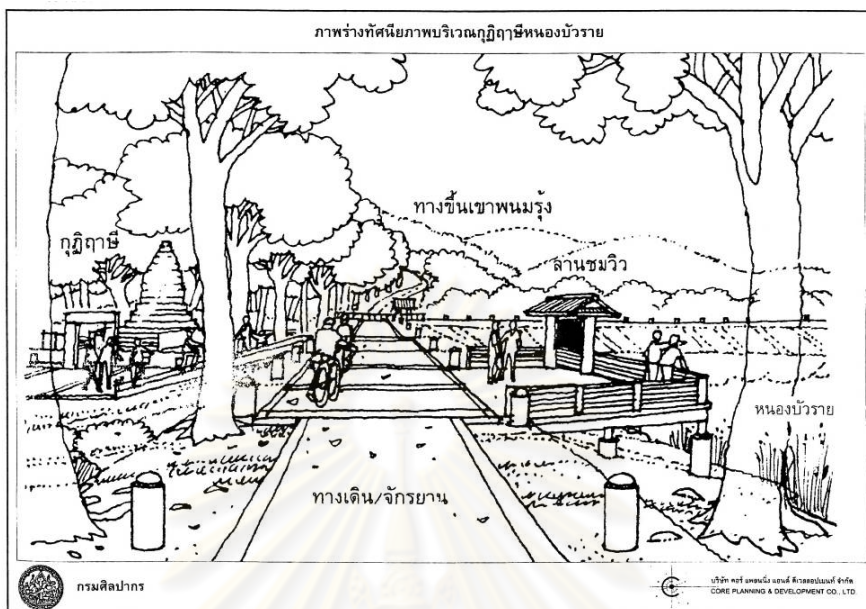
ประกาศเขตโบราณสถานครอบคลุมทั้งอาคารกุฏิอาชีและหนองบัวราย สระน้ำโบราณที่เรียกว่าบาราย ที่มี ความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับกุฏิอาชีซึ่งเป็นอโรคยาศาล แต่ปัจจุบันมีอาคารบ้านเรือนของราษฎรสร้างอยู่บนคั นดินของบาราย และบริเวณโดยรอบปราสาทบึงมุ่มมองของโบราณสถาน และยังมีแนวถนนที่สร้างบนคั นดิน โบราณขวางไม่ให้กุฏิอาชีเชื่อมต่อกับบารายได้โดยตรง แผนแม่บทจึงกำหนดให้มีการโยกย้ายบ้านเรือน ประชาชนเฉพาะในส่วนที่เป็นปัญหาเกิดความต่อเนื่องของโบราณสถาน พร้อมทั้งการตัดถนนเส้นใหม่เพื่อ ทดแทนเส้นเดิมที่ทับอยู่บนคั นดินซึ่งเป็นโบราณสถาน และยังเป็นกรรกรองรับการโยกย้ายประชาชนไปสู่ในพื้นที่ ที่ เหมาะสมโดยไม่ต้องย้ายไปจากตำแหน่งชุมชนเดิมที่อาศัยอยู่ หากได้มีการดำเนินการตามแผนนี้ก็จะทำให้การ รับรู้ในคุณค่าของโบราณสถานกุฏิอาชีและความเชื่อมโยงกับบารายที่เป็นแหล่งน้ำสำคัญของชุมชนและศาสน สถานมาแต่ดั้งเดิมมีความชัดเจนขึ้น และยังสามารถเชื่อมต่อไปสู่การฟื้นฟูเส้นทางโบราณที่เป็นเส้นทางหลักที่นำ ขึ้นสู่ศาสนสถานบนภูเขาศักดิ์สิทธิ์อันได้แก่ปราสาทพนมรุ้งอีกด้วย และกรณีนี้ก็เป็นอีกตัวอย่างหนึ่งของแผน แม่บทที่ยังมิได้มีการนำไปสู่การปฏิบัติ

รูป 4-3 ผังแม่บทบริเวณโบราณสถานกุฏิอาชีหนองบัวราย แผนแม่บทโครงการอนุรักษ์และพัฒนาเมืองพนมรุ้ง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

รูป 4-4 ภาพร่างทัศนียภาพตามแผนแม่บทโครงการอนุรักษ์และพัฒนาเมืองพนมรุ้ง

4.2 ประเด็นการกำหนดแนวความคิดในการบูรณะ

จากแนวคิดในการออกแบบที่ระบุในรายการประกอบแบบ “ใช้การอนุรักษ์วิธีการประกอบคืนสภาพ (อนัสติโลซิส) เพื่อรักษา ความแท้ ดั้งเดิมของโบราณสถานไว้ให้มากที่สุด ในขณะที่สามารถนำเอาความสมบูรณ์ของโบราณสถานกลับมาให้มากขึ้นจนถึงระดับที่สามารถ เข้าใจถึงรูปแบบสถาปัตยกรรม ของโบราณสถานได้อย่างดี” ก็พอจะเห็นได้ตั้งแต่ต้นแล้วว่าในการดำเนินการอนัสติโลซิสที่ปราสาทประธาน ปราสาทสติกก็อทรมนี้ มีความตั้งใจที่จะใช้แนวทางในการรักษาความแท้และการสื่อความหมายเพื่อแสดงถึงคุณค่าความสำคัญของโบราณสถาน สอดคล้องตามสมมุติฐานของงานวิจัยที่เน้นใน 2 เรื่องนี้ ซึ่งเป็นไปตามกระแสพัฒนาการแนวความคิดด้านการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมที่เกิดขึ้น ในการวิเคราะห์ผลการดำเนินการที่ปราสาทประธานนี้จึงจะได้แยกพิจารณาเป็น 2 ประเด็น ประกอบด้วย การรักษาความแท้ และการสื่อความหมาย ดังนี้

การรักษาความแท้

ในการวิเคราะห์ผลการดำเนินการบูรณะปราสาทประธาน ปราสาทสติกก็อทรมในประเด็นเรื่องการรักษาความแท้ อาจพิจารณาได้โดยแบ่งออกเป็น 5 ด้าน ตามที่ได้เสนอไว้เบื้องต้นแล้วในหัวข้อ 1.3 ประกอบด้วยด้านการออกแบบ ด้านวัสดุ ด้านฝีมือช่าง ด้านสภาพโดยรวม และด้านประโยชน์ใช้สอย ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1. ด้านการออกแบบ

การวิเคราะห์ในเรื่องการออกแบบของโบราณสถาน ต้องพิจารณาความแท้ที่ครอบคลุมทั้งในเรื่องลักษณะ ทางศิลปกรรม สถาปัตยกรรม รูปทรง และ การใช้สอย รวมไปถึงความสัมพันธ์ที่ตั้ง มีเครื่องบ่งชี้ถึง

ความแท้ ได้แก่ การรักษาไว้ซึ่งการใช้วัสดุ โครงสร้าง และเทคนิคการก่อสร้าง ตามแบบดั้งเดิมของโบราณสถานนั้น และการบูรณะที่เหมาะสมที่ช่วยนำเสนอรูปทรงและโครงสร้างในอดีตของโบราณสถาน เป็นการดำเนินการที่สามารถปรับแก้ไขได้ และจะต้องไม่ใช่การดำเนินการ ที่เลือกอนุรักษ์ไว้เพียงรูปแบบของช่วงเวลาใดช่วงเวลาหนึ่งเท่านั้น เป็นการนำมาซึ่งความแท้ของการออกแบบในอดีตของแต่ละสมัย มีการสำรวจเก็บข้อมูลอย่างเป็นระบบ การศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลต่างๆอย่างครบถ้วน

ความเหมาะสมของการดำเนินการยังต้องคำนึงถึงบริบทในปัจจุบัน เมื่อจำเป็นที่จะต้องมีส่วนที่เดิมเข้ามาใหม่ก็จะต้องมีความแตกต่างไปจากส่วนดั้งเดิม เพื่อไม่ให้เกิดการบิดเบือนข้อมูลทางวิชาการ แต่ก็ยังต้องคำนึงถึงคุณลักษณะทางสุนทรียภาพด้วยลักษณะที่กลมกลืนกันของส่วนเก่าและส่วนต่อเติม ประเด็นในการพิจารณา ยังประกอบด้วย เรื่องสี ผิวสัมผัส นอกเหนือจากรูปทรง การดำเนินการต่างๆจะต้องมาจากแหล่งข้อมูลหลักฐานที่เชื่อถือได้ ที่บ่งชี้ข้อมูลที่ดั้งเดิมของแต่ละองค์ประกอบ นำมาซึ่งรูปแบบดั้งเดิมที่เป็นเจตนาของการก่อสร้าง

เมื่อพิจารณาการดำเนินการที่ปราสาทประธานนี้ จะเห็นได้ว่าเป็นการนำรูปแบบสถาปัตยกรรมของโบราณสถานกลับคืนมาโดยมีพื้นฐานข้อมูลจากการทดลองประกอบหินหล่น ที่เป็นหินดั้งเดิมของโบราณสถานเอง และด้วยเทคนิคการก่อสร้างของช่างขอมที่หินแต่ละก้อนมีขนาดที่หลากหลายไม่สามารถแทนที่กันได้ก็ถือเป็นหลักประกันของความน่าเชื่อถือของผลจากการทดลองประกอบนี้ได้อย่างดี นอกจากนี้หลักฐานที่แสดงถึงรูปทรงทางสถาปัตยกรรมและการตกแต่ง ข้อมูลจากหินดั้งเดิมของโบราณสถานที่ตรวจพบยังได้ให้ข้อมูลที่สื่อถึงการออกแบบเพื่อการใช้สอยด้วย เช่น การตั้งแท่นบูชารูปเคารพสำคัญอยู่ที่กลางห้อง ร่องรอยของท่อโสมสูตรที่เชื่อมต่อกับแท่นบูชาออกไปสู่ภายนอกอาคารทางทิศเหนือ การบูรณะยังได้นำมาซึ่งการแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างอาคารที่ตั้งเด่นอยู่บนฐานสูง ณ จุดกึ่งกลางของอาคารบริวารโดยรอบ เป็นศูนย์กลางของปราสาทสะท้อนถึงความตั้งใจในการออกแบบอย่างชัดเจน และเป็นการบูรณะด้วยวัสดุ รูปแบบ โครงสร้าง และเทคนิคการก่อสร้างแบบโบราณเป็นหลักตามที่เป็นสาระสำคัญของการออกแบบ แม้ในส่วนที่ไม่สามารถหาวัสดุชิ้นเดิมนำกลับมาใช้ได้ ก็ยังใช้วัสดุชนิดเดิม ที่มีสีและเนื้อหินใกล้เคียงกับของดั้งเดิมมาแทนที่ในรูปทรงและการจัดองค์ประกอบแบบเดิม มีส่วนโครงสร้างเท่านั้นที่มีการแก้ไขจุดบกพร่องของลักษณะโครงสร้างในแบบเดิมแต่ก็เป็นการดำเนินการในลักษณะที่เพียงพอแก่ความจำเป็นเท่านั้น และยังมีกรจำลองแบบส่วนหนึ่งของทับหลังนำมาร่วมใช้ในการบูรณะเป็นกรณีพิเศษด้วย ด้วยเหตุผลที่ต้องการนำเสนอรูปแบบการตกแต่งในแบบดั้งเดิมของปราสาท แต่ส่วนของทับหลังชิ้นนี้ได้เก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี ซึ่งมีการดูแลไว้เป็นอย่างดีแล้ว ในการสอบถามความเห็นเบื้องต้นของบุคลากรกรมศิลปากรที่มีส่วนเกี่ยวข้องจึงไม่เห็นด้วยที่จะนำวัสดุดั้งเดิมชิ้นนี้ออกมาติดตั้ง ณ ตำแหน่งดั้งเดิมที่ต้องเผชิญกับปัจจัยแวดล้อมภายนอกอีก จึงต้องอาศัยการจำลองแบบนี้ในการนำเสนอข้อมูลของโบราณสถาน

รูป 4-5 ปราสาทประธานด้านทิศตะวันตกที่มีการจำลองแบบทับหลังจากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติปราจีนบุรี

จากการตรวจสอบข้อมูลระหว่างการดำเนินการไม่พบว่าที่ปราสาทสติกก็อกกรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่ปราสาทประธานมีการก่อสร้างซ้อนทับกันมากกว่า 1 สมัย ทำให้ไม่ต้องมีปัญหาที่จะนำมาซึ่งการเลือกยุคสมัยใดในการอนุรักษ์ ที่อาจจะเป็นการทำลายหลักฐานของอีกยุคหนึ่งทำให้ความรู้เรื่องพัฒนาการของการก่อสร้างในแหล่งนี้ขาดหายไป จึงสามารถตัดความกังวลในการพิจารณาในเรื่องนี้ไปได้ ในประเด็นเรื่องความแท้ของการออกแบบจึงถือได้ว่าเป็นจุดแข็งประการหนึ่งของการดำเนินการในครั้งนี้

ยังมีตัวอย่างแนวคิดที่เกี่ยวข้องของในประเด็นเรื่องความแท้ของการออกแบบ ในผลงานของ ดร. ศัญชัย หมายมั่น เกี่ยวกับรูปแบบที่แท้จริงที่ปราสาทเมืองต่ำ กล่าวคือหากจะยึดถือตามหลักการในเรื่องความแท้ ที่สระน้ำโบราณโดยรอบปราสาทเมืองต่ำก็ไม่ควรที่จะมีการนำต้นบัวสายมาปลูกประดับไว้ เพราะตามความเป็นจริงในแง่การใช้สอยของศาสนสถานสระน้ำนี้น่าจะถือว่าเป็นสระน้ำศักดิ์สิทธิ์ ดังตัวอย่างที่ยังพบเห็นได้ในเทวสถานฮินดูที่ยังคงใช้สอยอยู่ในปัจจุบัน ไม่ใช่สระที่สร้างไว้เพื่อเป็นสวนบัวน้ำ แต่การนำเอาบัวกลับมาปลูกดังที่เห็นนี้ ถือเป็นส่วนหนึ่งของการประนีประนอมกับแนวคิดในแบบโรแมนติก ด้วยเหตุที่ภาพของสระบัวที่ออกดอกบานอยู่เต็มพื้นที่นั้นถือเป็นภาพที่ชื่นตาของปราสาทเมืองต่ำมาโดยตลอดตั้งแต่ในช่วงก่อนการบูรณะ นอกจากนี้ยังเป็นสิ่งที่ถูกกับรสนิยมของนักท่องเที่ยวชาวไทยอีกด้วย

นักวิชาการบางคนต้องการเห็นโบราณสถานคงอยู่ในสภาพเช่นเดียวกันกับที่ค้นพบ เนื่องจากมีแนวคิดว่าการเปลี่ยนแปลงทางด้านกายภาพของโบราณสถานอันเนื่องมาจากกาลเวลา เป็นความงามและคุณค่าอย่างหนึ่งของโบราณสถาน แต่สำหรับกองโบราณคดี ซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติงานอนุรักษ์นั้นมีความคิดว่า...สมควรที่จะฟื้นฟูโบราณสถานให้กลับคืนสู่สภาพเดิมในสมัยที่ก่อสร้าง เพื่อแสดงให้เห็นว่าถ้าโบราณสถานได้ถูกสร้างให้เต็มรูปแบบอย่างสมัยก่อนแล้วนั้นจะมีลักษณะอย่างไร เพื่อความแท้ของการออกแบบ

ในโครงการอนุรักษ์ที่ปราสาทเมืองต่ำ⁵ ที่มีการบูรณะนาคศิลาธรรมสน้ำประจำทิศทั้ง 4 อย่างเต็มรูปแบบ ก็ได้มีผู้วิจารณ์ว่าการหลุดตัวของนาคศิลาเป็นแนวโค้งอันเกิดขึ้นเนื่องจากกาลเวลาอันยาวนาน เป็นคุณค่า และ “วิญญาณ” ของโบราณสถาน การที่กรมศิลปากรได้บูรณะซ่อมแซมเสริมดินปรับระดับให้นาคอยู่ในแนวตรงเท่ากันในแบบดั้งเดิมนั้น กลายเป็น “นาคที่ตายแล้ว” วิญญาณของโบราณสถานได้ถูกทำลายไป ในประเด็นนี้ ดร. สันยุชัย หมายมั่น มีความเห็นว่า สถาปัตยกรรมขอมโบราณจะมีลักษณะที่เป็นเส้นตรง แข็ง ในขณะที่ความอ่อนไหวจะไปอยู่ที่รายละเอียดลวดลาย มากกว่าที่ตัวสถาปัตยกรรม ดังนั้นแนวคิดในการอนุรักษ์อีกประการหนึ่งก็คือ การศึกษาแนวคิดในการออกแบบและเทคนิควิธีในการก่อสร้างอย่างโบราณให้ต้องแท้ และทำการบูรณะให้กลับคืนสู่สภาพเดิมตามแนวความคิดในการก่อสร้างแบบดั้งเดิม

ปราสาทพนมรุ้งเมื่อก่อนที่จะได้รับการอนุรักษ์เคยอยู่ในสภาพที่ปรักหักพัง เป็นเพียงกองหินที่ไม่เห็นรูปทรงสถาปัตยกรรมดั้งเดิมชัดเจน จนกระทั่งทำการบูรณะอย่างเต็มรูปแบบเป็นสถาปัตยกรรมที่ค่อนข้างสมบูรณ์ ซึ่งต้องใช้เวลาและความสามารถในการทำงานอย่างมาก ก็กลับมีเสียงวิพากษ์วิจารณ์การทำงานบูรณะในเรื่องรูปแบบของสถาปัตยกรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่ปราสาทประธานซึ่งมีความเห็นว่าเป็นรูปแบบที่ไม่ถูกต้องและมีการสร้างเติมในส่วนที่ขาดหายไปอย่างไม่ถูกตามหลักวิชาการ แต่ในความเป็นจริงแล้วในการบูรณะปราสาทประธานนั้นได้ใช้ชิ้นส่วนที่เป็นหินเดิมเกือบทั้งหมด มีหินที่เพิ่มเติมเข้าไปเพียง 1 % เท่านั้น⁶ ซึ่งก็เป็นสิ่งที่จำเป็นจะต้องเติมเข้าไปเพื่อให้ด้านบนขององค์ปราสาทคงสภาพอยู่ได้ ซึ่งหากจะเทียบไปแล้วการบูรณะที่ปราสาทสตึกก็อกกรมในวันนี้มีความจำเป็นที่จะต้องใช้หินใหม่ในปริมาณที่มากกว่าที่พนมรุ้งมาก

จึงอาจประเมินได้ว่าการดำเนินการที่ปราสาทประธาน ปราสาทสตึกก็อกกรมนี้ ซึ่งก็ถือได้ว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงลักษณะทางกายภาพของโบราณสถานไปจากสภาพก่อนการบูรณะอย่างมาก ไม่แตกต่างไปจากทั้งกรณีของปราสาทพนมรุ้งและปราสาทเมืองต่ำ แต่การดำเนินการที่ได้รับข้อมูลของลักษณะการออกแบบของดั้งเดิมอย่างครบถ้วนขององค์ประกอบของปราสาทเอง ถือว่าเป็นแหล่งข้อมูลที่มีความน่าเชื่อถือที่สุด แม้ว่าจะมีการใช้หินใหม่เข้ามาเสริมในปริมาณที่มากกว่าการดำเนินการในอดีต แต่ก็เป็นการดำเนินการในกรอบของความเคารพต่อความแท้ของการออกแบบ มีการแยกแยะว่าส่วนใดคือหินใหม่ที่เติมเข้าไปในลักษณะที่มีความกลมกลืนโดยภาพรวมด้วย ชนิดวัสดุ สี และผิวสัมผัส ลักษณะของโครงสร้างแบบใหม่ที่แตกต่างไปจากการออกแบบโครงสร้างในแบบดั้งเดิมนั้นก็ถือว่ามีความจำเป็นเพื่อแก้ไขความบกพร่องทางวิศวกรรมของแบบดั้งเดิมให้โบราณสถานมีความมั่นคงแข็งแรงไม่ให้เกิดการทรุดเอียงพังทลายซ้ำตามแบบเดิมอีก จึงถือว่าผ่านเกณฑ์เรื่องความแท้ของการออกแบบ

2. ด้านวัสดุ

ในการพิจารณาเรื่องความแท้ของวัสดุ จะเน้นที่วัสดุเดิมที่ใช้ต่อเนื่องมาตั้งแต่แรกสร้าง และ ร่องรอยของกาลเวลาที่แสดงความเก่าแก่ การให้ความเคารพต่อคุณค่าความแท้ของวัสดุนั้นนอกจากจะวัดได้จากการรักษาวัสดุดั้งเดิมให้มีอายุยืนยาว การเสริมความมั่นคงแข็งแรงของวัสดุโดยพยายามไม่เปลี่ยนแปลง การนำวัสดุ

⁵ อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ อ.ดร. สันยุชัย หมายมั่น. (กรุงเทพฯ: 2545), หน้า 32.

⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 33.

ดั้งเดิมมาซ่อมแซมและใช้ในการบูรณะให้มากที่สุด การทำให้วัสดุใหม่ที่เสริมเข้าไปตามความจำเป็น มีความแตกต่างไปจากวัสดุของดั้งเดิม ก็ถือว่าการรักษาความแท้ของวัสดุด้วย

เมื่อพิจารณาการบูรณะปราสาทประธานของปราสาทสติกก็อกรมก็จะเห็นว่า ยังคงมีเป้าหมายหลักของการใช้วัสดุดั้งเดิมของโบราณสถานในการบูรณะให้มากที่สุด ตามคำจำกัดความของอนัสติโลซิสที่กล่าวโดย นายอนัสตาสิโอส ออลันโดส (Anastasios Orlandos) นักปรัชญาและนักอนุรักษ์โบราณสถานชาวกรีก ที่ว่า "... คือการกลับคืนสู่ที่ตั้งเดิมของวัสดุทั้งหมด...เพื่อที่จะนำเสนอโบราณสถานที่มีสมบูรณ์ที่สุดเท่าที่จะทำได้" นอกจากการนำวัสดุดั้งเดิมมาใช้ ส่วนที่มีความเสียหายก็ยังได้ซ่อมแซมให้มีความพร้อมที่จะใช้ในการรับน้ำหนักต่อไปได้ เมื่อปรับปรุงให้อาคารกลับมาสู่ความสมดุลด้วยการแก้ไขความบกพร่องทางด้านโครงสร้างก็สามารถช่วยให้วัสดุชิ้นดั้งเดิมเหล่านั้นได้ยืดอายุให้ยืนยาวอีกต่อไป แม้ว่าจะไม่ได้เป็นการบูรณะที่มีปริมาณของวัสดุที่เสริมใหม่เพียงเล็กน้อย แต่ก็ถือว่าน้อยที่สุดเท่าที่จำเป็นจะให้โบราณสถานกลับมาสู่รูปทรงที่สมบูรณ์ และนำหินดั้งเดิมของยอดปราสาทที่เรียกว่ากลศ กลับคืนสู่ที่ตั้งเดิมได้สำเร็จ ทั้งนี้วัสดุที่เสริมเข้ามาใหม่ทั้งหมดสามารถแยกออกได้จากวัสดุดั้งเดิมด้วยพื้นผิวและลวดบัวที่ตั้งใจทำให้มีความแตกต่าง ไม่ทำให้เกิดความเข้าใจผิด แต่ก็เลือกสีและเนื้อหินที่เหมือนกับหินดั้งเดิมของโบราณสถาน เพื่อให้เกิดความกลมกลืน

3. ด้านฝีมือช่าง

การพิจารณาความแท้ของฝีมือช่าง อาจกล่าวได้ว่าเป็นภาพขยายของความแท้ของวัสดุ ซึ่งได้เก็บรักษาหลักฐานวัสดุดั้งเดิมที่แสดงถึงเทคนิคการก่อสร้างและฝีมือช่างอย่างโบราณไว้ การที่จะรักษาความแท้ของฝีมือช่างไว้ได้ นอกจากการยืดอายุขององค์ประกอบดั้งเดิมที่เป็นหลักฐานของฝีมือช่าง ยังต้องควบคุมไม่ให้เกิดดำเนินการในปัจจุบันส่งผลกระทบต่อคุณค่าของความดั้งเดิมด้วย การใช้เทคนิคหรือวัสดุสมัยใหม่เพื่อเสริมความมั่นคงแข็งแรงที่ไม่กระทบกับหลักฐานดั้งเดิม และเคารพต่อระบบโครงสร้าง เทคนิคการก่อสร้างของช่างโบราณ การอนุรักษ์และการบำรุงรักษาวัสดุและโครงสร้างดั้งเดิมเหล่านี้จะมีความกลมกลืนระหว่างส่วนที่เป็นการซ่อมแซมส่วนเก่าและส่วนใหม่ที่เพิ่มเติมขึ้นมาได้โดยใช้เทคนิคฝีมือช่างในแบบดั้งเดิม

การดำเนินการที่ปราสาทสติกก็อกรมถือเป็นส่วนของการพัฒนาการที่สืบเนื่องมาของการดำเนินการด้วยวิธีอนัสติโลซิสในประเทศไทย โดยหลักการทั่วไปที่ยึดมั่นในการรักษาวัสดุดั้งเดิมของโบราณสถานให้มากที่สุด รักษาวิธีการก่อสร้างที่เป็นการก่อเรียงหินโดยไม่มีวัสดุสอ รอยต่อของหินแต่ละก้อนจึงจำเป็นต้องขัดแต่งให้เรียบแนบสนิท แม้หินจะหลุดเคลื่อนไปจากที่ก็สามารถนำกลับมาเรียงอย่างมั่นคงในที่ตั้งเดิมได้หากพบจุดสมดุลเดิมนั้น หินในส่วนที่เสริมเข้ามาใหม่ก็ยึดถือเทคนิคการก่อสร้างในแบบเดียวกันจึงจะนำมาเรียงต่อกันได้

แตกต่างจากที่ผ่านมาในช่วงแรกที่มีการแทนที่หินส่วนที่ขาดหายไปด้วยส่วนผสมของปูนที่มีการแต่งสีผิวให้ดูคล้ายหิน เริ่มต้นที่ปราสาทพนมรุ้ง จากการจำลองแบบลูกมะหวด หรือบราลีที่เป็นองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมที่เป็นลักษณะซ้ำๆ กัน รวมทั้งหวนครวระชะพาน และทวารบาล เพื่อนำมาเสริมให้ภาพของอาคารหลังการบูรณะงดงามสมบูรณ์ และเป็นที่น่าสนใจในรูปแบบทางสถาปัตยกรรมมากขึ้น เป็นการทำงานด้วยความตั้งใจ เพื่อให้แบบจำลองนั้นเหมือนหินจริงๆมากที่สุด ต่อมาได้นำปูนแต่งผิวอย่างหินนี้มาใช้โดยทั่วไปในที่ซึ่งหินเดิมขาดหายไป แต่กลับลดคุณภาพของการทำงานลง จึงได้ย้อนกลับมาใช้วัสดุชนิดเดียวกันกับของโบราณแทนในสมัยหนึ่งในการดำเนินการที่อาคารบริวารของปราสาทพิมาย แม้ว่าจะเป็นการใช้หินรายสีแดงซึ่งเป็นวัสดุ

ชนิดเดียวกันกับวัสดุดั้งเดิมของโบราณสถาน แต่ในการบูรณะกลับมุ่งรักษาแต่เพียงพื้นผิวภายนอกของอาคารเท่านั้นด้วยการใช้หินในลักษณะที่เป็นแผ่นที่มีความหนาไม่มากนักมาบุพื้นผิวภายนอกในส่วนที่หินดั้งเดิมขาดหายไปและยึดอยู่ได้ด้วยการซ่อนปูนสอไว้ด้านใน ไม่ได้ใช้หินใหม่ในลักษณะเดิมก่อนตามเทคนิคฝีมือช่างโบราณ

นอกจากความพยายามที่จะใช้หินเดิมให้มากที่สุด โดยเฉพาะอย่างยิ่งสำหรับก้อนที่ปรากฏร่องรอยของฝีมือช่างโบราณทั้งด้านงานศิลปกรรมการตกแต่ง และด้านกรก่อสร้าง ในการดำเนินการบูรณะส่วนที่ขาดหายไปที่ปราสาทประธาน ปราสาทสลักก็อกขณะนี้ ยังได้ใช้แนวทางที่ย้อนไปสู่การใช้วัสดุและเทคนิคฝีมือช่างแบบดั้งเดิม คือใช้หินทรายหรือศิลาแลงซึ่งเป็นวัสดุชนิดเดียวกันกับของดั้งเดิม ในขนาดดั้งเดิมนำมาเรียงต่อกันขัดผนครอยต่อให้แนบสนิทกันแบบโบราณ ไม่ใช่เพียงเพื่อการตกแต่งผิวภายนอก ทำให้ได้รับคุณค่าความแท้ของฝีมือช่างมากขึ้นหลังจากที่ได้รับบทเรียนในการดำเนินการที่โคปุระตะวันออกชั้นนอกที่ได้ใช้ปูนแต่งสีอันเป็นวิธีการที่ใช้มาตั้งแต่ในยุคแรกๆของการบูรณะด้วยอนาสติโลซิส ที่มีความเห็นร่วมกันแล้วว่าหากไม่มีฝีมือชั้นยอดจริงๆแล้วจะทำให้สวยและดูกลมกลืนได้ยาก แต่อย่างไรก็ตามสำหรับวัสดุเดิมที่ปรากฏผลงานศิลปกรรมของช่างสลักหินยังไม่ได้มีมาตรการในการอนุรักษ์ด้วยกระบวนการทางวิทยาศาสตร์ อันได้แก่ การทำความสะอาด และเสริมความมั่นคงของเนื้อวัสดุแต่อย่างใด มีเพียงการปิดฝุ่นล้างคราบดินซึ่งเป็นการทำความสะอาดเบื้องต้นเท่านั้น

ในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับโครงสร้าง แม้จะเป็นที่ยอมรับว่ามีความจำเป็นที่จะต้องเสริมโครงสร้างสมัยใหม่เพื่อแก้ปัญหาที่มีอยู่ในลักษณะของโครงสร้างแบบดั้งเดิม แต่โครงสร้างใหม่ que เลือกใช้สำหรับการบูรณะในครั้งนี้ นอกจากจะยึดหลักของการเพิ่มสิ่งแปลกปลอมให้น้อยที่สุดเท่าที่มีความจำเป็นแล้ว การแทนที่ทรายบดอัดด้วยการใช้ศิลาแลงก้อนขึ้นไปรับน้ำหนักของอาคารทั้งหมด ก็เป็นความพยายามที่จะใช้วัสดุอย่างโบราณด้วยส่วนยอดของอาคารที่เป็นการก่อหินทั้งหมดยังคงรักษาเทคนิคเดิมทุกประการแม้แต่ในส่วนที่เป็นหินใหม่ โดยได้มีการศึกษาระบบการจะเรียงหินของดั้งเดิมและนำมาใช้ในการบูรณะ

รูป 4-6 และ 4-7 ตัวอย่างเทคนิคการก่อเรียงหินที่ได้รับการรักษาไว้ ตามที่พบว่าผนังด้านในปราสาทประธานในส่วนยอดไม่ค่อยพบการใช้หินยาวนอกจากจะวางไว้เสริมความมั่นคงที่แถวด้านใน

เมื่อเปรียบเทียบกับแนวทางที่คณะทำงานของสาธารณรัฐประชาชนจีนนำไปใช้ในการบูรณะที่ปราสาทเจ้าสายเทวดา ในแหล่งโบราณสถานเมืองพระนคร แสดงให้เห็นว่ามีความต้องการที่จะรักษาความแท้ของเทคนิควิธีการที่ช่างโบราณนำมาใช้ในการก่อสร้าง ได้แก่การที่ช่างก่อสร้างจะตัดแต่งขึ้นรูปก้อนหินพอให้ได้รูปทรงคร่าวๆก่อน เพื่อนำมาสกัดแต่งให้ผิวสัมผัสของแต่ละก้อนแนบสนิทกันดีแล้วจึงจะดำเนินการแกะสลักลวดลาย

โดยละเอียด ในการบูรณะคณะทำงานของจีนก็จะทำในลักษณะเดียวกันกับการก่อสร้างอย่างโบราณกับส่วนที่หินใหม่ที่นำมาเสริมนี้ เมื่อเรียงหินใหม่เข้าที่อย่างดีแล้วก็ได้แกะสลักลวดลายโดยละเอียดตามรูปแบบที่ได้ศึกษาจากตัวอย่างลายที่พบในส่วนที่ยังหลงเหลืออยู่ แม้จะเป็นแหล่งข้อมูลที่เชื่อถือได้ถึงความถูกต้องของรูปแบบและลวดลาย แต่เมื่อเวลาผ่านไปก็อาจจะไม่สามารถแยกแยะหินดั้งเดิมและหินใหม่ได้ เป็นการให้ความเคารพกับเทคนิควิธีการในแบบของช่างโบราณ แต่อาจกระทบต่อคุณค่าของฝีมือช่างโบราณที่ยังหลงเหลืออยู่โดยที่คาดไม่ถึง

รูป 4-8 และ 4-9 การสลักหินใหม่ตามเทคนิคฝีมือช่างแบบดั้งเดิมที่ปราสาทเจ้าสายเทวดา โบราณสถานเมืองพระนคร ราชอาณาจักรกัมพูชา

4. ด้านสภาพโดยรวม

ความแท้ของสภาพโดยรวมจะพิจารณาจากที่ตั้งและสภาพโดยรวมของโบราณสถานที่ยังคงเป็นพื้นที่ดั้งเดิมและแสดงถึงความเกี่ยวข้องของสืบเนื่องกับยุคสมัยของการก่อสร้าง ได้แก่การที่โบราณสถานยังคงตั้งอยู่ในที่ตั้งดั้งเดิม และยังรักษาความสัมพันธ์ระหว่างที่ตั้งของโบราณสถานและสภาพโดยรวมให้เป็นไปในลักษณะแบบดั้งเดิม การบูรณะที่คำนึงถึงในเรื่องความครบถ้วน ความผานกลมกลืน และการจัดทำแผนควบคุมพื้นที่อนุรักษ์หรือพื้นที่เมืองที่มีส่วนเกี่ยวข้องด้วย โดยมีการกำหนดพื้นที่กันชน (buffer zone) ที่มีขนาดพื้นที่ที่เหมาะสม จะมีบทบาทสำคัญในการปกป้องคุ้มครองความแท้ของสภาพโดยรวมนี้ได้

ในประเด็นนี้คงจะมีความชัดเจนว่าการดำเนินการบูรณะปราสาทสติกก็อทรมนี้ ได้มีการวางแผนการทำงานอย่างเป็นองค์รวมแม้จะไม่ได้มีการประกาศใช้อย่างเป็นทางการ สืบเนื่องจากความพยายามที่จะแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นในระยะแรก การบูรณะจึงไม่ได้เป็นเป็นการคิดแผนทำงานไปที่ลจุด การบูรณะปราสาทประธานเป็นเพียงงานส่วนหนึ่งของโครงการที่จะดำเนินการในพื้นที่ของปราสาททั้งหมด ด้วยความได้เปรียบของการประกาศเขตขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานไว้อย่างครบถ้วนและมีพื้นที่เพียงพอที่จะจัดให้เป็นพื้นที่กันชนที่จะช่วยรักษาความแท้ของสภาพโดยรวมได้ องค์ประกอบที่ครบถ้วนของโบราณสถานที่เชื่อมโยงสัมพันธ์กันทั้งในส่วนสิ่งก่อสร้างที่บูรณะขึ้นในแนวทางเดียวกันทั้งหมด มีการขุดลอกสระน้ำล้อมรอบปราสาทโดยที่ไม่ต้องปลูกบัวเนื่องจากไม่เคยมีมาก่อน พื้นฟูทางเดินไปสู่บาราย ให้มีการเข้าถึงโบราณสถานอย่างโบราณ แม้ว่าจะมีสีฉ่ำกึ่งส่องอยู่ในพื้นที่ด้วยก็ยังคงต้องมีการวางแผนการในการควบคุมพื้นที่ ในเรื่องการก่อสร้างและการประกอบกิจกรรมหลังจากที่ได้วางผังไว้ให้แล้วต่อไป

เนื่องจากยังไม่มีกรดำเนินการทางโบราณคดีเพื่อหาข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับการอยู่อาศัย หรือการตั้งชุมชนโบราณในบริเวณโดยรอบปราสาท จึงยังไม่มีข้อมูลเรื่องสภาพโดยรอบแบบดั้งเดิมของปราสาทศึกก๊กอ้อม แต่หากจะพิจารณาเพราะบริเวณโดยรอบของปราสาทประธานและสิ่งก่อสร้างของปราสาทก็จะได้เห็นได้ว่า นอกจากความเป็นธรรมชาติ ต้นไม้ใหญ่ ที่เก็บรักษาไว้เป็นส่วนใหญ่แม้ว่าจะมีจำนวนหนึ่งที่ยืนอยู่บนกำแพงแก้วที่ล้อมรอบปราสาท ก็จะไม่มีการเปลี่ยนแปลงใดๆที่รบกวนความแท้ของสภาพโดยรอบแต่อย่างใด

5. ด้านประโยชน์ใช้สอย

ความแท้ของประโยชน์ใช้สอย วิจารณ์ได้จากการเปรียบเทียบประโยชน์ใช้สอยในปัจจุบันของโบราณสถานกับประโยชน์ใช้สอยดั้งเดิมในอดีตว่ามีความเชื่อมโยงต่อเนื่องกัน หรือมีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร จากประจักษ์พยานทั้งวัสดุและการออกแบบในแบบดั้งเดิมที่เป็นลักษณะทางกายภาพที่สามารถใช้เป็นหลักฐานของการใช้สอยนั้น เชื่อมโยงกับรูปแบบสถาปัตยกรรม ทั้งรูปทรง ปริมาตร ที่โล่ง(space) หรือการตกแต่ง ความต่อเนื่องของกิจกรรม และความรู้สึกของผู้ใช้สถานที่

จากการดำเนินการบูรณะที่ปราสาทประธาน ปราสาทศึกก๊กอ้อม ที่นอกจากจะได้นำรูปแบบสถาปัตยกรรมที่สมบูรณ์และเป็นของแท้กลับมาแล้ว ดังที่ได้กล่าวถึงก่อนหน้านี้ที่มีการนำแผนฐานรูปเคารพที่สันนิษฐานว่าเป็นฐานที่ตั้งศิวลึงค์ ซึ่งเป็นรูปเคารพที่สำคัญที่สุดของปราสาท กลับมาสู่ที่ตั้งดั้งเดิม ณ ใจกลางห้องครรภคฤหะ ตามร่องรอยที่ปรากฏอยู่ที่หินพื้นห้อง ประกอบกับช่องท่อโสมสูตรที่สามารถร้อยฟืนขึ้นมาได้จากการบูรณะ ที่ผนังด้านทิศเหนือเชื่อมโยงต่อเนื่องกับฐานรูปเคารพกลางห้อง แม้ว่าศิวลึงค์และประเพณีการบูชาปราสาทตามความเชื่อในศาสนาฮินดูในลัทธิไศวนิกายจะไม่ได้มีความต่อเนื่องมาจนถึงในปัจจุบัน แต่จากร่องรอยหลักฐานที่พบนี้ก็เพียงพอสำหรับการจินตนาการถึงการประกอบศาสนกิจในอดีตได้ นอกจากนี้ด้วยลักษณะทางสถาปัตยกรรม ด้วยรูปทรง การตกแต่งพื้นที่โล่งโดยรอบ และเสานางเรียงขนาดเล็กที่ปักอยู่รอบอาคารยังได้แสดงถึงการใช้สอย ความเป็นปริมาตรพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ที่ใช้ในการประกอบพิธีกรรมได้ ซึ่งสิ่งที่สื่อได้ถึงประโยชน์ใช้สอยในอดีตนี้ ทำให้ปราสาทศึกก๊กอ้อมหลังการบูรณะมีประโยชน์ใช้สอยเป็นแหล่งเรียนรู้สถานที่ศึกษาเรื่องวัฒนธรรมประเพณีโบราณ ประวัติศาสตร์ ประวัติศาสตร์ศิลปะ ในขณะที่สถานที่แห่งนี้ในมุมมองของผู้มาเยือนคือสถานที่ศักดิ์สิทธิ์มาโดยตลอดไม่มีเปลี่ยนแปลง⁷ จึงอาจกล่าวได้ว่าการบูรณะที่ปราสาทประธานยังได้รักษาความแท้ของประโยชน์ใช้สอยไว้ได้

การสื่อความหมาย

จากที่ได้นำเสนอไว้ในบทที่ 1 แล้วว่าแนวความคิดในการอนุรักษ์ที่เกี่ยวข้องกับการสื่อความหมาย นั้นมีวัตถุประสงค์หลักในการที่จะทำให้ความสำคัญทางวัฒนธรรมของแหล่งนั้นๆกลับคืนมาด้วยการนำเสนอให้เป็นที่เข้าใจ โดยคุณค่าความสำคัญทางวัฒนธรรมนั้น ไม่ได้จำกัดอยู่เฉพาะในด้านสุนทรียภาพ หรือทางประวัติศาสตร์โบราณคดี แต่ยังมีคุณค่าความตั้งใจให้เป็นที่จดจำ ความตั้งใจจากอดีต เป็นสิ่งที่ต้องการการนำเสนอตั้ง

⁷ ดูภาคผนวก ง. ความรู้สึกของผู้มาเยือนที่มีต่อปราสาทศึกก๊กอ้อม มีความพึงพอใจสูงสุดในความเป็นแหล่งเรียนรู้ทางวัฒนธรรมและความเป็นที่น่าเคารพ เลื่อมใสศรัทธา

เจตนาของคนที่ต้องการให้เราสัมผัส พร้อมๆกันกับความต้องการที่คนในปัจจุบันต้องการรับรู้ ทั้งคุณค่าที่จับต้องได้และจับต้องไม่ได้ โดยสื่อได้จาก ความเข้าใจในรูปแบบสถาปัตยกรรม ที่แสดงถึงเจตนาและความต้องการจากผู้สร้างมรดกให้เป็นที่จดจำสืบต่อมา ความเข้าใจเรื่องการใช้สอยของแหล่งมรดก และการตอบสนองต่อความต้องการของคนในปัจจุบันที่เชื่อมโยงกับโบราณสถานทั้งในแง่ความเก่าแก่ ความงามทางศิลปกรรม ความเป็นแหล่งเรียนรู้ด้วยการเป็นหลักฐานทางโบราณคดีและประวัติศาสตร์ ตลอดจนความเป็นตัวแทนทางวัฒนธรรม ประเพณี และ ความเชื่อ เป็นมรดกวัฒนธรรมที่จะส่งผ่านไปยังชนในรุ่นต่อไป

ในการวิเคราะห์ผลการดำเนินการบูรณะปราสาทประธาน ปราสาทสด๊กก๊อกธมในประเด็นเรื่องการสื่อความหมาย จึงได้แยกออกเป็นในมุมมองที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ ประเด็นแรกเรื่องรูปแบบสถาปัตยกรรมที่สื่อถึงความตั้งใจของอดีตผ่านการออกแบบ ที่เป็นตัวแทนถึงช่วงเวลา ยุคสมัยของการก่อสร้าง และความคาดหวังในการศึกษาเรียนรู้จากลักษณะที่เป็นเอกลักษณ์ของมรดก ประเด็นต่อมาได้แก่ ความเป็นเทวาลัย และความสำคัญที่เกี่ยวข้องกับจารึก สืบเนื่องจากความสำคัญทางประวัติศาสตร์ของสถานที่ซึ่งมีหลักฐานเป็นจารึกหลักสำคัญที่นอกจากจะบันทึกเจตนาของการสร้างมรดกแห่งนี้ในฐานะที่เป็นเทวาลัยแล้ว ยังได้เล่าถึงความสัมพันธ์อันแน่นแฟ้นระหว่างพระมหากษัตริย์และพระราชครูผู้ประกอบพิธีบูชาเทวราช เป็นข้อมูลทางประวัติศาสตร์ที่เล่าเรียงลำดับการสืบทอดราชบัลลังก์มาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่แรกก่อตั้งเมืองพระนครมาจนถึงรัชสมัยของกษัตริย์ผู้ทรงโปรดให้สร้างปราสาทหลังนี้ขึ้น สร้างความกระจ่างให้กับการตีความในเรื่องลำดับรัชกาลและยุคสมัยทางศิลปกรรมทั้งของศิลปะเขมรและศิลปะลพบุรี ตัวจารึกจึงมีความสำคัญอย่างยิ่งในฐานะที่เป็นทั้งสื่อนำสารจากอดีต และเป็นสื่อการเรียนรู้ในปัจจุบัน และประเด็นสุดท้ายคือความเป็นมรดกวัฒนธรรมและความศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งเป็นความหมายจากมุมมองของสังคมในปัจจุบัน เป็นคุณค่าที่เรามอบให้กับโบราณสถาน ซึ่งได้พิจารณาในแต่ละประเด็นดังนี้

1. รูปแบบสถาปัตยกรรม

โบราณสถานที่สวยงามไปจากเดิมมาก มักจะต้องการจินตนาการและความรู้ทางสถาปัตยกรรมเป็นอย่างดีในการทำความเข้าใจกับซากโบราณสถานนั้น ขึ้นส่วนของประกอบทางสถาปัตยกรรมที่มีลวดลายประดับที่ถูกประเมินเป็นโบราณวัตถุที่เคลื่อนที่ได้ น่าจะมีความหมายที่แตกต่างไปเมื่อนำเสนองค์ประกอบเหล่านั้นด้วยการจัดวางในลักษณะที่ใกล้เคียงกับเมื่อเคยติดตั้งอยู่บนอาคาร แต่ความยิ่งใหญ่ของสถาปัตยกรรมในอดีตจะเป็นที่รู้สึกได้อย่างแท้จริงก็ต่อเมื่อได้เห็นองค์ประกอบเหล่านั้นกลับไปเป็นส่วนหนึ่งของงานสถาปัตยกรรมแบบดั้งเดิม เมื่อครั้งที่ได้ถูกสร้างขึ้นมาด้วยความตั้งใจ

สำหรับปราสาทสด๊กก๊อกธม จากสภาพเดิมก่อนการดำเนินการของกรมศิลปากร ตัวปราสาทประธานได้อยู่ในสภาพปรักหักพังที่ไม่สามารถรับรู้ถึงลักษณะทางสถาปัตยกรรมได้ ด้วยหินผนังด้านนอกของอาคารร่วงหล่นลงมาทั้งหมดคงไว้แต่แกนผนังด้านในเท่านั้น องค์ประกอบที่สำคัญที่สื่อถึงความเป็นสถาปัตยกรรมในศิลปะแบบลพบุรี ไม่ว่าจะเป็นหน้าบัน หัวนาค ทับหลัง เสาประดับกรอบประตู บันแถลง นาคปัก หรือ บัวยอด ไม่มีหลงเหลืออยู่ในที่เลย สิ่งที่เราจะบ่งบอกได้ที่เหลืออยู่เพียงอย่างเดียวคือประตูหลอก และความเป็นอาคารที่สร้างขึ้นด้วยหิน เมื่อการบูรณะได้ดำเนินไปตามขั้นตอนต่างๆจนเสร็จสมบูรณ์เช่นนี้จึงมีผลทำให้โบราณสถานมีการสื่อความหมายทางด้านลักษณะทางสถาปัตยกรรมที่เปลี่ยนแปลงไปโดยสิ้นเชิง

รูป 4-10 และ 4-11 ปราสาทประธาน ในสภาพก่อน และหลังการบูรณะ

สิ่งที่เราสามารถรับรู้ได้จากโบราณสถานในปัจจุบันคือรูปทรงที่เข้าใจได้ง่ายของสถาปัตยกรรม เป็นรูปทรงที่เกิดขึ้นมาจากการประกอบชิ้นส่วนดั้งเดิมของโบราณสถานมาประกอบกับส่วนใหม่ที่ลอกเลียนรูปแบบมาจากตัวอย่างของดั้งเดิมที่ยังเหลืออยู่นั้น ไม่ใช่รูปทรงสถาปัตยกรรมสมบูรณ์แบบที่เกิดขึ้นจากการคาดเดาสันนิษฐาน หรือเพียงการศึกษาเปรียบเทียบอย่างที่เราได้รับการอนุรักษ์ด้วยวิธีปฏิสังขรณ์ ซึ่งจากรูปแบบที่ได้จากผลการบูรณะในครั้งนี้ทำให้เราได้ข้อมูลของสถาปัตยกรรมขอมในรูปแบบที่เป็นอาคารทรงปราสาทหลังเดี่ยวตั้งอยู่บนฐานสูงที่เป็นศิลาแลง มีช่องประตูทางทิศตะวันออกเพียงด้านเดียว หันสู่แนวแกนของผังโบราณสถานที่เป็นทางเดินยกระดับประดับด้วยเสานางเรียง และโดยรอบปราสาทประธานนี้เป็นลานปูศิลาแลงทั้งหมดที่มีเสานางเรียงขนาดเล็กล้อมรอบอาคารไว้ด้วย ลักษณะทางสถาปัตยกรรมและการวางผังเช่นนี้มีความสำคัญอย่างยิ่งที่ได้มีการนำเสนอออกมาให้ได้ศึกษากัน เนื่องจากถือเป็นรูปแบบที่มีเอกลักษณ์มีเพียงแห่งเดียวเท่านั้นในประเทศไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งการล้อมรอบด้วยเสานางเรียงขนาดเล็กเช่นนี้อาจจะเป็นหนึ่งเดียวในสถาปัตยกรรมขอมอีกด้วย

2. ความเป็นทิวาลัย และความสำคัญที่เกี่ยวข้องกับจารึก

แม้ว่าในปัจจุบันจะยังคงมีคนไทยเชื้อสายเขมรที่ยังใช้ภาษาเขมรในชีวิตประจำวัน แต่คนกลุ่มนี้ก็ไม่ได้มีการสืบทอดการใช้ปราสาทหินในฐานะที่เป็นศาสนสถานตามแบบดั้งเดิมแต่อย่างใด สิ่งที่เกิดขึ้นกับปราสาทหินถ้าไม่ใช่ในกรณีที่ถูกลี้มทิ้งร้างไป ก็มักจะมีการดัดแปลงเพื่อใช้เป็นวัดในศาสนาพุทธ ที่ปราสาทหลายแห่งมีการปรับเปลี่ยนรูปทรงของอาคารให้เป็นทรงธาตุในศิลปะล้านช้างของลาว ชุมชนเชื้อสายเขมรโดยมากจะกลับไปนับถือผี แม่มด ตามวัฒนธรรมเก่าแก่ จึงจะพบได้ว่าปราสาทหินได้มีสภาพเป็นแหล่งชุมชนทรัพย์ที่มีการลักลอบขุดหาโบราณวัตถุ ของมีค่า แผ่นทอง วัตถุมงคลต่างๆ โลหะที่ใช้ในการยึดหิน ภาพสลักหิน และชิ้นส่วนสถาปัตยกรรมดังเช่นในเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นกับปราสาทสติกก็เกิดขึ้นในช่วงเวลาที่ผ่านมาก่อนหน้านี้จะมีการดำเนินการอนุรักษ์โดยกรมศิลปากร ซึ่งภาพของแหล่งชุมชนทรัพย์ที่ว่านั้นก็คือภาพของโบราณสถานที่ถูกทิ้งร้างอยู่ในสภาพปรักหักพังเคยเป็นศาสนสถานที่มีความเก่าแก่ ที่ทำให้รู้สึกว่ามีศักยภาพที่จะเป็นสถานที่ที่อาจขุดพบวัตถุมงคล รูปเคารพที่มีค่า หรือโบราณวัตถุอื่นๆ สถาปนกร่างชาติผู้ดูแลก็ทำให้คิดได้ว่าน่าจะสกัดเอาชิ้นส่วนที่เป็นงานศิลปกรรมกลับไปขึ้นชมได้ด้วย นี่คือการรู้สึกที่สื่อได้จากซากโบราณสถานที่ได้รับผลกระทบกระทำจากกาลเวลา

แต่ด้วยการบูรณะด้วยวิธีอนาสติโลซิสที่ได้นำลักษณะทางสถาปัตยกรรมและภูมิสถาปัตยกรรมดั้งเดิมของโบราณสถานกลับมา ย่อมเป็นการสะท้อนถึงภาพชีวิตในอดีตทำให้เราสามารถจินตนาการได้ถึงประโยชน์ใช้สอยของโบราณสถานในอดีต ความเป็นทิวาลัยมาตั้งแต่ในยุคของการก่อสร้าง เราสามารถวิเคราะห์จากลักษณะทางสถาปัตยกรรมและขนาดของสิ่งก่อสร้าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนห้องครรภคฤหะที่มีขนาดเล็ก ทำให้เข้าใจได้ว่าคุณค่าทางสถาปัตยกรรมและการตกแต่งของอาคารจะเน้นที่ภาพลักษณ์ภายนอกอาคารเป็นสำคัญ ซึ่งอธิบายได้จากการใช้สอยของอาคารในการปฏิบัติศาสนกิจในศาสนาฮินดู ที่ภายในห้องเป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพอันศักดิ์สิทธิ์เป็นสถานที่ที่ใช้ในการติดต่อกับเทพเจ้า ถือว่ามีความสำคัญอย่างยิ่งจึงจำกัดให้เฉพาะพราหมณ์ผู้ทำพิธี (หรือกษัตริย์) เท่านั้นที่จะสามารถเข้าไปประกอบพิธีในการสื่อสารกับเทพเจ้าโดยตรงได้⁸ ในขณะที่ประชาชนผู้มีความเลื่อมใสศรัทธาที่มาร่วมพิธีกรรมต้องรอรับความศักดิ์สิทธิ์ในรูปแบบต่างๆอยู่ภายนอก สื่อได้อย่างชัดเจนจากที่ในการบูรณะได้นำฐานรูปเคารพขนาดใหญ่กลับมาตั้งไว้ที่กึ่งกลางห้อง ซึ่งมีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสในตำแหน่งกลางผังตามแบบแผนที่เรียกว่า วัสดบุรุษมณฑล โดยมีความเชื่อว่าเป็นรูปที่สมบูรณณ์นั้นคงหลุดพ้นจากกาลเวลาไม่เคลื่อนไหวอีกต่อไป ผังหน้าที่ปิดกั้นสิ่งชั่วร้ายช่วยทำให้เกิดความสงบสุขและบริสุทธิ์ สมควรแก่การอัญเชิญเทพเจ้ามาสถิตอยู่เพื่อความศักดิ์สิทธิ์สำหรับการสักการบูชา มีช่องเปิดทางเดียวจากทิศตะวันออกเพื่อรับแสงจากพระอาทิตย์ขึ้นก่อให้เกิดพลังแก่รูปเคารพ ข้อมูลของผังเดิมในทิศเหนือยังมีช่องท่อโสมสูตรต่อเชื่อมจากการประกอบพิธีภายใน ให้น้ำนมเครื่องหอมหรือเครื่องบูชาต่างๆที่ไหลผ่านควิลิ่งค์ออกมาเป็นน้ำศักดิ์สิทธิ์ไหลออกไปสู่ลานภายนอกที่มีผู้มาร่วมพิธีรอรับอยู่ ความเป็นทิวาลัย เป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ยังแสดงออกได้ด้วยเสานางเรียงที่ล้อมเป็นปริมาตรพิเศษ

ลักษณะทางสถาปัตยกรรมและการตกแต่งประดับประดาภายนอกอาคารจึงมีหน้าที่เป็นสื่อกลางในการนำเสนอความเป็นปุษยนียสถานอันน่าเลื่อมใสศรัทธาอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ รูปโฉมภายนอกที่ครบถ้วนสมบูรณ์จะเป็นเครื่องมือในการสื่อสารระหว่างเทพเจ้าและศาสนิกชน จึงถือเป็นแรงผลักดันให้เกิดการบูรณะให้ภาพลักษณ์ที่สมบูรณ์ในรูปแบบดั้งเดิมกลับมาขึ้น ซึ่งการใช้วิธีอนาสติโลซิสจะยังเป็นการเพิ่มคุณค่าให้มากขึ้นอีกด้วยวัสดุเดิมที่เป็นของแท้ และได้เพิ่มคุณค่าของอาคารตามวัตถุประสงค์ดั้งเดิมของผู้สร้างในการใช้สอยของศาสนสถานด้วย

ปราสาทสด๊กก๊อกธมมิใช่เป็นเพียงเทวสถานธรรมดาที่มีความสำคัญทางศาสนาเท่านั้น แต่ยังเป็นที่ตั้งซึ่งพบจารึกหลักสำคัญที่เล่าถึงเรื่องราวในประวัติศาสตร์กัมพูชาในยุคตั้งแต่ตั้งเมืองพระนครในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 เรื่อยมาจนถึงรัชสมัยของพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ 2 ผู้ทรงโปรดให้สร้างปราสาทหลังนี้ขึ้นเพื่อเป็นเกียรติแก่ตระกูลพราหมณ์ที่ดูแลการบูชาตามลัทธิเทวราชมาโดยตลอด ถวายแด่พระกมรเตงอัญศรีขเยนทรวรมันพราหมณ์สหาคิวะ ผู้เป็นพระอาจารย์ เบื้องต้นจึงจะเห็นว่าเป็นศาสนสถานที่มีความเกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์อย่างใกล้ชิด มีความสำคัญอย่างยิ่ง ข้อความในจารึกยังได้กล่าวถึงการที่พระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ 2 พระราชทานที่ดินแก่พระศรีขเยนทรวรมัน พร้อมด้วยเครื่องบูชาข้าทาสมากมาย ในการก่อสร้างเทวาลัยประดิษฐานควิลิ่งค์และพระปฏิมาอีกสององค์ ที่หมู่บ้านภัทรปัตตะนะที่เป็นมรดกประจำตระกูล มีความตอนหนึ่งในจารึกกล่าวว่

⁸ ดูรายละเอียดใน "การกำหนดระเบียบการเข้าเขตเทวาลัย" จากจารึกเมืองพะเนียด. นิคม มุสิกะคามะ. ประวัติศาสตร์โบราณคดี - กัมพูชา. (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2536), หน้า 91.

“ครั้งหนึ่ง ซเยนทรวรมัน ได้สร้างพระเทวรูปสององค์ พระราชาได้พระราชทานพระศิวลึงค์สูงสองศอกพร้อมทรัพย์อีกจำนวนหนึ่งให้แก่เทวสถานโดยแบ่งจ่ายเป็นเงินแก่นักพรต ทั้งตั้งส่งข้าราชการบริหารของพระองค์ไปสร้างหมู่บ้านภัทรนิเกตนะ ในดินแดนของภัทรปัตตะด้วย แล้วสถาปนาพระศิวลึงค์ไว้ที่นั่นด้วย พระองค์ได้พระราชทานทาสชายหญิง 400 คน สร้างเทวสถานศิลาล้วน และป้อมเล็ก ๆ ชุดสระน้ำสร้างเขื่อน ทั้งพระราชทานทุ่งนาและสวนให้ด้วย”

ในจารึกไม่ปรากฏชื่อสถึกก๊กอกกรมด้วยไม่ใช่ชื่อที่มีมาแต่โบราณ จึงเชื่อได้ว่าเทวสถานศิลาล้วนที่หมู่บ้านภัทรนิเกตนะก็คือปราสาทสถึกก๊กอกกรมแห่งนี้ ฐานรูปเคารพขนาดใหญ่ที่ตั้งอยู่กลางห้องครรภคฤหะนั้นสามารถสื่อได้ถึงที่ประดิษฐานพระศิวลึงค์สูงสองศอกตามจารึก นอกจากปราสาทประธานองค์ประกอบอื่นๆของปราสาทสถึกก๊กอกกรมหลังจากที่ได้มีการบูรณะแล้ว ก็ยังได้มีส่วนในการร่วมอธิบายความตามจารึกต่อไปด้วย เช่นมีผู้เสนอว่าเทวรูปสององค์นั้นน่าจะประดิษฐานอยู่ที่อาคารโคปุระตะวันตก ที่มีทอโสมสุตรอยู่ที่ผนังใน 2 จุด บารายและละลัมซึ่งเป็นคันดินโบราณ ก็อาจจะเป็นสระน้ำและเขื่อนเช่นกัน

การบูรณะโบราณสถานให้ปรากฏเป็นภาพที่สามารถเชื่อมโยงกับหลักฐานทางประวัติศาสตร์อื่น ๆ ที่มีความสำคัญเช่นนี้ถือเป็นความสำเร็จประการหนึ่งในการสื่อความหมายของโบราณสถาน แม้ศิวลึงค์ตามที่ได้ระบุไว้ในจารึกจะไม่มีให้เห็นในปัจจุบัน แต่จากลวดลายศิลาจารึกที่หน้าบันด้านทิศตะวันออกที่กลับมาสู่ที่ตั้งดั้งเดิมก็ทำให้เข้าใจได้ว่าเทวาลัยแห่งนี้สร้างขึ้นเพื่อบูชาพระศิวะในฐานะเทพสูงสุดแห่งไศวนิกาย ในขณะที่เรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับตัวจารึกเองก็เป็นเรื่องที่น่าสนใจอย่างยิ่ง ส่วนหนึ่งคงเริ่มต้นที่ความสำคัญของข้อความที่ปรากฏอยู่ในจารึกนั้น และยังมีความสำคัญของตัวจารึกที่เชื่อมโยงกับการก่อสร้างเทวาลัยแห่งนี้ด้วย ด้วยประวัติความเป็นมาต่างๆในจารึกนั้นก็มิเหตุมารจากการสรรเสริญพระมหากษัตริย์และราชครู พร้อมด้วยสายตระกูลพรหมณ์ที่อยู่คู่ราชสำนัก เป็นจารึกที่มีความปรารถนาให้เป็นที่จดจำเช่นเดียวกับความวิจิตรบรรจงของงานสถาปัตยกรรม จึงสมควรที่จะมีการจำลองแบบกลับมาตั้งไว้เป็นอนุสรณ์ด้วย แต่ข้อมูลในเรื่องที่ตั้งของจารึกยังไม่ชัดเจนเพียงพอด้วยมีแหล่งข้อมูลที่ระบุที่ตั้งอย่างไม่ชัดเจนนัก

จาก Le Cambodge II Les Provinces Siamois – Etienne Aymonier ผู้อำนวยการสำนักอาณานิคม (Directeur de l'Ecole Coloniale) 1901 (2444) ระบุว่า “แห่งศิลาจารึกยังคงตั้งอยู่บนแท่นฐาน ณ ตรงกลางมุมด้านตะวันออกเฉียงเหนือของระเบียงคด”

จากบันทึกของร้อยตำรวจเอกหลวงชาวนนิคม และสำเนาจารึกฉบับแรก (การสำรวจในเดือนธันวาคม พ.ศ. 2463) ที่นำมาอธิบายในประวัติของ จารึกสถึกก๊กอกกรม 2 หนังสือ จารึกในประเทศไทย เล่ม 3 หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร 2529 ว่า “หลักศิลาจารึกนี้ ตั้งอยู่ตรงหน้าปราสาทด้านทิศเหนือ เป็นรูป 4 เหลี่ยม มีอักษร 4 ด้าน กว้างประมาณ 1 ศอก หนาประมาณ 18 นิ้ว หรือตามรูปที่ถือปี่ในกระดาดนี้ สูงจากพื้นดินประมาณ 3 ศอก ลีกลงไปในดินประมาณเท่ากัน ขณะที่ได้พบเห็นเสาศิลาเอน ได้ความว่าประมาณ 20 ปีมาแล้วฝรั่งเศสได้ให้คนมาขุด และเอาข้างจุดเพื่อจะเอาเสาศิลาเอนนี้ไป แต่หาเอาขึ้นได้ไม่จึงยังอยู่จนทุกวันนี้...”

และจากการสำรวจของกรมศิลปากรใน พ.ศ.2500 ได้ปรากฏในรายงานว่า “ปราสาทสถึกก๊กอกกรมแห่งนี้มีปราสาทอยู่ 3 หลัง และมีกำแพงล้อมรอบ 3 ชั้น โดยกำแพงชั้นนอกเป็นกำแพงพูนก่อด้วยดิน สูงประมาณ 2.50 เมตร ส่วนแนวกำแพงชั้นกลางและแนวกำแพงชั้นในมีลักษณะเป็นแผ่นศิลาวางซ้อนกันอยู่ สูงประมาณ 2.50

เมตรเช่นเดียวกัน มีหลักศิลาจารึกตั้งอยู่ติดกับกำแพงชั้นในที่ริมปราสาทหลังที่ 2 (ด้านทิศเหนือ) ปัจจุบันกำแพงของปราสาทได้ปรักหักพังลงไปเป็นจำนวนมาก”

ความเป็นไปได้มากที่สุดน่าจะอยู่ในบริเวณใกล้กับบรรณาลัยด้านทิศเหนือ แต่ก็ไม่พบร่องรอยที่พื้นลานศิลาแลงขณะดำเนินการขุดแต่งแต่อย่างใด ทางออกสำหรับการสื่อความหมายที่เกี่ยวข้องกับจารึกในอนาคตจึงอาจนำไปแสดงในอาคารศูนย์ข้อมูลที่มีแผนจะสร้างขึ้น พร้อมด้วยข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์กัมพูชาทั้งหมดโดยเน้นในช่วงเวลาที่ปรากฏในจารึกหลักสำคัญนี้ เพื่อจะได้เป็นการอ้างอิงย้อนกลับมาอธิบายถึงยุคสมัยและรูปแบบสถาปัตยกรรมของปราสาทสติกก็อกรมต่อไป

3. มรดกวัฒนธรรม และความศักดิ์สิทธิ์

ด้วยความคิดของสังคมไทยในทุกวันนี้มักจะเน้นในเรื่องของ “มูลค่า” มากกว่า “คุณค่า” คำตอบของคำถามที่ว่าเราจะอนุรักษ์โบราณสถานไปทำไม เป็นเพราะโบราณสถานคือมรดกทางวัฒนธรรมที่บ่งบอกถึงตัวตนและความเป็นมาของสังคมอาจไม่เพียงพอ หรือในขั้นที่ยกระดับให้สูงขึ้นไปอีกเช่น การเป็นแหล่งมรดกโลกทางวัฒนธรรมที่แสดงถึงความมีคุณค่าที่โดดเด่นซึ่งคนทั้งโลกยอมรับนั้นได้ผลตอบแทนอะไร จึงไม่สามารถปฏิเสธได้ว่าแม้แต่ในระดับนโยบายของภาครัฐก็มีวัตถุประสงค์เพื่อประโยชน์ทางการท่องเที่ยว เพื่อการพัฒนาทางเศรษฐกิจเป็นสิ่งสำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการบูรณะโบราณสถานประเภทหินในประเทศไทย ที่ดูจะมีเป้าหมายห่างไกลจากการฟื้นฟูสภาพอดีตของรากเหง้าทางวัฒนธรรมแห่งความเป็นไทย เพื่อความภาคภูมิใจของคนในชาติ ในความเป็นแผ่นดินเก่าแก่ที่ประวัติความเป็นมาอันยาวนาน ดังในกรณีของการบูรณะโบราณสถานของสุโขทัยและอยุธยา เป็นเพราะคนไทยไม่เคยรู้สึกที่ปราสาทหินเป็นสถาปัตยกรรมของไทย เป็นเพียงของเก่า ของแปลกที่บังเอิญตั้งอยู่ในเขตประเทศไทยในปัจจุบัน ต่างจากแหล่งโบราณคดีในยุคก่อนประวัติศาสตร์ที่ไม่มีรูปแบบสถาปัตยกรรมหลงเหลืออยู่ให้เป็นตัวเปรียบเทียบ จึงยังพอที่จะพยายามเชื่อมโยงกับคนไทยในปัจจุบันได้มากกว่า สถาปัตยกรรมขอมของปราสาทหินจึงเป็นจุดขายประการหนึ่งของการท่องเที่ยวในรูปแบบ “Amazing” หรือ “Unseen” ไม่เพียงแต่ความงามของศิลปะสถาปัตยกรรมที่ผู้มาเยือนจะได้ชื่นชมแต่ยังสร้างความรู้สึกเหมือนได้ไปต่างประเทศ ไปในที่ที่มีภูมิทัศน์ที่แปลกตาแตกต่างไปจากชีวิตประจำวัน การบูรณะปราสาทหินจึงเปรียบได้กับการสร้างสถานที่ท่องเที่ยวใหม่ ทำให้นักท่องเที่ยวสนใจ เข้าใจ และพึงพอใจมากขึ้น

แต่ด้วยลักษณะสำคัญประการหนึ่งของวัฒนธรรมไทย(รวมถึงในภูมิภาคนี้) คือการให้คุณค่ากับโบราณสถานในฐานะที่เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งลักษณะที่แสดงถึงความศักดิ์สิทธิ์นั้นมักเชื่อมโยงกับความเก่าแก่โบราณ ในกรณีของพระพุทธรูปหากได้ถูกแบ่งแยกออกเป็นชิ้นส่วนไม่อยู่ในสภาพที่เห็นได้ว่าเป็นพระพุทธรูปโดยสมบูรณ์ ความรู้สึกของศาสนิกชนในเรื่องความเลื่อมใสศรัทธาอาจจะไม่เท่ากับเมื่อได้นำชิ้นส่วนทั้งหมดมาประกอบกันเป็นองค์พระอย่างครบถ้วน เรามักจะมีความรู้สึกสลดใจเมื่อเห็นพระพุทธรูปเศียรขาดเป็นต้น แต่สำหรับโบราณสถานนั้น สิ่งศักดิ์สิทธิ์มักอยู่ในลักษณะที่เป็นนามธรรม อยู่ที่สถานที่ สิ่งที่ใช้เป็นสื่อในการติดต่อกับเทพสามารถเปลี่ยนไปได้ตั้งแต่ช่วงที่ยังไม่ได้มีการบูรณะ ก็จะมาทำพิธีกันในห้องครรภคฤหะท่ามกลางกองหินนั้น ระหว่างการบูรณะก็จะเปลี่ยนเป็นด้านหน้าปราสาทในจุดที่ใกล้ปราสาทประธานที่สุดที่เปิดให้เข้าไปกราบไหว้ได้ เมื่อมีการเตรียมการในการต่อยอดปราสาทด้วยการนำหินยอดปราสาทมาตั้งไว้ก็กลายเป็นเป้าหมายในการสักการะอย่างดีด้วย แม้แต่บริษัทผู้ดำเนินการบูรณะปราสาทเองในช่วงก่อนที่จะเริ่มต้นโครงการในแต่ละปีก็ได้

ประกอบพิธีบวงสรวงบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ก่อนทุกครั้ง ทั้งนี้ไม่ได้เป็นการบูชาองค์เทพ หรือศิวลึงค์ ตามที่ควรจะเป็นรูปเคารพที่ได้รับการบูชามาตั้งแต่การก่อสร้างปราสาทแต่อย่างใด แต่เป็นเจ้าที่ผู้ดูแลสถานที่แห่งนี้ และเมื่องานสถาปัตยกรรมของศาสนสถานกลับมาสู่รูปทรงที่สมบูรณ์เช่นนี้ย่อมเป็นปัจจัยสนับสนุนให้ความศรัทธาเปี่ยมล้นขึ้น แต่จะต้องอยู่ภายใต้ข้อแม้ที่ยังคงลักษณะของความเก่าแก่ ความแปลกแตกต่างไปจากชีวิตประจำวัน ซึ่งหินเก่าดั้งเดิมของโบราณสถานที่ยังคงอยู่และรูปแบบสถาปัตยกรรมขอมเป็นปัจจัยที่ตอบสนองต่อความต้องการนี้ได้

รูป 4-12 การสักการะหินยอดปราสาท

แม้ในเบื้องต้นจะเป็นการเริ่มด้วยการสร้างมูลค่าของการเป็นแหล่งท่องเที่ยว ตามมาด้วยความศักดิ์สิทธิ์ แต่การบูรณะด้วยความระมัดระวังในการรักษาความแท้ มีความน่าเชื่อถือของแหล่งข้อมูลก็ถือเป็นปัจจัยสำคัญที่ได้กำหนดไว้สำหรับการสื่อความหมายและนำเสนอมรดกวัฒนธรรมในกฎบัตรล่าสุดของอิมโอส ที่สามารถสื่อถึงคุณค่าแห่งความตั้งใจให้เป็นที่จดจำของผู้สร้างในอดีตได้ ด้วยการสื่อสารอย่างมีคุณภาพนี้จะช่วยให้สังคมได้รับทราบและยอมรับต่อไปว่าปราสาทหินก็ถือเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมในภูมิภาค ที่ไม่มีการแบ่งแยกเป็นประเทศอย่างในปัจจุบัน ทั้งหมดนี้คือหลักฐานของความสัมพันธ์เชื่อมโยงซึ่งกันและกันทางวัฒนธรรม การเรียนรู้เรื่องราวทางวัฒนธรรมไม่ควรปิดกั้นอยู่ในกรอบเฉพาะประวัติศาสตร์ของชาติใด ระหว่างไทยและกัมพูชาจากอดีตที่มีความเชื่อมโยงผูกพันกันมา เราสามารถให้โบราณสถานเป็นสื่อในการที่จะเรียนรู้ เพื่ออยู่ร่วมกันอย่างสันติและสร้างสรรค์วัฒนธรรมใหม่ ๆ ร่วมกันต่อไป

4.3 วิเคราะห์ผลในแต่ละขั้นตอนของการทำงาน

เป็นการวิเคราะห์ผลการดำเนินการที่ปราสาทประธาน ปราสาทเสด็จก็ออกธม จากภาพรวมของขั้นตอนในการอนุรักษ์ปราสาทหินด้วยวิธีอนัสติไลซิสที่ใช้เป็นแนวทางในการปฏิบัติอยู่ในปัจจุบัน ซึ่งได้แก่⁹

1. การสำรวจทำแผนผังควบคุมโบราณสถานก่อนการขุดแต่ง

⁹ ภูมิภาคผนวก ข.2 พัฒนาการขั้นตอนของอนัสติไลซิสที่ใช้กับปราสาทหิน

2. การขุดแต่ง การเก็บข้อมูล/กำหนดรหัสหินหล่น บันทึกลงในผังหินหล่น
3. เคลื่อนย้ายก้อนหินหล่นนำไปวางเรียงแผ่ออกด้วยความระมัดระวัง
4. สสำรวจสภาพทางกายภาพของโบราณสถาน บันทึกข้อมูลหลังการขุดแต่ง จัดทำรูปแบบก่อนการบูรณะ
5. ตรวจสอบ จำแนกประเภทของหินหล่น ทดลองประกอบหินเพื่อหาที่ตั้งดั้งเดิม
6. นำผลจากการทดลองประกอบหินมาจัดทำเป็นแบบวิเคราะห์รูปแบบสถาปัตยกรรมของโบราณสถาน
7. จัดทำแบบบูรณะจากพื้นฐานข้อมูลของลักษณะการเสื่อมสภาพของโบราณสถาน ผลการทดลองประกอบหิน และแบบวิเคราะห์ ประกอบด้วยแบบสถาปัตยกรรม และแบบวิศวกรรม
8. การถอดรื้อหิน ถอดชิ้นส่วนที่ยังคงอยู่ในที่ โดยกำหนดรหัส หมายเลขหิน ลำดับชั้นลงบนหินแต่ละก้อน พร้อมกับจัดทำผังถอดรื้อหินที่ละชั้นทุก ๆ ชั้น
9. การเตรียมฐานราก หรือโครงสร้างอื่น ๆ ที่มีความจำเป็น โดยอาจทำฐานรากแผ่คอนกรีตเสริมเหล็กที่มีการวางแผ่นกันความชื้นกันไม่ให้ซีเมนต์สัมผัสกับวัสดุโบราณโดยตรง พร้อมด้วยการจัดทำระบบระบายน้ำ
10. การทำ shop drawing การซ่อมแซมหิน ต่อชิ้นส่วนของโบราณสถานที่แตกหักเสียหายก่อนนำกลับสู่ที่ตั้งดั้งเดิม
11. นำหินที่ถอดรื้อออกมาทดลองเรียงที่ละ 3 ชั้น ก่อนที่จะนำกลับไปเรียงยังที่ตั้งดั้งเดิม
12. นำชิ้นส่วนของโบราณสถานทั้งหมดกลับเข้าที่ตั้งดั้งเดิม อาจมีความจำเป็นต้องใช้วัสดุใหม่มาแทนที่ส่วนที่สูญหายหรือหมดสภาพโดยจะต้องแสดงถึงความแตกต่างจากของแท้ดั้งเดิมแต่ก็ควรให้ดูผสมกลมกลืนและไม่มีปริมาณที่มากจนเกินไป
13. จัดทำรูปแบบหลังการบูรณะและรายงานการบูรณะบันทึกทุกขั้นตอนของการดำเนินการ เพื่อใช้เป็นหลักฐานทางวิชาการต่อไป

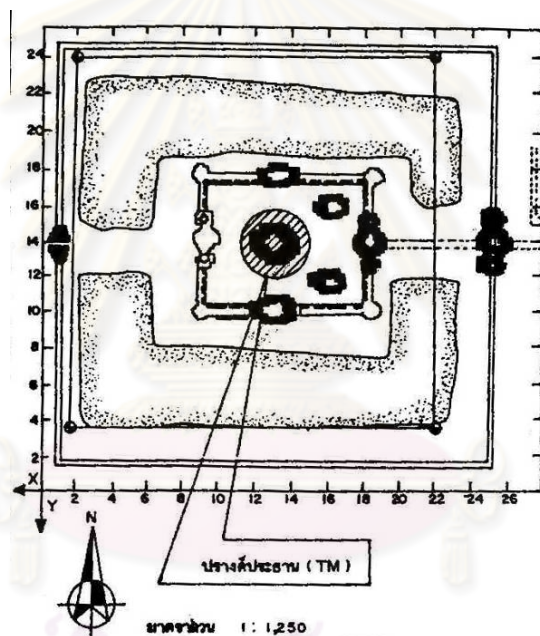
โดยมีรายละเอียดการพิจารณาวิเคราะห์ตามลำดับขั้นตอนการดำเนินการดังกล่าวข้างต้นดังต่อไปนี้

ขั้นตอนที่ 1 การสำรวจทำแผนผังควบคุม

การสำรวจทำแผนผังควบคุมโบราณสถานก่อนการขุดแต่ง การดำเนินการในส่วนนี้ได้เริ่มต้นมาตั้งแต่ในปีงบประมาณ 2538 ได้แก่การสำรวจจัดทำผังทั้งบริเวณโดยรวมของโบราณสถานไม่ใช่แต่เพียงเฉพาะแต่พื้นที่โดยรอบอาคารใดอาคารหนึ่ง ซึ่งจากข้อกำหนดในสัญญาจ้างยังคงเป็นการยึดถือตามแนวการดำเนินการที่กำหนดไว้โดย ดร.สัญญาชัย หมายมั่น เป็นการสำรวจด้วยกล้องอิโอดิโอไลท์ เพื่อทำผังบริเวณรวมและผังเฉพาะที่อ้างอิงด้วยแนวเส้นกริด และการกำหนดให้ทำผังแสดงเส้นระดับของพื้นที่ (ผัง contour) แต่ตามข้อกำหนดไม่ได้ระบุว่าต้องใช้ระยะกริด และความห่างของเส้นชั้นความสูงเท่าไร จึงเปิดโอกาสให้เป็นไปตามวิจรรย์านของผู้รับจ้างที่เห็นเหมาะสม ในการดำเนินการผู้รับจ้างได้ทำการสำรวจพื้นที่ทั้งหมดเพื่อตรวจสอบว่ามีส่วนของประกอบของโบราณสถานอยู่ตรงจุดไหนบ้าง เพื่อกำหนดขอบเขตพื้นที่ที่จะทำผังกริดอ้างอิง เมื่อรู้ที่สุดเขตพื้นที่ที่น่าจะมีอาคารสิ่งก่อสร้างอยู่ ณ จุดใด ก็จะใช้จุดนั้นเป็นจุดอ้างอิงที่กำหนดจุดพิกัด เป็น (0,0) ต่อจากนั้น

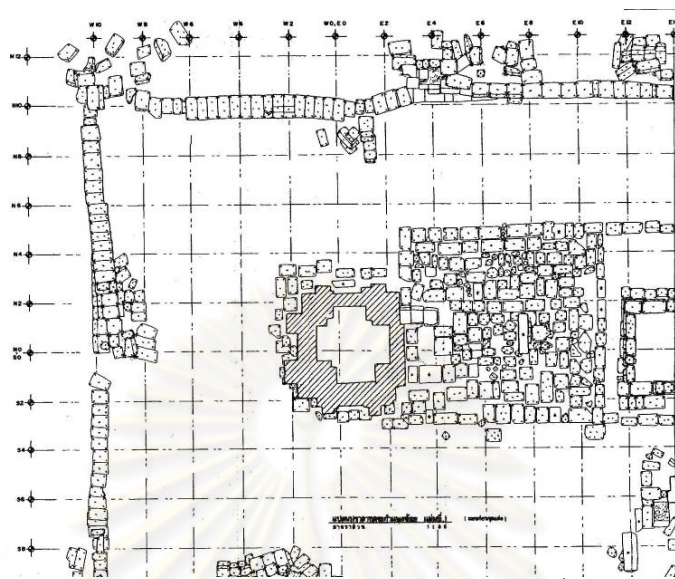

ในแนวตั้งสูงขึ้นไปเป็นแนวแกน X กำหนดเส้นระยะทุก 5 เมตร ในแนวนอนเป็นแนวแกน Y เส้นระยะทุก 5 เมตร เช่นเดียวกัน ในการดำเนินการซึ่งต่อเนื่องมาที่ปราสาทประธานก็ได้ใช้จุดพิกัดอ้างอิงตามผังควบคุมนี้ การกำหนดให้จุดอ้างอิง (0,0) อยู่นอกขอบพื้นที่ในมุมด้านล่างทางซ้ายมือเช่นนี้ถือได้ว่ามีผลดีในกรณีที่มีการสำรวจ โดยดีถ้วนแล้วว่ามืองค์ประกอบของโบราณสถานอยู่ในตำแหน่งไหนบ้างแล้วเลือกจุดเริ่มต้นที่อยู่นอกเขตจริงๆ ในกรณีที่ไม่มั่นใจ หรือเพื่อแสดงข้อมูลเรื่องทิศทาง ตำแหน่งของอาคารต่างๆในพื้นที่เมื่อเทียบกับอาคารหลักของ โบราณสถานซึ่งได้แก่ปราสาทประธาน ก็อาจจะกำหนดจุดพิกัด (0,0) ให้อยู่ที่จุดกึ่งกลางของห้องครรภคฤหะ และเปลี่ยนจากระหัส X และ Y ที่เรียกตามแนวแกน มาเป็น N, E, S, W มีความหมายแสดงถึงทิศทางที่ออกไป จากจุดศูนย์กลาง ได้แก่ ทิศเหนือ ตะวันออก ได้ และตะวันตกตามลำดับ การกำหนดเส้นแนวกริดตามทิศทางที่ ออกจากศูนย์กลางเช่นนี้จะช่วยสร้างความเข้าใจให้เกิดขึ้นกับการวางผังอาคารอย่างโบราณมากขึ้น

รูป 4-13 ผังดัชนีแสดงการกำหนดจุดอ้างอิงในการทำผังกริด

ศูนย์อนุรักษ์ศิลปกรรม
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

รูป 4-14 ตัวอย่างผังกริดของปราสาทสระกำแพงน้อย กำหนดจุด (0,0) ที่ปราสาทประธาน

ขั้นตอนที่ 2 การขุดแต่ง ทำผังหินหล่น และขั้นตอนที่ 3 การเคลื่อนย้ายหิน

ในการขุดแต่ง ที่กำหนดให้มีการจัดให้รหัสหินแต่ละก้อนและทำผังหินหล่นก่อนการเคลื่อนย้ายหิน จากผลการดำเนินการที่ปราสาทสตึกก็อกกมนี้ จะเห็นว่าขาดการวางแผนการดำเนินการที่ดีมาตั้งแต่ต้น ซึ่งปัจจัยที่สำคัญประการหนึ่งก็อาจมาจากการที่ก่อนหน้าการเข้ามาเริ่มดำเนินการของกรมศิลปากร กลุ่มสิ่งก่อสร้างของปราสาทและบริเวณโดยรอบทั้งหมดมีสภาพเป็นพื้นที่อันตรายเต็มไปด้วยทุ่นระเบิด การทำงานของกรมศิลปากร จึงจะต้องควบคู่ไปกับแผนการกอบกู้ทุ่นระเบิดด้วย อย่างไรก็ตามเมื่อได้มีการวางแผนผังควบคุมโดยทำเป็นผังกริดคลุมทั้งพื้นที่ไว้แล้ว ก็น่าที่จะดำเนินการทางโบราณคดีได้อย่างต่อเนื่องไม่ใช้การทำงานที่ละอาคารทั้งงานโบราณคดีและงานบูรณะอย่างกรณีของโคปุระตะวันออกชั้นนอก

นอกจากจะมีปัญหาจากการขุดแต่งที่ไม่ได้ดำเนินการพร้อมกันในคราวเดียวทั้งหมดแล้ว ยังพบว่าการดำเนินการที่ปราสาทสตึกก็อกกมนี้ยังมีหินหล่นที่ยังคงค้างอยู่ในที่โดยไม่ได้รับการเคลื่อนย้ายออกไปหลังการขุดแต่งด้วยจำนวนหนึ่ง ได้แก่หินหล่นที่พังลงมาทับถมอยู่ภายในอาคาร การเคลื่อนย้ายหินหล่นเฉพาะที่อยู่โดยรอบอาคารโดยเว้นส่วนในอาคารไว้ถือว่าเป็นการดำเนินการที่ไม่ครบถ้วน ผลจากเหตุนี้ทำให้ในขั้นตอนของการบูรณะจะต้องมีการเก็บข้อมูลของหินหล่นภายในอาคารอีกครั้งและนำข้อมูลมาจัดทำเป็น shop drawing เพิ่มเติม

รูป 4-15 และ 4-16 หินหล่นภายในอาคารที่ยังเหลือจากการขุดแต่งที่ไม่ครบถ้วน

จากความไม่เข้าใจในความจำเป็นที่ควรจะต้องดำเนินการทางโบราณคดีทั้งบริเวณไปพร้อมๆ กัน จึงทำให้เกิดความสับสนขึ้นได้ เนื่องจากหินหล่นของอาคารหนึ่งอาจไปปนกับหินหล่นของอีกอาคารหนึ่งในพื้นที่ซึ่งยังไม่ได้ขุดเมื่อจะอนุรักษ์อาคารหลังแรก การบูรณะอาคารนั้นจึงมีข้อมูลของหินที่ไม่ครบถ้วนและอาจต้องสั่งหินใหม่มาทดแทนทั้งที่หินก้อนดั้งเดิมนั้นยังอยู่ ข้อผิดพลาดยังเกิดขึ้นได้จากการให้รหัสหินหล่นด้วยการระบุอักษรย่อของอาคารที่อยู่ใกล้กับบริเวณที่หินก้อนนั้นๆ หล่นอยู่ เช่นเมื่อพบว่าหล่นอยู่ใกล้ปราสาทประธานก็จะเขียนรหัสไว้ว่า TM ที่ผู้ให้รหัสกำหนดจาก Tower Main ด้วยเจตนาจะแยกให้ชัดเจนในทันทีว่าน่าจะเป็นชิ้นส่วนของปราสาทประธานเนื่องจากหล่นอยู่ในบริเวณใกล้กับปราสาทประธาน แต่ในความเป็นจริงกลับไม่ได้เป็นเช่นนั้น ดังตัวอย่างหินหล่นที่มีการให้รหัส TM ไว้ แต่กลับพบว่าเป็นหินจากโคปุระตะวันออกชั้นใน ภายหลังจากที่บูรณะโคปุระหลังนี้เสร็จไปแล้ว รหัสหินจึงมีส่วนทำให้เข้าใจผิดและมีผลให้เกิดความผิดพลาดในการบูรณะด้วย อีกตัวอย่างที่มีรหัส TM เช่นกัน แต่เมื่อพิจารณาจากลักษณะของหินแล้วพบว่าเป็นส่วนวงกบหน้าต่าง จึงชัดเจนว่า ย่อมเป็นไปได้ที่จะเป็นชิ้นส่วนของปราสาทประธานซึ่งโดยลักษณะทางสถาปัตยกรรมแล้วไม่มีหน้าต่างเลย ภายหลังเมื่อทดลองประกอบหินก็พบว่า เป็นหน้าต่างของมุขด้านหน้าของโคปุระตะวันตกซึ่งอยู่ด้านหลังของปราสาทประธาน

รูป 4-17 หินหล่นจากโคปุระตะวันออกชั้นใน

รูป 4-18 หินหล่นจากโคปุระตะวันตก

ในบางโครงการยังพบว่าเกิดปัญหาขาดการประสานงานกันระหว่างฝ่ายช่างที่กำหนดวิธีการบูรณะ และนักโบราณคดีที่ดูแลเรื่องการขุดแต่ง เช่น การดำเนินการที่ปราสาทพนง จ. สุรินทร์ ซึ่งงานโบราณคดีไม่ได้มีการเตรียมพร้อมไว้สำหรับการบูรณะด้วยวิธีอนาสติโลซิส จึงไม่มีการให้รหัสหินและจัดทำผังหินหล่นแสดงที่ตั้งของหินแต่ละก้อนก่อนการเคลื่อนย้าย ต่อมาภายหลังเมื่อต้องการบูรณะ การทดลองประกอบหินเพื่อหาตำแหน่งดั้งเดิมของหินจึงเป็นไปได้ด้วยความยากลำบาก

รูป 4-19 ปราสาทพนง จ. สุรินทร์ หลังการขุดแต่ง

รูป 4-20 กงหินหล่นนำมาจัดระเบียบกองซ้อนรวมกัน

จากกรณีตัวอย่างดังกล่าวจึงจะเห็นได้ว่าควรจะต้องมีการประสานงานกันอย่างใกล้ชิดระหว่างนักโบราณคดีที่รับผิดชอบในเรื่องการขุดแต่งและบุคลากรในฝ่ายช่างไม่เฉพาะแต่กับผู้ที่จะมาทำหน้าที่กำหนดรหัสบันทึกข้อมูล และทำผังหินหล่นเท่านั้น ยังจะต้องจัดหามูลากรผู้มีความรู้ในเรื่องรูปแบบศิลปกรรมและประวัติศาสตร์ศิลปะด้วย เนื่องจากงานในขั้นตอนของการขุดแต่งเคลื่อนย้ายหินนี้จะมีอย่างต่อเนื่องไปยังขั้นตอนการทดลองประกอบหินหล่นและทำแบบวิเคราะห์ด้วย จากผลการดำเนินงานที่ปราสาทสตึกก็อกถมนี้แม้ว่าในขั้นตอนของการขุดแต่งจะมีนักโบราณคดีที่สำเร็จการศึกษาทางด้านประวัติศาสตร์ศิลปะร่วมเป็นผู้ปฏิบัติงานด้วย แต่กลับไม่เห็นว่าได้นำองค์ความรู้ในส่วนนี้ไปใช้ในการทำงานในขั้นตอนต่อไปที่เกี่ยวข้องด้วยก็ด้วยเหตุจากการตัดส่วนการทำงานแยกออกจากกันนั่นเอง ในทางปฏิบัติผู้วิจัยซึ่งอยู่ในฐานะสถาปนิกผู้ออกแบบบูรณะ แม้จะไม่ได้มีส่วนร่วมมาตั้งแต่ในช่วงเวลาที่ดำเนินการขุดแต่ง ก็ต้องเป็นผู้ปรับแก้ไขแบบทั้งหมดให้มีความถูกต้อง

นอกจากนี้ก็ยังปัญหาในรายละเอียดทางด้านมาตรฐานการเขียนแบบ ความชัดเจนของข้อมูลที่ปรากฏในแบบ เช่น ในบางงานการทำผังหินหล่นได้บันทึกข้อมูลเฉพาะส่วนหินหล่น ไม่ได้เขียนตัวอาคารไว้อ้างอิงตำแหน่งของหินด้วย หรือในกรณีที่มีการแบ่งทำผังหินหล่นขยายเป็นส่วนๆ กลับจัดแบ่งพื้นที่อย่างไม่เป็นระบบทำให้เข้าใจยาก โดยไม่มีการทำผังดัชนีให้เห็นว่าได้ขยายมาจากส่วนใด

ขั้นตอนที่ 4 การบันทึกข้อมูลหลังการขุดแต่ง จัดทำรูปแบบก่อนการบูรณะ

การดำเนินการเก็บข้อมูลสภาพโบราณสถานหลังการขุดแต่งเพื่อจัดทำแบบของปราสาทสตึกก็อกถมได้ใช้วิธีวัดขนาดหินทุกก้อนที่ยังคงอยู่ในที่ของโบราณสถานโดยอ้างอิงจากเส้นกริดที่เป็นชุดเดียวกันกับผังควบคุม

โดยได้ซึ่งเชือกเป็นตารางช่องละ 1 เมตร โดยใช้กัล้องระดับเป็นตัวช่วยในการซึ่งเชือกนี้ ซึ่งก็ถือว่าเป็นวิธีการหนึ่ง ที่ประยุกต์ใช้ได้ภายใต้ข้อจำกัดของวัสดุอุปกรณ์ ที่มีอยู่ ต่างจากการใช้กัล้องอิโอดไรต์ตามที่นำมาในอดีตหรือที่ ใช้กับการสำรวจที่ปราสาทพนมวัน หรือเครื่องมือในลักษณะเดียวกันที่ในปัจจุบันมีความก้าวหน้าของเทคโนโลยี ไปอีกมาก ซึ่งจะไม่ต้องมีการซึ่งเชือกเป็นกริดที่ตัวโบราณสถาน แม้ว่าเป็นการทำงานที่ทำให้ได้ข้อมูลที่เชื่อถือได้ ด้วยการใช้นวัตกรรมขั้นต่ำที่ใครๆก็ทำได้ แต่อย่างน้อยก็จะต้องมีการตอกตะปูลงไปบนหินดั้งเดิมของ โบราณสถานด้วยแม้ว่าจะใช้ตะปูขนาดเล็กแต่ก็ทำให้เกิดร่องรอยบนโบราณสถานอย่างที่จะแก้ไขไม่ได้ เคยมีความพยายามที่จะให้ทดลองใช้เทปติดยึดแทนการใช้ตะปู แต่ก็ไม่สามารถอยู่ได้ทนนานจนทำการวัดขนาดให้ เสร็จสมบูรณ์ก่อนได้

ประเด็นในเรื่องการทำแบบที่พบในการดำเนินการที่โครงการอื่นยังพบปัญหาในเรื่องมาตรฐานการเขียน แบบ การนำเสนอข้อมูลให้ครบถ้วนและชัดเจนให้เป็นที่เข้าใจ ในการเขียนแบบบางครั้งผังพื้น รูปด้าน และรูปตัด ไม่ได้เขียนในมาตราส่วนเดียวกัน ซึ่งน่าจะเป็นปัญหาเรื่องการจัดหาบุคลากรที่เหมาะสม และตรงสายงานมา ดำเนินการซึ่งผู้ว่าจ้างจะต้องกำหนดมาตรการในการควบคุมคุณภาพอย่างรัดกุม

ขั้นตอนที่ 5 การทดลองประกอบหินหล่น

ในขั้นตอนนี้ซึ่งกำหนดให้มีการจำแนกประเภทของหินหล่นและทำการทดลองประกอบหินหล่นนั้น ในทางปฏิบัติ มักจะต้องพึ่งพาความสามารถเฉพาะตัวที่มาจากประสบการณ์ของช่างผู้ที่ได้รับ มอบหมายให้ดำเนินการ โดยไม่มีหลักประกันหรือเครื่องชี้วัดผลสัมฤทธิ์ของการทำงานได้อย่างแน่ชัดว่าจะ สามารถค้นหาที่ตั้งดั้งเดิมของหินได้ในปริมาณเท่าใด ในหลายโครงการที่ผู้รับจ้างไม่สามารถจัดหาบุคลากรที่มี ประสบการณ์และความสามารถเพียงพอในการคัดเลือกหินได้ ก็จะสรุปเพียงว่าได้พยายามทดลองประกอบ แล้วแต่ดำเนินการได้เพียงเท่านี้ หรืออาจจะเป็นข้ออ้างที่ใช้ในกรณีที่มีข้อจำกัดในเรื่องเวลาที่จะต้องส่งงานตาม สัญญาจ้าง ผลที่ได้รับคือมีปริมาณหินเดิมที่ไม่สามารถนำกลับคืนสู่ที่เดิมวางกองเหลืออยู่เป็นจำนวนมาก รวมทั้งตัวอาคารโบราณสถานเองที่ขาดความสมบูรณ์ของรูปทรงทางสถาปัตยกรรมที่เป็นที่เข้าใจได้ และนั่นก็คือผล สืบเนื่องมาจากการที่เราไม่สามารถควบคุมการดำเนินการในขั้นตอนนี้ได้ ที่กระทบต่อไปยังขั้นตอนของการทำ แบบวิเคราะห์ และแบบบูรณะ

ในการบูรณะปราสาทหินของกรมศิลปากรในระยะเวลาที่ผ่านมาหลังจากที่ปรับรูปแบบวิธีการมาสู่การ จ้างเหมาดำเนินการทั้งงานโบราณคดีและงานบูรณะหลังจากการเริ่มการจัดจ้างที่ปราสาทเมืองต่ำเป็นแห่งแรก นั้น ก็มักจะประสบปัญหาเกี่ยวข้องกับความต่อเนื่องระหว่างขั้นตอนทางโบราณคดีและขั้นตอนการบูรณะเสมอ กล่าวคือมักจะมีการแยกการดำเนินการทดลองประกอบหินหล่นไว้ไปดำเนินการในส่วนของการบูรณะ แทนที่จะ อยู่กับการขุดแต่ง เคลื่อนย้ายหินหล่น เนื่องจากไม่เข้าใจว่าขั้นตอนการทดลองประกอบหินนี้คือขั้นตอนที่จะ นำมาซึ่งข้อมูลสำคัญที่จะต้องนำมาใช้ในการจัดทำแบบวิเคราะห์และแบบบูรณะด้วย เพื่อแก้ปัญหาดังกล่าว ในช่วงหลังนี้กรมศิลปากรโดยมติของกรมการวิชาการเพื่อการอนุรักษ์จึงกำหนดให้รวมงานทดลองประกอบหิน และจัดทำแบบวิเคราะห์ของโบราณสถานไว้ในการจัดจ้างให้ดำเนินการทางโบราณคดีด้วย สอดคล้องกับสิ่งที่ ควรจะเป็น คือผู้ที่ทราบถึงข้อมูลที่มาของหินแต่ละก้อนน่าจะเป็นผู้ที่มีความเหมาะสมที่จะได้รับโอกาสให้ คัดเลือกนำหินมาประกอบกัน ถือเป็นข้อมูลสำคัญที่เป็นส่วนหนึ่งของงานโบราณคดีด้วย

ขั้นตอนที่ 6 การทำแบบวิเคราะห์

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่าในขั้นตอนของการทำแบบวิเคราะห์ซึ่งเป็นการสันนิษฐานรูปแบบที่สมบูรณ์ของโบราณสถานว่าในอดีตเคยเป็นอย่างไรนั้นจำเป็นต้องได้ข้อมูลมาจากการทดลองประกอบหินหล่นด้วย นอกเหนือจากการศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบศิลปะสถาปัตยกรรมที่ร่วมยุคสมัยกัน จากการดำเนินการที่ปราสาทสด๊กก๊อกธมจะเห็นว่ามีการจัดทำแบบวิเคราะห์หลายครั้งเนื่องจากในครั้งแรกจะเป็นแบบที่จัดทำขึ้นโดยเพียงแต่นึกคิดเอาตามจินตนาการโดยที่ยังไม่ได้มีการทดลองประกอบหินหล่น สืบเนื่องจากการที่ในช่วงเวลานั้น การจัดทำจึงให้ดำเนินการชุดแต่งและเคลื่อนย้ายหินที่คณะผู้ปฏิบัติได้แก่ฝ่ายโบราณคดีเป็นหลักไม่ได้รวมเนื้อหาทดลองประกอบหินหล่นเข้าไว้ด้วย กลับกำหนดให้ไปทดลองประกอบในขั้นตอนของการบูรณะเลย จึงจำเป็นต้องทำแบบในลักษณะที่คาดว่าเป็น และเมื่อผู้ปฏิบัติไม่มีความแม่นยำในเรื่องของรูปแบบสถาปัตยกรรมจึงทำให้เกิดเป็นแบบวิเคราะห์อาคารที่ไม่เคยมีการก่อสร้างมาก่อนขึ้น ต่อมาเมื่อมีการประสานกับส่วนกลางและได้รับคำแนะนำว่าจะต้องมีการทดลองประกอบหินหล่นก่อนจึงได้มีข้อมูลเพิ่มเติมสำหรับจำนวนและขนาดของหน้าบันของเครื่องยอดแต่ละชั้น ผนวกกับขนาดของกลศที่เป็นส่วนยอดสุดทำให้สันนิษฐานความสูงของอาคารได้ แต่ในการนำข้อมูลไปใช้ในครั้งแรกผู้รับจ้างกลับแก้ไขเพียงส่วนหน้าบันชั้นล่างสุดเท่านั้น จึงต้องนำมาปรับแก้ไขอีกครั้ง โดยนำข้อมูลทั้งหมดมาใส่ไว้ในแบบด้วย จึงสามารถแก้ไขรูปทรงของปราสาทในส่วนยอดให้ใกล้เคียงกับของดั้งเดิมมากขึ้น แก้ไขจากเดิมที่มียอดซ้อนกัน 5 ชั้นลดลงเหลือ 4 ชั้น แต่เมื่อนำมาเขียนเป็นรูปด้านกลับยังรู้สึกว่ายังน่าจะมีส่วนที่ขาดหายไปในส่วนปลายยอดของปราสาทสังเกตจากเส้นที่ยังไม่ต่อเนื่องตึ้นกเมื่อนำกลศมาเขียนต่อบนชั้นวิมานชั้นบนสุดเลยทันที ในเบื้องต้นจึงสันนิษฐานว่ายังมีส่วนที่ขาดหายไปของกลศก่อนที่จะใช้ติดตั้งตรีศูล ภายหลังในขณะที่ยังดำเนินการบูรณะที่มีการทดลองประกอบหินเพิ่มเติมจากส่วนหน้าบันได้พบชั้นฐานบัวขนาดเล็กแทรกอยู่ระหว่างชั้นวิมานชั้นบนสุดและกลศที่ทำให้สัดส่วนของยอดปราสาทมีรูปทรงลงตัวพอดี¹⁰

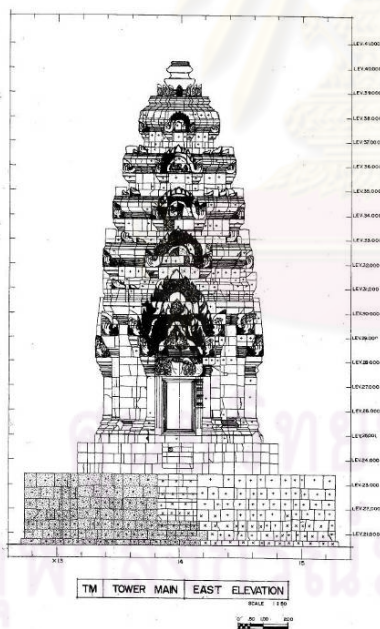
GE-2 GATE WAY EAST-2 EAST ELEVATION

รูป 4-21 แบบวิเคราะห์ของโคปุระตะวันออกชั้นนอก

¹⁰ ดูแบบวิเคราะห์และแบบหลังการบูรณะปราสาทประธาน ในบทที่ 3.

ผลการดำเนินการในลักษณะเดียวกันกับของปราสาทประธานนี้ได้เกิดกับอาคารทุกหลังของปราสาท
 สติงก๊กอกกรมด้วย ทำให้ในช่วงเวลาที่จะต้องนำเสนอแบบเพื่อขออนุมัติใช้งบประมาณในการบูรณะในแต่ละช่วง
 จะต้องมีการปรับแก้ไขแบบวิเคราะห์ก่อนด้วยทุกครั้ง ยกเว้นโคปุระตะวันออกชั้นนอกเพียงหลังเดียวที่ใช้แบบ
 วิเคราะห์ที่ไม่ถูกต้องเป็นแบบคู่สัญญาในการจัดจ้าง เนื่องจากการดำเนินการก่อนหน้าที่จะมีการแต่งตั้ง
 คณะทำงานจากฝ่ายต่างๆอย่างครบถ้วน ในการแก้ไขแบบวิเคราะห์นั้นก็ได้อาศัยข้อมูลจากผลการทดลอง
 ประกอบหินหล่น และการศึกษาเปรียบเทียบเป็นสำคัญ แม้ว่าข้อมูลจากจารึกจะระบุว่าเป็นการก่อสร้างในรัช
 สมัยของพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ 2 ในสมัยบาปวน แต่รูปแบบทางสถาปัตยกรรมของปราสาทประธานของ
 ปราสาทสติงก๊กอกกรมนี้กลับมีความแตกต่างไปจากปราสาทประธานในแบบที่แสดงลักษณะเฉพาะประจำยุค
 ได้แก่ปราสาทประธานที่มีห้องยาวที่เรียกว่ามณฑป เชื่อมต่อด้านหน้าของห้องครรภคฤหะ ดังตัวอย่างที่
 ปราสาทพระวิหาร ปราสาทตาเมือนธม หรือ ปราสาทพนมวัน นอกจากนี้เมื่อพิจารณาจากลวดลายที่ทับหลังและ
 ลักษณะของหัวนาคก็พบว่ามึลักษณะที่แสดงถึงความต่อเนื่องจากรูปแบบศิลปกรรมในยุคก่อนหน้าบาปวนด้วย
 จึงจำเป็นต้องย้อนไปเปรียบเทียบกับรูปแบบของปราสาทที่เป็นหลังโดดในยุคที่อยู่ก่อนหน้านั้น เช่นที่ปราสาทบัน
 ทายสรี หรือ พนมบาเค็ง ในราชอาณาจักรกัมพูชา

รูป 4-22 รูปด้านทิศตะวันออกหลังการบูรณะปราสาทสติงก๊กอกกรม

รูป 4-23 ปราสาทบันทายสรี

รูป 4-24 ปราสาททากอง

รูป 4-25 ปราสาทบาเค็ง

รูป 4-26 ภาพวิเคราะหฺสภาพที่เต็มรูปแบบของปราสาทบาวน

ขั้นตอนที่ 7 การทำแบบบูรณะ

เนื่องด้วยในการทำแบบบูรณะจะต้องใช้ข้อมูลเบื้องต้นจากแบบสภาพหลังการขุดแต่ง เห็นข้อมูลลักษณะทางกายภาพของโบราณสถานที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน ทั้งในแง่รูปแบบสถาปัตยกรรม และการเสื่อมสภาพ ลักษณะโครงสร้าง ปัญหาต่างๆที่เกิดขึ้นกับโบราณสถานที่จะต้องดำเนินการแก้ไข ประกอบกับข้อมูลจากแบบวิเคราะห์ว่าลักษณะทางสถาปัตยกรรมที่สมบูรณ์ของโบราณสถานนั้นเป็นอย่างไร และข้อมูลจากการทดลองประกอบหินหล่นที่กำหนดได้ว่ามีหินดั้งเดิมในปริมาณมากน้อยแค่ไหนที่จะสามารถนำมาใช้ในการบูรณะกลับคืนสู่ที่ตั้งดั้งเดิมได้ ความถูกต้องและเหมาะสมของแบบบูรณะจึงมีพื้นฐานจากความถูกต้องและครบถ้วนของข้อมูลต่างๆที่กล่าวข้างต้นด้วย เมื่อได้ข้อมูลครบถ้วนที่จะใช้ในการตัดสินใจแล้วจึงมาพิจารณาต่อในเรื่องแนวความคิดในการอนุรักษ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเด็นของความแท้และการสื่อความหมายซึ่งถือเป็นประเด็นหลักอีกอย่างหนึ่งในงานวิจัยนี้ จึงจะนำไปขยายความโดยเฉพาะในหัวข้อถัดไป

ผลการดำเนินการที่ปราสาทประธาน ข้อมูลจากแบบสภาพหลังการขุดแต่งที่เห็นถึงปัญหาของการหลุดของอาคารส่วนบนที่จมลงในส่วนฐานของอาคาร มีหินดั้งเดิมในปริมาณไม่น้อยที่ถูกนำหนักของอาคารส่วนบนที่กดทับลงมาจนบดละเอียด แม้ส่วนยอดของอาคารจะมีประวัติว่าเป็นการพังลงมาจากการกระทำของมนุษย์ แต่ปัญหาทางด้านโครงสร้างของอาคารก็เป็นปัจจัยสำคัญที่จะต้องแก้ไขด้วย จึงได้มีการออกแบบเสริมโครงสร้างคอนกรีตเสริมเหล็กเป็นฐานรากแผ่รับน้ำหนักของอาคารไว้ทั้งหมด เพื่อให้การรับถ่ายแรงต่างๆที่เท่าๆกัน

ทั้งหมด แต่ไม่ได้มีการเจาะตรวจสอบคุณสมบัติการรับน้ำหนักของดินเนื่องจากเห็นว่าส่วนฐานศิลาแลงด้านล่างนั้นยังอยู่ในแนวระดับที่ไม่มีอาคารทรุดแต่อย่างใด การทรุดตัวมีสาเหตุสำคัญมาจากการที่ภายในของฐานศิลาแลงขนาดใหญ่ที่รับน้ำหนักทั้งหมดของอาคารหินทรายส่วนบนนั้นเป็นทรายบดอัดแน่นทั้งหมดศิลาแลงที่เห็นอยู่ภายนอกนี้ทำหน้าที่เป็นเพียงกำแพงกันดินไม่ได้ทำหน้าที่รับน้ำหนักของอาคาร ในแบบบูรณะจึงได้เปลี่ยนแปลงจากทรายบดอัดเดิมแทนที่ด้วยศิลาแลงที่ก่อยึดกันด้วยปูนขาวหมักเพื่อทำหน้าที่รับน้ำหนักจากอาคารในส่วนบนทั้งหมด¹¹

แบบบูรณะจะต้องเป็นตัวกำหนดว่าจะต้องดำเนินการอะไรแค่ไหน บูรณะโดยใช้ของเดิมได้แค่ไหน หินเดิมที่อยู่ในที่มีแคไหน หินจากการทดลองประกอบที่นำกลับมาใส่ที่เดิมได้มีแคไหน และจำเป็นจะต้องใช้หินใหม่เข้ามาซ่อมเสริมตรงส่วนไหนในปริมาณแคไหน จากแบบเราจะสามารถพิจารณาได้ว่า ปริมาณของหินใหม่ที่ต้องใช้จะทำให้การบูรณะมีความเหมาะสมหรือไม่ แต่ในเมื่อไม่สามารถดำเนินการได้ดังที่กล่าวมานี้ จึงมักจะขึ้นอยู่กับความคิดเห็นในภาคสนาม หลายกรณีที่ได้พยายามลดปัญหานี้ด้วยการมอบหมายให้ผู้รับจ้างจัดทำ shop drawing แบบบูรณะขึ้น แต่ก็ไม่ได้มีการพิจารณาอย่างถี่ถ้วนหรือมีการกำกับดูแลให้ใช้แบบเป็นตัวควบคุมการดำเนินการ จึงมักเกิดปัญหาการต่อเติมรูปทรงของโบราณสถานเกินความจำเป็น หรือมีอะไรมากเกินไปจนไม่สามารถสื่อความหมายได้ตามที่ต้องการ

กรณีของปราสาทสติกก็อกกรม การตัดสินใจในการบูรณะให้สมบูรณ์ครบรูปแบบมาจากข้อมูลที่ได้ในแบบวิเคราะห์ ที่มาจากผลการทดลองประกอบหินหล่นซึ่งมีข้อมูลของหินครบทุกชิ้น มีข้อมูลครบทุกองค์ประกอบของโบราณสถาน แต่โดยที่เมื่อ ตรวจสอบข้อมูลจากการทดลองประกอบหินจริงๆ แล้วก็จะพบว่ายังเป็นการทดลองประกอบที่ยังได้ข้อมูลไม่ครบทั้งหมด ดังนั้นแบบบูรณะที่ได้จัดทำขึ้นตามข้อมูลเดิมในเบื้องต้นที่รู้ว่ามีหินเดิมอยู่ในปริมาณหนึ่งที่จะต้องนำกลับคืนสู่ที่ เมื่อนำมาสู่ขั้นตอนของการทำ shop drawing เพื่อระบุจำนวนและขนาดหินใหม่ที่จะต้องส่งมาใช้ในการบูรณะจึงมีข้อมูลที่แตกต่างไปจากเดิม เนื่องจากในเวลาระหว่างนั้นช่างคัดเลือกหินยังได้พบหินดั้งเดิมเพิ่มเติมขึ้นอีกด้วย แบบบูรณะจึงต้องมีการเปลี่ยนแปลงตามแบบวิเคราะห์ไปด้วย

อย่างไรก็ตามแม้จะมีการเปลี่ยนแปลงของข้อมูลที่ทำให้แบบหลังการบูรณะ ซึ่งทำขึ้นภายหลังมีความแตกต่างไปจากแบบบูรณะบ้าง แต่ก็ถือว่ามีประโยชน์อย่างยิ่งในการกำกับในการดำเนินการบูรณะเป็นไปตามรูปแบบและปริมาณที่ต้องการ ต่างจากการดำเนินการที่มักจะเป็นมาในอดีตที่แบบบูรณะไม่ได้แสดงปริมาณแรงงานอย่างชัดเจนเป็นเพียงการสร้างกรอบการดำเนินการด้วยเส้นประตามแบบวิเคราะห์ที่กำหนดให้ดำเนินการทดลองประกอบหินหล่นเพื่อหาหินดั้งเดิมมาเติมเต็มในกรอบเส้นประนี้ให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ ในทางปฏิบัติผลงานที่ได้รับจึงขึ้นอยู่กับความสามารถและความตั้งใจของผู้รับจ้างว่าจะมีมากน้อยเพียงใด หากไม่ต้องการนำหินเดิมกลับคืนสู่ที่ในจำนวนมากนักก็เพียงอ้างว่าทดลองประกอบแล้วแต่ไม่สามารถหาที่ตั้งดั้งเดิมของหินที่กองเหลืออยู่นั้นได้ หรือในกรณีที่มีการนำเอาหินเก่ามาใช้ในการบูรณะได้ก็อาจไม่มั่นใจได้ว่าเป็นการบูรณะที่ถูกต้องหรือไม่ ทั้งนี้จะสังเกตได้อย่างชัดเจนจากการสอปูนระหว่างผิวสัมผัสของหินแต่ละก้อน ที่ไม่ควรจะเกิดขึ้นในเทคนิคการก่อสร้างของปราสาทหิน

¹¹ รูป 3-30 บทที่ 3.

ขั้นตอนที่ 8 การถอดรื้อหิน

ในขั้นตอนนี้ถือได้ว่าผู้ปฏิบัติการได้รับการถ่ายทอดความรู้และประสบการณ์ภาคสนามมาจากการดำเนินการในอดีตตั้งแต่เมื่อครั้งที่ ดร. สัตยชัย หมายมั่นกำกับดูแลอยู่ได้เป็นอย่างดี ทั้งวิธีการทำงานในการกำหนดรหัสหินหรือในแต่ละชั้นที่เริ่มต้นให้รหัสตามชั้น ชั้นที่ 1 สำหรับหินที่เหลืออยู่ในพื้นที่อยู่ในชั้นบนสุดซึ่งเป็นชั้นแรกที่จะดำเนินการรื้อออก เขียนลูกศรแสดงทิศทางตามที่เคยเป็นอยู่อย่างชัดเจนที่ด้านบนของหินในส่วนที่จะมีหินก้อนอื่นมาวางทับปิดไว้เมื่อดำเนินการบูรณะ ไม่มีการเขียนรหัสที่ด้านข้างของหินที่จะมองเห็นได้เมื่อการบูรณะเสร็จสิ้นโดยเด็ดขาด มีการบันทึกภาพถ่ายประกอบอย่างครบถ้วนเพื่อใช้เป็นหลักฐานในการตรวจสอบการให้หมายเลขหินในแต่ละชั้น เมื่อให้รหัสและบันทึกภาพถ่ายอย่างครบถ้วนก็เริ่มถอดรื้อออกไปจัดเรียงเตรียมไว้สำหรับทดลองประกอบที่พื้นดินร่วมกับหินหล่นดั้งเดิมที่ทดลองประกอบแล้วตามแบบ และหินใหม่ที่สั่งตัดมาใส่แทนที่ส่วนที่เสื่อมสภาพหรือขาดหายไป สิ่งที่ยังเป็นปัญหาอยู่ได้แก่ความระมัดระวังในการเคลื่อนย้ายหิน ซึ่งได้สร้างความเสียหายให้เกิดขึ้นกับหินเดิม ทั้งจากการกระทบกระแทกของหินขณะเคลื่อนย้าย และการใช้เครื่องมือเหล็กงัดหินให้เคลื่อนออกจากที่ เกิดเป็นรอยแผลสีกร่อนบนหิน หรือรุนแรงจนถึงขั้นแตกหักทั้งก้อน

ขั้นตอนที่ 9 การเตรียมฐานราก หรือโครงสร้างอื่นๆ

จากความจำเป็นในเรื่องการเสริมโครงสร้างในส่วนฐานราก และฐานอาคารจากข้อต่อของระบบโครงสร้างดั้งเดิมของสถาปัตยกรรมขอมดั้งที่ได้กล่าวถึงมาแล้ว จะเห็นว่าการดำเนินการที่ปราสาทสติกก้อภรณ์นี้ก็เป็นการศึกษาพัฒนาการทางโครงสร้างต่อเนื่องมาจากการดำเนินการในอดีตด้วย เช่น การบูรณะที่ปราสาทเมืองต่ำ ตามที่ได้บันทึกไว้ในหนังสือเรื่องการศึกษาเปรียบเทียบการบูรณะโบราณสถานอนัสติโลซิส ได้กล่าวถึงการดำเนินการที่อาคารโคปุระตะวันออกชั้นนอกซึ่งเป็นการบูรณะในลำดับแรก ในแง่ของการเสริมโครงสร้างซึ่งเป็นโครงสร้างคอนกรีตเสริมเหล็กจึงยังคงมีการใช้โครงสร้างและปูนซีเมนต์เป็นจำนวนมาก ในขณะที่ในการดำเนินการที่โคปุระหลังอื่นๆที่เหลือ และในส่วนอื่นของปราสาท ได้มีการเปลี่ยนแปลงในส่วนของฐานรากใหม่ที่เสริมเข้าไปนี้ โดยทำให้มีขนาดเล็กลงจนถึงให้เล็กที่สุดเท่าที่เพียงพอตามความจำเป็นจริงๆของการรับน้ำหนัก และยังคงมีการใช้ Bitumen เป็นฉนวนกันระหว่างส่วนที่เป็นคอนกรีตเสริมเหล็ก และส่วนหินดั้งเดิมของโบราณสถานเพื่อป้องกันผลกระทบที่อาจเกิดขึ้นจากการใช้ปูนซีเมนต์ พอมาถึงที่ปราสาทสติกก้อภรณ์นี้ได้ปรับมาสู่การปูด้วยแผ่นยางกันซึมเพื่อความสะอาดมากขึ้นในการทำงาน จึงถือว่าเป็นหนึ่งในพัฒนาการในเรื่องการเสริมความมั่นคงแข็งแรงในรูปแบบของอนัสติโลซิสด้วยเช่นเดียวกัน สำหรับการใส่คอนกรีตปูนขาวหมักหรือการก่อศิลาแลงและเศษหินต่างๆที่ยึดตัวกันด้วยปูนขาวหมักเพื่อรับน้ำหนักของผนังอาคารและส่วนยอดทั้งหมดแทนที่จะเป็นทรายบดอัดตามเทคนิคดั้งเดิมนั้น ได้นำแบบอย่างมาจากการดำเนินการที่ปราสาทพนมวันที่ใช้เทคนิคนี้เป็นการครั้งแรก เหตุผลที่สำคัญของการใช้ปูนขาวหมักได้แก่การหลีกเลี่ยงการใช้ปูนซีเมนต์ให้เหลือน้อยที่สุด อันเป็นเหตุผลเดียวกันกับการที่ต้องมีฉนวนกันระหว่างปูนซีเมนต์ที่ฐานรากและวัสดุดั้งเดิมของโบราณสถาน

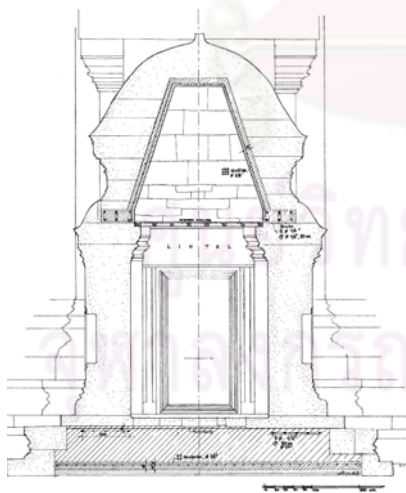

รูป 4-27 การเสริมโครงสร้างฐานรากที่ปราสาทเมืองต่ำ

รูป 4-28 การเสริมโครงสร้างหลังคาที่ปราสาทพิมาย

การลดลงของการใช้ปูนซีเมนต์นี้ยังสัมพันธ์กับความพยายามที่จะลดการใช้โครงสร้างคอนกรีตเสริมเหล็กในส่วนบนของอาคารด้วย เช่นการใส่โครงสร้างหลังคา หรือการเสริมคานคอนกรีตเป็นชั้นๆ ในส่วนยอดอาคาร การดำเนินการเสริมโครงสร้างในส่วนบนนี้มีเหตุผลสำคัญอยู่สองประการ ประการแรกเป็นการเสริมโครงสร้างเพื่อความมั่นใจในเสถียรภาพ ที่ไม่ต้องการให้โบราณสถานพังทลายลงมาอีก อีกประการหนึ่งมาจากในกรณีที่ไม่สามารถหาหินดั้งเดิมได้อย่างครบถ้วน และไม่ต้องการที่จะต่อเติมหินใหม่เข้าไปให้มากขึ้น แต่เพื่อให้หินดั้งเดิมในส่วนบนนั้นคงตั้งอยู่ได้ จึงต้องอาศัยโครงสร้างที่ได้รับการออกแบบเป็นพิเศษเพื่อรองรับหินก้อนนั้น ที่แม้จะดูแล้วไม่งดงาม แต่ก็ถือว่าเป็นสิ่งจำเป็นของโครงสร้างในแนวคิดของ ดร. สัณชัย หมายมั่น ดังตัวอย่างของการเสริมโครงสร้างคอนกรีตเสริมเหล็กที่หลังคาของปราสาทพนมรุ้ง ที่โดยปกติจะมีฝ้าเพดานไม้ทำหน้าที่ปิดช่องโครงสร้างคอนกรีตนี้ไว้ได้ แต่ ดร. สัณชัย ก็พอใจที่จะเปิดให้เห็นไว้เช่นนั้น ด้วยเป็นสิ่งจำเป็นของการบูรณะเช่นกัน

รูป 4-29 แบบการเสริมโครงสร้างที่ปราสาทพนมรุ้ง

รูป 4-30 การเสริมโครงสร้างรับหินส่วนยอดที่ปราสาทนารายณ์เจงเวง

แต่ก็เป็นที่น่าสังเกตว่าในการเสริมโครงสร้างด้วยคอนกรีตเสริมเหล็กในปริมาณมากโดยไม่ได้ทำคานวางกันระหว่างปูนซีเมนต์และหินทรายดั้งเดิมที่ปราสาทพนมรุ้งนั้น เราจะเห็นคราบหินปูนเกิดขึ้นบนผิวหินทรายจำนวนมากเฉพาะในบางจุด เช่นที่บันไดใหญ่ด้านหน้าปราสาท และโคปุระตะวันออก ในขณะที่ไม่พบผลกระทบ

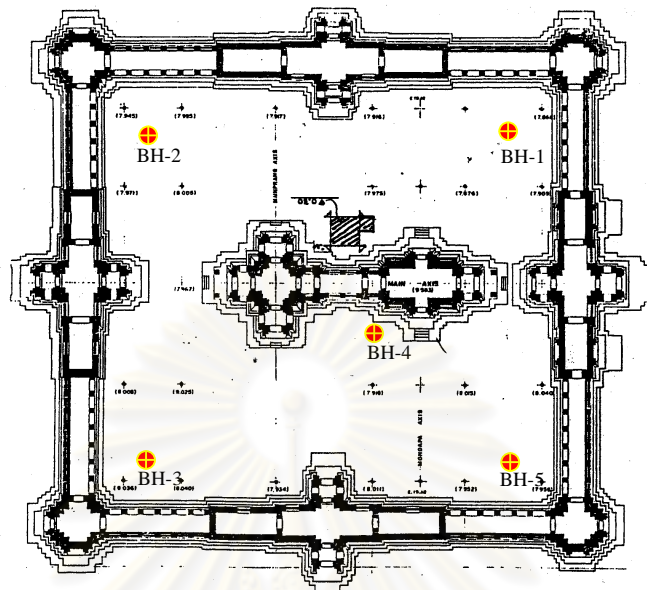
ต่อปราสาทประธานที่มีโครงสร้างไม่น้อยกว่า คุณกิกจา อยูโพธิ์ สถาปนิกผู้มีส่วนร่วมในการทำงานที่ปราสาทพนมรุ้งได้ให้ข้อมูลและความคิดเห็นว่า ประเด็นสำคัญของปัญหาผลกระทบจากปูนซีเมนต์น่าจะอยู่ที่ส่วนผสมของปูนที่ใช้ โดย ดร.สัตยชัย จะให้ความสำคัญในเรื่องนี้มากโดยท่านจะมาตรวจสอบการทำงานอย่างใกล้ชิดในทุกขั้นตอน ไม่ว่าจะเป็นการผูกเหล็ก ตลอดจนการผสมปูน ซึ่งถ้าไม่ได้ตามที่กำหนดก็จะไม่ให้ใช้ แต่ก็มีพื้นที่บางส่วนที่ช่างผู้ปฏิบัติงานดำเนินการไปโดยไม่รอการตรวจสอบ ซึ่งบังเอิญสอดคล้องกับพื้นที่ที่มีปัญหา และเพื่อแก้ปัญหาไม่ให้เกิดขึ้นอีกการทำฉนวนกันดังที่ทำอยู่ในปัจจุบันก็น่าจะตัดความกังวลในเรื่องนี้ได้

ในการพิจารณาข้อมูลเพื่อการบูรณะในส่วนยอดอาคาร จากข้อเท็จจริงที่ปรากฏว่าในสถาปัตยกรรมขอมใช้เฉพาะลักษณะโครงสร้างในแบบก่อยื่น หรือที่เรียกว่า corbelled arch หรือ vault เท่านั้น อาจกล่าวได้ว่าเป็นอีกหนึ่งในข้อด้อยทางโครงสร้าง แต่ก็คงจะไม่จำเป็นที่จะนำไปเปรียบเทียบกับการใช้ true arch ที่มี key stone อยู่ตรงกลางอย่างที่มีใช้ในศิลปะโรมันมาก่อนยุคทองของเมืองพระนครเป็นพันปี โดยบอกว่าเป็นความด้าหลัง เพราะต้องไม่ลืมว่าในศิลปะกรีกก็ไม่มีการใช้ true arch เช่นเดียวกัน การใช้โครงโค้งแบบก่อยื่นในสถาปัตยกรรมขอมเป็นการสืบทอดมาจากการก่อสร้างอาคารด้วยหินที่ได้รับอิทธิพลในแบบอินเดีย¹² ไม่ใช่ในแบบของจีนซึ่งมีการใช้โครงสร้างแบบ true arch ในการก่อสร้าง และอาจจะเป็นต้นแบบส่งอิทธิพลมายังศิลปะพุกาม ในขณะที่โครงสร้างแบบก่อยื่นสำหรับอาคารที่ก่อด้วยหินไม่สามารถนำมาใช้ในอาคารที่มีช่องเสากว้างมากๆได้ ในสถาปัตยกรรมขอมจึงใช้โครงสร้างไม้แทน ซึ่งการก่อสร้างด้วยไม้นั้นน่าจะเป็นความเชี่ยวชาญของช่างเขมรซึ่งมีหลักฐานทางโบราณคดีเกี่ยวกับการก่อสร้างด้วยไม้ตามที่บันทึกของ โกรสลีย์เยร์ ได้ระบุไว้ แต่ไม่ว่าจะมีข้อด้อยอย่างไรหากการก่อเรียงอยู่ในสภาพสมดุล กล่าวคือมีการถ่วงน้ำหนักที่เฉลี่ยลงมายังพื้นที่ที่รองรับอย่างทั่วถึงเท่าๆกัน ปราสาทหินก็อาจมีความมั่นคงแข็งแรงไปได้อีกเป็นระยะเวลายาวนาน ดังนั้นการฟื้นฟูให้โบราณสถานกลับมา มีรูปทรงที่ครบถ้วนสมบูรณ์ ได้ระดับที่สมดุลก็จะช่วยให้มีความมั่นคงแข็งแรงตามคุณลักษณะของโครงสร้างดั้งเดิมได้ดีโดยไม่ต้องเสริมโครงสร้างสมัยใหม่อื่นๆเพิ่มเติม

ในกระบวนการทางด้านการเสริมความมั่นคงนี้หากจะเปรียบเทียบกับการดำเนินการล่าสุดที่ปราสาทพนมวันจะเห็นว่า ในกรณีของการตรวจสอบข้อมูลทางด้านวิศวกรรมเพื่อเตรียมการสำหรับการนำหินส่วนยอดปราสาทขึ้นไปติดตั้งที่เดิมให้สมบูรณ์นั้นจะมีการเจาะทดสอบดินเพื่อหาความสามารถรับน้ำหนักของดินโดยพลอดภัย ทดสอบคุณสมบัติทางวิศวกรรมของวัสดุ ทดสอบกำลังอัดของหินที่ใช้ในการก่อสร้างได้แก่ หินทรายสีขาว หินทรายสีแดง ศิลาแลง สำรวจลักษณะฐานรากเดิมของปรางค์ประธาน และสำรวจค่าการทรุดตัวของปราสาทพนมวันทุกอาคาร นอกจากนี้ยังทำการวิเคราะห์การจัดวางหิน เริ่มจากหินส่วนที่วางบนหินชั้นบนสุดของอาคารที่ได้บูรณะไว้ก่อนหน้านี้แล้วไปจนถึงบัวยอด ซึ่งจะใช้รูปแบบทางสถาปัตยกรรม เป็นตัวกำหนดวงรอบนอกของหินและรูปทรงของปราสาท และมีรูปแบบทางวิศวกรรม เป็นตัวกำหนดการจัดวางของหิน ลักษณะขอบวงในของหินแต่ละชั้น ซึ่งจะเห็นได้ว่าเป็นการประสานงานกันข้ามสายวิชาชีพในการร่วมกันบูรณะโบราณสถาน ถือเป็นตัวอย่างที่น่าจะนำมาเป็นแบบอย่างต่อไป

¹² โกรสลีย์เยร์ ให้ข้อสันนิษฐานว่า หลังคาเป็นแบบอุโมงค์โค้งสั้นหรือค่อม corbelled vault เป็นอิทธิพลแบบคุปตะหรือหลังคุปตะ ควรมีอายุก่อนสมัยพมมาของเจนละ

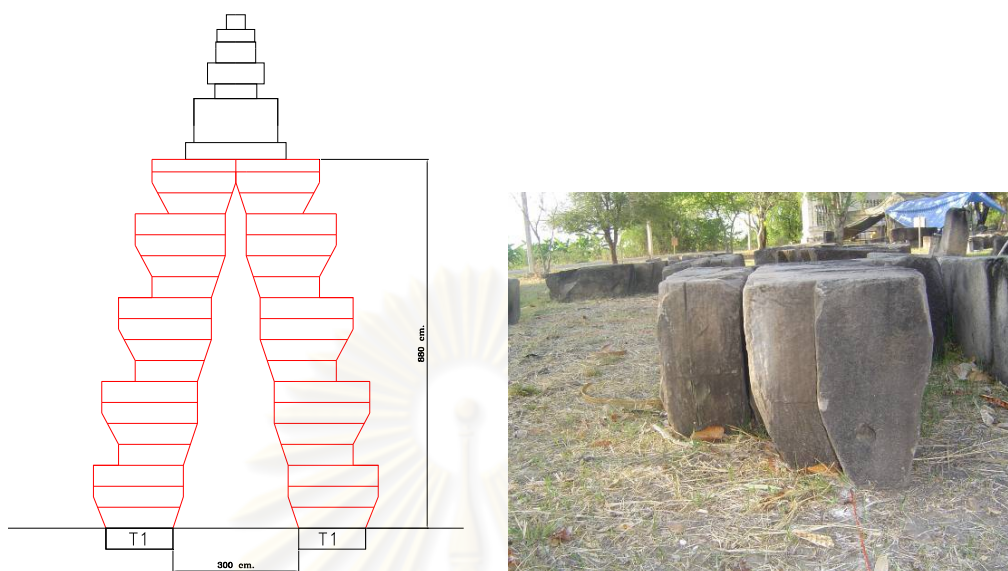

รูป 4-31 ตำแหน่งการเจาะสำรวจการรับน้ำหนักของดินที่ปราสาทพนมวัน

รูป 4-32 การตรวจสอบคุณสมบัติของวัสดุ

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

รูป 4-33 และ 4-34 การกำหนดรูปแบบการซ้อนชั้นของยอดปราสาทจากข้อมูลประกอบทางด้านวิศวกรรมที่ ปราสาทพนมวัน

ขั้นตอนที่ 10 การทำ shop drawing การซ่อมแซมหิน และการหาหินใหม่ทดแทน

หินดั้งเดิมของโบราณสถานที่มีการเสื่อมสภาพหรือแตกหักเสียหาย จะได้มีการตรวจสอบพิจารณาว่าการเสื่อมสภาพและความเสียหายของแต่ละก้อนนั้นอยู่ในระดับใด มีการแยกประเภทว่าส่วนใดยังคงนำมาใช้ในการบูรณะได้หรือไม่ และจะต้องมีการดำเนินการอย่างไรหรือไม่ โดยอาจจำแนกออกได้เป็น 3 ประเภท ได้แก่

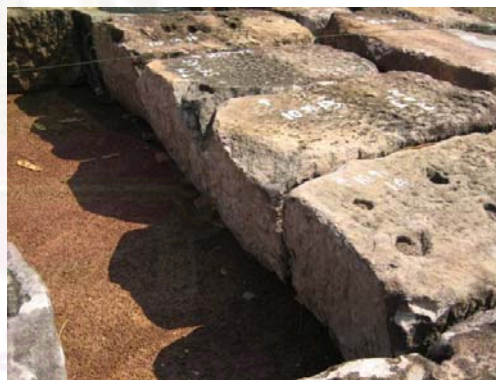
1. หินที่มีความเสียหายเล็กน้อย แม้จะมีรูปทรงที่ไม่สมบูรณ์ แต่ผิวสัมผัสความต่อเนื่องกับก้อนที่อยู่ข้างเคียงยังมีสภาพดี และมีลักษณะที่น่าจะยังมีความแกร่งรับน้ำหนักได้
2. หินที่มีความเสียหายมาก มีการความแตกร้าวหรือแยกออกเป็นส่วนๆ หรือมีส่วนที่เหลื่อมอยู่ไม่มากกว่าครึ่งหนึ่งของลักษณะก้อนดั้งเดิม แต่พิจารณาแล้วว่าหากมีการซ่อมแซมก็สามารถนำมาใช้ในการรับน้ำหนักได้ต่อไป
3. หินที่มีการเสื่อมสภาพจนไม่สามารถนำมาใช้รับน้ำหนักได้อีกต่อไป หรือไม่เหลือผิวสัมผัสซึ่งเป็นประโยชน์ในการก่อเรียงในแบบดั้งเดิมต่อไปได้

ในการดำเนินการที่ปราสาทสติกก็อกกรมได้นำผลการพิจารณาจำแนกหินตามศักยภาพการนำมาใช้งานนี้มาใช้เป็นข้อมูลในการทำ shop drawing โดยหินประเภทแรกก็จะให้นำมาใช้ต่อไปได้เช่นเดียวกันกับหินดั้งเดิมที่มีสภาพดีโดยทั่วไป ในขณะที่หินในประเภทที่สองจะกำหนดให้ทำการซ่อมต่อหิน ก้อนที่อยู่ครบแต่แตกออกจากกันก็ให้ซ่อมโดยใช้กาววิทยาศาสตร์ (epoxy) หรือในกรณีที่เป็นก้อนที่มีขนาดใหญ่ก็จะต้องดำเนินการเจาะหินแล้วยึดด้วยเดือยเหล็กไรสนิมเข้ามาเป็นตัวช่วย วิธีการนี้ได้มีการนำมาใช้ตั้งแต่การดำเนินการบูรณะที่ปราสาทเมมืองต่ำแล้ว แต่ในปัจจุบันได้ให้เพิ่มผงหินผสมไปกับกาววิทยาศาสตร์ในการเชื่อมต่อด้วยเพื่อลดความแกร่งของส่วนกาวที่มีมากเกินไปกว่าความแกร่งของหิน ให้มาใกล้เคียงและเป็นเนื้อเดียวกับหินมากขึ้น อีกทั้งยังช่วยให้สีของกาวที่อาจจะมองเห็นได้มีความกลมกลืนกันโดยภาพรวม ในก้อนที่มีส่วนที่ขาดหายไปมากและจำเป็นจะต้องรับ

น้ำหนักจากหินที่อยู่ชั้นบนขึ้นไป หรือมีลักษณะทางศิลปกรรมที่มีความสำคัญต่อความสมบูรณ์หรือการสื่อความหมายโดยภาพรวมของโบราณสถาน ก็กำหนดให้ซ่อมต่อด้วยหินใหม่ให้ก่อนนั้นมีลักษณะที่สมบูรณ์ด้วย

ส่วนหินในจำพวกสุดท้ายได้พิจารณาแล้วว่าไม่สมควรที่จะนำมาใช้ในการบูรณะได้อีกต่อไป จึงกำหนดให้สิ่งตัดหินใหม่มาทดแทนในขนาดที่เท่ากับก้อนเดิมในกรณีที่ยังมีข้อมูลของขนาดดั้งเดิมอย่างชัดเจน หรือกำหนดขนาดหินได้จากความจำเป็นในการเสริมส่วนที่ขาดหายไปให้สมบูรณ์ ในส่วนที่ไม่พบหลักฐานของหินดั้งเดิมเบื้องต้นก็ได้ดูร่องรอยบ่หินของหินดั้งเดิมที่อยู่ในบริเวณใกล้เคียงที่ติดกับบริเวณที่ขาดหายไปทั้งหินที่อยู่ชั้นเดียวกัน หินที่อยู่ชั้นก่อนหน้า และหินที่อยู่ชั้นถัดไป ความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันของหินในชั้นที่อยู่ติดกัน 3 ชั้นเช่นนี้เองที่ได้นำมาเป็นตัวกำหนดการทดลองเรียงหินก่อนนำกลับขึ้นไปในที่จริงในลำดับขั้นตอนต่อไป

การทำ shop drawing คือผลจากการที่นำเอาหินหรือจากโบราณสถานที่ยังอยู่ในที่เดิมมาจัดเรียงบนพื้นแยกทีละชั้น โดยตีเป็นผังกริดอ้างอิงอย่างชัดเจนเช่นเดียวกับผังควบคุม แล้วนำหินที่ได้จากการทดลองประกอบหินหล่นมาแทรกบรรจุในจุดที่วิเคราะห์ได้ ทำการบันทึกเป็นผังเบื้องต้นไว้ จากนั้นก็ระบุส่วนหินดั้งเดิมที่มีความจำเป็นต้องมีการซ่อมแซมหรือซ่อมต่อ และเติมเต็มด้วยหินใหม่โดยในส่วนนี้เป็นการออกแบบจากข้อมูลเบื้องต้นของร่องรอยขนาดหินที่ขาดหายไปนั้นที่พอจะหาได้จากหินที่อยู่แวดล้อมก่อนเป็นอันดับแรก ส่วนที่ไม่พบข้อมูลได้กำหนดจากระบบวิธีการจัดเรียงและขนาดของหินที่อยู่ชั้นเดียวกันนั้น และยึดหลักความมั่นคงแข็งแรงของโครงสร้างอาคารเป็นสำคัญด้วย

รูป 4-35 และ 4-36 รูปหินหรือและหินจากการทดลองประกอบ

การคัดหาหินเดิมมาใช้ในการทดลองประกอบหิน ให้สังเกตความเอียงของผนังให้มีลักษณะเดียวกับหินหรือ เช่นในกรณีนี้หินทดลองประกอบมีความเอียงไม่ได้ฉากอย่างหินหรือ จึงเชื่อได้ว่าไม่ใช่หินของชั้นนี้แต่อาจจะเป็นของชั้นบนขึ้นไป

รูป 4-37 ถึง 4-39 ในการทำผังหินให้เก็บข้อมูลร่องรอย ตำแหน่งเหล็กยึด และข้อมูลอื่นๆ เป็นข้อมูลทางวิชาการด้วย

รูป 4-40 และ 4-41 ร่องรอยที่ด้านบนของหิน ที่ควรมีการบันทึกรายละเอียด

รูป 4-42 ในการทดลองประกอบหินจะต้องไม่มีการสกัดหินเดิมอย่างกรณีที่เห็นในภาพ ได้พบเมื่อมีคำสั่งให้คลี่หินที่ทดลองประกอบ แล้วลงมาเพื่อทำ shop drawing การสกัดหินจะเป็นการปิดทางที่หินก้อนนั้นๆจะกลับไปสู่ที่ตั้งเดิมได้ ส่วนที่ไม่สามารถหาหินเดิมได้ให้สั่งตัดหินใหม่ตามแบบเท่านั้น

ในการหาหินใหม่ทดแทน ผู้รับจ้างได้สั่งตัดหินตามขนาดที่กำหนดไว้ใน shop drawing โดยได้เพื่อให้มีขนาดใหญ่กว่าแบบที่กำหนดเพื่อการปรับแต่งได้ หรือป้องกันความผิดพลาดที่อาจเกิดขึ้นได้ โดยหินใหม่ที่นำมาใช้นี้มีเกณฑ์การตัดสินใจเลือกจากสีและผิวหินเป็นหลัก หินใหม่ที่เลือกใช้จะต้องเป็นสีเดียวกันกับเนื้อหินดั้งเดิมของโบราณสถานไม่ใช่สีผิวภายนอกในปัจจุบันที่ไม่ได้ทำความสะอาด ซึ่งในกรณีของปราสาทประธานนี้เป็นหินทรายสีขาวโดยส่วนใหญ่ ในขณะที่หากเปรียบเทียบกับการดำเนินการที่โคปุระตะวันออกชั้นใน จะมีความแตกต่างกันตรงที่ในอาคารหลังนี้จะมีการใช้หินทรายหลายสีปะปนกัน ทั้งหินทรายสีเหลือง สีขาว และสีชมพู การตัดสินใจในการบูรณะได้เลือกใช้หินใหม่สีเหลืองเนื่องจากตรวจสอบแล้วว่ามีปริมาณมากที่สุด ผลที่ได้รับหลังการบูรณะจึงกลายเป็นว่าอาคารหลังนี้โดยภาพรวมคืออาคารสีเหลือง ไม่ใช่อาคารที่ใช้หินผสมกัน 3 สี ต่อมาจึงได้กำหนดเป็นหลักการให้กำหนดสีของหินใหม่จากการเทียบเคียงใช้สีเดียวกันกับหินเดิมที่อยู่โดยรอบนั้น นอกจากนี้เรื่องสีและเนื้อหินที่เป็นการสังเกตด้วยสายตาในการวิเคราะห์เรื่องที่เกี่ยวข้องกับการใช้วัสดุนี้ยังไม่มี การดำเนินการใดๆที่เป็นกระบวนการทางวิทยาศาสตร์ แม้จะมีการเก็บข้อมูลตัวอย่างหินไปศึกษาโดยนักวิทยาศาสตร์ของกรมศิลปากร แต่ก็ไม่มีผลการศึกษาใดนำมาสู่การตัดสินใจในการบูรณะ

จากการที่ผู้วิจัยได้เข้าร่วมการประชุมวิชาการในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์หินในระดับระหว่างประเทศ ได้แก่ 11th International Congress on Deterioration and Conservation of Stone (Stone 2008) เป็นการประชุมทางวิชาการที่เกี่ยวกับการอนุรักษ์หินที่จัดขึ้นในวาระ 4 ปีครั้ง ซึ่งครั้งนี้จัดที่เมืองโตรุน ประเทศโปแลนด์ ในปี 2551 ก็มีผู้ซักถามถึงเรื่องที่เกี่ยวข้องกับหลักเกณฑ์และวิธีการในการคัดเลือกหินใหม่ที่จะนำมาใช้ในการบูรณะ และการร่วมมือประสานงานกับวิชาชีพอื่นๆที่เกี่ยวข้อง เช่น นักธรณีวิทยาและนักเคมี ซึ่งจะเห็นได้ว่านักวิชาการในระดับโลกเห็นว่าข้อมูลจากสาขาวิชาซีพีเหล่านี้มีความสำคัญมาก และการทำงานในประเทศไทยยังขาดอยู่ ความสนใจในระดับโลกยังได้ให้ความสำคัญเป็นพิเศษกับข้อมูลในเรื่องแหล่งกำเนิด ที่มาของวัสดุที่นำมาใช้ในการก่อสร้างโบราณสถานด้วย ถือได้ว่าเป็นข้อมูลทางวิชาการอีกเรื่องหนึ่งที่เป็นส่วนประกอบของคุณค่าและความหมายแห่งความตั้งใจในการสรรค์สร้างของคนในอดีต

จากการสำรวจพื้นที่โดยรอบในบริเวณอำเภอตาพระยา พบว่ามีแหล่งตัดหินโบราณที่สันนิษฐานได้ว่า อาจจะเป็นแหล่งตัดหินที่นำมาใช้ในการก่อสร้างปราสาทสติกก๊กกรม จากระยะทางที่ถือว่าเป็นแหล่งหินที่อยู่ใกล้ที่สุด และสีของหินที่มีความใกล้เคียงแต่ก็ยังไม่มีการตรวจสอบที่แน่ชัดแต่อย่างใด ที่น่าสนใจคือยังมีนักวิชาการตั้งสมมุติฐานต่อไปด้วยว่าอาจจะเป็นแหล่งตัดหินเดียวกันกับที่นำไปใช้ก่อสร้างปราสาทบันทายฉมาร์ในเขตราชอาณาจักรกัมพูชาด้วย ซึ่งเรื่องนี้สอดคล้องกับการสังเกตด้วยสายตาของผู้วิจัยที่เห็นว่าที่ปราสาทบันทายฉมาร์นั้นก็มีการใช้หินทรายสีขาว เหลือง และชมพู ปะปนกันเช่นเดียวกันกับที่ปราสาทสติกก๊กกรม เรื่องนี้จึงน่าจะได้มีการตรวจสอบทางวิทยาศาสตร์ให้แน่ชัดในลำดับต่อไป

และด้วยเหตุที่เราพิจารณาว่าแหล่งตัดหินก็ถือว่าเป็นโบราณสถานที่เป็นหลักฐานร่องรอยการทำงานของคนในอดีต คงไม่สามารถที่จะนำหินจากแหล่งเดิมนี้มาใช้ได้ ในการจัดหาหินใหม่จึงพิจารณาจากสถานที่ที่เป็นแหล่งผลิตหินทรายและศิลาแลงในปัจจุบันแทน ในส่วนของหินทราย ใช้หินจากแหล่งตัดที่อำเภอสีคิ้ว จังหวัดนครราชสีมา เป็นแหล่งที่ตัดหินขึ้นมาใช้มาแล้ว 4 ปี สำหรับนำมาใช้ในการบูรณะปราสาทสติกก๊กกรมโดยเฉพาะ ซึ่งจากหินที่อยู่ในชั้นต่างๆในบริเวณเดียวกันนั้น จะมีทั้งสีขาว สีเหลือง และสีชมพู การที่เป็นแหล่งที่ตัดมาใช้สำหรับการบูรณะโดยเฉพาะสามารถทำให้สั่งตัดได้ตามขนาดที่ต้องการสอดคล้องกับที่กำหนดใน shop drawing ต่างจากการดำเนินการบูรณะที่เมืองพระนครในราชอาณาจักรกัมพูชาที่เป็นการสั่งตัดหินทรายมาในขนาดใหญ่เท่ากันทั้งหมด แล้วจึงมาตัดย่อยให้เป็นขนาดต่างๆตามที่ต้องการในที่ การดำเนินการที่เราทำอยู่นี้ถือว่าประหยัดเวลาและแรงงานมากกว่าแต่ก็ต้องอยู่บนพื้นฐานของการวางแผนและการจัดการที่ดีด้วย ในขณะที่สำหรับศิลาแลงเป็นมีแหล่งวัสดุอยู่ที่ อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี ซึ่งได้รับทราบข้อมูลจากผู้ผลิตว่า ศิลาแลงจากแต่ละหลุมที่ขุดอาจจะมีผิวสัมผัส ความแกร่ง ซึ่งมาจากองค์ประกอบที่แตกต่างกัน จะต้องทำการคัดเลือกให้ดีจึงจะได้ของที่มีคุณภาพ ลักษณะที่ดีดังกล่าวคือ มีเนื้อละเอียด เห็นเป็นเม็ดแลงชัดเจน

ขั้นตอนที่ 11 การทดลองเรียงหิน

เป็นขั้นตอนที่กำหนดให้มีการทดลองเรียงหินที่ถ่อหรือออกมาทีละ 3 ชั้นก่อนที่จะนำกลับไปเรียงในที่ดั้งเดิมซึ่งมีการกล่าวถึงในพัฒนาการของขั้นตอนการทำงานของอนัสติโลซิสมาตั้งแต่ในยุคเริ่มต้นที่นำมาใช้กับปราสาทหินโดย อองรี มาร์ชาล ที่ปราสาทบันทายศรี เรื่อยมาจนถึงการทำงานที่ดูแลโดย ดร.สัญญาชัย หมายมั่น ก็ได้สืบทอดแนวทางในดำเนินการนี้มาโดยตลอด แต่ในทางปฏิบัติจากตัวอย่างในหลายโครงการในช่วงหลังนี้กลับ

ไม่ได้ระบุให้มีการดำเนินการอย่างเคร่งครัด จึงพบว่าช่างผู้เรียงหินมักจะนำเอาหินที่ถอดหรือออกมานั้น หลังจากที่จะประมาณโดยคร่าวๆว่าจะต้องมีการซ่อมแซมหรือหาหินใหม่มาเสริมในจุดใด ก็จะนำกลับไปก่อเรียงในที่จริงที่เดียวเลย เรียกว่าเป็นการทดลองประกอบในที่ และผลที่ได้รับก็คือในทุกกรณีจำเป็นจะต้องมีการปรับแก้ไขอีกหลายครั้งกว่าจะลงตัวได้ในลักษณะที่ต้องการ มีการเคลื่อนย้ายหินยกออกยกเข้าหลายครั้งเป็นเหตุให้เกิดการกระแทกสร้างความเสียหายกับหินดั้งเดิมเป็นอย่างมาก บางครั้งหากผู้ควบคุมงานไม่สังเกตพบก็อาจมีการปกปิดไม่แก้ไข หรือบางกรณีก็พบว่ามีการสกัดแต่งไปบนหินเก่าเพื่อแก้ไขการก่อเรียงที่ไม่ลงตัว ซึ่งถือว่าการสร้างความเสียหายอย่างร้ายแรง ในขั้นตอนนี้จึงจำเป็นต้องระลึกอยู่เสมอว่า เทคนิคการก่อเรียงหินของช่างผู้สร้างปราสาทหินไม่ได้ปรับระดับของหินทั้งหมดให้เรียบเป็นระดับเดียว การที่จะนำกลับมาเรียงให้ได้ตามระดับและรูปแบบดั้งเดิมจึงไม่ใช่เรื่องง่ายที่จะทำได้ในการก่อเรียงเพียงครั้งเดียว จึงเป็นเหตุผลที่จะต้องทดลองเรียงข้างล่างก่อน

ในการดำเนินการที่ปราสาทประธาน ปราสาทสด๊กก๊อกธมนี้ แม้จะเป็นงานที่พยายามแก้ไขความผิดพลาดที่เกิดขึ้นมาก่อนหน้าที่โคปุระตะวันออกชั้นนอก ที่เป็นการทดลองประกอบในที่จริง แนวทางในการแก้ไขเริ่มต้นจากการใช้แบบ shop drawing เป็นเครื่องมือในการควบคุมการทำงานให้เป็นไปในทิศทางที่สามารถควบคุมได้ แต่ก็ปรากฏว่าไม่ค่อยได้รับความร่วมมือที่ตื่นักจากช่างผู้ปฏิบัติงาน การทำแบบที่จะใช้ในการควบคุมการดำเนินงานจึงกลายเป็นเพียงการบันทึกข้อมูลตามที่ช่างผู้ปฏิบัติงานทำไป ถือเป็นสิ่งที่ไม่สามารถยินยอมได้ การดำเนินงานในช่วงแรกโดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนฐานอาคารจึงมีปัญหายุ่งยากอยู่เป็นระยะที่จะต้องหาทางแก้ไขเป็นเรื่อยๆไป เช่นการใช้ศิลาแลงใหม่มาก่อเรียงโดยไม่คำนึงถึงแบบอย่างที่มีให้เห็นเป็นตัวอย่างอยู่ เป็นการบูรณะที่ให้ความสำคัญกับการใช้วัสดุแบบดั้งเดิมและรูปทรงทางสถาปัตยกรรมเท่านั้น โดยเสียคุณค่าในเรื่องความแท้ของฝีมือช่างและเทคนิคการก่อสร้าง

รูป 4-43 ศิลาแลงของดั้งเดิมและการจัดเรียงอย่างดั้งเดิม

รูป 4-44 ศิลาแลงใหม่และการจัดเรียงที่ไม่คำนึงแบบอย่างของดั้งเดิม

รูป 4-45 การนำหินรีจากเรือธามาทดลองเรียงก่อนการนำกลับสู่ที่ตั้งเดิมและเสริมหินใหม่ในที่ตั้งจริง

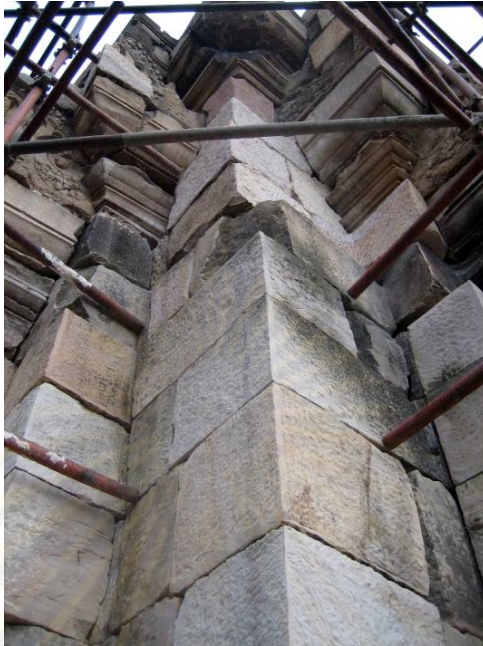

รูป 4-46 หินผนังส่วนมุมหลักของเรือธาคู

การทดลองประกอบหินก่อนที่จะนำกลับคืนสู่ที่ตั้งดั้งเดิมจึงได้มาเริ่มต้นอย่างจริงจังเมื่อการดำเนินการเข้าสู่สัญญาในปีที่สองแล้วซึ่งได้แก่ในส่วนของยอดอาคารทรงปราสาททั้งหมด สืบเนื่องจากการดำเนินการในส่วนเรือธาคูที่ทำต่อเนื่องมาจากส่วนฐานศิลาแลงก็มีปัญหาไม่น้อย ด้วยผนังหินที่ดูเหมือนว่าเป็นมุมจากนั้นในความเป็นจริงกลับไม่เป็นเช่นนั้น การเรียงให้เหมือนของเดิมที่ไม่ได้ก่อสร้างอย่างตรงไปตรงมาย่อมไม่ง่ายเหมือนการก่อสร้างใหม่ การทดลองเรียงหินในที่เพียงครั้งเดียวทำให้มีการเบี่ยงแนวแม้จะเป็นเพียงชั้นละ 1 นิ้วก็ทำให้แนวผนังเบี่ยงไปได้ ทำให้ต้องมีการถอดหรือทำใหม่ และต้องสกัดแต่งหินเพิ่มเพื่อเป็นการเกลี่ยแนวผนังให้ตรง โชคดีว่าส่วนที่ได้สกัดแต่งนั้นเป็นหินใหม่ที่นำเข้ามาเสริมจึงเป็นโอกาสให้มีการปรับแก้ไขได้ ไม่ได้ใช้วิธีที่ช่างผู้ชำนาญการของกรมศิลปากรท่านหนึ่งเคยบัญญัติไว้สำหรับการทำงานนอกหลักการของ ดร.สัญญาชัย ว่า “ยาวตัดสั้นต่อ ไม่พอซื้อ”¹³ คือตรงไหนเห็นว่าหินยาวไปก็ให้ตัดออก ถ้าสั้นไปก็หามาต่อ และถ้ามีหินไม่พอก็ซื้อมาเพิ่ม

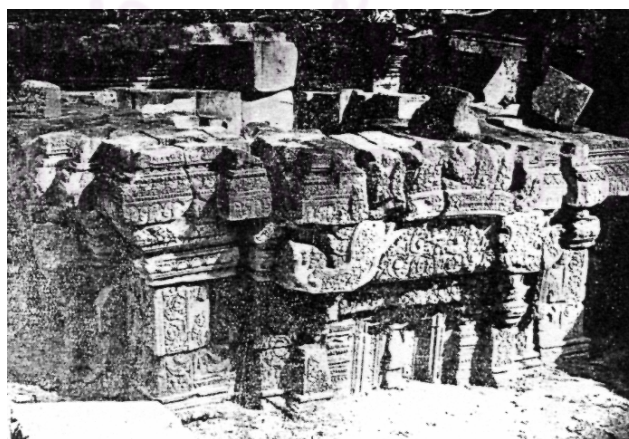
ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹³ สัมภาษณ์ กิจจา อยู่วิธี, สถาปนิก กลุ่มวิชาการอนุรักษ์โบราณสถาน สำนักโบราณคดี, มกราคม 2553.

รูป 4-47 ปัญหาผนังเบียงแนวที่เกิดขึ้น ทำให้ต้องรื้อและแก้ไขใหม่อีกครั้ง

อย่างไรก็ตามในการดำเนินการที่มีแนวทางให้ทดลองเรียงทีละ 3 ชั้น ซึ่งเป็นหลักการที่ปฏิบัติมาตั้งแต่การบูรณะที่ขวแล้ว ก็ไม่ได้นำมาสู่การปฏิบัติอย่างเคร่งครัด เนื่องจากจะเป็นการประยุกต์วิธีการดำเนินการมาสู่การทดลองประกอบทีละชุดของชั้นวิมานของส่วนยอดปราสาท ดังที่เป็นผลจากการปรึกษาหารือในคณะทำงาน และช่างผู้ปฏิบัติงานในโครงการปราสาทสตึกก็อกกรม ซึ่งความจริงการทดลองเรียงหินในลักษณะที่เป็นการเรียงทีละชุดของชั้นวิมานเช่นนี้ก็ได้รับการดำเนินการมาแล้วตั้งแต่การบูรณะที่ปราสาทบันทายศรี ซึ่งเป็นการนำอนัสติโลซิสมาใช้กับปราสาทหินเป็นครั้งแรก แต่ก็เป็นไปได้อีกเช่นเดียวกันว่ามีการทดลองเรียงทีละ 3 ชั้นดังที่ได้บันทึกไว้ก่อน แล้วประกอบต่อจนครบเป็นชุด ก่อนที่จะนำขึ้นไปติดตั้งในที่เดิม

รูป 4-48 การทดลองเรียงทีละชุดที่ปราสาทบันทายศรี

การทดลองเรียงหินที่ละชุดของชั้นวิมานที่ปราสาทสด๊กก๊อกธม เป็นการดำเนินการที่ต่อเนื่องมาจากการทำ shop drawing ที่กำหนดส่วนที่ต้องซ่อมต่อหิน และการเสริมในส่วนที่มีความจำเป็นด้วยหินใหม่ไว้แล้ว แต่ในทางปฏิบัติก็ยังพบปัญหาที่เกิดจากความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนของช่างผู้ปฏิบัติงานอยู่บ้างในเรื่องของวัตถุประสงค์ของการทดลองเรียงหินข้างล่างก่อนนี้ ด้วยไม่ตระหนักว่าการทดลองให้การจัดเรียงลงตัวเข้ากันได้ดีหรือไม่มีปัญหาตั้งแต่ข้างล่างซึ่งในทางปฏิบัติทำงานได้ง่ายควบคุมตรวจสอบดูแลได้อย่างใกล้ชิด และปรับแก้ไขได้ง่ายนี้ จะเป็นการลดปัญหาในการทำงานได้เป็นอย่างมาก ประสบการณ์จากการที่ต้องปรับแก้ไขในส่วนเรือนธาตุทำให้เข้าใจมากขึ้นว่าควรจะต้องทดลองเรียงข้างล่างก่อน แต่ไม่เข้าใจว่าในรายละเอียดต้องเคารพต่อ shop drawing ไม่ได้คิดตัดสินใจเองตามใจชอบ และต้องเรียงให้แนบสนิทเข้าที่เหมือนกับที่จะนำขึ้นไปติดตั้งในที่จริงทุกประการ จึงได้ทดลองเรียงแบบพอให้ได้รูปทรงไว้ก่อน บางจุดก็มีการรองรับแบบชั่วคราวโดยหินที่จะไม่ได้นำไปใช้จริง หรือหินที่มีขนาดเล็กไปกว่ากำหนดอันอาจจะสืบเนื่องจากการดำเนินการที่ผิดพลาดก็ยังใช้หินุนหินชั้นบนอยู่ต่อไปทั้งที่ควรจะเปลี่ยนใหม่ในทันที เช่นความผิดพลาดในการสกัดเกินระดับที่ถูกต้อง หรือการสกัดหินผิดพลาดในการก่อสร้างของช่างซ่อมที่จะไม่มีการสกัดแต่งที่ด้านล่างของก้อนหิน (ดังที่ทราบกันและถือเป็นหลักในการจำแนกหินว่าในการก่อสร้างจะมีการสกัดแต่งผิวด้านบนของหินให้แนบสนิทกับหินที่จะมาวางทับด้านบน ตามธรรมชาติที่ก่อจากล่างขึ้นบนจึงไม่มีการทำปาดหินด้านล่างของก้อน) การแก้ไขในกรณีเช่นนี้กลายเป็นว่าจะรอขึ้นไปแก้ไขในที่จริงด้านบนเลย การคิดถึงความสะดวกมากกว่าหลักการถือเป็นปัญหาที่จะต้องทำความเข้าใจให้ดีกับช่างผู้ปฏิบัติงาน

รูป 4-49 การทดลองเรียงที่ไม่ได้ซ่อมต่อหินก่อนจึงต้องค้ำยันไว้   รูป 4-50 หินใหม่ที่สกัดผิดควรเปลี่ยนใหม่ตั้งแต่การทดลองเรียง

รูป 4-51 และ 4-52 การปรากฏว่าหินใหม่ที่ใช้เป็นก้อนที่มีขนาดเล็กไปต้องแก้ไขก่อน และการสกัดปาหินด้านล่างก้อนที่แสดงถึงความผิดพลาด

หากแต่จะย้อนไปถึงการทำงานในการกำกับดูแลของ ดร.สัญญาชัย หมายมั่น ในขั้นตอนการทดลองเรียงหินก่อนนำขึ้นยั้งที่ตั้งเดิมนี่ได้รับทราบว่าคุณได้ให้ความสำคัญกับหลักการของงานในขั้นตอนนี้เป็นอย่างมาก การที่กำหนดให้มีการทดลองเรียงที่ละ 3 ชั้น ในทางปฏิบัติก็ต้องเป็น 3 ชั้นจริงๆ เนื่องจากจะเป็นการปรับแต่งในระหว่างชั้นหินที่มีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันโดยตรงที่ทำได้สะดวกที่สุด หาชั้นซ้อนกันมากกว่านี้ก็จะทำให้การปรับหินให้ได้ระดับยากขึ้น เนื่องจากมีน้ำหนักมากขึ้นและหินก้อนนั้นๆ อาจไม่มีอิสระให้ปรับขยับได้เต็มที่นัก และเมื่อการทดลองเรียงใน 3 ชั้นนั้นเรียบร้อยแล้ว ก็อาจทดลองเรียงใน 3 ชั้นต่อไปโดยให้สังเกตความสัมพันธ์ระหว่างชั้นบนของชุดแรก และชั้นล่างของชุดต่อมาด้วย ซึ่งหากว่าในแต่ละชุดได้ระดับลงตัวดีแล้ว การเข้ากันของแต่ละชุดก็น่าจะไม่มีปัญหา¹⁴

ดังที่ ดร.สัญญาชัย หมายมั่น ได้บันทึกไว้ว่า จากการปฏิบัติงานที่ปราสาทพนมรุ้งในปี พ.ศ.2519 ขณะที่ยังนำชิ้นส่วนโบราณสถานที่ยังคงสภาพดีกลับมาติดตั้งใหม่ ร่วมกับชิ้นส่วนที่พังทลายลงมาที่จำเป็นต้องนำไปติดตั้งตามสภาพจริงด้วย แต่ติดตั้งผิดที่ บางครั้งก็นำไปทดลองเรียงในสถานที่จริงแล้วติดตั้งไม่ได้ ทำให้ชิ้นส่วนสถาปัตยกรรมนั้นๆ แตกบิ่นหักเสียหาย และไม่นำไปเรียงเก็บไว้ ในตำแหน่งที่กำหนดไว้เดิม ทำให้ชิ้นส่วนกระจายยากลำบากในการค้นหานำเข้าไปติดตั้งที่ตำแหน่งเดิมใหม่ และทำให้งานล่าช้าไม่มีกำหนดเวลาแล้วเสร็จที่แน่นอน จึงได้เปลี่ยนแนวปฏิบัติเสียใหม่ จากการยกชิ้นส่วนไปติดตั้งจริงพร้อมกับการทดลองประกอบที่ละก้อนมาเป็นการทดลองประกอบชิ้นส่วนบนพื้นดินให้เสร็จสมบูรณ์เสียก่อน แล้วจึงถอดนำไปติดตั้ง และการติดตั้งนั้นจะต้องประกอบชิ้นส่วนขึ้นไปไม่น้อยกว่า 3 ชั้น และปรับแนวให้เรียบร้อยเสียก่อน... วิธีดังกล่าวจะกำหนดการติดตั้งชิ้นส่วนสถาปัตยกรรมได้อย่างถูกต้องตามตำแหน่งและทิศทางที่แน่นอนแม่นยำ...

ขั้นตอนที่ 12 การประกอบหินคืนสู่ที่เดิม

แม้จะไม่สามารถควบคุมให้การทดลองประกอบหินด้านล่างก่อนนำกลับขึ้นติดตั้งในที่เดิมบรรลุถึงวัตถุประสงค์ตามที่วางไว้ได้อย่างสมบูรณ์แบบ แต่การวางระบบการทำงานให้เป็นไปตามขั้นตอนดังที่ทำมาก็ทำ

¹⁴ สัมภาษณ์ กิจจา อยู่โพธิ์, สถาปนิก กลุ่มวิชาการอนุรักษ์โบราณสถาน สำนักโบราณคดี, มกราคม 2553.

ให้ช่างผู้ปฏิบัติงานมีความระมัดระวังเพื่อไม่ให้เกิดการปรับแก้ไขมากขึ้น อย่างน้อยที่สุดการเรียงหินกลับขึ้นสู่ที่เดิม ก็ต้องมีการทำแบบบันทึกไว้ทุกชั้นตอนเพื่อใช้เป็นข้อมูลในการกำกับดูแลและตรวจสอบการทำงาน แม้บางส่วน อาจจะมีการเปลี่ยนแปลงไปจาก shop drawing บ้าง แต่ก็ได้มีการบันทึกข้อมูลซึ่งต่อมาได้นำมาเขียนเป็นแบบ หลังการบูรณะ แต่ในรายละเอียดของการดำเนินการก็มีปัญหาที่ต้องปรับปรุงแก้ไขอยู่บ้างในลักษณะที่คล้ายกับการเรียงหินในชั้นตอนที่ผ่านมา เนื่องจากไม่ได้ทดลองเรียงในแบบที่สามารถใช้ได้เลยทุกก้อนตั้งแต่ด้านล่าง เช่น การที่ไม่ได้ซ้อมต่อหินให้เรียบร้อยก่อนที่จะนำมาใช้ ความไม่เหมาะสมของการก่อเรียงที่ไม่มีแบบมาเป็นตัวควบคุม การทำรอยบ่าหินที่ด้านล่างของก้อนหิน การประกอบหินในแบบที่ไม่คำนึงถึงความมั่นคงแข็งแรง หรือรายละเอียดของเทคนิคการก่อสร้างอย่างโบราณ ฯลฯ

รูป 4-53 และ 4-54 ตัวอย่างกรณีที่ไม่ได้ซ้อมต่อหินก่อนนำขึ้นสู่ที่เดิม

รูป 4-55 การใส่หินใหม่ ให้คำนึงถึงลักษณะพิเศษของหินก้อนที่ถูกแทนที่ ควรสกัดหินใหม่ให้เป็นร่องสำหรับเหล็กตัวปลิงด้วย

เมื่อนำหินกลับขึ้นคืนสู่ที่เดิมแล้ว ในส่วนของหินใหม่ที่เสริมเข้ามาควรสกัดแต่งให้ได้รูปทรงที่ถูกต้อง โดยเร็ว จะช่วยในการตรวจสอบให้ทราบว่า การเรียงกลับเข้าที่เดิมมีปัญหาหรือไม่ การที่ไม่สกัดแต่งจะทำให้หลอกตาดูแล้วไม่ได้เหลี่ยมมุม การสกัดแต่งภายหลังทำให้รู้ปัญหาเมื่อทำไปในปริมาณมากแล้ว ต้องรู้หรือทำใหม่ เสียเวลาและสร้างความเสียหายให้กับวัสดุดั้งเดิม อย่างไรก็ตามการทดลองเรียงหินด้านล่างจะประกอบหินให้รอยต่อของแต่ละก้อนมีความแนบสนิทกันของก้อนหินที่ทำผิวไว้ในลักษณะแบบโกลนเท่านั้น โดยยังไม่รวมถึงการสลักลวดลายต่างๆ ซึ่งจะทำในทีหลัง ทั้งนี้เพื่อเป็นการสืบทอดเทคนิควิธีการของช่างโบราณผู้สร้างปราสาทที่ใช้วิธีการนี้เช่นเดียวกัน ซึ่งมีข้อดีที่ทำให้ลายหรือลวดบัวบนอาคารมีความต่อเนื่องกันเหมือนกับการสลักลงบนหินก้อนเดียวกัน ต่อเนื่องกันกับส่วนที่เป็นหินดั้งเดิมทั้งหมด แม้ว่าจะได้มีการทดลองเรียงอย่างดีก่อนนำขึ้นยังที่เดิมแล้วก็ตามก็อาจมีเหตุให้ต้องปรับแต่งได้อีก แต่ก็ต้องไม่ลืมว่าปรับแต่งได้เฉพาะส่วนที่เป็นหินใหม่เท่านั้น

รูป 4-56 การปล่องหินใหม่ที่นำขึ้นไปประกอบไว้ในลักษณะโกลนก่อนสกัดแต่งในที่

รูป 4-57 กรณีที่ต้องเสริมหินใหม่เพื่อปิดช่องว่าง ควรซ่อมต่อหินตามรูปแบบที่สมบูรณ์ก่อนที่จะนำหินเดิมกลับไปวางยังที่ไม่ควรเสียบเข้าไปที่หลังเมื่อนำหินเดิมเรียงกลับที่แล้ว เนื่องจากทำให้เรียบร้อยได้ยาก การเสริมหินให้ดูตัวอย่างหินลิ่มตามเทคนิคโบราณ

ในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับลวดบัวและผิวสัมผัสสำหรับหินใหม่ สืบเนื่องมาตั้งแต่กฎบัตรเวนิซที่เน้นในเรื่องการแสดงให้เห็นถึงความแตกต่างระหว่างของดั้งเดิมและของใหม่ที่มาในช่วงของการบูรณะ¹⁵ ตลอดจนการดำเนินการบูรณะด้วยวิธีอนาสติไลซิสในประเทศกรีซ ซึ่งเป็นดินแดนต้นกำเนิด ก็มีพัฒนาการของแนวคิดในแง่นี้ให้เห็นด้วย ดังตัวอย่างในยุคเริ่มแรกของการบูรณะที่ วิหาร Erechtheion ที่ผนังภายนอกแสดงถึงความแตกต่างอย่างชัดเจนระหว่างหินอ่อนใหม่และหินอ่อนดั้งเดิม ซึ่งเป็นที่วิพากษ์วิจารณ์กันเป็นอย่างมาก เป็นบทเรียนสำคัญสำหรับการดำเนินงานในลำดับต่อมาที่ วิหาร Parthenon โดยผู้ออกแบบได้ลดความแตกต่างระหว่างหินอ่อนเก่าและหินอ่อนใหม่ให้เบาบางลง เพื่อ “เป็นการทำให้เห็นถึงความแตกต่างไปจากวัสดุดั้งเดิม” และ “มีความกลมกลืนกับสภาพโดยรวม” สำหรับการดำเนินการอนาสติไลซิสที่ผ่านมาในประเทศไทย ก็มีการเปลี่ยนแปลงในแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับประเด็นนี้เช่นเดียวกัน เห็นได้จากการทำงานในช่วงต้นของงานบูรณะที่ปราสาทเมืองต่ำ มาตรการที่ใช้ความแตกต่างกันอย่างรุนแรง จากการอุดช่องว่างอันเกิดจากหินที่ขาดหายไปด้วยส่วนผสมของปูนขาวห้กและซีเมนต์ขาวและแต่งผิวหน้าด้วยส่วนผสมของผงหินทรายทำให้ดูเหมือนกับเป็นผิวหินเรียบๆ ที่ไม่มีการแกะสลักลวดลายใดๆ ดูแล้วแตกต่างจากหินทรายดั้งเดิมที่มีลวดลายสลักเป็นอย่างมาก ทั้งยังทำให้เกิดการขาดตอนของเส้นสายลวดลายประดับ กระทั่งต่อคุณค่าทางศิลปกรรมโดยภาพรวมของโบราณสถาน ทำให้มีการเปลี่ยนแนวทางมาสู่การใช้หินทรายเหมือนของดั้งเดิมแต่สลักลวดลายเพียงคร่าวๆ ให้พอเกิดเป็นเส้นที่เชื่อมต่อให้โครงลายประดับมีความต่อเนื่องกันเท่านั้น และหลักการเดียวกันนี้ก็ได้นำมาใช้เป็นแนวทางสำหรับการดำเนินงานที่ปราสาทสด๊กก๊อกธมในปัจจุบันด้วย ในส่วนที่มีลวดลายของหน้าบัน หัวนาค หรือซุ้มประดับต่างๆ

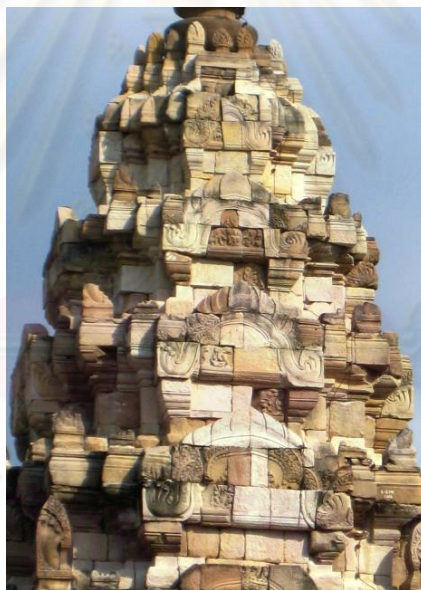
ก่อนหน้านี้ในการดำเนินการที่โคปุระตะวันออกชั้นนอก ซึ่งเป็นการทำงานในช่วงเริ่มต้นโครงการบูรณะปราสาทสด๊กก๊อกธมนี้ แม้ว่าบริษัทผู้รับจ้างที่เป็นผู้ดำเนินการจะเป็นคณะทำงานเดิมที่ได้ทำงานต่อเนื่องมาจากปราสาทเมืองต่ำ แตกต่างเพียงผู้กำกับดูแลจากกรมศิลปากรที่เป็นเจ้าหน้าที่เฉพาะในสำนักงานที่เป็นพื้นที่รับผิดชอบเท่านั้น เมื่อไม่มีการกำหนดในแบบบูรณะให้ชัดเจนในการทดแทนหินที่ขาดหายไปจึงกลับมาใช้ปูนแต่งสีให้คล้ายหินอย่างในช่วงแรก ที่มีปัญหาในเรื่องความกลมกลืนโดยภาพรวมของโบราณสถานที่ต้องแก้ไขต่อไป

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹⁵ ข้อ 12 กฎบัตรเวนิซ (Venice Charter, 1964)

รูป 4-58 และ 4-59 การใช้ปูนแต่งสีให้ดูคล้ายหินทดแทนส่วนที่ขาดหายไปที่โคปุระตะวันออกชั้นนอก

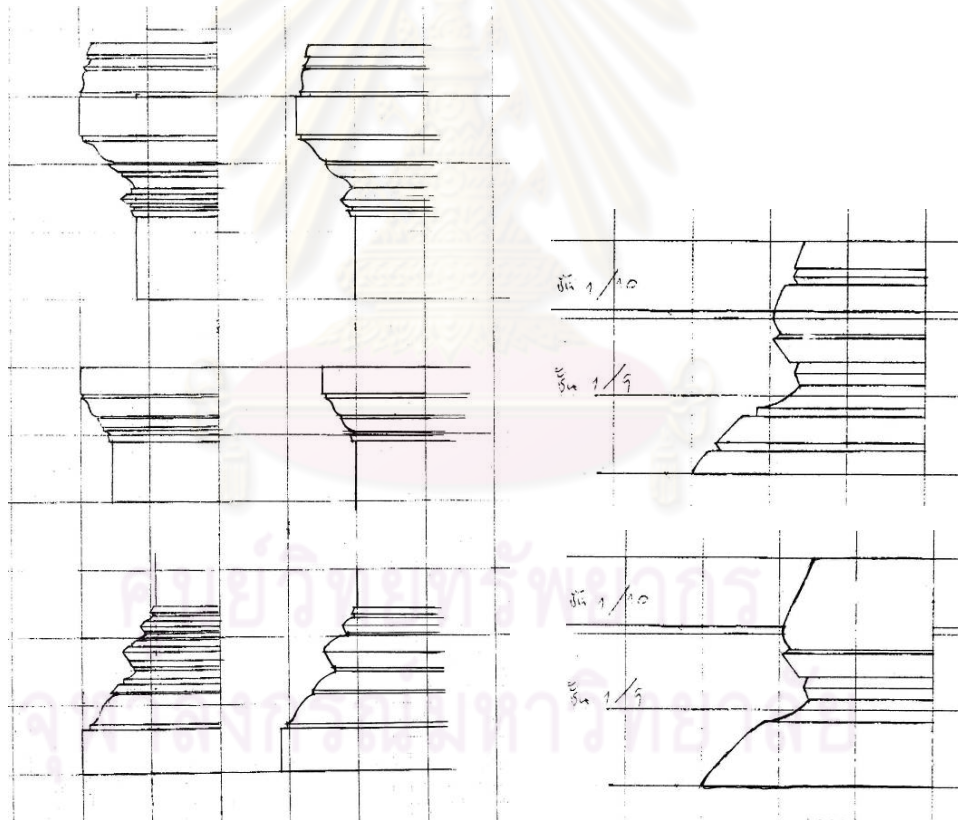

รูป 4-60 การใช้หินทรายสลักเพียงคร่าวๆให้เกิดความต่อเนื่องของลวดลายโดยภาพรวม

โดยทั่วไปสำหรับองค์ประกอบสถาปัตยกรรมที่มีลวดบัว ได้แก่ บัวหัวเสา บัวฐานเสา บัวยอดผนัง และบัวเชิงผนัง ก่อนหน้านี้มักจะนิยมสลักหินให้พอได้รูปทรงในลักษณะโกลน เช่นเดียวกับกับอาคารที่ยังก่อสร้างไม่เสร็จ เมื่อได้นำมาปฏิบัติกลับพบว่าจะทำให้งานบูรณะโดยรวมออกมาไม่เรียบร้อย และจะยังคงมีความแตกต่างกันมากเมื่อเทียบกับของดั้งเดิมที่มีการสลักไว้อย่างละเอียด จึงกำหนดให้มีการประณีประนอมด้วยการแกะสลักลวดบัวให้ละเอียดขึ้นแต่ก็ยังไม่ให้ละเอียดเท่ากับของดั้งเดิม ทำให้ภาพรวมของโบราณสถานมีความสมบูรณ์ของลวดลาย แต่เมื่อสังเกตให้ดีก็จะเห็นถึงความแตกต่างระหว่างของเก่าและของใหม่ได้

รูป 4-61 การสลักลวดบัวในลักษณะโกลนในช่วงแรกที่ได้เปลี่ยนแปลงให้มีความกลมกลืนมากขึ้น

รูป 4-62 และ 4-63 ตัวอย่างการปรับลดลวดบัวสำหรับหินใหม่ให้แตกต่างไปจากต้นแบบของดั้งเดิม

ผิวสัมผัสของหินใหม่ที่มาจากแหล่งตัดหินในปัจจุบันมักจะมีการขัดแต่งจนผิวเรียบมันจากการใช้ใบเลื่อยเป็นเครื่องมือในการตัดหิน ซึ่งความจริงแล้วก็มีความแตกต่างที่เห็นได้เมื่อเทียบกับหินดั้งเดิม แต่ก็ดูจะมีความแตกต่างจนเกินกว่าที่จะทำให้เกิดความกลมกลืนได้ จึงต้องหาวิธีการที่จะทำให้ความแตกต่างนี้ไม่โดดเด่นจนเกินไป มีการทดลองใช้วิธีการสกัดผิวหินด้วยสิ่วเหล็กที่ดัดแปลงเป็นรูปฟันปลาเพื่อให้สามารถสกัดให้เป็นเส้น

ขนานหลายๆเส้นบนเนื้อหินเป็นทางยาว ลักษณะเช่นนี้มีแนวคิดที่ลอกเลียนเทคนิคการสกัดผิวหินของช่างขอม แต่ทำให้แตกต่างตรงที่ช่างขอมจะไม่สลักเป็นเส้นขนาน แต่ในทางปฏิบัติในพื้นที่กว้างๆก็ยากที่จะควบคุมให้มี ความเรียบร้อยได้และเกิดปัญหาว่าจะให้เจียงหรือขนานไปในแนวไหนดี จากการดูงานการอนุรักษ์ของ คณะทำงานปราสาทสตึกก็อกกรมที่เมืองพระนคร ได้เห็นการใช้ผิวสัมผัสสำหรับหินใหม่ในการบูรณะปราสาท ทยาน และนครวัด โดยคณะทำงานจากมหาวิทยาลัยวาเซดะ ประเทศญี่ปุ่น ที่ใช้เหล็กแหลมสกัดกระเทาะผิวหิน ตลอดทั่วเต็มพื้นที่หินใหม่ เป็นผิวหินในแบบที่ช่างขอมไม่เคยทำแต่ก็ดูไม่แตกต่างมากนักเมื่อเทียบกับผิวหินเก่า ของโบราณสถานในสภาพที่สร้างเสร็จแล้ว ต่างจากผิวหินในแนวทางของปราสาทพนมวันที่ได้ใกล้เคียงกับสภาพหิน ของอาคารที่ยังสร้างไม่เสร็จ เนื่องจากปราสาทสตึกก็อกกรมเป็นปราสาทที่สร้างเสร็จสมบูรณ์แล้วจึงเห็นร่วมกันที่ จะเลือกตามแบบของปราสาททยานนี้

รูป 4-64 ด้านซ้ายคือฝีมือช่างขอม ด้านขวาคือข้อเสนอที่ปราสาทพนมวัน

รูป 4-65 ผิวสัมผัสของหินใหม่ที่เลือกใช้สำหรับปราสาทสตึกก็อกกรม ใช้เหล็กแหลมสกัดทั่วผิวหินแต่พลาดเลยมาบนผิวหินเก่าด้วย

รูป 4-66 และ 4-67 ผิวสัมผัสสำหรับหินใหม่ที่ปราสาททยาน

ขั้นตอนที่ 13 การทำแบบหลังการบูรณะ และการทำรายงานการบูรณะ

ขั้นตอนที่สำคัญที่สุดในเชิงวิชาการในการอนุรักษ์โบราณสถานได้แก่การบันทึกข้อมูลทั้งหมดที่ได้ดำเนินการไป โดยเริ่มตั้งแต่ความเป็นมาของโครงการ คุณค่าของโบราณสถานที่เป็นเป้าหมายในการรักษา การทำงานในทุกขั้นตอนตั้งแต่การเก็บข้อมูลเบื้องต้น การสำรวจสภาพโบราณสถาน งานโบราณคดี ข้อมูลความรู้ที่ค้นพบ การศึกษาวิเคราะห์รูปแบบศิลปะสถาปัตยกรรม มาจนเข้าสู่กระบวนการที่สร้างการเปลี่ยนแปลง ให้เกิดขึ้นกับโบราณสถาน บันทึกว่าเดิมเป็นอย่างไร เปลี่ยนเป็นอย่างไร และด้วยเหตุใดจึงเปลี่ยน หมายถึงสิ่งที่เรียกว่าแนวความคิดในการออกแบบบูรณะ โดยเฉพาะอย่างยิ่งสำหรับอนัสติโลซิสที่ถือว่าไม่ใช่การอนุรักษ์โบราณสถานแบบธรรมดาๆ แต่หากเปรียบเทียบไปก็เหมือนการผ่าตัดใหญ่ อันมีผลให้สภาพโบราณสถานเปลี่ยนแปลงไปจากสภาพหลังการขุดแต่งโดยสิ้นเชิง ในกรณีที่ดำเนินการเกินความจำเป็นหรือดำเนินการโดยขาดทักษะและการศึกษาข้อมูลเบื้องต้นย่อมเสี่ยงต่อการสร้างความเสียหายให้เกิดขึ้นได้ การบูรณะด้วยวิธีอนัสติโลซิสจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องนึกถึงโอกาสที่จะกลับมาแก้ไขการบูรณะได้เมื่อพิสูจน์ได้ว่ามีความผิดพลาดเกิดขึ้น หรือหากมีการค้นพบชิ้นส่วนอาคารเพิ่มเติมภายหลังที่ส่งผลให้มีการสื่อความหมายของโบราณสถานที่แตกต่างกันไปจากเดิม ข้อมูลที่บันทึกไว้หลังจากการบูรณะนี้จึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง ไม่เฉพาะแต่เพียงในฐานะที่เป็นแหล่งข้อมูลทางวิชาการในการศึกษาเรื่องประวัติของโบราณสถานต่อไปในอนาคต แต่ยังมีประโยชน์โดยตรงในการอนุรักษ์โบราณสถานต่อไปด้วย

จากผลการปฏิบัติงานที่ได้รับบ่งชี้ว่าไม่มีการกำกับดูแลให้มีการรวบรวมและนำเสนอข้อมูลดังกล่าวอย่างมีคุณภาพที่จะใช้ให้เป็นประโยชน์ได้ดังที่กล่าวมาข้างต้น การทำรายงานการบูรณะและการทำแบบหลังการบูรณะดูเหมือนเป็นการดำเนินงานเพื่อให้ครบถ้วนตามสัญญาจ้างเท่านั้น เห็นได้จากการที่ผลผลิตที่ออกมานั้นขาดความเชื่อมโยงของข้อมูลระหว่างบุคลากรด้านโบราณคดี และฝ่ายช่าง เนื้อหาในรายงานการดำเนินการมีเนื้อหาเจาะลึกไปที่งานขุดแต่งขุดตรวจเก็บข้อมูลทางโบราณคดีได้โดยละเอียด ในขณะที่ไม่สามารถให้รายละเอียดของการดำเนินการบูรณะได้ มีเพียงคำอธิบายภาพ และแบบบูรณะคู่สัญญาแนบมาด้วยเท่านั้น ขาดแบบหลังการบูรณะ shop drawing รายละเอียดต่างๆที่น่าสนใจ ปัญหาและอุปสรรคตลอดจนประเด็นต่างๆที่นำมาสู่การตัดสินใจในการดำเนินการ อีกทั้งยังมีบทวิเคราะห์รูปแบบสถาปัตยกรรมของโบราณสถานที่มีผิดพลาด

ที่เป็นเช่นนี้เนื่องจากความไม่ตระหนักถึงความสำคัญที่แท้จริงของการทำรายงานทั้งในฝ่ายผู้รับจ้างและผู้ว่าจ้าง กล่าวคือ ผู้รับจ้างก็หวังเพียงผลิตรายงานให้เสร็จตามสัญญาจึงมอบให้นักโบราณคดีเป็นผู้ทำรายงาน ข้อมูลต่างๆที่นักโบราณคดีเป็นผู้ดำเนินการเองจึงมีความเพียงพอได้ใจความดี แต่เมื่องานโบราณคดีเสร็จสิ้นนักโบราณคดีก็ออกจากพื้นที่การทำงานโดยไม่ได้กลับมาอีกจึงไม่เห็นว่ามีภาระการดำเนินการอะไรเกิดขึ้นอีกบ้าง และไม่มีความคิดว่าจะต้องมาทำความเข้าใจอะไรกับสิ่งที่เกิดขึ้นทั้งที่อาจจะได้รับมอบหมายให้รับผิดชอบในการทำรายงานมาตั้งแต่ต้น บุคลากรของผู้รับจ้างในฝ่ายช่างก็ได้รับคำสั่งและคำแนะนำต่างๆจากสถาปนิกและผู้ควบคุมงานในการดำเนินการโดยไม่ได้ส่งต่อข้อมูลให้ผู้ทำรายงาน เมื่อมีการส่งรายงานฝ่ายผู้รับจ้างที่ทำหน้าที่ตรวจสอบความครบถ้วนของงานก็มอบให้นักโบราณคดีเป็นผู้ตรวจสอบ โดยที่ไม่ได้มีการประสานงานหารือกับสถาปนิกหรือฝ่ายช่างถึงผลการดำเนินการที่เป็นงานบูรณะ รายงานนี้จึงอาจจะใช้ได้เฉพาะในส่วนข้อมูลทางโบราณคดีเท่านั้น

ในขณะที่แบบหลังการบูรณะและ shop drawing มีการกำกับดูแล ควบคุมการทำงานในอีกทางหนึ่ง กระบวนการตรวจการจ้างก็มักจะไม่เคร่งครัดจริงจังกับการทำรายงานการบูรณะนี้ จากประสบการณ์ของผู้วิจัย

พบว่ากรณีเช่นนี้ไม่ได้เกิดเฉพาะกับโครงการนี้ หรือการบูรณะด้วยวิธีอนาสติไลซิสเท่านั้น แต่ในการตรวจรับงาน มักจะรับได้เมื่อผู้รับจ้างมีเอกสารในการส่งงานครบถ้วน ในขณะที่หากมีปัญหาในเรื่องความถูกต้องก็จะผ่อนผันให้ผู้รับจ้างนำมาส่งภายหลัง ซึ่งน้อยครั้งที่จะมีการรักษาคำมั่นสัญญาดังกล่าว

สำหรับแบบหลังการบูรณะที่ปราสาทประธานสติ๊กก๊อกรมนี้ (รูปด้าน รูป 3 – 76 ถึง 3 – 79 และผังรูป 3 – 80 ถึง 3 – 124) ถือว่าเป็นการเก็บข้อมูลการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับโบราณสถานอย่างครบถ้วนที่สุด โดยได้ระบุถึงขนาดและตำแหน่งการจัดเรียงของหินทุกก้อนที่ก่อสร้างเป็นอาคารโบราณสถานอย่างครบถ้วนทุกชั้น มีการจำแนกให้เห็นว่าหินก้อนใดมีที่มาอย่างไร โดยหินที่มีรหัสปรากฏอยู่คือหินรีหรือ ซึ่งหมายถึงหินดั้งเดิมของโบราณสถานที่ยังคงอยู่ในที่ตั้งแต่ช่วงก่อนการบูรณะ และมีการให้สัญลักษณ์สำหรับหินที่มาจาก การทดลองประกอบหินหล่น คือหินดั้งเดิมของโบราณสถานที่หล่นลงไปและได้นำกลับคืนสู่ที่ตั้งดั้งเดิม และหินใหม่ที่เพิ่มเติมเข้ามาในการบูรณะในครั้งนี้ สำหรับรูปด้านของปราสาทก็ได้บันทึกข้อมูลที่มาของหินไว้อย่างครบถ้วนเช่นเดียวกัน นอกจากนี้ยังแสดงถึงลักษณะทางสถาปัตยกรรมที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน พร้อมทั้งจะให้มีการตรวจสอบหรือใช้ปรับปรุงแก้ไขได้ในอนาคตต่อไป ซึ่งถือได้ว่าเป็นครั้งแรกของงานอนาสติไลซิสในประเทศไทย

จากการวิเคราะห์ผลการดำเนินงานในแต่ละขั้นตอนการบูรณะที่ปราสาทประธาน ปราสาทสติ๊กก๊อกรมนี จะเห็นได้ว่ามีทั้งที่ประสบผลสำเร็จตามความตั้งใจที่จะแก้ปัญหา และตามแนวความคิดในการอนุรักษ์ที่ต้องการ ในขณะที่ก็ยังมีในอีกหลายขั้นตอนที่ยังมีปัญหาคงต้องแก้ไข ดังจะได้ยกไปเป็นข้อมูลสำหรับการจัดทำข้อเสนอแนะในการดำเนินการทั้งสำหรับการทำงานที่ปราสาทสติ๊กก๊อกรม สำหรับอนาสติไลซิสที่โบราณสถานในแหล่งอื่นๆ ตลอดจนสำหรับการอนุรักษ์โบราณสถานประเภทอื่นๆ ในการดูแลของกรมศิลปากรในบทต่อไป

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 5

ข้อเสนอแนะอนันตติโลซิสสำหรับการบูรณะปราสาทศักดิ์ก๊กกกรม และบทสรุป

จากการวิเคราะห์ผลการดำเนินการบูรณะปราสาทประธาน ปราสาทศักดิ์ก๊กกกรม ที่ทำให้เห็นทั้งความสำเร็จ ปัญหา และอุปสรรคที่ควรจะได้หาทางปรับปรุงแก้ไข ผู้วิจัยขอเสนอแนวทางในการดำเนินการสำหรับการใช้อันตติโลซิสสำหรับการบูรณะปราสาทศักดิ์ก๊กกกรม ที่อาจใช้ประโยชน์สำหรับการนำไปประยุกต์ใช้กับโครงการบูรณะโบราณสถานประเภทหินอื่นๆ ด้วยวิธีการนี้ต่อไปด้วย โดยแยกเป็นประเด็นตามที่ได้วิเคราะห์ผลการดำเนินงานพร้อมด้วยการเปรียบเทียบกับกรดำเนินการและแนวคิดของผู้ที่มีประสบการณ์การทำงานที่เกี่ยวข้อง โดยแบ่งออกเป็น 3 ประเด็นประกอบด้วย ข้อเสนอแนะด้านการบริหารจัดการ ข้อเสนอแนะด้านแนวคิดในการบูรณะ และข้อเสนอแนะในแต่ละขั้นตอนการทำงาน ดังนี้

5.1 ข้อเสนอแนะด้านการบริหารจัดการ

จากการวิเคราะห์ผลการดำเนินงานที่ปราสาทประธาน และในโครงการบูรณะปราสาทศักดิ์ก๊กกกรมโดยภาพรวมซึ่งในบทที่แล้วได้สรุปเป็นปัญหาจากการบริหารจัดการไว้โดยสามารถจัดแบ่งกลุ่มปัญหาออกเป็น 8 กลุ่ม ประกอบด้วย

1. การวางแผนงาน
2. การตรวจสอบและควบคุมคุณภาพ
3. บุคลากรในการทำงาน
4. องค์ความรู้และการถ่ายทอด
5. งบประมาณ
6. ความต่อเนื่องของการทำงาน
7. การควบคุมงานและการวัดผล
8. การประสานงาน

จากการวิเคราะห์ปัญหา สาเหตุและปัจจัยที่ทำให้เกิดปัญหาเหล่านั้นขึ้น ผสานกับประสบการณ์ที่ได้รับขณะปฏิบัติงาน จึงมีข้อเสนอแนะเพื่อแก้ปัญหาในประเด็นด้านการบริหารจัดการดังนี้

1. การวางแผน

ในการจัดทำโครงการอนุรักษ์โบราณสถานด้วยวิธีอนันตติโลซิส มีการดำเนินการที่ค่อนข้างซับซ้อนที่จำเป็นต้องให้ความสำคัญกับลำดับขั้นตอนการทำงานที่เหมาะสม เพื่อไม่ให้เกิดความสูญเสียจากการดำเนินการที่ซ้ำซ้อนกัน หรือไม่ได้รับข้อมูลที่ครบถ้วนสำหรับการดำเนินงานในขั้นตอนต่อไปทำให้เสียเวลาและงบประมาณไป

โดยที่ไม่จำเป็นในบางเรื่อง การวางแผนการดำเนินการหรือพิจารณาเรื่องต่างๆ อย่างถี่ถ้วนมุ่งผู้ผลสำเร็จโดยภาพรวม และเป็นไปตามลำดับขั้นตอนที่ถูกต้องจึงเป็นสิ่งที่มีความจำเป็นอย่างยิ่ง

เมื่อมีการจัดทำแผนการดำเนินการอย่างดีแล้ว ก็ควรจะต้องนำเข้ามาสู่ขั้นตอนในการนำไปปฏิบัติอย่างเป็นทางการ อาจะเริ่มต้นจากการตรวจทาน รับฟังความเห็นคำแนะนำจากผู้ที่เกี่ยวข้องอย่างครบถ้วน เช่น การนำเข้าสู่กระบวนการพิจารณาของคณะกรรมการวิชาการเพื่อการอนุรักษ์โบราณสถานซึ่งเป็นคณะกรรมการที่ปรึกษาของกรมศิลปากร ผู้รับผิดชอบในด้านการอนุรักษ์โบราณสถานตามกฎหมาย และเมื่อแผนดังกล่าว ซึ่งอาจจะอยู่ในรูปแบบของแผนแม่บท ผังแม่บทหรือ แผนการบริหารจัดการ ได้รับการอนุมัติอย่างเป็นทางการแล้วก็จะสามารถนำมาใช้เป็นหลักประกันของความสำเร็จและความต่อเนื่องของการปฏิบัติงาน มีแนวทางที่ชัดเจนสำหรับการดำเนินงานในแต่ละปี มีการกำหนดถึงกิจกรรม งบประมาณที่ต้องการ บุคลากร และหน่วยงานหรือผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้อง ทำให้ผู้บริหารสามารถนำมาใช้ในการตัดสินใจได้ง่ายขึ้น โดยไม่ยึดติดว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงของบุคคลผู้รับผิดชอบโครงการไปอย่างไร

ตัวอย่างแผนการดำเนินงานที่น่าจะเป็นสำหรับโครงการบูรณะปราสาทสติก๊กอกรรม น่าจะเริ่มต้นการสำรวจสภาพทางกายภาพก่อนการอนุรักษ์ ทำงานด้านโบราณคดี ใ้รหัสหินหล่นและทำผังหินหล่น เขียนแบบสภาพหลังการเคลื่อนย้ายหินในปีแรก ในเวลาต่อมาในช่วง 2 ปีให้ทำการทดลองประกอบหินหล่นทั้งหมดเพื่อจัดทำเป็นแบบวิธีและแบบบูรณะ เมื่อมีแบบบูรณะพร้อมทั้งหมดแล้วในการเลือกที่จะดำเนินการที่จุดใดก่อน ใช้หลักการเริ่มต้นที่ศูนย์กลาง ด้วยเหตุผลความสะดวกในการใช้เครื่องจักรกลในการทำงาน โดยทั่วไปในกรณีอื่นๆมักจะเลือกดำเนินการที่ปราสาทประธานซึ่งเป็นศูนย์กลางก่อน แต่ในกรณีนี้เพื่อให้เป็นการทดลองการทำงานในส่วนที่มีความสำคัญรองลงมาจึงอาจเลือกมาบูรณะที่บรรณาลัยก่อนได้เนื่องจากโดยตำแหน่งก็ถือว่าอยู่ตรงกลางพื้นที่ได้เหมือนกัน เมื่อประสบความสำเร็จอย่างมั่นใจก็เริ่มการดำเนินการที่ปราสาทประธานได้อย่างเต็มที่ ในแต่ละอาคารควรจะให้แล้วเสร็จไปในแต่ละสัญญา จนครบถ้วนทุกอาคารปิดท้ายการบูรณะด้วยส่วนที่อยู่ด้านนอกสุด

2. การตรวจสอบและควบคุมคุณภาพ

ในมุมมองของผู้บริหารควรเน้นเรื่องคุณภาพของการดำเนินการไปพร้อมๆ กับผลสำเร็จของการใช้งบประมาณให้เป็นไปตามเป้าหมาย เมื่อเป็นโครงการอนุรักษ์ด้วยวิธีอนัสติโลซิสก็ควรมีการกำหนดคุณสมบัติประสิทธิภาพการทำงานด้วยวิธีอนัสติโลซิสของผู้รับจ้างและบุคลากรที่เกี่ยวข้องเป็นมาตรฐานในการควบคุมคุณภาพของการทำงาน

นอกจากนี้ยังควรที่จะมีการกำหนดเกณฑ์มาตรฐานต่างๆในการปฏิบัติการตามกิจกรรมและขั้นตอนต่างๆ เป็นคุณภาพมาตรฐานที่จะสามารถนำมาใช้ในการตรวจสอบและควบคุมคุณภาพสำหรับการดำเนินการกับโบราณสถานประเภทต่างๆได้ทุกรูปแบบ เพื่อให้มีการใช้งบประมาณอย่างเต็มประสิทธิภาพ

3. บุคลากรในการทำงาน

แม้ในกรณีที่ผู้รับจ้างมีผลงานการทำงานอนัสติโลซิสอย่างถูกต้อง แต่ก็ยังคงต้องให้ความสำคัญกับตรวจสอบคุณสมบัติและการทำงานของผู้รับจ้าง จากปัญหาเรื่องคุณภาพของบุคลากรของผู้รับจ้างที่ไม่เพียง

พอที่จะทำให้การทำงานเป็นไปได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยจะต้องเป็นการตรวจสอบจากคณะทำงานที่ครบถ้วน ทุกสาขาวิชาชีพที่มีความจำเป็นในการทำงาน ในทุกขั้นตอน ตั้งแต่การเก็บรวบรวมข้อมูล การสำรวจเก็บข้อมูล จากโบราณสถานในมุมมองจากสาขาวิชาชีพต่างๆที่เกี่ยวข้อง ด้วยเหตุที่การอนุรักษ์โบราณสถานคือเรื่องของสห วิชาการ นำมาสู่การวิเคราะห์รูปแบบ การออกแบบ และการดำเนินการอนุรักษ์ที่มีผู้ควบคุมงานเป็นบุคลากรที่มีความ สำคัญ นอกจากนี้จากประสบการณ์ที่ปราสาทสติกก็อกกรม แสดงให้เห็นว่าควรพิจารณาเพิ่มเติมสายวิชาชีพ ทางด้าน ประวัติศาสตร์ศิลปะ วิทยาศาสตร์ ธรณีวิทยา การจัดการสิ่งแวดล้อม ฯลฯ เข้าร่วมในคณะทำงานด้วย

นอกจากความครบถ้วนของสายวิชาชีพที่มีความจำเป็นทั้งสำหรับการทำงานและการตรวจสอบ จาก ความขาดแคลนบุคลากรของกรมศิลปากรไม่ว่าจะเป็นในตำแหน่งโดยอ้อมเป็นอุปสรรคในการทำงานทั้งสิ้น เมื่อ บุคลากรในส่วนภูมิภาคไม่เพียงพอที่จะร้องขอความร่วมมือจากสำนักงานในส่วนกลางเพื่อจัดส่งบุคลากรที่ มีความเหมาะสม มีประสบการณ์ในงานอนัสติโลซิสเข้าไปร่วมทำงาน เพื่อให้การดำเนินการเป็นไปด้วยดี รวมทั้งควรจะวางแผนการเพิ่มจำนวนบุคลากรในสายวิชาชีพขาดแคลนให้เพียงพอต่อความต้องการต่อไปด้วย

4. องค์ความรู้และการถ่ายทอด

ควรเปิดโอกาสให้มีการสืบทอดองค์ความรู้และประสบการณ์ในการทำงาน แก่ผู้ปฏิบัติงานจากรุ่นสู่รุ่น อย่างต่อเนื่อง เพื่อการทำงานในโครงการอื่นๆต่อไปที่จะไม่ต้องมีการลองผิดลองดีหรือศึกษากันใหม่เรื่อยๆไป โดย อาจมีการจัดตั้งเป็นหน่วยงานพิเศษเพื่อกำหนดมาตรฐาน รวบรวมองค์ความรู้ และเผยแพร่จัดการฝึกอบรม ขึ้นโดยเฉพาะ เพื่อไม่ให้ความรู้ด้านการอนุรักษ์เฉพาะทางเช่นการอนุรักษ์โบราณสถานประเภทหินนี้ สูญหายไป หรือจำกัดอยู่เพียงในกลุ่มบุคคลเล็กๆ

ขอให้นำเกณฑ์มาตรฐานต่างๆในการปฏิบัติการที่มีอยู่ของกรมศิลปากรมาสู่การปฏิบัติ ในกลุ่มผู้ที่ จะต้องทำหน้าที่ในการกำกับดูแลการทำงาน ควรใช้ช่วงเวลาที่เหลือของโครงการจัดกิจกรรมเพื่อเผยแพร่ความรู้ และประสบการณ์ระหว่างบุคลากรของกรมศิลปากรให้มีความเท่าเทียม โดยอาจเริ่มต้นจากการสร้างความเข้าใจ ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับอนัสติโลซิสในระดับผู้บริหาร เป็นต้น รวมถึงการเผยแพร่ความรู้แก่สาธารณชนผู้มาเยือน ปราสาทให้เข้าใจและซาบซึ้งถึงแนวทางในการอนุรักษ์ที่ส่งเสริมคุณค่าและความหมายของโบราณสถานด้วย

5. งบประมาณ

เนื่องจากการดำเนินงานในโครงการอนุรักษ์ด้วยวิธีอนัสติโลซิส นอกจากจะมีความจำเป็นที่จะต้อง ใช้ งบประมาณเป็นจำนวนมากแล้ว การดำเนินการยังต้องใช้ระยะเวลาต่อเนื่องยาวนาน จึงเสนอให้มีการ ประสานงานเพื่อชี้แจงในเรื่องการจัดสรรงบประมาณในการดำเนินการให้เป็นไปตามเป้าหมายอย่างต่อเนื่องจน เสร็จสิ้นโครงการ เพื่อไม่ให้มีการตัดลดงบประมาณทำให้เกิดความเสียหายกับโบราณสถานอันเนื่องมาจากการ ที่ไม่สามารถดำเนินการในส่วนที่มีความจำเป็นหรือภายในช่วงเวลาที่เหมาะสม

6. ความต่อเนื่องของการทำงาน

การดำเนินงานบูรณะโบราณสถานด้วยวิธีอนัสติโลซิส น่าจะได้มีการทำสัญญาผูกพันข้ามปีงบประมาณได้จนแล้วเสร็จ เพื่อความต่อเนื่องของการดำเนินการ โดยอาจถือโอกาสเมื่อมีประกาศใช้แผนแม่บทควบคุมพื้นที่และระยะเวลาในการทำงานอย่างเป็นทางการ

7. การควบคุมงานและการวัดผล

ต้องกำหนดมาตรการแก้ไขปัญหาค่าจ้างผู้ควบคุมงานไม่สอดคล้องกับปริมาณงาน ที่ทำให้ขาดความเคร่งครัดในการควบคุมงานให้เป็นไปตามกำหนดเวลาอย่างสม่ำเสมอ มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีการดูแลอย่างใกล้ชิดดังเช่นการดำเนินการในอดีต

ต้องให้ความสำคัญกับการตรวจสอบโดยใช้แบบบูรณะเป็นเครื่องมือในการควบคุมการทำงานของช่างผู้ปฏิบัติงาน และหากมีปัญหาต้องรีบปรึกษาผู้ควบคุมงาน และสถาปนิกผู้ออกแบบ ห้ามตัดสินใจเองโดยผลการดำเนินการบูรณะจะต้องเป็นไปในแนวทางที่กำหนดในแบบบูรณะที่มีความชัดเจน และปรับเปลี่ยนได้โดยผู้ออกแบบที่มีภาวะความรับผิดชอบเท่านั้น

8. การประสานงาน

ควรเร่งรัดให้มีการประสานงานกับหน่วยงานอื่นๆและภาคประชาคมในท้องถิ่นที่เกี่ยวข้อง เพื่อประโยชน์ในการร่วมกันดูแลโบราณสถานปราสาทสด๊กก๊อกธมต่อไป ซึ่งน่าที่จะใช้เป็นแบบอย่างในการดำเนินการในโครงการอื่นๆต่อไปด้วยเช่นเดียวกัน เพื่อการอนุรักษ์อย่างยั่งยืนที่มาจากทำให้ความสำคัญของการมีส่วนร่วมโดยอย่างน้อยที่สุดจะต้องมีการประชาสัมพันธ์ให้ผู้ที่มีส่วนได้ส่วนเสีย ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องทราบว่ากำลังดำเนินการอะไรอยู่ เพื่อวัตถุประสงค์ใด ถือเป็นการประสานงานและทำความเข้าใจขั้นต้นที่สำคัญที่สุด

ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการวางแผน การตรวจสอบควบคุมคุณภาพ บุคลากร และองค์ความรู้ในการปฏิบัติงาน ข้อเสนอแนะสำคัญที่ไม่ได้จำกัดเฉพาะอนัสติโลซิสนอกจากไม่ว่าจะเป็นโบราณสถานประเภทใด จะสร้างในรูปแบบ หรือศิลปะแบบใด ในเบื้องต้นควรจะต้องปฏิบัติตามขั้นตอน และวิธีการอนุรักษ์โบราณสถานของกรมศิลปากร 9 ขั้นตอน อย่างเคร่งครัด ได้แก่

1. การค้นคว้ารวบรวมข้อมูลเบื้องต้น

ให้ทำการศึกษาเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับโบราณสถานและสภาพแวดล้อมทั้งหมด ตั้งแต่ประเภทของโบราณสถาน อายุสมัย รูปแบบทางศิลปกรรม ประวัติความเป็นมา คุณค่าความสำคัญ ประวัติการอนุรักษ์ ตลอดจนค้นคว้ารวบรวมเอกสารเดิมที่เกี่ยวข้อง ไม่ว่าจะเป็นภาพถ่ายเก่า รายงาน หรือ เอกสารอื่นๆที่เกี่ยวข้อง เพื่อใช้เป็นข้อมูลพื้นฐานในการดำเนินการอนุรักษ์ในขั้นตอนต่อไป และควรจัดทำเป็นรายงานสรุปข้อมูลเบื้องต้นไว้

2. การสำรวจตรวจสภาพทางกายภาพ

เป็นการบันทึกสภาพทางกายภาพของโบราณสถานก่อนการอนุรักษ์ ทั้งในรูปของรายงาน แผนผัง ภาพถ่าย และแบบลายเส้นที่เก็บข้อมูล รูปแบบศิลปกรรม สถาปัตยกรรม หรือภูมิสถาปัตยกรรม รวมทั้งสภาพแวดล้อม ต้องระบุขนาด สัดส่วน รายละเอียดต่างๆที่ตรวจวัดได้ ระดับพื้น วัสดุที่ใช้ในการก่อสร้างหรือการตกแต่ง ปัจจัยสภาพแวดล้อม ลักษณะและสาเหตุของการเสื่อมสภาพ โดยข้อมูลทั้งหมดจะนำมาจัดทำเป็นรายงาน ภาพถ่าย และแบบสำรวจสภาพโบราณสถานก่อนการอนุรักษ์

3. งานโบราณคดีเพื่อการอนุรักษ์

เป็นการดำเนินการตามกระบวนการทางโบราณคดี เพื่อจะนำมาซึ่งข้อมูลที่เป็นประโยชน์ต่อการศึกษาวិเคราะห์รูปแบบ ออกแบบ และวางแผนอนุรักษ์โบราณสถาน โดยทั่วไปหมายถึง การขุดตรวจ การขุดค้น และการขุดแต่งโบราณสถาน ผลที่ได้รับจากงานในขั้นตอนนี้ ได้แก่ รายงานการดำเนินการทางโบราณคดี และแบบสภาพโบราณสถานภายหลังการขุดแต่ง

4. การศึกษาวิเคราะห์รูปแบบ

เป็นการนำข้อมูลต่างๆ ที่ได้รับจากโบราณสถานทั้งจากลักษณะทางกายภาพที่เป็นอยู่หลังการขุดแต่งและข้อมูลจากการทำงานด้านโบราณคดี มาวิเคราะห์เพื่อนำเสนอภาพลักษณ์ หรือภาพสันนิษฐานของโบราณสถานในอดีตก่อนที่มีการเสื่อมสภาพ หรือมีการเปลี่ยนแปลงสภาพ ดังที่เห็นในปัจจุบัน อาจเป็นภาพในยุคใดยุคหนึ่ง หรือของแต่ละยุคของการเปลี่ยนแปลง ข้อมูลดังกล่าวจะนำมาสรุปเป็นแบบวิเคราะห์โบราณสถาน และรายงานข้อมูลที่อ้างอิงประกอบการวิเคราะห์รูปแบบ

5. การออกแบบและประมาณการ

เป็นการนำผลข้อมูลและข้อสรุปจากการศึกษาด้านต่างๆ ทั้งหมดข้างต้น นำมาพิจารณาเลือกแนวทางและวิธีการอนุรักษ์ที่เหมาะสมที่สุดที่จะนำมาในการอนุรักษ์โบราณสถานแห่งนั้นๆ ภายใต้กรอบหลักวิชาการอนุรักษ์ตามแนวทางอนุรักษ์ซึ่งเป็นที่ยอมรับกันเป็นสากลในปัจจุบัน โดยเบื้องต้นจะต้องมีการกำหนดแนวคิดซึ่งเป็นตัวกำหนดวิธีการอย่างชัดเจน มีการทำแบบอนุรักษ์ที่สอดคล้องกับแนวคิด และระบุวิธีการตำแหน่งของการดำเนินการอย่างชัดเจน และจัดทำรายการประมาณราคา ระบุงบประมาณที่ต้องการใช้ในการดำเนินการผลงานในขั้นตอนนี้จึงประกอบด้วย แบบอนุรักษ์โบราณสถาน พร้อมรายการประกอบแบบที่มีความครบถ้วนของสาระตามมาตรฐานของกรมศิลปากร ดังนี้²

- ประวัติความเป็นมา และลักษณะองค์ประกอบของโบราณสถาน
- สภาพการเสื่อมสภาพ ความชำรุดเสียหายของโบราณสถาน
- แนวความคิดในการออกแบบอนุรักษ์
- สิ่งที่ต้องการจะดำเนินการ แยกออกเป็นข้อๆ อย่างชัดเจน
- บอกกรรมวิธีเทคนิคการดำเนินการเป็นขั้นตอนลำดับก่อนหลังชัดเจน
- ระบุวัสดุที่ใช้ หรืออะไรที่ทดแทนกันได้ คุณภาพของวัสดุ/อุปกรณ์ที่จะนำมาใช้
- ข้อกำหนดการระวังป้องกันความเสียหายในระหว่างการดำเนินการ หรือข้อห้ามข้อกำหนดพิเศษอื่นๆ

² จากตารางการตรวจสอบความครบถ้วนของแบบอนุรักษ์โบราณสถานของกรมศิลปากร ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 50.

- ระบุประเภทและคุณภาพของบุคลากรที่มีส่วนเกี่ยวข้องในการอนุรักษ์
- ระบุให้จัดทำเอกสารรายงานการดำเนินการเป็นขั้นตอน ให้ทำแบบสภาพโบราณสถาน ภายหลังการอนุรักษ์ ปัญหา อุปสรรค และสรุปผล

และมีรายงานประมาณราคา ซึ่งสามารถเปรียบเทียบได้กับราคากลางต่อหน่วยของกิจกรรมต่างๆ ตามมาตรฐานของกรมศิลปากร

ในขั้นตอนนี้จะต้องมีการนำเสนอแบบอนุรักษ์ รายการประกอบแบบ และประมาณการ เพื่อขออนุมัติการดำเนินการต่อกรมศิลปากร สามารถส่งได้ตั้งแต่ขั้นตอนของการทำแบบร่าง แต่ต้องมีข้อมูลปรากฏอยู่ในแบบอย่างครบถ้วน พร้อมด้วยแนวความคิดในการออกแบบอนุรักษ์

6. การดำเนินการอนุรักษ์ การควบคุมงาน และการตรวจรับงาน

ได้แก่ การดำเนินการอนุรักษ์ตามรูปแบบรายการที่ได้รับการอนุมัติแล้ว และตามสภาพความเป็นจริงของพื้นที่เมื่อมีการสำรวจโดยละเอียดอีกครั้งก่อนเริ่มดำเนินการ ซึ่งอาจมีความแตกต่างไปจากแบบไปบ้าง หรืออาจมีการพบหลักฐานใหม่ขณะดำเนินการก่อสร้าง ที่จะมีผลทำให้ต้องมีการปรับแก้ไขแบบ รวมทั้งการควบคุมดูแลให้การดำเนินการเป็นไปอย่างถูกต้องตามหลักวิชาการ คอยแก้ปัญหาเฉพาะหน้าที่เกิดขึ้นอย่างเหมาะสม และต้องประสานงานกับผู้ที่เกี่ยวข้องในทุกสาขา นอกจากผลการดำเนินการที่ปรากฏที่ตัวโบราณสถาน ผลที่ได้รับจากการทำงานในขั้นตอนนี้ยังมี แบบขยายจริง (shop drawing) และรายงานการควบคุมงาน และการตรวจรับงานตามแบบรายการ

โดยผู้ควบคุมงานจะต้องประกอบด้วย

- นักโบราณคดี ในกรณีที่มีการดำเนินงานโบราณคดีเข้ามาเกี่ยวข้อง
- บุคลากรกลุ่มช่างศิลปกรรม หรือกลุ่มช่างโยธา ในกรณีของงานอนุรักษ์ทั่วไป แล้วแต่ว่าลักษณะของงานจะเน้นไปในทางใด

ผู้ควบคุมงานอนุรักษ์ต้องปฏิบัติดังนี้

- จะต้องศึกษาแบบอนุรักษ์ให้มีความเข้าใจอย่างดีเยี่ยม หากไม่เข้าใจ หรือขาดความชัดเจนในส่วนใด ให้ประสานขอข้อมูลจากผู้ออกแบบ ก่อนดำเนินการ
- ต้องตรวจสอบการสำรวจสภาพโบราณสถานโดยละเอียดก่อนการดำเนินการให้ถูกต้อง และดูว่าสอดคล้องกับแบบอนุรักษ์หรือไม่ เมื่อมีปัญหาต้องแจ้งผู้ออกแบบให้ทราบ เพื่อทำการปรับแบบให้สอดคล้องกับพื้นที่จริงต่อไป
- หากขณะดำเนินการได้พบหลักฐานใหม่ ให้รีบแจ้งต่อผู้ออกแบบให้ทราบในทันที เพราะหลักฐานดังกล่าวอาจมีผลในการตีความ หรือมีผลให้แบบอนุรักษ์จะต้องเปลี่ยนไป จากเดิมซึ่งจะต้องปรึกษาหารือกันในทุกสาขาที่เกี่ยวข้อง เพื่อกำหนดรูปแบบอนุรักษ์ใหม่โดยจะต้องมีการนำเสนอเพื่อขออนุมัติจากกรมศิลปากรอีกครั้ง
- จะต้องจัดบันทึกการปฏิบัติงานอนุรักษ์ที่เกิดขึ้นในทุกขั้นตอนอย่างสม่ำเสมอ รวมทั้งการบันทึกปัญหาและการแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นในแต่ละช่วงเวลา เพื่อใช้เป็นข้อมูลในการรายงานผลต่อคณะกรรมการตรวจรับงาน และจัดทำรายงานสรุปผลการดำเนินงานต่อไป

ผู้ตรวจรับงาน กรรมการตรวจรับงานจะต้องประกอบไปด้วย

- สถาปนิกผู้ออกแบบ
- วิศวกรผู้ออกแบบ
- เจ้าหน้าที่กรมศิลปากร ผู้เชี่ยวชาญเฉพาะด้านที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับงานอนุรักษ์นั้น
- ผู้ทรงคุณวุฒิด้านศิลปวัฒนธรรมในท้องถิ่น

7. การจัดทำรายงานการอนุรักษ์

เป็นการจัดทำรายงานการดำเนินการตามขั้นตอนต่างๆ ชำรงต้นทั้งหมดโดยละเอียด บันทึกทุกขั้นตอนการดำเนินงาน และผลที่ได้รับจากโครงการเพื่อเป็นหลักฐานอ้างอิงและเผยแพร่ต่อสาธารณชน เพื่อเป็นประโยชน์ต่อการอนุรักษ์โบราณสถานแหล่งอื่นๆต่อไปด้วย พร้อมกับรายงานยังจะต้องจัดทำแบบโบราณสถานหลังการอนุรักษ์ เป็นข้อมูลประกอบที่จะใช้เป็นหลักฐานในการตรวจสอบภายหลังได้เมื่อถึงเวลาในการอนุรักษ์ในครั้งต่อไป

8. การดูแลรักษาอย่างสม่ำเสมอ

หลังจากที่ได้ทำการอนุรักษ์โบราณสถานเรียบร้อยแล้ว จำเป็นจะต้องมีการดูแลรักษาโบราณสถานอย่างต่อเนื่อง เพื่อชะลอและป้องกันการเสื่อมสภาพที่จะเกิดขึ้นกับโบราณสถานอีกในอนาคต เพื่อประหยัดงบประมาณที่จะนำมาใช้ ในการอนุรักษ์โบราณสถานแหล่งอื่นๆต่อไป ความจริงแล้วเป็นขั้นตอนในการอนุรักษ์โบราณสถานที่สามารถดำเนินการได้ตั้งแต่เริ่มต้นโครงการ หรืออาจจะเป็นมาตรการเฉพาะหน้าก่อนการดำเนินการตามแบบอนุรักษ์ด้วยก็ได้

9. การตรวจสอบและประเมินผล

ได้แก่ การติดตามตรวจสอบ การดำเนินงานตามแผนงานว่าได้มีการปฏิบัติให้เป็นไปตามโครงการตลอดจนขั้นตอน วิธีการและเป้าหมายที่กำหนดไว้หรือไม่ และการวัดผลสำเร็จของกิจกรรมหรือโครงการว่ามีคุณภาพมากน้อยเพียงใด ควรมีการตรวจสอบเก็บข้อมูลของโบราณสถานที่ได้ดำเนินการอนุรักษ์ไปแล้วอย่างเป็นระบบ นำมาประเมินผลสำเร็จ อย่างสม่ำเสมอเพื่อพัฒนาและปรับปรุงวิธีการอนุรักษ์ต่อไป

นอกจาก 9 ขั้นตอนดังกล่าวยังได้เสนอแนะให้คำนึงถึง การให้บริการในพื้นที่โบราณสถาน ได้แก่กิจกรรมให้บริการในพื้นที่โบราณสถานเพื่อเป็นการให้ความรู้เกี่ยวกับคุณค่าของโบราณสถาน และอำนวยความสะดวกต่างๆ สำหรับผู้มาเยี่ยมชม ประกอบด้วย การให้บริการข้อมูลทางวิชาการ การเผยแพร่ประชาสัมพันธ์ การจัดสิ่งอำนวยความสะดวก และการจัดกิจกรรมทางด้านการศึกษาอื่นๆ

5.2 ข้อเสนอแนะด้านแนวคิดในการบูรณะ

จากการวิเคราะห์ผลการดำเนินการของการบูรณะที่ปราสาทประธาน ในประเด็นเรื่องแนวความคิดในการบูรณะที่เป็นการประสานกันระหว่าง การรักษาความแท้ ทั้งในแง่การออกแบบ วัสดุ ฝีมือช่าง สภาพโดยรอบและประโยชน์ใช้สอย และความต้องการใน การสื่อความหมาย ของโบราณสถานทั้งจากความตั้งใจจากอดีตที่สื่อมาถึงปัจจุบันและความคาดหวังจากปัจจุบันที่มีต่อแหล่งมรดกนั้น ได้นำมาสู่ข้อสรุปของเกณฑ์ที่จะ

นำมาใช้ในการชี้วัดทั้งการรักษาความแท้ และการสื่อความหมาย โดยที่ความจริงแล้วการบูรณะด้วยวิธีอนัสติโลซิสก็มีเป้าหมายในการสื่อความหมายโบราณสถานด้วยความแท้อยู่แล้ว

จากแนวคิดความแท้ด้านการออกแบบ จะเห็นว่าต้องให้ความสำคัญกับความน่าเชื่อถือของแหล่งข้อมูลของงานออกแบบดั้งเดิม ซึ่งเมื่อมีหินดั้งเดิมของโบราณสถานเองเป็นแหล่งข้อมูลแล้วย่อมเป็นหลักประกันในการรักษาความแท้ในด้านนี้

จากความแท้ด้านวัสดุ ที่ได้อธิบายความของอนัสติโลซิสไว้ว่าเป็นการกลับคืนสู่ที่เดิมของวัสดุดั้งเดิมของโบราณสถานทั้งหมด การบูรณะที่สามารถนำหินหล่นกลับคืนสู่ที่ตั้งดั้งเดิมให้ได้มากที่สุดจึงเป็นเครื่องแสดงความสำเร็จในแง่

จากความแท้ด้านฝีมือช่าง นอกจากการที่สามารถอนุรักษ์ฝีมือช่างโบราณที่ปรากฏอยู่บนหินดั้งเดิมเมื่อพยายามใช้หินดั้งเดิมในการบูรณะทั้งหมดแล้ว ยังรวมรวมถึงการบูรณะด้วยเทคนิคการก่อสร้างแบบดั้งเดิมของช่างโบราณ และการเคารพต่อฝีมือช่างหลักหินด้วยการสลักหินใหม่ให้สามารถแยกแยะได้จากงานช่างโบราณแต่ก็ต้องเป็นการดำเนินการด้วยความประณีตเรียบร้อยและไม่ขัดแย้งกับของเดิม ในขณะที่หินดั้งเดิมที่เป็นประจักษ์พยานของงานศิลปกรรมที่มีคุณค่านั้นควรจะได้รับ การดูแลด้วยการสงวนรักษาตามกระบวนการวิทยาศาสตร์การอนุรักษ์

สำหรับความแท้ด้านสภาพโดยรวม น่าจะเกี่ยวข้องกับจัดการที่จะช่วยรักษาไว้ได้ด้วยวิธีการกันเขตพื้นที่ที่เหมาะสม

และจากความแท้ด้านประโยชน์ใช้สอย ก็มีความเชื่อมโยงกับรูปแบบสถาปัตยกรรม การวางผังของโบราณสถาน และการตกแต่งที่สื่อความถึงการใช้สอย การฟื้นฟูบูรณะทุกองค์ประกอบที่สื่อความหมายเกี่ยวข้องอย่างครบถ้วน ก็ถือว่าได้รักษาความแท้ในด้านนี้ไว้

จากแนวคิดเรื่องการสื่อความหมาย ทั้งในแง่รูปแบบสถาปัตยกรรมความหมายทางสุนทรียภาพ ความเป็นเทวาลัยและเรื่องราวของจารึกในความหมายทางประวัติศาสตร์ และความเป็นมรดกทางวัฒนธรรมและสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ตามมุมมองของสังคมในปัจจุบัน สิ่งที่จะเป็นเครื่องบ่งชี้ได้แก่ ความสมบูรณ์ครบถ้วนที่สุดของข้อมูลที่น่ามาเสนอได้ด้วยอนัสติโลซิส และเป็นการนำเสนอด้วยวัสดุเดิมทั้งหมดของโบราณสถานนั้นๆ ที่แสดงถึงความงามดั้งเดิมของรูปแบบศิลปกรรมและสถาปัตยกรรม พร้อมด้วยวิวัฒนาการความมีอายุหรือความเก่าแก่ของวัสดุที่แสดงถึงคุณค่าทางประวัติศาสตร์ ความผูกพันในเรื่องศรัทธาความเชื่อ และความเป็นตัวแทนทางวัฒนธรรมที่จะต้องส่งต่อไปให้กับคนในรุ่นต่อไป

ปัญหาจึงอยู่ที่ปริมาณของวัสดุใหม่ที่เสริมเข้ามาในการบูรณะในแต่ละครั้ง จากแนวคิดสากลด้านการอนุรักษ์ในอดีต ไม่ว่าจะเป็นในกฎบัตรเฮเธนส์ หรือกฎบัตรเวนิซ ซึ่งแนะนำให้ใช้วิธีอนัสติโลซิสได้ แต่โดยภาพรวมยังมีความกังวลอย่างมากในเรื่องการเสริมด้วยวัสดุใหม่ แม้จะระบุว่าเพิ่มเติมได้หากมีความจำเป็นแต่ก็อยู่ในความหมายของการเสริมโครงสร้างมากกว่าเสริมเนื้อวัสดุของโบราณสถาน ทำให้แนวคิดเรื่องความแท้เน้นไปในเรื่องของทางวัสดุเป็นสำคัญ อนัสติโลซิสที่เกิดขึ้นในหลายกรณีจึงยังเหลือหินเก่าส่วนยอดอาคารที่ไม่สามารถนำกลับคืนที่เหลืออยู่เป็นจำนวนมากเนื่องจากหากต้องการนำขึ้นไปจะต้องใช้หินใหม่เกินกว่า 5 % ซึ่งก่อนหน้านี้ไม่อาจยอมรับได้

เมื่อแนวคิดอนุรักษ์ได้เปลี่ยนแปลงไป แม้แต่ในการบูรณะล่าสุดที่วิหารพาเธนอน อะโครโพลิสแห่งเอเธนส์ที่กล่าวได้ว่าเป็นต้นกำเนิดของอนัสติโลซิส ก็ยังได้อาศัยเกาะกำบังในนามของอนัสติโลซิสนี้จากการอ้างเหตุผลของการค้นพบตำแหน่งของหินดั้งเดิมเพิ่มเติมจากเทคโนโลยีที่พัฒนาขึ้นในปัจจุบัน และการแก้ไขการซ่อมแซมด้วยซีเมนต์และเหล็กในอดีต ที่นอกจากจะได้เปลี่ยนเป็นหินอ่อนแบบดั้งเดิมและใช้แทนหาเนียมแทนเหล็กแล้วยังถือโอกาสเติมหินใหม่เข้ามาอีกด้วยเป็นจำนวนมาก และยังเป็นแบบอย่างให้กับวิหารกรีกในอีกหลายแห่งที่เคยเป็นเพียงกองหินบนพื้นราบให้มีการใช้หินใหม่เข้ามาเสริมให้ลักษณะทางสถาปัตยกรรมกลับคืนมาเป็นที่เข้าใจได้มากขึ้นตอบสนองทั้งทางด้านสุนทรียภาพและทางเศรษฐกิจการท่องเที่ยว³ ในกรณีของปราสาทสตักก็อกกกรมการเสริมวัสดุที่มีความแตกต่างแยกแยะได้จากของดั้งเดิมและกลมกลืนไม่สร้างความขัดแย้งชิงเด่นกับองค์ประกอบเดิม ในการบูรณะด้วยเทคนิคแบบดั้งเดิมก็ถือว่าเป็นการให้ความเคารพแก่ความแท้ทั้งด้านวัสดุและฝีมือช่างด้วย ในขณะที่เดียวกันความสมบูรณ์และสมดุลของรูปแบบสถาปัตยกรรมนอกจากจะผูกพันกับความแท้ของการออกแบบแล้วยังเป็นสิ่งที่ต้องคำนึงถึงเพื่อการสื่อความหมายด้วย หลักการพิจารณาในการกำหนดแนวทางในการบูรณะเพื่อรักษาความแท้และการสื่อความหมายจึงอยู่ที่

1. ความต้องการที่จะนำหินดั้งเดิมของโบราณสถานมาใช้ในการบูรณะให้กลับคืนสู่ที่ตั้งเดิมได้ทั้งหมด เปิดโอกาสให้มีการเสริมวัสดุใหม่ได้เพื่อการรองรับวัสดุดั้งเดิมเหล่านั้น โดยมีข้อแม้ว่าจะต้องเป็นการดำเนินการที่สามารถสื่อถึงสาระสำคัญของโบราณสถานได้
2. การคำนึงถึงรูปทรงที่ครบถ้วนเพียงพอสำหรับความเข้าใจรูปแบบดั้งเดิมและความหมายอื่นๆของโบราณสถาน สามารถเสริมวัสดุใหม่ได้ตามความจำเป็นเพื่อการสร้างความเข้าใจนั้น และความสมดุลทางสุนทรียภาพ
3. การเสริมวัสดุใหม่นั้นต้องแสดงความแตกต่างจากวัสดุดั้งเดิม แต่ก็ต้องมีความกลมกลืน และแสดงความแท้ด้วยวัสดุ สี ผิวสัมผัส ขนาด และเทคนิคฝีมือช่างตามแบบดั้งเดิม

จากแนวคิดนำมาสู่การปฏิบัติในโครงการบูรณะองค์ประกอบอื่นๆของปราสาทสตักก็อกกกรมได้ดังนี้

ที่โคปุระเหนือ โคปุระใต้ โคปุระตะวันตก และระเบียงคด

ให้ใช้แนวทางที่มุ่งที่จะนำหินหล่นที่ทดลองประกอบได้มาใช้ในการบูรณะให้กลับคืนสู่ที่ตั้งเดิมทั้งหมด โดยมีกระบวนการในการทำงานเช่นเดียวกันกับที่ปราสาทประธาน ได้แก่การทำ shop drawing แสดงชนิด ขนาด และตำแหน่งของหิน อย่างครบถ้วนทุกชิ้น และการกำกับดูแลให้การทำงานเป็นไปตามแบบ การกำหนดปริมาณหินใหม่ที่นำมาเสริมในการบูรณะในเบื้องต้นเพื่อรองรับหินดั้งเดิมให้กลับสู่ที่ตั้งเดิมได้ด้วยดี ผสมกับแนวคิดเรื่องความสมบูรณ์และความสมดุลขององค์ประกอบสถาปัตยกรรม นอกเหนือจากความมั่นคงแข็งแรงในการก่อสร้างดังเช่นที่เคยเป็นมา เช่นในกรณีที่เป็นตำแหน่งของหน้าบัน แม้ว่าจะไม่พบหินดั้งเดิมทั้งหมด หากมีปริมาณที่เกือบครบถ้วนก็จะเสริมให้สมบูรณ์ หากมีปริมาณน้อยก็จะเสริมเฉพาะส่วนหัวนาคให้ครบทั้งสองข้างเพื่อความ

³ US/ICOMOS. "High-Impact Heritage," US/ICOMOS Newsletter no. 1 2006: 3.

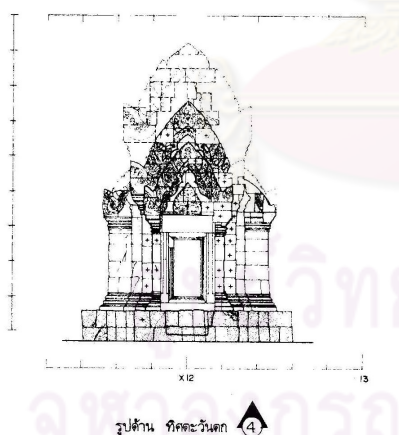

สมดุลและเป็นการแสดงขอบเขตขององค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมเท่านั้น ทั้งนี้การกำหนดรูปแบบของหินใหม่ที่จะนำมาใช้ทำห้วนาคยังให้ใช้ก้อนหินที่สกัดเป็นรูปตัวแอลด้วยความเคารพในเทคนิคช่างขอมดั้งเดิม

ที่บรรณาลัยเหนือและบรรณาลัยใต้

จากแบบบูรณะเดิมที่ไม่ได้นำหินหน้าบันจากการทดลองประกอบกลับคืนที่ทั้งหมด โดยที่เป็นหน้าบันชั้นบนซึ่งเป็นข้อมูลสำคัญที่จะแสดงถึงความสูง และที่ว่าง(space) ของอาคาร เนื่องจากขาดหินดั้งเดิมที่เชื่อมต่ออยู่ระหว่างกลาง ส่วนหน้าบันด้านหน้าก็นำมาบูรณะแล้วนั้น เนื่องจากพบห้วนาคเพียงข้างเดียวจึงได้บูรณะเท่าที่มีหินเท่านั้น ซึ่งเมื่อพิจารณาแล้วก็เห็นได้ว่าการบูรณะในลักษณะที่ขาดความสมดุลขององค์ประกอบ ได้ลวงตาให้ดูเหมือนว่าเป็นการบูรณะที่ไม่ได้ปรับระดับให้ถูกต้อง ซึ่งจากความคิดเห็นในแบบสอบถามของกลุ่มนักวิชาการและผู้ปฏิบัติงานก็แสดงความไม่พอใจผลการดำเนินการไว้

เมื่อการบูรณะในครั้งแรกเสร็จสิ้นกลับพบข้อมูลเพิ่มเติมของหินที่อยู่ระหว่างกลางซึ่งเป็นส่วนเชื่อมต่อระหว่างหลังคาชั้นล่างและชั้นบน ผนวกกับแนวคิดที่จะนำความสมบูรณ์ของรูปแบบสถาปัตยกรรมดั้งที่เข้ากับปราสาทประธานมาใช้ด้วย ในการทดลองประกอบหินหล่นเพิ่มเติมอีกครั้งยังได้พบห้วนาค และผนังหินอีกหลายชิ้นที่สามารถนำไปแทนที่หินใหม่ที่ใช้ในการบูรณะไปแล้วได้ นอกจากนี้ยังมีข้อมูลเพิ่มเติมจากภาพถ่ายเก่าเมื่อครั้งที่หน้าบันและทับหลังของบรรณาลัยยังคงอยู่ในที่ แม้ว่าทับหลังซึ่งเป็นชิ้นส่วนสำคัญที่ได้ข้อมูลจากภาพจะหาไม่พบแล้วที่ปราสาทแต่ก็สามารถใช้เป็นข้อมูลในการกำหนดรูปแบบในการบูรณะให้ตรงกับรูปแบบดั้งเดิมให้มากที่สุดได้

รูป 5-1 แบบบูรณะบรรณาลัยใต้ ผลการทดลองประกอบหินหล่นหน้าบันส่วนบนที่ไม่ได้นำชิ้นสู่ที่เดิมในช่วงแรก

รูป 5-2 บรรณาลัยใต้ หลังการบูรณะในช่วงแรก

รูป 5-3 ตัวอย่างหินดั้งเดิมที่พบเพิ่มเติม

รูป 5-4 การใช้แนวคิดใหม่ในการบูรณะเพิ่มเติม

ที่โคปุระตะวันออกชั้นใน

ในการบูรณะที่ดำเนินการไปแล้วเป็นผลที่มาจากพื้นฐานของข้อมูลการทดลองประกอบหินหล่นในขณะนั้นที่ต้องการจะนำหินดั้งเดิมของโบราณสถานกลับคืนสู่ที่ทั้งหมดอยู่แล้ว แนวความคิดในการออกแบบในครั้งนี้จึงไม่แตกต่างไปจากเดิม เพียงแต่มีข้อมูลของหินหล่นที่เปลี่ยนแปลงไป ด้วยยังมีหินเก่าที่เป็นส่วนสำคัญของรูปทรงสถาปัตยกรรมเป็นจำนวนมากที่พบเพิ่มเติมในครั้งนี้ ถือเป็นบทพิสูจน์ที่ดีของความสามารถในการปรับแก้ไขได้ในการบูรณะด้วยวิธีอนัสติไลซิส

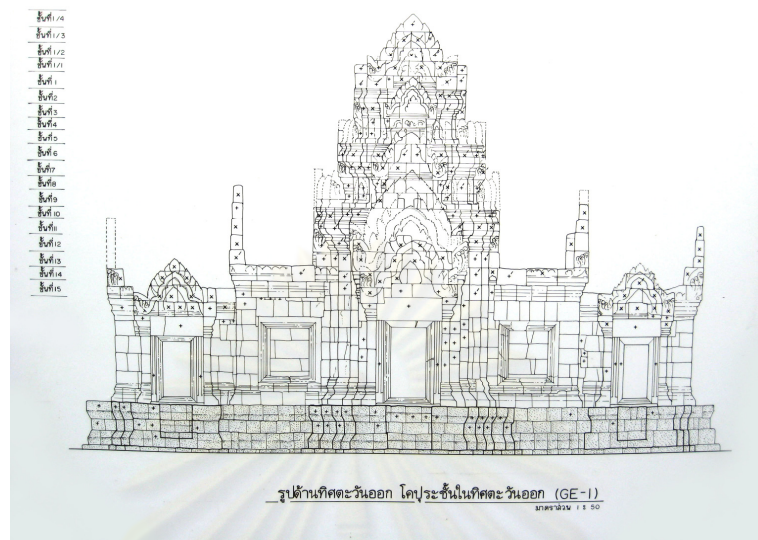
ในการทำแบบก็จะแสดงให้เห็นถึงปริมาณหินเก่าที่ค้นพบได้เพิ่มเติมที่นำมาใช้ในการบูรณะ รวมทั้งหินใหม่ที่มีความจำเป็นที่จะใช้ในการรองรับในการบูรณะเพิ่มเติมในครั้งนี้ และการกำหนดสีของหินใหม่จะให้ไปตามตำแหน่งที่จะเสริมหินนั้นว่ามีหินเก่าสีใดติดตั้งอยู่ ไม่ให้ใช้สีเหลืองเพียงสีเดียวดังที่กำหนดในการบูรณะครั้งก่อน

รูป 5-5 โคปุระตะวันออกชั้นในหลังการบูรณะในช่วงแรก

รูป 5-6 ชิ้นส่วนของอาคารที่พบเพิ่มเติมภายหลัง

รูป 5-7 แบบบูรณะเพิ่มเติมตามแนวคิดใหม่

5.3 ข้อเสนอแนะในแต่ละขั้นตอนการทำงาน

ข้อเสนอแนะของการดำเนินการในบางขั้นตอนของการทำงานของอนัสติโลซิส เรียงลำดับตามประเด็นที่จะต้องแก้ไขปรับปรุง ได้แก่

ขั้นตอนที่ 1 การสำรวจทำแผนผังควบคุมโบราณสถานก่อนการขุดแต่ง

ในขั้นตอนของการสำรวจทำผังควบคุมโบราณสถาน ขอเพียงให้ยึดมั่นในหลักการ ความถูกต้อง ความครบถ้วน และความชัดเจน รูปแบบวิธีการอาจมีการเปลี่ยนแปลงได้ตามเทคโนโลยีที่พัฒนาไปอย่างรวดเร็ว ควรจะได้มีการติดตามความก้าวหน้าเพื่อนำมาใช้ให้เป็นประโยชน์ในการอนุรักษ์มรดกทางวัฒนธรรมนี้ ซึ่งสำหรับงานที่ปราสาทสติกกอิทธิมนี่คงยังต้องใช้ผังควบคุมเดิมที่ได้ทำไว้แล้ว ส่วนงานในโครงการต่อไปคงจะแนะนำให้กำหนดจุดอ้างอิงในการทำผังกริดที่กึ่งกลางขององค์ประกอบที่เป็นประธานของโบราณสถาน

ขั้นตอนที่ 2 การขุดแต่ง การเก็บข้อมูล/ให้รหัสหินหล่น และ ขั้นตอนที่ 3 การเคลื่อนย้ายหิน

ลำดับแรกขอเสนอให้การทำงานในขั้นตอนนี้เป็นการประสานงานกันระหว่างนักโบราณคดีและบุคลากรในสายงานช่างอย่างใกล้ชิด โดยที่จะเป็นงานที่ต่อเนื่องกันไปจนถึง การบันทึกข้อมูลหลังการขุดแต่ง จัดทำแบบก่อนการบูรณะ การทดลองประกอบหินหล่น และการทำแบบวิเคราะห์ด้วย ดังนั้นในการจัดจ้างการขุดแต่งจึงต้องกำหนดให้ผู้รับจ้างจัดหาบุคลากรในฝ่ายช่างที่สนับสนุนงานโบราณคดี เช่น นักประวัติศาสตร์ศิลปะ นักวิชาการช่างศิลป์ ช่างศิลปกรรม สถาปนิก เข้าร่วมในคณะทำงานเพราะมีงานที่จะต้องวิเคราะห์รูปแบบสถาปัตยกรรม ด้วยการดำเนินการที่ปราสาทสติกกอิทธิมนี่ กระบวนการเหล่านี้ได้เสร็จสิ้นผ่านไปแล้ว แต่ก็มีข้อคิดสำหรับการทำงานอนัสติโลซิสในแหล่งอื่นๆ ต่อไป ได้แก่

1. ควรวางแผนการขุดแต่งให้ทั่วทั้งบริเวณในคราวเดียวเพื่อเก็บข้อมูลของหินหล่นทั้งหมด
2. ต้องดำเนินการขุดแต่งเคลื่อนย้ายหินหล่นให้ครบถ้วน รวมทั้งหินที่หล่นกองทับถมอยู่ในอาคารด้วย ซึ่งต้องมีการเตรียมการสำหรับการค้ายันโครงสร้างที่ไม่แข็งแรงของหินที่ยังอยู่ในที่เอาไว้อย่าง
3. การให้รหัสหินหล่นไม่ควรระบุรหัสเป็นอาคารที่หินก้อนนั้นๆ หล่นอยู่ใกล้ๆ เพราะอาจจะไม่ใช่หินจากอาคารนั้นก็ไม่ได้ ควรกำหนดรหัสตามชื่อของกริดที่หินก้อนนั้นหล่นอยู่
4. การขุดแต่งโบราณสถานประเภทหิน จะต้องถือการกำหนดรหัสหินและการทำผังหินหล่นเป็นภาคบังคับ
5. การจัดจ้างให้มีการขุดค้นขุดแต่ง ควรมีการกำหนดตำแหน่งพื้นที่ที่จะให้ดำเนินการอย่างชัดเจนเลยในสัญญา เพื่อจะได้มีการวางแผนอย่างรัดกุมตั้งแต่แรก
6. ขอย้ำในเรื่องการรักษามาตรฐานในการเขียนแบบ ให้แบบที่ออกมา นั้นถูกต้องชัดเจนเข้าใจง่าย

ข้อกำหนดในการทำผังหินหล่นและการขนย้ายหิน

เมื่อผู้รับจ้างเสนอผังคลุมพื้นที่ขุดแต่งโบราณสถานต่อผู้ควบคุมงาน และได้รับอนุมัติจากคณะกรรมการตรวจการจ้างแล้ว ก็สามารถดำเนินการขุดแต่งตามผังที่กำหนด โดยการกำหนดรหัสหินที่ได้จากการขุดแต่ง ให้กำหนดตามผังคลุมพื้นที่ที่ได้รับการอนุมัติ และการใส่หมายเลขก่อนต้องกำหนดหมายเลขหินที่ขุดพบก่อน อยู่ชั้นบน เป็นหมายเลข 1, 2, 3, ... เช่น 1A-1 หมายถึงหลุมที่ 1A ก้อนที่ 1 ซึ่งเป็นก้อนที่ขุดพบก่อนและอยู่ชั้นบนสุด เป็นต้น

ส่วนการขนย้ายหิน ให้ดำเนินการหลังจากที่ได้กำหนดรหัสลงบนหิน ทำผังหินหล่น บันทึกภาพถ่าย และผู้ควบคุมงาน ตรวจสอบความถูกต้องแล้ว โดยใช้เชือกมะนิลาผูกมัดหินที่ต้องการขนย้าย แล้วยกออกโดยรถเข็นหรือรถหรือคน การเคลื่อนย้ายต้องระมัดระวังไม่ให้หินที่ยกออกไปแตกหรือเสียหาย นำไปวางเรียงเป็นแถวจัดหมวดหมู่ให้เรียบร้อยกองละหลุม ห้ามวางซ้อนกันโดยเด็ดขาด จากนั้นให้ผู้รับจ้างทำการตรวจสอบรหัสหินอีกครั้ง การเขียนรหัสให้เลือกเขียนลงบนด้านที่พิจารณาแล้วจะมองไม่เห็นหากได้นำกลับไปสู่ตำแหน่งดั้งเดิม และให้เขียนรหัสหินซ้ำอีกครั้งในส่วนที่ตัวเลข ตัวหนังสือจาง ไม่ชัดเจน และจะต้องทำผังหินที่ขนย้ายออกไปในแต่ละหลุมว่าไปวางบริเวณใดของพื้นที่ เพื่อสะดวกต่อการนำหินกลับมาใช้อีกครั้ง

ขั้นตอนที่ 4 การบันทึกข้อมูลหลังการขุดแต่ง จัดทำรูปแบบก่อนการบูรณะ

จากการทำงานที่ผ่านมาในการรังวัดบันทึกข้อมูลเห็นได้ว่าเป็นวิธีการที่พอใช้ได้ ณ ช่วงเวลาขณะที่ยังดำเนินการที่มีข้อจำกัดหลายประการ แต่หากเป็นโครงการใหม่ด้วยเทคโนโลยีในขณะนี้ได้ช่วยอำนวยความสะดวกให้กับงานสำรวจเป็นอย่างมาก ฝ่ายปฏิบัติงานจึงควรที่จะจัดหาเครื่องมืออุปกรณ์ที่ทันสมัยเพื่อไม่ให้เกิดความเสียหายกับโบราณสถาน การเก็บข้อมูลไม่ว่าจะเป็นวิธีใดก็ควรจะนึกถึงการจัดเก็บและการเชื่อมต่อไปใช้ในขั้นตอนอื่นๆต่อไปด้วยโดยสะดวก เช่น การเขียนแบบด้วยคอมพิวเตอร์ การเก็บข้อมูลในระบบดิจิทัล เป็นต้น และขอย้ำในเรื่องมาตรฐานการเขียนแบบ และนำเสนอข้อมูล ที่จะต้องมีความถูกต้อง ครบถ้วน และชัดเจน ด้วยเทคโนโลยีในปัจจุบันมีเครื่อง laser scanner ที่สามารถบันทึกข้อมูลของหินแต่ละก้อนได้อย่างละเอียด อาจนำมาพัฒนาต่อด้วยการเขียนโปรแกรมคอมพิวเตอร์สำหรับใช้กับการคัดเลือกและทดลองประกอบหินหล่นในขั้นตอนต่อไปเพื่อลดความเสียหายที่จะเกิดขึ้นขณะดำเนินการเคลื่อนย้ายหินได้อีกด้วย

ข้อกำหนดการทำผังรูปแบบโบราณสถานสภาพก่อนขุดแต่งและหลังการขุดแต่ง

1. การทำผังโบราณสถานก่อนการขุดแต่ง ต้องประกอบด้วยผังบริเวณ ผังโบราณสถานทุกองค์ ซึ่งแสดงผังพื้นและรูปตั้งที่ตั้งด้าน ตามสภาพสัดส่วนและรายละเอียดจริงทุกประการ
2. การทำผังโบราณสถานหลังขุดแต่ง ต้องประกอบด้วยรายละเอียดเช่นเดียวกับผังโบราณสถานสภาพก่อนขุดแต่ง และเพิ่มรูปตัดอย่างน้อย 2 รูป ต่อบริเวณประกอบ โดยข้อมูลที่ได้จากแบบจะต้องประกอบด้วย ชนิดของวัสดุก่อสร้าง ลักษณะการเสื่อมสภาพ ระยะ และระดับ ที่ชัดเจน
3. ต้องทำแบบขึ้นส่วนทางสถาปัตยกรรมที่พบจากการขุดแต่ง (หรือที่หลุดร่วงลงมาจากที่ตั้งแล้ว) โดยให้ระบุว่าคือชิ้นส่วนของอะไร หรือพบบริเวณใด
4. ต้องทำแบบขยายองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม เช่น ชูม ประตู หน้าต่าง เส้าฐาน ลวดลายปูนปั้น จิตรกรรม ฯลฯ ให้อยู่ในดุลยพินิจของผู้ควบคุมงาน ทั้งนี้นักโบราณคดีและช่างอนุรักษ์
5. การเขียนแบบโบราณสถานทุกชนิด ให้เขียนลงในขนาดไม่ต่ำกว่า A-1
6. แบบโบราณสถานองค์เดียวกัน ให้เขียนด้วยมาตราส่วนเดียวกัน ทั้งสภาพก่อนขุดแต่ง สภาพหลังขุดแต่ง
7. กำหนดมาตราส่วนให้เหมาะสมกับขนาดกระดาษและตามมาตรฐานการเขียนแบบ แต่โดยทั่วไปไม่ควรใช้มาตราส่วนเล็กกว่า 1 : 50

ขั้นตอนที่ 5 การทดลองประกอบหินหล่น

เนื่องจากการทดลองประกอบหินเป็นงานที่ต้องอาศัยทักษะความชำนาญของผู้คัดเลือกหินที่มีอยู่จำกัดเป็นพิเศษ ที่ทำให้ผลการทำงานที่ได้จะมากหรือน้อยอยู่ในดุลยพินิจและการตัดสินใจของช่างผู้คัดเลือกหินเท่านั้น จึงจำเป็นที่จะต้องมีการควบคุมไม่ให้เกิดปัญหาการคัดเลือก ทดลองประกอบหินไม่ครบถ้วน การได้รับข้อมูลที่เพียงพอสำหรับการทำแบบวิเคราะห์ และแบบบูรณะ หรือการที่ได้พบหินดั้งเดิมภายหลังเมื่อการบูรณะได้เสร็จสิ้นไปแล้ว ข้อเสนอสำหรับมาตรการดังกล่าวได้แก่ สนับสนุนการถ่ายทอดองค์ความรู้เพื่อการทดลองประกอบหินเพิ่มปริมาณผู้ที่มีความสามารถในด้านนี้ทั้งในส่วนผู้รับจ้างและเจ้าหน้าที่ของรัฐ นำองค์ความรู้ดังกล่าวมาสานกับเทคโนโลยีสมัยใหม่ช่วยอำนวยความสะดวกให้กับการทำงานให้มีการตรวจสอบได้ และมีการกำหนดระยะเวลาในการดำเนินการในขั้นตอนนี้อย่างเหมาะสมรวมทั้งเป็นขั้นตอนที่มีความจำเป็นที่จะต้องดำเนินการอย่างต่อเนื่องจากการขุดแต่งและเคลื่อนย้ายหินหล่น

ด้วยการดำเนินการที่ปราศจากข้อกีดกันในขั้นตอนนี้จะต้องมีการดำเนินการอีกครั้งสำหรับหินหล่นที่ยังหลงเหลืออยู่ทั้งในส่วนที่เป็นของอาคารบรรณาลัย โคปุระตะวันออกชั้นใน ที่เหลือจากการบูรณะกลุ่มอาคารภายในระเบียงคด ที่การให้รหัสหินทำให้สับสนปะปนกันอยู่ และของโคปุระตะวันออกชั้นนอก ที่เหลือจากข้อกำหนดการบูรณะที่ผิดพลาดในอดีต จึงน่าจะเป็นโอกาสที่ดีในการใช้มาตรการที่นำเสนอนี้

จากบทเรียนที่ได้รับในโครงการบูรณะปราสาทสด๊กก๊อกธมนี้จึงอาจสรุปเป็นข้อพึงปฏิบัติในการทำงานของอนัสติโลซิสได้ว่า จะต้องระบุให้มีการทดลองประกอบหินหล่นที่ครบถ้วนหมดทั้งบริเวณของโบราณสถานทันทีหลังจากการขุดแต่ง กำหนดรหัสหินหล่น และเคลื่อนย้ายหิน และเป็นข้อมูลที่จะต้องนำมาใช้ในการทำแบบวิเคราะห์และแบบบูรณะด้วย การทำแบบบูรณะโดยที่ยังไม่ได้ทดลองประกอบหินหล่นอย่างครบถ้วนถือว่าเป็น

แบบที่ใช้ไม่ได้ การทดลองประกอบนี้เป็นกิจกรรมสำคัญที่ต้องการระยะเวลาในการทำงานที่เพียงพอ
งบประมาณที่เหมาะสมนอกเหนือจากทักษะของผู้ปฏิบัติงานด้วย ในกรณีของปราสาทสติกก็อกมควรให้
ระยะเวลาในการดำเนินการในขั้นตอนนี้อย่างน้อย 2 ปี

ในการควบคุมการจัดจ้างในโครงการต่อไปจึงขอเสนอให้มีการจัดทำรายงานการทดลองประกอบหิน
หล่นขึ้นเป็นการเฉพาะโดยให้เป็นส่วนหนึ่งของรายงานการบูรณะด้วย

ข้อกำหนดในการจัดทำรายงานการทดลองประกอบหินหล่น

ในขั้นตอนการดำเนินการทดลองประกอบหินหล่นจะต้องมีการจัดทำรายงานผลการดำเนินการ
ซึ่งจะต้องประกอบด้วย

1. ผังหินหล่น แสดงปริมาณ และตำแหน่งของหินหล่นทั้งหมด โดยผังหินหล่นจะต้องมีการระบุ รหัสหินไว้
อย่างชัดเจน
2. สรุปผลการทดลองประกอบหิน โดยแสดงปริมาณงานที่ดำเนินการดังนี้
  1. จำนวนหินหล่นทั้งหมด
  2. จำนวนหินที่สามารถหาที่ตั้งดั้งเดิมได้
  3. จำนวนหินที่สามารถจำแนกประเภทของหินตามอาคารและลักษณะองค์ประกอบ
สถาปัตยกรรมได้
  4. จำนวนหินที่ไม่สามารถวิเคราะห์หาข้อมูลได้
3. บัญชีจำแนกประเภทของหินที่ทำการทดลองประกอบ

มีการจำแนกประเภทของหินหล่นตามอาคาร และลักษณะองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม

เช่น หินจากปราสาทประธาน จำนวน.....ก้อน

ประกอบด้วย ก. หินส่วนฐาน จำนวน.....ก้อน ได้แก่.....(ระบุรหัสหิน)

ข. หินส่วนผนังเรือนธาตุ จำนวน.....ก้อน ได้แก่.....(ระบุรหัสหิน)

ค. หินส่วนยอดปราสาท จำนวน.....ก้อน ได้แก่.....(ระบุรหัสหิน)

ง. อื่น ๆ ระบุ.....

หินจากโคปุระตะวันออก จำนวน.....ก้อน

ประกอบด้วย ก. หินส่วนฐาน จำนวน.....ก้อน ได้แก่.....(ระบุรหัสหิน)

ข. หินส่วนผนัง จำนวน.....ก้อน ได้แก่.....(ระบุรหัสหิน)

ค. หินองค์ประกอบประตู หน้าต่าง จำนวน.....ก้อน

ได้แก่.....(ระบุรหัสหิน)

ง. หินส่วนหน้าบัน จำนวน.....ก้อน ได้แก่.....(ระบุรหัสหิน)

จ. หินส่วนหลังคา จำนวน.....ก้อน ได้แก่.....(ระบุรหัสหิน)

ฉ. อื่น ๆ ระบุ.....

เป็นต้น

พร้อมด้วย ภาพถ่าย และ/หรือ ภาพลายเส้นประกอบ

4. บัญชีข้อมูลหินที่สามารถหาที่ตั้งดั้งเดิมได้ แสดงลักษณะ ขนาด สัดส่วน ที่ชัดเจนของแต่ละก้อน
5. ผังรูปแบบแสดงผลการทดลองประกอบหิน แสดงการประกอบหินที่วิเคราะห์หาที่ตั้งดั้งเดิมได้ทั้งหมด พร้อมด้วยภาพถ่ายประกอบที่ครบถ้วน
6. ผังรูปแบบ shop drawing สภาพโบราณสถานก่อนการอนุรักษ์ ภายหลังจากขุดแต่ง และเคลื่อนย้ายหิน (กรณีที่ยังมิได้ดำเนินการ หรือมีความชัดเจนไม่เพียงพอ)

- ประกอบด้วย
1. ผังบริเวณ
  2. ผังพื้น
  3. รูปด้านที่ครบถ้วน
  4. รูปตัดอย่างน้อย 2 รูป

7. ผังรูปแบบวิเคราะห์โบราณสถาน จากข้อมูลที่ได้รับจากการทดลองประกอบ

- ประกอบด้วย
1. ผังพื้น
  2. รูปด้านที่ครบถ้วน
  3. รูปตัดอย่างน้อย 2 รูป

การเขียนแบบขยายเฉพาะส่วนที่ทดลองประกอบได้

ภายหลังจากการทดลองประกอบหินหล่น ให้จัดทำแบบแสดงผลการทดลองประกอบหิน ซึ่งมีรายละเอียดเช่นเดียวกับการทำผังรูปแบบโบราณสถานสภาพก่อนขุดแต่งและหลังการขุดแต่ง

1. จัดทำแบบแสดงผลการทดลองประกอบหิน โดยทำเป็นแบบขยายของแต่ละก้อนที่สามารถหาที่ตั้งดั้งเดิมได้
2. นำส่วนที่ทดลองประกอบได้ไปเขียนลงในตำแหน่งสันนิษฐานในผังพื้นรูปด้าน และรูปตัด ให้ครบถ้วนในส่วนที่ไม่พบวัสดุเดิมให้เขียนเป็นเส้นประ

ขั้นตอนที่ 6 การวิเคราะห์รูปแบบสถาปัตยกรรม

สิ่งที่จะต้องคำนึงถึงเป็นประการแรกคือความสำคัญของแบบวิเคราะห์โบราณสถานนี้ เพื่อให้การดำเนินการมีความถูกต้องทางวิชาการที่สามารถนำไปเผยแพร่และใช้เป็นประโยชน์ได้ จะต้องมาจากความร่วมมือของคนทำงานมืออาชีพจริงทั้งทางด้านโบราณคดี ประวัติศาสตร์ศิลปะ และสถาปัตยกรรม และที่สำคัญที่สุดคือข้อมูลจากการทดลองประกอบหินหล่นที่เป็นข้อมูลจากโบราณสถานเอง ไม่ได้อยู่ที่ผู้ที่ทำหน้าที่เขียนแบบเท่านั้น โดยการทำงานของแต่ละฝ่ายจะต้องทำงานโดยปราศจากอคติ หรือด่วนตัดสินใจก่อนที่จะได้รับทราบข้อมูลทั้งหมดอย่างครบถ้วน ในการนำเสนอและบันทึกข้อมูลของแบบวิเคราะห์ก็มิใช่นำเสนอเช่นเดียวกับการทำแบบก่อนการอนุรักษ์

สำหรับการทำงานที่ปราศจากอคติก็อาจมาจากบทเรียนที่ได้รับในการทำงานในช่วงแรกและแนวทางในการแก้ปัญหาที่เห็นในช่วงต่อมาก็จะได้นำมาใช้เป็นตัวช่วยให้แบบวิเคราะห์มีความถูกต้องและชัดเจนที่จะนำมาใช้ในการทำแบบบูรณะได้ต่อไป และขอเสนอเป็นแนวทางสำหรับโครงการอื่นๆ ต่อไปดังนี้

ข้อกำหนดการทำแบบวิเคราะห์โบราณสถาน

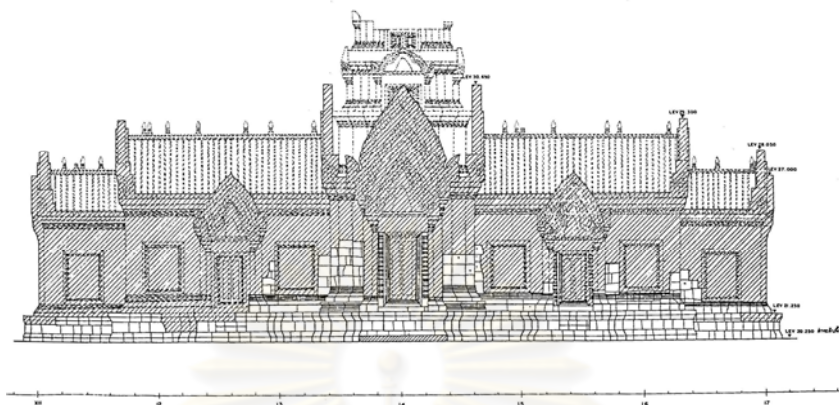
1. การทำแบบวิเคราะห์โบราณสถาน ต้องประมวลจากหลักฐานที่เหลือติดกับที่และชิ้นส่วนที่พบเพิ่มเติมจากการขุดแต่งทางโบราณคดี หลักฐานที่เก็บรวบรวมไว้แล้วก่อนหน้านั้นประกอบกับการศึกษาวิเคราะห์วิวัฒนาการด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ
2. หากโบราณสถานมีการสร้างทับซ้อนหลายสมัย ต้องทำแบบสันนิษฐานทุกสมัย ความสมบูรณ์ในการสันนิษฐานขึ้นอยู่กับหลักฐานหรือรายละเอียดของลวดลายเครื่องประดับต่างๆ ทางโบราณคดี และการศึกษาด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ
3. ต้องแสดงทั้งผังพื้นและรูปด้านครบทุกด้าน
4. ต้องมีแบบขยายองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมส่วนต่าง ๆ ที่จำเป็น
5. กระดาษมาตราส่วนและมาตรฐานอย่างอื่นให้เป็นไปตามมาตรฐานการทำผังสภาพโบราณสถานและหลังการขุดแต่ง

การทำแบบหรือรายละเอียดเพิ่มเติมนอกเหนือจากนี้ อันจะเป็นประโยชน์ต่องานวิชาการ หรือกรณีข้อมูลไม่เพียงพอต่อการสันนิษฐานรูปสมบูรณ์ทางสถาปัตยกรรมได้นั้น ให้คณะกรรมการตรวจการจ้างเป็นผู้มีความเห็นชี้ขาด

ขั้นตอนที่ 7 การออกแบบบูรณะ

การทำแบบบูรณะคือการนำข้อมูลพื้นฐานจากขั้นตอนต่างๆที่อยู่ก่อนหน้านี้นำมากำหนดสิ่งที่จะต้องดำเนินการที่อยู่ภายใต้กรอบแนวความคิดของการอนุรักษ์ การประสานงานของสาขาวิชาชีพต่างๆ และมาตรฐานการทำงานของแต่ละวิชาชีพนั้นจึงเป็นสิ่งจำเป็นที่จะมีความต่อเนื่องมาด้วย แนวทางการทดลองเพื่อหาสมดุลระหว่างความแท้และการสื่อความหมายในการบูรณะที่ปราศภาพระธานถือเป็นข้อกำหนดได้อย่างดีที่จะนำมาใช้ในการดำเนินการในส่วนที่ยังไม่ได้ดำเนินการหรือเป็นการแก้ไขในส่วนที่ดำเนินการไปแล้ว เช่น ที่โคปุระ ตะวันออกชั้นนอกได้

สืบเนื่องจากการดำเนินการในครั้งก่อนที่มีปัญหาตั้งแต่ความผิดพลาดในเรื่องขั้นตอนการดำเนินการที่กำหนดให้ทดลองประกอบหินหล่นในคราวเดียวกันกับการบูรณะ ผลการดำเนินการที่ได้รับจึงเน้นที่การบูรณะให้เสร็จตามสัญญาในขณะที่ละเลยการหาข้อมูลจากการทดลองประกอบหินหล่น เมื่อบูรณะเสร็จจึงมีหินหล่นอีกเป็นจำนวนมากที่ยังไม่ได้นำมาใช้ วางเรียงทิ้งไว้จนเพิ่งจะได้มาค้นพบอีกครั้งเมื่อไม่นานมานี้ จากการตรวจสอบพบว่าหินเหล่านี้มีลวดลายที่แสดงถึงความเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของอาคาร จึงควรที่จะกำหนดให้นำมาสู่กระบวนการในการทดลองประกอบหินหล่นเพื่อนำข้อมูลมาใช้ในการทำแบบบูรณะเพิ่มเติมต่อไป

รูป 5-8 แบบบูรณะโคปุระตะวันออกชั้นนอกในครั้งแรกของการบูรณะ
ไม่มีการบ่งชี้เนื่องงานที่ชัดเจน อีกทั้งสภาพในปัจจุบันหลังการบูรณะก็ไม่ได้เป็นเช่นนั้น

รูป 5-9 และ 5-10 ตัวอย่างการบูรณะในอดีตที่รอการปรับแก้ไขที่โคปุระตะวันออกชั้นนอก

นอกจากนี้การดำเนินการที่ผ่านมาในส่วนขอเทคนิคการก่อสร้างหินในขณะดำเนินการบูรณะก็ไม่เป็นไปตามเทคนิควิธีการก่อสร้างแบบดั้งเดิม ไม่มีการทดลองประกอบก่อนทีละ 3 ชั้น เพื่อให้ได้ระดับและตำแหน่งที่ถูกต้องจึงต้องใช้วิธีอุดช่องว่างระหว่างชั้น หินให้ได้ระดับโดยรวมด้วยปูนซีเมนต์ ส่วนของอาคารที่หินขาดหายไปก็ใช้ปูนแต่งสีให้คล้ายหินมาทดแทน ทั้งหมดนี้คือส่วนที่จำเป็นต้องได้รับการแก้ไขทั้งหมด ด้วยการถอดหรือหินส่วนที่ดำเนินการไปแล้วด้วยการอุดปูนไว้ก่อนนำมาทดลองจัดเรียงใหม่ พร้อมกับหินหล่นเก่าที่ได้รับจากการทดลองประกอบเพิ่มเติมในคราวนี้ด้วย

ทั้งนี้หัวใจสำคัญของการทำแบบบูรณะก็คือการที่สามารถนำมาใช้เป็นเครื่องกำกับดูแลให้การดำเนินการเป็นไปตามที่ตั้งใจ ไม่ใช่การสั่งงานในขณะดำเนินการในลักษณะที่เป็นการแก้ปัญหาเฉพาะหน้าเท่านั้น เพราะต้องไม่ลืมว่าแบบบูรณะไม่ว่าจะเป็นโบราณสถานประเภทใดล้วนแล้วแต่จะต้องเป็นแบบที่พิจารณาอนุมัติให้ดำเนินการตามกฎหมายแล้วทั้งสิ้น จึงควรที่จะให้ความเคารพ และมีการจัดทำให้ได้มาตรฐานที่ควรค่าแก่การเคารพด้วย

ในกรณีโดยทั่วไปสำหรับการอนุรักษ์ด้วยวิธีอนัสติโลซิสเสนอให้ใช้ข้อกำหนดในการทำแบบบูรณะดังนี้

ข้อกำหนดการเขียนแบบเพื่อการบูรณะ

ในการดำเนินการเขียนแบบเพื่อการบูรณะโบราณสถาน เป็นการนำข้อมูลทั้งหมดที่มีอยู่คือ แบบก่อนชุดแต่ง ผังหินหล่น แบบหลังชุดแต่ง ผลการทดลองประกอบหินหล่น แบบวิเคราะห์ มาเขียนเป็นแบบบูรณะโบราณสถาน ซึ่งออกแบบโดยเจ้าหน้าที่ของกรมศิลปากร โดยผู้รับจ้างต้องดำเนินการตามรายละเอียดดังต่อไปนี้

1. เขียนแบบเพื่อการบูรณะโบราณสถาน (แบบร่าง) เสนอกรรมการตรวจการจ้าง 1 ชุด ประกอบด้วย
  1. ผังบริเวณ
  2. ผังโบราณสถานทุกองค์ ซึ่งแสดงผังพื้นและรูปตั้งครบทุกด้าน รูปตัดอย่างน้อย 2 แนว แสดงลักษณะและปริมาณของงานที่จะดำเนินการที่ครบถ้วนและชัดเจน
  3. แบบการเสริมความมั่นคง และงานระบบอื่น ๆ ตามความจำเป็น
  4. แบบขยายส่วนต่าง ๆ ตามความจำเป็น

การเขียนแบบโบราณสถาน ให้เขียนลงในขนาดไม่ต่ำกว่า A-1

กำหนดมาตราส่วนให้เหมาะสมกับขนาดกระดาษ แต่โดยทั่วไปไม่ควรใช้มาตราส่วนเล็กกว่า

1 : 50

กรรมการตรวจการจ้าง จะนำรายละเอียดรูปแบบทั้งหมดเสนอคณะกรรมการวิชาการเพื่อการอนุรักษ์โบราณสถานพิจารณาเพื่อกำหนดแนวทางการบูรณะในเบื้องต้นก่อน แล้วนำรายละเอียดที่สรุปได้มาให้ผู้รับจ้างให้เขียนแบบเพื่อการบูรณะโบราณสถาน ต่อไป

2. กรรมการตรวจการจ้าง จะนำรูปแบบเพื่อการบูรณะโบราณสถาน (แบบร่าง) ที่ผู้รับจ้างได้ดำเนินการนำเสนอต่อคณะกรรมการวิชาการเพื่อการอนุรักษ์โบราณสถานพิจารณาให้ความเห็นชอบ หากรูปแบบที่เสนอยังมีข้อบกพร่อง ไม่สมบูรณ์ ผู้รับจ้างจะต้องนำแบบร่างมาปรับแก้ไข (เพิ่มเติม) ตามรายละเอียดที่คณะกรรมการวิชาการเพื่อการอนุรักษ์โบราณสถานได้พิจารณาให้แก้ไข และเขียนรูปแบบบูรณะให้แล้วเสร็จ จนสามารถนำเสนออธิบดีกรมศิลปากรลงนามในแบบได้

ขั้นตอนที่ 8 การถอดรื้อหิน

ในกรณีที่มีรอยแตกร้าวปรากฏอยู่ที่หินดั้งเดิมที่ยังอยู่ในที่ควรจะต้องมีการซ่อมแซมเจาะเย็บให้ยึดติดกันอย่างดีก่อนจึงจะดำเนินการถอดรื้อ เพื่อรักษาหินที่เป็นของแท้ไว้ใช้ในการบูรณะให้มากที่สุด นอกจากนี้ยังคงให้ปฏิบัติตามแนวทางและวิธีการที่ได้ดำเนินการมา โดยเน้นย้ำในเรื่องการเก็บข้อมูล การถ่ายภาพเป็นหลักฐาน และการนำเสนอข้อมูล ที่เป็นสิ่งที่มีความสำคัญอย่างยิ่งในกฎบัตรอิมโอสเพื่อการสื่อความหมายและนำเสนอแหล่งมรดกวัฒนธรรม ขอให้การทำงานเป็นไปตามมาตรฐาน มีการจัดเก็บข้อมูลที่ดี นำมาใช้อ้างอิงในยามที่มีปัญหาในการก่อเรียงหินกลับคืนสู่ที่ได้อย่างทันทั่วทั้งที่ และมีการตรวจสอบให้เป็นไปตามมาตรฐานนั้นอย่างจริงจังและสม่ำเสมอ ในระหว่างการทำงานเคลื่อนย้ายหินต้องมีมาตรการในการระวังไม่ให้เกิดความเสียหายขึ้นกับหิน โดยต้องดูแลเอาใจใส่ในเรื่องนี้อย่างจริงจังเช่นเดียวกัน

ขั้นตอนที่ 9 การเตรียมฐานราก หรือโครงสร้างอื่นๆ ที่มีความจำเป็น

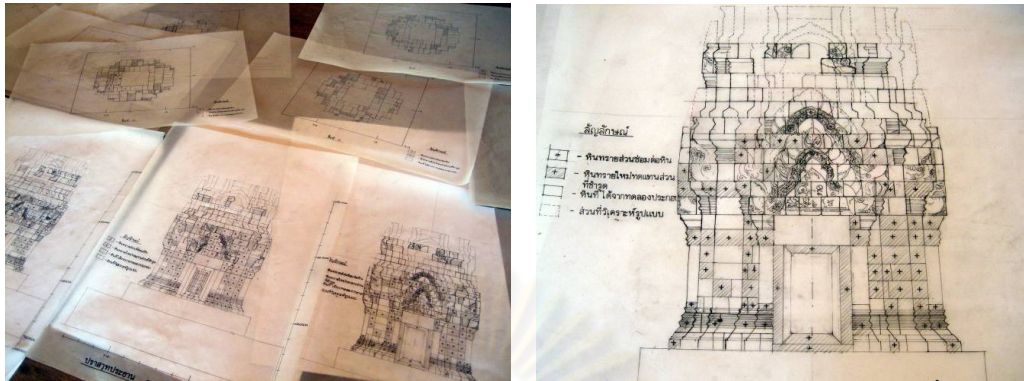
ในส่วนของฐานรากคงจะมีการดำเนินการเฉพาะในส่วนกำแพงแก้วและซุ้มประตูทางทิศตะวันตก ซุ้มได้ตกลงกันแล้วว่าจะเป็นการถอดหรือหินลงทั้งหมดเพื่อใส่โครงสร้างฐานรากเพียงบางส่วนของกำแพงแก้วเท่านั้น ส่วนของกำแพงที่ไม่ได้ถอดเอียงจนมีความเสี่ยงต่อการพังทะลาย หรือมีต้นไม้อายุชั้วก็เก็บรักษาไว้อย่างเดิม ซึ่งระบบการเสริมความมั่นคงแข็งแรงนี้ก็เสนอให้ใช้ในแบบเดียวกันกับที่ดำเนินการมา ด้วยแนวคิดความพยายามที่จะลดการใช้ปูนซีเมนต์ลงและทำฉนวนกันระหว่างส่วนฐานรากและหินดั้งเดิมของโบราณสถาน

สำหรับความมั่นคงแข็งแรงในการบูรณะอาคารอื่นๆในส่วนบน ให้เน้นเทคนิคการก่อเรียงหินอย่างโบราณที่มีความสมดุล ที่จะทำให้นั่งอยู่ได้โดยไม่ต้องเสริมโครงสร้างใหม่เป็นพิเศษ แม้อาจจะไม่ใช่ความจำเป็นเฉพาะหน้าอีกต่อไปสำหรับการเก็บข้อมูลเรื่องการนำหน้าของดิน และตรวจสอบคุณสมบัติการรับแรงของวัสดุก่อสร้าง แต่เพื่อให้มีความครบถ้วนตามกระบวนการทางวิชาการก็น่าที่จะมีการติดต่อประสานวิชาชีพที่เกี่ยวข้องและจัดสรรงบประมาณเพื่อการดำเนินการที่ครบถ้วนด้วย

ขั้นตอนที่ 10 การทำ shop drawing การซ่อมแซมหิน การหาหินใหม่เข้ามาทดแทน และ ขั้นตอนที่ 11 การทดลองเรียงหิน

จากประสบการณ์การทำงานในลักษณะที่ไม่สามารถทำแบบบูรณะให้ชัดเจนตั้งแต่แรกเพื่อกำหนดเนื้องานให้แน่ชัด สืบเนื่องจากการที่ไม่ได้รับข้อมูลที่มีความจำเป็นอย่างครบถ้วนในระหว่างการทำแบบ จึงพบว่าการกำหนดให้มีการทำ shop drawing จะเป็นประโยชน์มากในการที่จะนำมาใช้เป็นเครื่องมือในการควบคุมให้การดำเนินงานเป็นไปอย่างที่ตั้งใจ โดยจะต้องระบุให้ชัดเจนว่าจะต้องจัดเรียงหินหรือกลับคืนสู่ที่เดิมอย่างไร หินที่เสื่อมสภาพก่อนที่มีการแตกร้าวจะต้องซ่อมแซมอย่างไร หินแตกที่มีส่วนที่ขาดหายไปหรือมีความเสื่อมสภาพมากจนไม่สามารถรับน้ำหนักต่อไปได้ จำเป็นจะต้องซ่อมต่อหิน เจาะเย็บ หรือแทนที่ด้วยหินใหม่อย่างไร หินหล่นที่ทราบที่ตั้งดั้งเดิมจากการทดลองประกอบหินจะนำกลับมาสู่ที่เดิมอย่างไร ต้องมีหินใหม่มาเสริมให้สมบูรณ์อย่างไร และจากการทำงานที่ปราสาทประธาณก็พิสูจน์ให้เห็นว่าแม้แบบบูรณะจะมีความชัดเจนในระดับหนึ่งแล้ว แต่ในทางปฏิบัติการทำ shop drawing ยังจะช่วยให้การทำงานและการเก็บข้อมูลของการปฏิบัติงานเป็นระบบมากขึ้น นอกจากจะใช้เป็นเครื่องควบคุมพื้นที่การติดตั้งหินเก่าและหินใหม่แล้ว ยังจำเป็นสำหรับการออกแบบขนาด รูปทรง และปริมาณของหินใหม่ที่จะนำมาเสริมด้วย จึงเป็นสิ่งที่ควรจะต้องนำมาใช้เป็นมาตรฐานในการทำงานแบบอนาสติไลซิสต่อไปไม่เฉพาะแต่งานต่อเนื่องที่ปราสาทสติกก็อทมนี้

ในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับแหล่งตัดหิน ควรที่จะมีการตั้งโครงการสำรวจแหล่งตัดหินในบริเวณใกล้เคียงกับปราสาทสติกก็อทม ศึกษาตามกระบวนการในด้านต่างๆเพื่อหาคำตอบในเรื่องแหล่งหินและคุณสมบัติของหินที่นำมาใช้ในการก่อสร้างปราสาทนี้ และเชื่อมโยงกับการก่อสร้างในระดับภูมิภาคว่าในแหล่งหินเดียวกันนั้นได้นำไปใช้ในการก่อสร้างโบราณสถานหลังใดอีกบ้าง

รูป 5-11 และ 5-12 การทำ shop drawing แบบบูรณะเพื่อออกแบบรูปทรงและขนาดของหินใหม่ที่นำมาเสริมทีละชั้น จะช่วยในการควบคุมให้การดำเนินการเป็นไปตามต้องการได้

ข้อกำหนดสำหรับการทำ shop drawing แบบบูรณะ

ในการจัดทำ shop drawing แบบบูรณะ กำหนดให้มีการดำเนินการดังต่อไปนี้

1. ให้ผู้รับจ้างทำการบันทึกรายละเอียด หินชั้นส่วนของโบราณสถานที่มีการทดลองประกอบไว้ทั้งหมดทุกก้อน โดยจัดทำเป็นแบบขยายแสดง แปลน และรูปด้านของหินแต่ละก้อน ในมาตราส่วน 1:10 ต้องระบุรหัสหิน มีความถูกต้องและชัดเจนแสดงข้อมูลของลวดลาย รอยบ่าหิน การเชื่อมต่อกับหินก้อนอื่น สภาพความชำรุดเสียหาย หรือร่องรอยที่เป็นประโยชน์ทางวิชาการและการวิเคราะห์รูปแบบโบราณสถานทั้งหมด พร้อมด้วยภาพถ่ายเปรียบเทียบประกอบอย่างชัดเจน (ให้รวมถึงการเก็บข้อมูลของหินที่ไม่สามารถวิเคราะห์หาที่ตั้งดั้งเดิมได้ที่อาจนำมาใช้เสริมในส่วนที่หินขาดหายไปในการบูรณะด้วย)
2. ให้ผู้รับจ้างทำแบบซ่อมหินจากการทดลองประกอบที่มีความชำรุด แตกร้าว โดยทำการวิเคราะห์รูปแบบที่สมบูรณ์ของก้อนนั้นๆ และปรึกษาแนวทางการซ่อมแซมจากสถาปนิกผู้ออกแบบ
3. shop drawing แบบบูรณะ จะต้องประกอบด้วย
  - 3.1 แปลนแสดงการเรียงหิน ครบทุกชั้นที่จะมีการดำเนินการบูรณะ
  - 3.2 รูปด้าน 4 ด้าน
  - 3.3 รูปด้านภายใน 4 ด้าน (สำหรับชั้นที่ไม่ได้เป็นการก่อหินต้น)
 จัดทำในมาตราส่วน 1:50 ให้สัญลักษณ์แสดงความแตกต่างระหว่างหินดั้งเดิมและหินใหม่อย่างชัดเจน พร้อมด้วยแบบการเสริมโครงสร้างทางวิศวกรรมหากมีความจำเป็น
4. การกำหนดรหัสหินใน shop drawing ให้อ้างอิงข้อมูลจากการเรียกหมายเลขชั้นหิน เช่น 1-05 หมายถึง หินใหม่ในชั้นที่ 1 หมายเลข 05 1/1-03 หมายถึง หินใหม่ในชั้นที่ 1/1 (ชั้นที่อยู่ถัดจากชั้นที่ 1 หรือหินที่เหลืออยู่ชั้นบนสุดขึ้นไป 1 ชั้น) หมายเลข 03 1/3-01 หมายถึง หินใหม่ในชั้นที่ 1/3 (ชั้นที่อยู่ถัดจากชั้นที่ 1 ขึ้นไป 3 ชั้น) หมายเลข 01 หินดั้งเดิมจากการทดลองประกอบหินให้ใช้รหัสหินเดิมหรือตามที่สถาปนิกผู้ออกแบบกำหนด

5. ให้ผู้รับจ้างจัดทำแบบขยายหินใหม่สำหรับการสั่งตัดหินใหม่ที่จะใช้ในการบูรณะ จัดทำในมาตราส่วน 1:25 หินเดิมที่เสื่อมสภาพมากจนไม่สามารถใช้หินก้อนเดิมนั้นได้ ให้ระบุในแบบ shop drawing ให้เปลี่ยนหินใหม่ ตามขนาดเดิมของก้อนที่เสื่อมสภาพพร้อมทำแบบสั่งตัดหินด้วย
6. ให้จัดทำรายงานการดำเนินการ บันทึกสรุปทุกขั้นตอนของการดำเนินการพร้อมรูปประกอบ รูปเล่มกระดาษขนาด A4 พร้อมแผ่น CD สำหรับงานเขียนแบบให้จัดทำลงในกระดาษไซ ขนาด A1 ใช้หัวกระดาษกรมศิลปากร ตามที่กำหนด (หากไม่ได้เขียนด้วยคอมพิวเตอร์ให้สแกนเก็บข้อมูลเป็นระบบดิจิทัล)
7. วิธีการเขียนแบบจะต้องเป็นมาตรฐานที่ดี ให้ผู้รับจ้างเสนอตัวอย่างงานเขียนแบบให้กรรมการตรวจการจ้างเห็นชอบถือเป็นมาตรฐานก่อนดำเนินการ การบันทึกข้อมูลลักษณะทางกายภาพต้องถูกต้องตรงกับหน่วยงานจริงมากที่สุด ถูกต้องตามหลักวิชาสถาปัตยกรรมและวิศวกรรมที่ดี ในการทำแบบวิเคราะห์ผู้รับจ้างต้องมีบุคลากรที่มีความรู้ความสามารถในการศึกษารูปแบบสถาปัตยกรรมเขมร และให้ผู้รับจ้างเสนอร่างแบบให้สถาปนิกผู้ออกแบบพิจารณาและเห็นชอบก่อนเสนอขอเบิกงวดงาน
8. ในการเก็บข้อมูลอาจมีความจำเป็นต้องมีการเคลื่อนย้ายขยับหินที่ได้ทดลองประกอบไว้ ให้ผู้รับจ้างดำเนินการด้วยความระมัดระวังไม่ให้เกิดความเสียหายขึ้นกับชิ้นส่วนของโบราณสถาน และให้จัดเรียงหินเข้าที่เดิมอย่างถูกต้อง

สำหรับการกำหนดขนาดหินใหม่ใน shop drawing แบบบูรณะให้อ้างอิงจากข้อมูลการทดลองประกอบหินหล่น โดยขนาดหินใหม่ที่นำมาใช้ในส่วนที่ขาดหายไป ให้มีที่มาจากปัจจัยต่างๆ ดังนี้

1. จากรอยบ่าหินที่ปรากฏอยู่ที่ก้อนดั้งเดิมที่อยู่ประชิดกัน
2. จากรูปแบบการจัดเรียงหินในส่วนที่มีตัวอย่างแบบดั้งเดิมให้ดู
3. จากความหนาของหินดั้งเดิมที่อยู่ในชั้นเดียวกัน
4. จากความจำเป็นทางด้านวิศวกรรม การเรียงตัวของหินที่จะทำให้มีการถ่ายแรง/รับน้ำหนัก จากหินด้านบนได้อย่างมั่นคงแข็งแรง
5. ให้แก้ปัญหาที่อาจจะเกิดขึ้นกับกรณีที่มีกรงเหล็กลวดบัว หรือบ่าหิน แล้วทำให้หินบางจนเกินไป อาจแตกหักได้ขณะเคลื่อนย้าย นำไปติดตั้ง หรือเมื่อรับน้ำหนักจากหินด้านบน

เมื่อมีการทำ shop drawing สิ่งที่สำคัญที่จะต้องดำเนินการคือปฏิบัติตามแบบ การจัดเรียงหินต้องเป็นไปตามแบบ หินที่ต้องซ่อมแซม ต่อหิน ก็ต้องดำเนินการก่อนที่จะนำมาทดลองเรียง การทดลองเรียงควรจะยึดหลักการเรียงที่ 3 ขึ้นอย่างเคร่งครัดเพื่อความสะดวกในการปรับแต่งให้ได้ระดับที่ถูกต้อง ในการทดลองเรียง ต้องทำด้วยความตั้งใจเทียบเท่ากับการก่อเรียงในที่จริง เพื่อให้การแก้ปัญหาในที่จริงด้านบนนั้นน้อยที่สุด และขอย้ำอีกครั้งหนึ่งว่าจะต้องไม่มีการสกัดแต่งหินดั้งเดิมของโบราณสถานนำมาคืนสู่ที่ตั้งเดิมแล้วไม่ว่าจะในกรณีใดก็ตาม และจะต้องมีการทำความสะอาดหินเดิมทุกก้อนให้เรียบร้อยก่อนที่จะนำมาทดลองเรียง

การทดลองเรียงในส่วนหินใหม่ให้โคลนหินในลักษณะที่ใกล้เคียงกับรูปทรงสุดท้ายของก้อนนั้นๆ ให้มากที่สุด เมื่อปรับแต่งผิวสัมผัสระหว่างก้อนให้แนบสนิทแล้วก็ถือเป็นการเสร็จสิ้นการทำงานทดลองเรียงด้านล่าง จะมีการสลักรายละเอียดในขั้นสุดท้ายเมื่อย้ายไปติดตั้งในที่ดั้งเดิมข้างบน เพื่อไม่ให้เกิดความเสียหายระหว่างการเคลื่อนย้าย และจะทำให้ลวดบัวต่างๆ ที่สลักภายหลังต่อเนื่องกันอย่างไร้ที่ติ

จากการสำรวจไม่พบว่ายังมีโบราณวัตถุที่เป็นองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมจากส่วนที่เหลือของปราสาทสติกก๊อกรมได้จัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานใดจึงคงจะไม่ได้มีการจำลองแบบอย่างที่ได้ดำเนินการที่ปราสาทประธาน แต่ก็เป็นเรื่องที่น่าสนใจที่จะเสนอให้มีการจำลองแบบชิ้นส่วนสำคัญของโบราณสถานเพื่อนำกลับไปติดตั้ง ณ สถานที่ที่พบ เช่น ทับหลังนารายณ์บรรทมสินธุ์ จากปราสาทคู่สวนแดง ที่ครั้งหนึ่งเคยถูกลักลอบออกไปต่างประเทศมาแล้ว หรือ ทับหลังของปราสาททภูมิโปน ที่มีความเก่าแก่และงดงามมาก ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย ดังที่เคยปฏิบัติมาแล้วที่ปราสาทเขาน้อย ซึ่งทับหลังของแท่งเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติปราจีนบุรี

ขั้นตอนที่ 12 การประกอบหินกลับคืนสู่ตำแหน่งดั้งเดิม และ ขั้นตอนที่ 13 การบันทึกข้อมูลหลังการบูรณะ

สิ่งที่ควรปฏิบัติคือดำเนินการตามแบบต่อเนื่องมาจากขั้นตอนของการทดลองเรียงหินด้านล่าง ให้ถอดหรือหินตามที่ทดลองไว้ด้วยความระมัดระวังจัดเป็นชั้นๆ ข้างล่างก่อนแล้วจึงนำชั้นมาติดตั้งในที่ตั้งจริงด้านบนตามลำดับ โดยมีข้อแม้ว่าหินใหม่จะต้องโกลนให้ใกล้เคียงกับรูปทรงสุดท้ายแล้วเท่านั้น ประกอบให้ครบถ้วนทั้งหมดแล้วจึงค่อยสกัดแต่งในรายละเอียดเพื่อความต่อเนื่องของเส้นสายทางสถาปัตยกรรม

หินใหม่ที่นำมาใช้จะต้องมีความแกร่งทนทาน มีสีและเนื้อหินที่ใกล้เคียงกับหินดั้งเดิมของโบราณสถาน แต่ในการแต่งผิวเมื่อนำขึ้นสู่ที่ตามแบบ ต้องทำให้เกิดความแตกต่างไปจากของเก่าโดยให้สีบดทอนแนวทแยงตามที่ใช้กับปราสาทประธาน ได้แก่ การลดทอนรายละเอียดของลวดลาย และสกัดทำผิวสัมผัสเป็นพิเศษที่ผิวหินภายนอกที่มองเห็นได้ เพื่อให้เกิดความแตกต่างเมื่อมาสังเกตในระยะใกล้ แต่ดูกลมกลืนโดยภาพรวม จึงให้ละเว้นการใช้ปูนแต่งสีโดยเด็ดขาด

การบันทึกและจัดทำรายงานการบูรณะเป็นขั้นตอนที่ถือว่ามีความสำคัญและสมควรที่จะได้รับการปรับปรุงแก้ไขมากที่สุด ขอให้คณะทำงานจากทุกฝ่ายตระหนักถึงความสำคัญของการทำรายงานนี้และร่วมกันทำให้มีผลสำเร็จออกมาอย่างสมบูรณ์ที่สุด ไม่ใช่การมอบหมายให้ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งดำเนินการจัดทำแล้วทำให้ละเอียดข้อมูลและเรื่องราวที่ตนไม่ได้มีส่วนเกี่ยวข้องทั้งๆ ที่การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับโบราณสถาน ทั้งหมดนี้ก็เป็นข้อมูลสำคัญทั้งทางด้านโบราณคดีและฝ่ายช่าง

ต้องถือว่าแบบหลังการบูรณะ เป็นส่วนหนึ่งของรายงานการบูรณะด้วย และจากที่ได้ดำเนินการที่ปราสาทประธาน ปราสาทสติกก๊อกรมนี้ ควรที่จะได้สืบต่อไปใช้เป็นมาตรฐานสำหรับการทำรายงานการบูรณะในส่วนอื่นๆต่อไป

ดังนั้นจึงจะเห็นได้ว่าไม่เพียงเฉพาะการบันทึกและจัดทำเป็นรายงานการบูรณะเท่านั้นที่มีความสำคัญ แต่ต้องคำนึงถึงการนำไปใช้ด้วย จะต้องมีการจัดการข้อมูลที่เป็นระบบและมีประสิทธิภาพ มีการมอบหมายให้ดูแลเป็นพิเศษ อาจเป็นส่วนจัดเก็บข้อมูลกลางของหน่วยงานที่ไม่ได้ขึ้นเฉพาะกับฝ่ายโบราณคดีหรือฝ่ายช่าง ซึ่งอาจเป็นเป็นการดูแลโดยคณะทำงานพิเศษที่ดูแลเรื่องมาตรฐานการทำงาน การตรวจสอบและประเมินผล และการถ่ายทอดองค์ความรู้ ฝึกอบรม และพัฒนานุคลากรในด้านต่างๆ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

ข้อกำหนดในการทำแบบหลังการบูรณะ

เมื่อได้ทำการบูรณะโบราณสถานแล้วเสร็จ ให้ทำการเขียนแบบสภาพหลังการบูรณะประกอบด้วย

1. ผังบริเวณ แสดงที่ตั้งของโบราณสถานที่บูรณะ
  2. ผังพื้น
  3. รูปด้านแสดงลักษณะทางสถาปัตยกรรม 4 ด้าน
  4. รูปด้านแสดงที่มาของหินที่ใช้ทุกก้อน 4 ด้าน
  5. รูปตัด แสดงการเรียงหิน รูปด้านผนังภายใน และการเสริมโครงสร้าง หรือการระบายน้ำ (ถ้ามี) แสดงที่มาของหินที่ใช้ทุกก้อน 4 ด้าน
  6. ผังการเรียงหินทุกชั้น แสดงที่มาของหินที่ใช้ทุกก้อน
  7. แบบขยายต่างๆตามความเหมาะสม
- การเขียนจะต้องวางเส้นกริด พร้อมทั้งระบุรหัสและค่าระดับจากหมุดหลักฐานต่าง ๆ

5.4 บทสรุป

ภายหลังจากที่ได้ศึกษาแนวคิดการอนุรักษ์โบราณสถานทั้งที่เป็นแนวทางสากลซึ่งเป็นที่ยอมรับกันในปัจจุบัน แนวคิดการอนุรักษ์โบราณสถานในประเทศไทย ทางเลือกต่างๆของการอนุรักษ์โบราณสถาน ตลอดจนแนวคิดเฉพาะของการอนุรักษ์โบราณสถานประเภทหิน โดยเฉพาะอย่างยิ่งวิธีการบูรณะที่เรียกว่า อนัสติโลซิส ซึ่งได้นำมาใช้กับการอนุรักษ์ปราสาทหิน ตลอดจนการศึกษาค้นคว้าพัฒนาการของอนัสติโลซิสในประเทศไทย นำมาประเมินหลักการของการดำเนินการที่ใช้เกณฑ์จากแนวความคิดในการอนุรักษ์โดยเฉพาะอย่างยิ่งประเด็นเรื่อง *ความแท้* และ *การสื่อความหมาย* ของโบราณสถานตามสมมุติฐานของแนวทางที่ยอมรับกันอยู่ในปัจจุบัน เพื่อให้บรรลุเป้าหมายที่จะหาแนวทางในการแก้ปัญหาที่กำลังประสบอยู่จากการปฏิบัติงานในงานบูรณะปราสาทสตึกก๊กกรม จ.สระแก้ว รวมถึงเป็นข้อเสนอแนะสำหรับกรมศิลปากรในโครงการอนุรักษ์ปราสาทหินและโบราณสถานอื่นๆในประเทศไทยต่อไป โดยได้ศึกษาสภาพปัญหาและเก็บข้อมูลจากการบูรณะที่ได้ดำเนินการที่ปราสาทประธาน ปราสาทสตึกก๊กกรม นำมาใช้วิเคราะห์ผลการดำเนินการเพื่อนำมาสรุปเป็นข้อเสนอแนะ โดยได้แยกประเด็นในการศึกษาออกเป็น

1. ประเด็นปัญหาและอุปสรรคจากการบริหารจัดการ
2. ประเด็นการกำหนดแนวความคิดในการบูรณะ ว่าด้วย *ความแท้* และ *การสื่อความหมาย*
3. การวิเคราะห์ผลในแต่ละขั้นตอนของการทำงาน

การศึกษาค้นคว้าปัญหาผ่านการปฏิบัติงานจริงในโครงการบูรณะปราสาทประธาน ปราสาทสตึกก๊กกรม ที่ได้มีการศึกษาปัญหาเบื้องต้นจากการดำเนินการอนุรักษ์ที่ผ่านมาในอดีต ทั้งในโครงการบูรณะด้วยวิธีอนัสติโลซิสที่โบราณสถานแหล่งอื่นๆ และสิ่งที่เกิดขึ้นในโครงการของปราสาทสตึกก๊กกรมนี้ ใช้กำหนดเป็นโจทย์ที่ได้พยายามหาทางแก้ไขความบกพร่องต่างๆเหล่านั้น กำหนดเป็นแนวทางที่เป็นทางเลือกในการทดลองดำเนินการที่ปราสาทประธาน ในลักษณะที่เป็นประสบการณ์โดยตรงจากการปฏิบัติงาน และจากผลการดำเนินการที่ปรากฏเมื่อเสร็จสิ้นการบูรณะ ได้ชี้ให้เห็นทั้งผลสำเร็จที่น่าพึงพอใจและจุดบกพร่องที่ยังคงต้องหาทางแก้ไขต่อไป นำมา

จัดทำเป็นข้อเสนอแนะสำหรับการดำเนินการที่ปราศจากอคติที่ออกมในองค์ประกอบที่ยังดำเนินการไม่แล้วเสร็จ รวมทั้งการแก้ไขขององค์ประกอบที่ได้ดำเนินการไปแล้ว เพื่อให้สอดคล้องเป็นไปในแนวทางเดียวกันกับการดำเนินการที่ปราศจากอคติ อีกทั้งแนวความคิดและข้อเสนอแนะนี้ยังน่าที่จะนำไปใช้กับโครงการบูรณะโบราณสถานประเภทหินด้วยวิธีอนาสติโลซิสในแหล่งอื่นๆได้ตามเป้าหมายของงานวิจัยที่ตั้งไว้ โดยได้นำเสนอข้อเสนอแนะที่แยกออกได้เป็น 3 ประเด็นเช่นเดียวกัน ได้แก่ ประเด็นด้านการบริหารจัดการ ประเด็นด้านแนวความคิดในการอนุรักษ์ และข้อเสนอแนะโดยละเอียดในแต่ละขั้นตอนของการทำงานอนาสติโลซิส

ในด้านการบริหารจัดการ เสนอให้คำนึงถึงในเรื่องการวางแผนที่ดี มีความรอบคอบในการพิจารณา และต้องมองในภาพโดยรวม โครงการที่มีการวางแผนมาดีในการอนุรักษ์และพัฒนาไว้แล้ว เช่น การจัดทำแผนแม่บทต่างๆ ควรเร่งรัดให้นำมาสู่การปฏิบัติตามแผนก่อนที่ข้อมูลและปัจจัยต่างๆจะเปลี่ยนไปจนมีผลให้ไม่สามารถดำเนินการตามแผนนั้นๆได้ คำนึงถึงเรื่องการตรวจสอบและควบคุมคุณภาพ การควบคุมงานและการประเมินผลด้านบุคลากรในการทำงานต้องตระหนักว่าเป็นการทำงานของสหวิทยาการ มุ่งสู่ผลสำเร็จที่ทุกฝ่ายทุกวิชาชีพที่เกี่ยวข้องจะต้องมาช่วยเหลือกัน จึงต้องเตรียมคณะทำงานให้ครบถ้วนทุกสาขาวิชาที่เกี่ยวข้อง เริ่มต้นการทำงานด้วยการประชุมหารือร่วมกันทุกฝ่าย และมีปริมาณบุคลากรที่สอดคล้องสมดุลกับงาน ควรมีการเตรียมความพร้อมให้กับบุคลากรที่เกี่ยวข้องด้านความรู้ความเข้าใจในหลักการ ทางด้านเทคนิคในแต่ละขั้นตอนการทำงานที่อาจมีเทคโนโลยีใหม่ๆเข้ามาช่วยให้การทำงานมีประสิทธิภาพ ลดความเสียหายที่จะเกิดขึ้นกับหินดั้งเดิมของโบราณสถาน และการเป็นผู้นำในการบริหารโครงการ ในเรื่องการตระหนักในบทบาทและหน้าที่ในการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมของชาติ การรักษามาตรฐานทางวิชาการของการทำงาน ไม่เพียงแต่เฉพาะสำหรับการอนุรักษ์โบราณสถานประเภทหิน แต่ด้วยเหตุที่มีผู้ที่มีความรู้และประสบการณ์ในการอนุรักษ์ด้วยวิธีอนาสติโลซิสนี้จำนวนไม่มากนักก็อาจจะเน้นในกรณีนี้เป็นพิเศษ อาจเป็นในรูปแบบของการดูงาน การฝึกอบรมทั้งในระยะสั้นและระยะยาว ถือเป็นประเด็นด้านองค์ความรู้และการถ่ายทอด รวมถึงการเผยแพร่องค์ความรู้เหล่านี้ต่อสาธารณชนด้วย ทั้งนี้องค์ความรู้ดังกล่าวจะต้องมีการจัดการข้อมูลที่ดีโดยเริ่มจากการให้ความสำคัญกับคุณภาพของการทำแบบและรายงานการบูรณะ พร้อมด้วยการจัดเก็บอย่างเป็นระบบ สามารถสืบค้นศึกษาและต่อยอดการทำงานอย่างต่อเนื่องได้ ซึ่งจะต้องมีการมอบหมายให้มีผู้ดูแลเป็นการเฉพาะ เรื่องงบประมาณเสนอให้มีหลักประกันที่จะต้องให้เป็นไปตามแผนที่วางไว้ตั้งแต่ต้น และสอดคล้องเหมาะสมกับความต้องการที่เป็นจริง สนับสนุนให้มีความต่อเนื่องของการทำงานเนื่องจากเป็นงานที่ต้องการระยะเวลา และองค์ความรู้พิเศษในการทำงาน ควรส่งเสริมให้มีการประชาสัมพันธ์ ทำความเข้าใจเกี่ยวกับการดำเนินการต่างๆ ตามเหตุผลที่เป็นจริงทางวิชาการ ที่เกี่ยวข้อง กับโบราณสถานที่เกี่ยวข้องว่าเป็นมรดกวัฒนธรรมของชาติ เป็นสมบัติของทุกคนที่ได้รับสิทธิในการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ และควรสนับสนุนให้มีการประสานงานซึ่งกันและกันในหน่วยงาน องค์กร และบุคคลทั่วไปที่เกี่ยวข้อง ทั้งในระดับชาติ และระดับท้องถิ่น

ในด้านแนวความคิดของการอนุรักษ์ ในลำดับแรกเสนอให้มีการทบทวนนำเอาระเบียบ แนวคิด หลักการที่ดีของกรมศิลปากรหรือองค์กรอื่นๆที่มีส่วนเกี่ยวข้องที่มีอยู่แล้วแต่อาจจะไม่เป็นที่รู้จัก หรือไม่เห็นถึงความสำคัญ มาเผยแพร่เพื่อใช้ถือปฏิบัติเพื่อประโยชน์ในการดำเนินการด้านการอนุรักษ์โบราณสถานที่ไม่ได้จำกัดเฉพาะสำหรับการบูรณะด้วยวิธีอนาสติโลซิสเท่านั้น ทั้งนี้จากการศึกษาของผู้วิจัยพบว่าแนวทาง แนวคิดต่างๆของกรมศิลปากร หรือองค์กรอื่นที่มีมากไม่ได้ห่างไกลไปจากแนวทางสากล กฎบัตรระหว่างประเทศต่างๆ

นัก นอกจากนี้ในมุมมองด้านวัฒนธรรมยังถือว่าเป็นแนวทางที่เหมาะสมสอดคล้องกับวัฒนธรรมที่หลากหลายในแต่ละถิ่นที่อีกด้วย

ในการกำหนดแนวความคิดในการอนุรักษ์โบราณสถาน ขอให้คำนึงถึงการรักษาและนำเสนอคุณค่าของโบราณสถานนั้นๆ โดยมีประเด็นสำคัญอยู่ที่การรักษาความแท้ บูรณภาพหรือความผสมกลมกลืน และการสื่อความหมาย สอดคล้องกับแนวทางการปฏิบัติของสมาชิกไอโคโมส ในข้อ 2 ของประกาศข้อตกลงจรรยาบรรณของสมาชิก ICOMOS ความว่า

“ถือเป็นหน้าที่พื้นฐานของสมาชิก ICOMOS ที่จะเรียกร้องให้เกิดการอนุรักษ์ (conservation) โบราณสถานในวิถีที่จะทำให้ดำรงไว้ซึ่งความสำคัญทางวัฒนธรรม (cultural significance) ในฐานะของหลักฐานที่เชื่อถือได้แห่งอดีต การกระทำที่มากที่สุดเท่าที่จำเป็นต่อการดูแลรักษา และเอื้อประโยชน์ต่อการใช้สอย และการทำนุบำรุงอย่างต่อเนื่อง โดยที่ให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นน้อยที่สุด เป็นการดำเนินการที่ต้องการความเข้าใจ ความฉับไว และการร่วมมือกันของสหวิชาการ เพื่อจะรักษาไว้ซึ่ง**ความแท้ (authenticity) และความผสมกลมกลืน (integrity) และเพื่อสื่อความหมาย** นำเสนอคุณค่าความสำคัญ ทั้งนี้ยังต้องการความตระหนักถึงบทบาทด้านประวัติศาสตร์และทางเศรษฐกิจของการอนุรักษ์โบราณสถานในการพัฒนาของท้องถิ่นและของโลก”

จากการดำเนินการที่ปราสาทประธาน ปราสาทสติกก็อกธมได้แสดงให้เห็นถึงความสมดุลระหว่างความแท้ ความผสมกลมกลืน และการสื่อความหมายถึงคุณค่าความสำคัญนี้ แม้ว่าจะมีส่วนของการต่อเติมหินใหม่เข้ามามากกว่าที่เคยเป็นมาในอดีต แต่ก็ยังเป็นแนวทางที่ทำให้สามารถนำหินเดิมของโบราณสถานมาใช้ในการบูรณะได้ทั้งหมด อีกทั้งยังมีมาตรการในการบันทึกข้อมูลและควบคุมคุณภาพในการทำงานอย่างรัดกุมขึ้น พร้อมกับถ้าเป็นไปได้ที่ทางภาครัฐที่เป็นผู้ดูแลในเรื่องนี้จะได้มีมาตรการในการแก้ไขปัญหาในส่วนของการบริหารจัดการ การดำเนินการแนวทางของปราสาทสติกก็อกธมนี่ก็ถือว่ายังคงสอดคล้องกับหลักการของอนัสตีโลซิสได้

เนื่องจากอนัสตีโลซิสคือวิธีการในการอนุรักษ์โบราณสถานซึ่งที่เป้าหมายสำคัญอยู่ที่การสื่อความหมายด้วยความแท้ วิธีการนี้สามารถเป็นที่ยอมรับได้ในระดับสากลมาตั้งแต่การประกาศกฎบัตรเฮเธนส์และกฎบัตรเวนิซ จนนำมาสู่การดำเนินกับโบราณสถานในประเทศไทยนั้น ก็ด้วยเพราะเป็นวิธีที่ยังคงความแท้ได้ทั้งในแง่วัสดุรูปทรง และเทคนิคการก่อสร้าง ในความเห็นของผู้วิจัยจึงคิดว่าการนำวิธีการนี้มาใช้ได้ย่อมเป็นเรื่องที่ดี เพราะความแท้ทำให้เราสามารถรักษาคุณค่าทางวิชาการ และความเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีไว้ได้ และมีขั้นตอนในการดำเนินการที่เชื่อได้ว่ามีความผิดพลาดที่มีผลให้เกิดความสูญเสียทางวิชาการน้อยกว่าจึงอาจจะสรุปได้ว่า ท่ามกลางความขัดแย้งในแนวความคิดด้านการอนุรักษ์ และความห่วงใยในผลเสียจากการเร่งงานบูรณะโบราณสถานเพื่อการท่องเที่ยว ที่มุ่งหมายจะสร้างภาพในอดีตเพื่อความพอใจของผู้มาเยือนนั้น แม้จะรู้ดีว่าคงจะไม่มีทางที่จะทำให้เหมือนกับสิ่งที่เคยมีมาในแบบดั้งเดิมได้ทุกประการ แต่อย่างน้อยแนวทางของวิธีอนัสตีโลซิสก็ได้ช่วยให้ภาพแห่งอดีตนั้นใกล้กับความเป็นจริงมากขึ้น

และท้ายสุดได้แก้อธิบายแนะนำสำหรับในแต่ละขั้นตอนของการดำเนินการอนุรักษ์ด้วยวิธีอนัสตีโลซิสซึ่งเป็นข้อเสนอแนวทางและมาตรการในการป้องกันปัญหาที่จะเกิดขึ้นในการทำงาน โดยที่ในหลายๆข้อได้มีการนำไปใช้ในการปฏิบัติจริงแล้วด้วยทั้งในโครงการบูรณะที่ปราสาทสติกก็อกธมและในโครงการอนัสตีโลซิสอื่นๆ จากข้อเสนอแนะทั้งหมดดังกล่าวเพื่อให้สามารถเห็นผลอย่างเป็นรูปธรรมอย่างชัดเจนขึ้นจึงขอเสนอข้อมูล

เปรียบเทียบระหว่างการดำเนินงานที่เกิดขึ้นจริงในโครงการบูรณะปราสาทสติก๊กอกธม จ.สระแก้ว ตั้งแต่ปีงบประมาณ 2539 ซึ่งเป็นช่วงเวลาของขั้นตอนแรกในการดำเนินการอนุรักษ์ในพื้นที่ (ไม่ได้รวมถึงการสำรวจขั้นทะเบียนโบราณสถานและการกอบกู้ทุ่นระเบิด) จนถึงเป้าหมายที่จะสิ้นสุดโครงการโดยใช้งบประมาณในปี 2553 กับตัวอย่างแผนการดำเนินการในอุดมคติหากสามารถยืดเวลาและปฏิบัติได้ตามข้อเสนอแนะทั้งในเรื่องของการวางแผนโครงการ ลำดับขั้นตอนการดำเนินงานที่ถูกต้อง และการใช้งบประมาณที่เหมาะสม โดยใช้ฐานข้อมูลเรื่องงบประมาณที่มีความจำเป็นต้องใช้ในอดีตมาเปรียบเทียบกับราคาต่อหน่วยที่ใช้อยู่ในแต่ละปีงบประมาณที่เป็นจริง แต่นำมาคิดตามเนื้องานที่ควรจะเป็น ซึ่งจะเห็นได้ว่านอกจากจะสามารถประหยัดเวลาไปได้ 5 ปี และยังคงอาจประหยัดงบประมาณได้เกือบ 8 ล้านบาท ทั้งนี้ข้อมูลที่น่าเสนออยู่ในข้อแม้ของบุคลากรในการทำงานที่เท่ากันกับชุดที่ดำเนินการจริง ซึ่งความจริงแล้วก็เป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่มีปัญหาเรื่องความพร้อมที่หากปรับแก้ไขได้ก็จะสามารถเร่งรัดการทำงานให้เร็วกว่านี้ได้อีก

ตาราง 5-1 แสดงข้อมูลการดำเนินการอนุรักษ์ปราสาทสติก๊กอกธม

ปีงบประมาณ	กิจกรรม	งบประมาณ (บาท)
2539	ชุดตรวจ กำหนดรหัสหินพร้อมขนย้าย (บริเวณโคปุระ ตะวันออกชั้นนอก) เขียนแบบสภาพหลังการเคลื่อนย้ายหิน	820,500
2540	ชุดแต่ง ขนย้ายหินหล่น เขียนแบบหลังการชุดแต่ง แบบวิเคราะห์ แบบบูรณะ โคปุระด้านทิศตะวันออก (ในลักษณะที่ยังไม่มีการทดลองประกอบหินหล่น)	1,000,000
2541	บูรณะโคปุระตะวันออกชั้นนอก	2,848,000
2542	กำหนดรหัสลงบนหินหล่น ขนย้าย ทำผังสภาพหลังการขนย้าย ชั้นส่วนโบราณสถาน (ทำผังหินหล่น)	1,790,000
2543	ชุดแต่ง และเขียนแบบเพื่อการบูรณะ (แบบสภาพหลังการชุดแต่ง แบบวิเคราะห์-บูรณะ ในลักษณะที่ยังไม่มีการทดลองประกอบหินหล่น)	1,495,000
2544	ชุดแต่งและบูรณะฉนวนทางเดิน (บางส่วน 65 เมตร) ชุดตรวจ สระน้ำ และทดลองประกอบหินหล่นทั้งหมด	1,500,000
2546	บูรณะบรรณาลัยเหนือ บรรณาลัยใต้	2,000,000
2547	บูรณะโคปุระตะวันออกชั้นใน	4,200,000
2548	บูรณะปราสาทประธาน	5,000,000
2549	บูรณะปราสาทประธาน (ส่วนที่เหลือ) โคปุระเหนือ ใต้ ระเบียงคด (ส่วนฐาน)	6,000,000
2550	บูรณะโคปุระตะวันตก ระเบียงคดตะวันตกเฉียงใต้ และลานภายในระเบียงคด (ส่วนฐาน)	2,895,000

2551	บูรณะโคปุระตะวันตก เหนือ ใต้ และ ระเบียบคด (ส่วนที่เหลือ) และบรรณาลัย (เพิ่มเติม) (เปลี่ยนแปลงเนื่องจากการขุดลอกสระน้ำชั้นใน)	6,099,000
2542	ขุดแต่งและฟื้นฟูสระน้ำภายในกำแพงแก้ว สระเล็กหน้าปราสาท	2,995,000
	บูรณะกำแพงแก้ว และโคปุระตะวันออกชั้นใน (เพิ่มเติม)	9,993,000
2543	บูรณะโคปุระตะวันออกชั้นนอก(เพิ่มเติม) ทางดำเนิน(ส่วนที่เหลือ85เมตร) ภูมิทัศน์	12,170,000

**รวมงบประมาณทั้งสิ้น
ใช้เวลาทั้งสิ้น 15 ปี**

60,805,500

ตาราง 5-2 แสดงตัวอย่างแผนการดำเนินงานของโครงการตามข้อเสนอแนะ

ปีที่	กิจกรรม	งบประมาณ (บาท)
1	ขุดแต่ง ขุดตรวจ กำหนดรหัสหินพร้อมขนย้าย ทำผังหินหล่น เขียนแบบสภาพหลังการเคลื่อนย้ายหิน	4,000,000
2	ทดลองประกอบหินหล่น ปี 1 ทำแบบวิเคราะห์ แบบบูรณะ	2,500,000
3	ทดลองประกอบหินหล่น ปี 2 ทำแบบวิเคราะห์ แบบบูรณะ	2,500,000
4	บูรณะบรรณาลัยเหนือ บรรณาลัยใต้	2,950,000
5	บูรณะปราสาทประธาน	8,000,000
6	บูรณะโคปุระตะวันออกชั้นใน	5,000,000
7	บูรณะโคปุระอื่นๆ ระเบียบคด และลานภายใน	5,000,000
8	บูรณะโคปุระตะวันออกชั้นนอก	5,000,000
9	ขุดลอกฟื้นฟูสระน้ำ บูรณะกำแพงแก้ว บูรณะทางดำเนินระหว่างโคปุระตะวันออกชั้นในและชั้นนอก	9,000,000
10	บูรณะทางดำเนินด้านนอก และปรับปรุงภูมิทัศน์	9,000,000

รวมงบประมาณทั้งสิ้น

52,950,000

ส่วนต่างจากงบประมาณที่ใช้ดำเนินการจริง

7,855,500

ใช้เวลาทั้งสิ้น 10 ปี เร็วกว่าที่ดำเนินการ 5 ปี

บทส่งท้าย

“โบราณสถานเป็นอนุสาวรีย์ ของผู้ทำการอนุรักษ์และของชาติ ถ้าตัดสินใจในการอนุรักษ์ผิดพลาด ไม่มีหลักเกณฑ์ในการอนุรักษ์ ก็จะต้องอภัยศอดสูใจตนเองไปตลอดชีวิต”⁴

(สัญญาชัย หมายมั่น “สัญญาชัยวัฒน์”)

จากเจตนารมณ์ที่ดีในการอนุรักษ์ปราสาทสติกก๊กอกรม ตลอดจนปราสาทหินในแหล่งอื่นๆ ด้วยความแท้และการสื่อความหมาย ในวิธีอนัสติโลซิส อาจสามารถเชื่อมโยงกับข้อความ 2 โศลกสุดท้ายในจารึกอักษรขอมโบราณ (K 393)⁵ ซึ่งสลักไว้ที่เสาขอบประตูชั้นนอกของปราสาทประธาน ปราสาทพนมวัน ดังที่ ดร.ปิแอร์ ปิซาร์ต เคยนำมากล่าวไว้เพื่อเชื่อมโยงกับเจตนารมณ์ในการทำงานบูรณะด้วยวิธีอนัสติโลซิสที่ปราสาทพนมวัน ความว่า

“สัญญาที่แสดงความยินดีในชีวิตเบื้องหน้าแก่ผู้ที่ประพฤติดี และแก่ครอบครัวของเขา ที่จะดเว้น ไม่แสดงความรังเกียจแก่ทเวาลัย และทำให้เจริญแก่ครอบครัวของผู้สร้างซึ่งได้อาศัยอยู่ที่นั่น

คำขู่ถึงนรก 32 ชุม โดยไม่มีการละเว้นแก่คนวิกลจริต คนโง่ และครอบครัวของเขาผู้ทำลายทเวาลัยแห่งนี้”⁶

ขอให้บุญกุศลจากเจตนาและความตั้งใจมุ่งมั่นในการทำงานที่ดีในการรักษาคุณค่าของปราสาทหิน ด้วยวิธีอนัสติโลซิสโปรดส่งผลในทำนองเดียวกันตามคำของคนโบราณผู้เป็นผู้ให้กำเนิดมรดกเหล่านี้ด้วยเถิด

รูป 5-13 ปราสาทสติกก๊กอกรมในปัจจุบัน

⁴ “คำประกาศเกียรติคุณ นายสัญญาชัย หมายมั่น”, อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ อ.ดร.สัญญาชัย หมายมั่น, (กรุงเทพฯ: 2545), หน้า 6.

⁵ ดร.ปิซาร์ต อ้างจากจารึกอักษรขอมโบราณ K393 ซึ่ง ศ. ยอร์ช เซเดส์ แปลไว้เป็นภาษาฝรั่งเศสใน พ.ศ.2507.

⁶ จารึกนี้คือจารึกปราสาทหินพนมวัน 5 แปลโดย ศ. ฉ่ำ ทองคำวรรณ ปี พ.ศ.2527

รายการอ้างอิง

- กัจจา อัญโพรธิ์. สภาพเดิมของโคปุระปราสาทเมืองสิงห์กับงานอนุรักษ์ก่อนการบูรณะ. ศิลปากร ปีที่ 31 เล่ม 1 หน้า 36 – 49.
- กัจจา อัญโพรธิ์. สถาปนิก กลุ่มวิชาการอนุรักษ์โบราณสถาน สำนักโบราณคดี. สัมภาษณ์, มกราคม 2553.
- คอร์ แพลงนิง แอนด์ ดีเวลลอปเม้นท์, บริษัท. แผนแม่บทโครงการอนุรักษ์และพัฒนาเมืองพนมรุ้ง. นวัตกรรม: กรมศิลปากร, 2535.
- จิต มาดแลน. ประวัติเมืองพระนครของขอม. แปลโดย สุภัทรรติศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: มติชน, 2546.
- เฉลิม ยงบุญเกิด. บันทึกว่าด้วยชนบทรรมนิยมประเพณีของเงินละ. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มติชน, 2543.
- เชเดส ยอร์ช. เมืองพระนคร นครวัด นครธม. แปลโดย ปราณี วงษ์เทศ. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: มติชน, 2543.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ปาฐกถาเรื่องสงวนรักษาของโบราณ. กรุงเทพฯ: เจริญรัตน์การพิมพ์, 2516.
- ธวัชชัย องค์วุฒิมิเวทย์, วิไลรัตน์ ยังรอด. คู่มือท่องเที่ยวเรียนรู้: ปราสาทหิน พิมาย พนมรุ้ง เมืองต่ำ ตาเมื่อน เขาพระวิหาร. กรุงเทพฯ: มิวเซียมเพรส, 2550.
- นิคม มุสิกคามะ. ประวัติศาสตร์ โบราณคดี - กัมพูชา. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2536.
- ปีชาตรี ปิแอร์. ศาสนสถานพนมวันก่อนการบูรณะด้วยวิธีนาสตีไลซิส. แปลโดย สันติ เล็กสุขุม. กรุงเทพฯ: คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ตันฉบับ1991. (อัดสำเนา)
- ปิ่นรัชฎ์ กาญจนันฐิติ. ดร.สัณชัย หมายมั่น และการอนุรักษ์สถาปัตยกรรม. อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ อาจารย์ ดร.สัณชัย หมายมั่น. กรุงเทพฯ: 2545.
- ปิ่นรัชฎ์ กาญจนันฐิติ. การอนุรักษ์มรดกสถาปัตยกรรมและชุมชน. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2552.
- ผุสดี ทิพทัส. สถาปนิกสยาม พื้นฐาน บทบาท ผลงานและแนวคิด (พ.ศ.2475 – 2537). เล่ม 2. พิมพ์ครั้งแรก. กรุงเทพฯ: สมาคมสถาปนิกสยาม ในพระบรมราชูปถัมภ์, โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2539.
- พีเนสส์ ซอยล์ เทสตั้ง, บริษัท. รายงานผลการดำเนินงานโครงการบูรณะและปรับปรุงภูมิทัศน์ปราสาทพนมวัน: สํารวจ ศึกษา วิเคราะห์ ด้านวิศวกรรมและสถาปัตยกรรม ปรองค้ประธาน ปราสาทพนมวัน. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2551.
- มะลิ โคกสันเทียะ. ข้อสังเกตเกี่ยวกับปัญหาในการอนุรักษ์โบราณสถานของกองโบราณคดี. เอกสารประกอบการฝึกอบรมเรื่องการอนุรักษ์โบราณสถาน. 14-17 เมษายน 2530 ณ ห้องประชุมหอสมุดแห่งชาติ. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2530. (อัดสำเนา)
- รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง. ปราสาทขอมในดินแดนไทย ความเป็นมาและข้อมูลด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มติชน, 2551.
- วสุ ไปษะนันทน์. การศึกษาเปรียบเทียบการบูรณะโบราณสถานอนัสตีไลซิส. กรุงเทพฯ: ศิลปากร, กรม, 2540.

- วสุ โปษยะนันท์. สถาปัตยกรรมขอมและการอนุรักษ์แบบอนัสติโลซิส. เอกสารประกอบการฝึกอบรม เรื่อง เทคนิคการอนุรักษ์โบราณสถานประเภทหิน. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2546. (อัดสำเนา)
- วสุ โปษยะนันท์. วิเคราะห์ระเบียบกรมศิลปากรว่าด้วยการอนุรักษ์โบราณสถานปี 2528. ใน Proceedings 2 ทศวรรษอิโคโมสไทย: การอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมเส้นทางสู่กฎบัตรประเทศไทย. หน้า 46 - 57. กรุงเทพฯ: อิโคโมสไทย, 2549.
- วสุ โปษยะนันท์. สดักก็อกกรม การบูรณะโดยวิธีอนัสติโลซิส และการศึกษารูปแบบสถาปัตยกรรมจากกองหิน. ใน เอกสารประกอบการประชุมวิชาการนานาชาติ สถาปัตยกรรมในดินแดนสุวรรณภูมิ. หน้า 73 - 90. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2550.
- วสุ โปษยะนันท์. การสื่อความหมายด้วยความเป็นของแท้: กรณีศึกษาอนัสติโลซิสประยุกต์ในประเทศไทย. ใน Proceedings การสื่อความหมายในการอนุรักษ์ จากสถาปัตยกรรมสู่มรดกชุมชน. หน้า 264 -295. กรุงเทพฯ: อิโคโมสไทย, 2551.
- ศิลปากร, กรม. จารึกในประเทศไทย เล่ม 3 อักษรขอม. กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2529.
- ศิลปากร, กรม. ข้อมูลเบื้องต้นในการอนุรักษ์มรดกทางวัฒนธรรม. กรุงเทพฯ: กองโบราณคดี กรมศิลปากร, 2531.
- ศิลปากร, กรม. ระเบียบกรมศิลปากรว่าด้วยการอนุรักษ์โบราณสถาน พ.ศ.2528. แหล่งที่มา: <http://www.icomosthai.org/charters/FineArt.pdf> [2008/11/17]
- ศิลปากร, กรม. พระราชบัญญัติโบราณสถาน โบราณวัตถุ ศิลปวัตถุ และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พ.ศ.2504 พร้อมด้วยระเบียบ ประกาศ และคำสั่งที่เกี่ยวข้อง. กรุงเทพฯ: กลุ่มงานนิติการ กรมศิลปากร, 2541.
- ศิลปากร, กรม. แนวทางการจัดทำคุณภาพมาตรฐานงานด้านศิลปวัฒนธรรม. กรุงเทพฯ: เอ.พี.กราฟิคดีไซน์ และการพิมพ์, 2541.
- ศิลปากร, กรม. กองโบราณคดี. ทะเบียนโบราณสถาน ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เล่ม 1. กรุงเทพฯ: พิษณุเศศ, 2529.
- ศิลปากร, กรม. กองโบราณคดี. ทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทย เล่ม 1 จังหวัดนครราชสีมา. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สมาพันธ์, 2535.
- ศิลปากร, กรม. กองโบราณคดี. ทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทย เล่ม 2 จังหวัดบุรีรัมย์. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์, 2536.
- ศิลปากร, กรม. กองโบราณคดี. ทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทย เล่ม 3 จังหวัดสุรินทร์. กรุงเทพฯ: อาร์ตโปรเกรส, 2535.
- ศิลปากร, กรม. สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ. ทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทย เล่ม 4 ชัยภูมิ ร้อยเอ็ด ยโสธร ศรีสะเกษ อุบลราชธานี. กรุงเทพฯ: คลุสกาลาดพร้าว, 2539.
- ศิลปากร, กรม. สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ. ทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทย เล่ม 5 ปราจีนบุรี สระแก้ว. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2542.
- ศิลปากร, กรม. อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. แผนแม่บทอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. นครสวรรค์: ไพศาลการพิมพ์, 2534.

- ศิลปากร, กรม. สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ. หนังสือนำชมอุทยานประวัติศาสตร์เมืองสิงห์.
กรุงเทพฯ: คัมปาย อิมเมจจิง, 2542.
- ศิลปากร, กรม. การศึกษาวิจัยหินที่ปราสาทหินพนมวันเพื่อการอนุรักษ์. ฝ่ายอนุรักษ์ศิลปโบราณวัตถุ ร่วมกับกรม
ทรัพยากรธรณี กระทรวงอุตสาหกรรม และกรมพัฒนาที่ดิน กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. กรุงเทพฯ:
กรมศิลปากร, 2535. (อัดสำเนา)
- ศิลปากร, กรม. การจัดลำดับความสำคัญโบราณสถาน. กรุงเทพฯ: สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร, 2546. (อัด
สำเนา)
- ศิลปากร, กรม. ศัพทานุกรมโบราณคดี. กรุงเทพฯ: สำนักโบราณคดี, 2550.
- สัญญาชัย หมายมั่น. การอนุรักษ์และบูรณะโบราณสถานรูปแบบขอมในประเทศไทย. ใน รายงานการสัมมนาเชิง
ปฏิบัติการ การอนุรักษ์และบูรณะโบราณสถาน: หิน อธิฐ ปูน. หน้า 26 – 40. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัย
ศิลปากร, 2537.
- สันติ เล็กสุขุม. ประวัติศาสตร์ศิลปะไทย(ฉบับย่อ): การเริ่มต้นและการสืบเนื่องงานช่างในศาสนา. กรุงเทพฯ:
เมืองโบราณ, 2544.
- สุภัทรวดี ดิศกุล, หม่อมเจ้า. ศิลปะขอม. เล่ม 1, 2, 3 พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2533.
- สุภัทรวดี ดิศกุล, หม่อมเจ้า. ศิลปะสมัยลพบุรี. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2547.
- สุภัทรวดี ดิศกุล, หม่อมเจ้า. การซ่อมปราสาทหินพิมายของนาย Bernard Philippe Groslier. ทรงแปลสรุป
หม่อมเจ้ายาใจ จิตรพงศ์ ทรงตรวจแก้ไขเพิ่มเติม, 2529. (อัดสำเนา)
- สุภัทรวดี ดิศกุล, หม่อมเจ้า. ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: มติชน, 2547.
- สุรศักดิ์ก่อสร้าง, หจก. รายงานการปฏิบัติงานสำรวจทำผังและเขียนแบบปราสาทสตึกก๊กอภิม ปิงบประมาณ
2538. ปรำจิ้นบุรี: สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 4 กรมศิลปากร, 2538. (อัดสำเนา)
- สุรศักดิ์ก่อสร้าง, หจก. รายงานกำหนดรหัสหินหล่นพร้อมขนย้ายและทำผังสภาพปัจจุบันหลังการขนย้ายขึ้นส่วน
โบราณสถาน ปราสาทสตึกก๊กอภิม. ปรำจิ้นบุรี: สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 4 กรม
ศิลปากร, 2543. (อัดสำเนา)
- สุรศักดิ์ก่อสร้าง, หจก. รายงานโครงการบูรณะปราสาทสตึกก๊กอภิม ปิงบประมาณ 2546. ปรำจิ้นบุรี: สำนัก
ศิลปากรที่ 5 กรมศิลปากร, 2546. (อัดสำเนา)
- สุรศักดิ์ก่อสร้าง, หจก. รายงานโครงการบูรณะปราสาทประธาน ปราสาทสตึกก๊กอภิม ปิงบประมาณ 2548.
ปรำจิ้นบุรี: สำนักศิลปากรที่ 5 กรมศิลปากร, 2549. (อัดสำเนา)
- สุรศักดิ์ก่อสร้าง, หจก. รายงานโครงการบูรณะปราสาทประธาน(ส่วนที่เหลือ) ระเบียบองค์ และโคปุระด้านทิศเหนือ
และด้านทิศใต้ ปราสาทสตึกก๊กอภิม จังหวัดสระแก้ว ปิงบประมาณ 2549. ปรำจิ้นบุรี: สำนักศิลปากรที่
5 กรมศิลปากร, 2550. (อัดสำเนา)
- สุรศักดิ์ก่อสร้าง, หจก. รายงานการขุดแต่ง บูรณะระเบียบองค์ด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ โคปุระตะวันตก และพื้น
ภายในระเบียบองค์ ปราสาทสตึกก๊กอภิม. ปรำจิ้นบุรี: สำนักศิลปากรที่ 5 กรมศิลปากร, 2551. (อัด
สำเนา)

- สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 4. รายงานการสรุปผลการปฏิบัติงาน ขุดแต่งขุดย้ายหินตกเขียนแบบสภาพปัจจุบัน แบบวิเคราะห์ และแบบเพื่อการบูรณะโคปุระด้านทิศตะวันออก หลังการขุดแต่ง. ปรมาจารย์: กรมศิลปากร, 2541. (อัดสำเนา)
- หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์. การซ่อมโบราณสถานตามแบบ Anastylis ของนายพลเอกพันเอิบ (Van Erp). วารสารศิลปากร ปีที่ 2 เล่มที่ 1, 2491.
- อภิชาติ ทวีโกคา. จารึกศักดิ์ก้องกมล รหัสผ่านประวัติศาสตร์ขอม. สระแก้ว: ช.ดำรงชัยการพิมพ์, 2550.
- อรุณศักดิ์ กิ่งมณี. ตามหาร่องรอยขอมและมอญในมหาสารคาม. ขอนแก่น: โรงพิมพ์ศิริภัณฑ์ ออฟเซ็ท, 2543.
- อิโคโมสไทย. From Ruins of Afghan Buddhas, a History Grows. จุลสารอิโคโมสไทย no.9 (December 2006 – March 2007).
- อนุกิทย เจริญศุกุล. แบบโครงสร้างและระเบียบการก่ออิฐสถาปัตยกรรมสกุลช่างเขมรและศรีวิชัย. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2524.
- อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ อาจารย์ ดร. สัตย์ชัย หายม่น. กรุงเทพฯ: 2545.
- อิโคโมสไทย. ร่างกฎบัตรอิโคโมสไทยเพื่อการอนุรักษ์และการบริหารจัดการโบราณสถานและมรดกทางวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้อง. 2550. แหล่งที่มา: http://www.icomosthai.org/charters/icomosth%20charter_Draft09-2007.pdf [2008/11/17]
- อำพัน กิจงาม และ วสุไปษะชนันท์. คู่มือการดูแลรักษาโบราณสถาน. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2547.
- Aymonier, E. Le Cambodge, Tome II. Les Provinces Siamoises. Paris: Ernest Leroux, 1901.
- Aymonier, E. Khmer Heritage in Thailand. Bangkok: White Lotus, 1999.
- Berducou, M. La Conservation en Archeologie. Paris, 1990.
- Boisselier, J. Le Cambodge, Manuel d'Archeologie d'Extreme-Orient. Tome I. Paris: A & J Picard & Cie, 1966.
- Choay, F. L'Allegorie du Patrimoine. Paris: Seuil, 1992.
- Dagens, B. Angkor la foret de Pierre. Evreux: Gallimard, 1989.
- Dimacopoulos, J. Anastylis and Anasteloseis, ICOMOS Information no.1. Paris, 1985.
- Dumarcay, J. Architecture and its Models in South-East Asia. Translated and edited by Michael Smithies. Bangkok: Orchid Press, 2003.
- Feilden, Bernard M. and Jokilehto, J. Management Guidelines for World Cultural Heritage Sites. Second Edition. Rome: ICCROM, 1998.
- Feilden, Bernard M. Conservation of Historic Buildings. Oxford: Butterworths, 1982.
- Freeman, M. Khmer Temples in Thailand & Laos. second edition. Bangkok: River Book, 1998.
- Glaize, M. L'Anastylis. Methode de Reconstruction des Monuments Anciens. Son Application a l'Art Khmer. Cahiers de EFEQ no.29. Paris, 1941.

- Glaize, M. The Temple of Angkor. Fifteen Years of Reconstruction. Art and Letters. Vol.XXIV no. 1,1950.
- Groslier, Bernard-Philippe. Etude sur la Reconstruction de Phimai. Siemreap: EFEO,1966.
- ICAHM. ICOMOS charter for the Protection and Management of the Archaeological Heritage (1990) [Online],1990. Available from http://www.international.icomos.org/e_archae.htm [2009/7/6]
- ICCROM, the Latvian National Commission for UNESCO. The Riga Charter on authenticity and historical reconstruction in relationship to cultural heritage. 2000. Available from: http://www.altes-rathaus-halle.de/dokumente_17.asp [2008/11/17]
- ICIP. ICOMOS Ename Charter for the Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites Available from: <http://www.icomosthai.org/charters/Ename%20Charter%20Thai.pdf> [2009/10/12]
- ICOMOS. International Charters for Conservation and Restoration – Monuments and Sites I. Munich: ICOMOS, 2004.
- ICOMOS. The Venice Charter 1964-2004-2044? – Monuments and Sites XI. Budapest: ICOMOS, 2004.
- Jacques, C. and Lafond, P. The Khmer Empire. Bangkok: River Books, 2007.
- Jokilehto, J. A History of Architectural Conservation. Reprinted. Oxford: Elsevier Butterworth-Heinemann, 2005.
- Lajonquiere, E. L. Inventaire Descriptif des Monuments du Cambodge. Paris: Imprimerie Nationale, 1907.
- Le Bonheur, A. Angkor...et le reste du pays khmer ancien. Dossiers / Histoire et Archeologie. No. 125, mars, 1988.
- Lowenthal,D. The Past is a Foreign Country. Reprinted. Great Britain: Cambridge University Press, 1990.
- Marchal, H. Rapport sur une Mission Archeologique aux Indes Neerlandaises. BEFEO, T.XXX,1930.
- Pichard, P. Restoration of a Khmer Temple in Thailand. Paris: UNESCO, 1972.
- Pichard, P. Note sur Quelques Ouvrages Inacheves a Pimai et a Panom Rung. ใน ศิลปะและโบราณคดีในประเทศไทย เล่ม 1, กรมศิลปากร, 2517.
- Pichard, P. Restoration of Phanom Rung. Paris: UNESCO, 1974.
- Pichard, P. Conservation in Angkor 1907-1972. Paris: EFEO,1990. (Mimeographed)
- Riegl, A. Le Culte Moderne des Monuments, Son Essence et sa genese. Paris: Seuil, 1984.
- Ruskin, J. Les Sept Lampes de l'Architecture. Paris: Denoel, 1987.
- Siribhada, S. and Moore, E. Palaces of the Gods, Khmer Art & Architecture in Thailand. Bangkok: Amarin Printing Group, 1992.

Stovel, H. Working Towards the Nara Document, In Proceedings Nara Conference on Authenticity.

pp.xxxiii – xxxvi. Japan: UNESCO, 1995.

UNESCO World Heritage Centre. Basic Texts of 1972 World Heritage Convention. 2005 edition.

France: UNESCO, 2005.

UNESCO World Heritage Centre. Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage

Convention. 2008. Available from: <http://whc.unesco.org/en/guidelines> [2008/11/17]

UNESCO, Agency for Cultural Affairs (Japan), ICCROM, ICOMOS. Document de Nara sur

l'authenticite (Nara Document on Authenticity), in Knut Einar Larsen, Nara Conference on

Authenticity Proceedings, pp.xxvii – xxxi, Norway: Tapir Publishers, 1995.

US/ICOMOS. High-Impact Heritage. US/ICOMOS Newsletter. No.1/2006: 1 – 4.

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก ก การอนุรักษ์โบราณสถาน

ก.1 แนวคิดสากลในการอนุรักษ์โบราณสถาน: กฎบัตรระหว่างประเทศที่มีความเกี่ยวข้อง

กฎบัตรระหว่างประเทศเพื่อการอนุรักษ์และบูรณะโบราณสถาน (กฎบัตรเวนิซ)

เมืองเวนิซ พฤษภาคม พ.ศ. 2507 (ค.ศ.1964)

โบราณสถานที่ตกทอดกันมาหลายชั่วอายุคนนั้นเปี่ยมด้วยเรื่องราวจากอดีตและคงอยู่มาจนถึงวันนี้เป็นพยานหลักฐานของประเพณีอันเก่าแก่ที่เคยมีมา ประชาชนในปัจจุบันได้มีความสำนึกในเอกภาพของคุณค่าแห่งมนุษยชาติ และมองโบราณสถานในฐานะที่เป็นมรดกของส่วนรวม จึงเป็นที่ยอมรับถึงความรับผิดชอบร่วมกันในอันที่จะปกป้องมรดกเหล่านี้ไว้ให้อนุชนรุ่นต่อไป นับเป็นหน้าที่ของเราที่จะมอบมรดกเหล่านี้โดยคงไว้ซึ่งความแท้ดั้งเดิม ดังนั้นหลักการที่ใช้แนะแนวทางในการสงวนรักษาและบูรณะอาคารโบราณจึงจำเป็นต้องได้รับความเห็นชอบและจัดทำขึ้นเป็นพื้นฐานในระดับระหว่างประเทศ ซึ่งแต่ละประเทศจะรับผิดชอบในการนำแผนนี้ไปประยุกต์ใช้ภายใต้กรอบแห่งวัฒนธรรมและประเพณีของตน การที่ได้กำหนดหลักการเบื้องต้นในด้านนี้เป็นครั้งแรกในกฎบัตรเฮนส์ ใน พ.ศ. 2472 (ค.ศ.1931) ได้นำมาสู่การพัฒนางานในระดับนานาชาติอย่างกว้างขวางในส่วนที่เป็นรูปธรรม อาทิ งานเอกสารระดับชาติ งานของสภาพิพิธภัณฑระหว่างประเทศ(ICOM) และยูเนสโก และการจัดตั้งศูนย์ระหว่างประเทศว่าด้วยการศึกษาด้านอนุรักษ์และปฏิสังขรณ์มรดกทางวัฒนธรรม (ICCROM) ด้วยสำนึกที่เพิ่มพูน และมีการศึกษาวิเคราะห์มากขึ้นเกี่ยวกับปัญหาต่าง ๆ ซึ่งนับวันจะทวีความซับซ้อนและหลากหลาย บัดนี้ถึงเวลาที่จะทบทวนกฎบัตรนี้อีกครั้ง เพื่อทำการศึกษาหลักการที่เกี่ยวข้องอย่างละเอียดและขยายขอบเขตงานในกฎบัตรฉบับใหม่ ด้วยเหตุดังกล่าวที่ประชุมระหว่างประเทศ ครั้งที่ 2 ของสถาปนิกและช่างผู้ปฏิบัติงานกับโบราณสถาน ระหว่างวันที่ 25-31 พฤษภาคม พ.ศ. 2507 (ค.ศ.1964) ณ เมืองเวนิซ จึงได้ลงมติเห็นชอบดังนี้

คำจำกัดความ

ข้อ 1 แนวคิดเกี่ยวกับโบราณสถานมิได้ครอบคลุมแต่เพียงสิ่งก่อสร้างทางสถาปัตยกรรมเท่านั้น หากรวมถึงบริเวณเมืองหรือชนบทซึ่งเป็นแหล่งที่เราพบหลักฐานของอารยธรรมใดอารยธรรมหนึ่ง หรือพัฒนาการที่สำคัญหรือเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ คำจำกัดความนี้มีได้เจาะจงเฉพาะงานศิลปะที่ยิ่งใหญ่ หากหมายรวมถึงงานธรรมดาสามัญจากอดีตที่ได้เพิ่มพูนความสำคัญในเชิงวัฒนธรรมตามกาลเวลาอีกด้วย

ข้อ 2 การอนุรักษ์และบูรณะโบราณสถานจะต้องนำเอาวิทยาการและเทคนิคในทุกสาขาที่อาจนำมาใช้ในการศึกษาและคุ้มครองมรดกทางสถาปัตยกรรมมาใช้ในการดำเนินการ

ข้อ 3 จุดมุ่งหมายในการอนุรักษ์และบูรณะโบราณสถานอยู่ที่การคุ้มครองโบราณสถานเหล่านั้นในความเป็นงานศิลปะไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าความเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์

การอนุรักษ์

- ข้อ 4 การอนุรักษ์นั้น โบราณสถานจำเป็นจะต้องได้รับการดูแลรักษาอย่างถาวรเป็นพื้นฐาน
- ข้อ 5 การอนุรักษ์โบราณสถานจะดำเนินการสะดวกหากโบราณสถานนั้นสามารถสนองวัตถุประสงค์บางประการที่เป็นประโยชน์ต่อสังคมด้วย จึงควรสนับสนุนการใช้สอยในลักษณะนี้ แต่จะต้องไม่เปลี่ยนแปลงผังบริเวณหรือการตกแต่งของอาคาร ความต้องการเปลี่ยนแปลงเพื่อการใช้สอยที่เปลี่ยนไปอาจได้รับอนุญาตให้กระทำได้ภายในขอบเขตข้างต้นนี้เท่านั้น
- ข้อ 6 การอนุรักษ์โบราณสถานหมายรวมถึงการสงวนรักษาบริเวณแหล่งที่ตั้งในขอบเขตที่เหมาะสมกับขนาดของโบราณสถานด้วย ที่ใดก็ตามที่แหล่งที่ตั้งเดิมยังคงสภาพปรากฏอยู่จะต้องเก็บรักษาไว้ จะยินยอมให้มีสิ่งปลูกสร้างใหม่ มีการรื้อทำลายหรือมีการเปลี่ยนแปลงแก้ไขที่อาจเปลี่ยนความสัมพันธ์ของมวลและสีในแหล่งที่ตั้งโบราณสถานนั้นไม่ได้
- ข้อ 7 โบราณสถานไม่สามารถถูกแยกออกจากประวัติศาสตร์ในส่วนที่โบราณสถานเองเป็นประจักษ์พยานและไม่สามารถแยกออกจากแหล่งที่ตั้งที่โบราณสถานนั้นถูกสร้างขึ้น จึงไม่อนุญาตให้มีการเคลื่อนย้ายโบราณสถาน ไม่ว่าจะเป็นการย้ายทั้งแหล่งหรือเพียงบางส่วน เว้นแต่เมื่อได้พิสูจน์แล้วด้วยเหตุผลที่สำคัญยิ่งในระดับชาติหรือนานาชาติ
- ข้อ 8 งานประติมากรรม งานจิตรกรรมหรือสิ่งตกแต่งซึ่งเป็นองค์ประกอบที่รวมเข้าเป็นโบราณสถานจะถูกแยกออกจากโบราณสถานได้ในกรณีที่เป็นวิธีเดียวเท่านั้นที่จะสงวนรักษาองค์ประกอบนั้น ๆ ไว้ได้
- การบูรณะ*
- ข้อ 9 ขั้นตอนของการบูรณะเป็นการดำเนินการที่ต้องอาศัยความชำนาญเฉพาะสาขาวิชา โดยมุ่งที่จะสงวนรักษาและแสดงคุณค่าแห่งสุนทรีย์ภาพและประวัติศาสตร์ของโบราณสถาน รวมทั้งตั้งอยู่บนพื้นฐานของความเคารพต่อวัสดุดั้งเดิมและเอกสารที่เป็นของแท้ การบูรณะจะต้องหยุดทันที ณ จุดที่เราต้องคาดคะเนสันนิษฐาน ในกรณีที่มีความจำเป็นส่วนที่เพิ่มเติมเข้าไปนั้นจะต้องระบุให้ชัดเจนสามารถแยกออกได้จากองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมเดิมของโบราณสถานและมีการประทับตราระบุเวลาที่ดำเนินการ การบูรณะในกรณีใด ๆ ก็ตามจะต้องมีการศึกษาทางโบราณคดีและประวัติศาสตร์เกี่ยวกับโบราณสถานก่อนเสมอ
- ข้อ 10 ในกรณีที่เทคนิคที่ใช้มาดั้งเดิมไม่มีประสิทธิภาพเพียงพอ การเสริมความมั่นคงแข็งแรงของโบราณสถานอาจสัมฤทธิ์ผลได้โดยการใช้เทคนิคสมัยใหม่ในการอนุรักษ์และการก่อสร้าง ทั้งนี้ประสิทธิภาพของเทคนิคจะต้องมีข้อมูลทางวิชาการยืนยันและมีประสบการณ์การนำมาใช้เป็นเครื่องพิสูจน์
- ข้อ 11 จะต้องเคารพสิ่งก่อสร้างในทุกยุคสมัยของโบราณสถาน เพราะเอกภาพของรูปแบบเพียงยุคใดยุคหนึ่งไม่ใช่เป้าหมายของการบูรณะโบราณสถาน เมื่ออาคารประกอบด้วยการก่อสร้างของยุคต่าง ๆ ซ้อนทับกันไว้การเปิดเผยให้เห็นชั้นส่วนล่างที่ซ่อนอยู่กระทำได้ในกรณีพิเศษเท่านั้น โดยมีข้อแม้ว่าชั้นที่รื้อออกไปนั้นมีสิ่งที่น่าสนใจอยู่เพียงเล็กน้อยและวัสดุส่วนล่างที่น่าเสนอมจะต้องมีคุณค่าอย่างสูงทางด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดีและสุนทรีย์ภาพ และอยู่ในสภาพที่ดีพอที่จะดำเนินการได้ การประเมินความสำคัญขององค์ประกอบที่เกี่ยวข้องและการตัดสินใจที่อาจเป็นการทำลายจะขึ้นอยู่กับผู้ที่รับผิดชอบการทำงานเพียงผู้เดียวมิได้
- ข้อ 12 การซ่อมแซมแทนที่ส่วนที่ขาดหายไปต้องมีความกลมกลืนกับสภาพโดยรวม แต่ในขณะที่เดียวกันจะต้องเห็นได้ถึงความแตกต่างไปจากส่วนดั้งเดิม เพื่อที่ว่าการบูรณะจะไม่สร้างหลักฐานทางด้านศิลปะหรือประวัติศาสตร์ที่เป็นเท็จ

ข้อ 13 ไม่สามารถทำการต่อเติมใดได้ ยกเว้นแต่ส่วนที่ต่อเติมนั้นไม่มีผลกระทบต่อส่วนที่เป็นจุดสนใจของอาคารโบราณสถาน แหล่งที่ตั้งดั้งเดิมของโบราณสถาน สมดุลขององค์ประกอบ และความสัมพันธ์ของโบราณสถานนั้นต่อสิ่งแวดล้อม

แหล่งประวัติศาสตร์

ข้อ 14 จะต้องดูแลแหล่งที่ตั้งของโบราณสถานเป็นพิเศษ เพื่อรักษาลักษณะที่กลมกลืนของโบราณสถานนั้นไว้ และเพื่อให้แน่ใจว่าแหล่งโบราณสถานนั้นมีความชัดเจนและได้รับการนำเสนอในสภาพที่เหมาะสม การอนุรักษ์และบูรณะที่ดำเนินการในแหล่งดังกล่าวจะต้องคำนึงถึงหลักการต่าง ๆ ข้างต้นด้วย

การขุดค้น

ข้อ 15 การขุดค้นโบราณสถาน ควรจะดำเนินการให้สอดคล้องกับมาตรฐานตามหลักวิชาการและข้อแนะนำที่กำหนดหลักการระหว่างประเทศสำหรับการขุดค้นทางโบราณคดีซึ่งยูเนสโกมีมติรับรองใน พ.ศ. 2499 (ค.ศ. 1956) จะต้องบำรุงรักษาซากโบราณสถานและจะต้องมีมาตรการที่จำเป็นสำหรับการอนุรักษ์อย่างถาวร มีการปกป้องคุ้มครองรูปลักษณ์ทางสถาปัตยกรรมและวัตถุที่ค้นพบ ยิ่งกว่านั้นจะต้องพยายามทุกวิถีทางที่จะเอื้ออำนวยต่อการทำความเข้าใจโบราณสถาน และนำเสนอโบราณสถานโดยไม่บิดเบือนความหมายใด ๆ อย่างไรก็ตามก่อนอื่นควรงดเว้นการปฏิสังขรณ์ นอกจากจะใช้วิธีการประกอบคืนสภาพ (อนัสติโลซิส) ซึ่งเป็นการนำชิ้นส่วนที่มีอยู่แต่กระจัดกระจายมาประกอบใหม่เท่านั้น วัสดุที่นำมาใช้ประสานชิ้นส่วนเข้าด้วยกันจะต้องแตกต่างจากวัสดุเดิมเสมอ และจะต้องใช้น้อยที่สุดเท่าที่จำเป็นต่อการอนุรักษ์โบราณสถานและการทำให้รูปทรงของโบราณสถานกลับสู่สภาพเดิม

เอกสารสิ่งพิมพ์

ข้อ 16 ในการดำเนินงานทุกด้านของการสงวนรักษา การบูรณะหรือการขุดค้น จะต้องมีการบันทึกข้อมูลอย่างชัดเจนในรูปแบบของรายงานการวิเคราะห์วิจารณ์ พร้อมกับผังรูปแบบลายเส้นและรูปถ่ายประกอบเสมอทุกขั้นตอนของการทำงานตั้งแต่ งานแผ้วถาง การเสริมความมั่นคงแข็งแรง การจัดองค์ประกอบใหม่ และการทำให้ผสานกลมกลืน ตลอดจนภาพลักษณ์ทั้งทางด้านเทคนิคและรูปทรงที่เห็นได้ในระหว่างการดำเนินงานจะต้องบันทึกรวบรวมไว้ ต้องเก็บบันทึกรายงานนี้ไว้ในหอจดหมายเหตุของสถาบันสาธารณะ ให้นักศึกษาวิจัยสามารถค้นคว้าได้ และควรจัดพิมพ์เผยแพร่รายงานนี้ด้วย

คณะบุคคลดังรายนามต่อไปนี้เป็นผู้ร่วมดำเนินการในคณะกรรมการเพื่อร่างกฎบัตรระหว่างประเทศเพื่อการอนุรักษ์และบูรณะโบราณสถานข้างต้น

Mr. Piero GAZZOLA, Chairman (อิตาลี)

Mr. Raymond LEMAIRE, Rapporteur (เบลเยียม)

Mr. Jose BASSEGODA - NONELL (สเปน)

Mr. Luis BONAVENTE (โปรตุเกส)

Mr. Djurdje BOSKOVIC (ยูโกสลาเวีย)

Mr. Hiroshi DAIFUKU (ยูเนสโก)

Mr. P.L. DE VRIEZE (เนเธอร์แลนด์)

Mr. Harald LANGBERG (เดนมาร์ค)
 Mr. Mario MATTEUCCI (อิตาลี)
 Mr. Jean MERLET (ฝรั่งเศส)
 Mr. Carlos FLORESMARINI (เม็กซิโก)
 Mr. Roberto PANE (อิตาลี)
 Mr. S.C.J. PAVEL (เช็กโกสโลวาเกีย)
 Mr. Paul PHILIPPOT (ICCRUM)
 Mr. Victor PIMENTEL (เปรู)
 Mr. Harold J. PLENDERLEITH (ICCRUM)
 Mr. Deoclecio REDIG DE CAMPOS (วาติกัน)
 Mr. Jean SONNIER (ฝรั่งเศส)
 Mr. Francois SORLIN (ฝรั่งเศส)
 Mr. Eustathios STIKAS (กรีซ)
 Mrs. Gertrude TRIPP (ออสเตรเลีย)
 Mr. Jan ZACHWATOVICZ (โปแลนด์)
 Mr. Mustafa S. ZBISS (ตูนิเซีย)

กฎบัตรอิโคโมสว่าด้วยการสื่อความหมายและการนำเสนอแหล่งมรดกวัฒนธรรม

The ICOMOS Charter for the Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites 2007

บทนำ

นับตั้งแต่อิโคโมสได้ก่อตั้งขึ้นใน พ.ศ. 2508 (ค.ศ. 1965) ในฐานะองค์กรวิชาชีพด้านมรดกวัฒนธรรมที่อุทิศตนในการศึกษาค้นคว้า จัดทำเอกสาร และปกป้องคุ้มครองแหล่งมรดกวัฒนธรรม อิโคโมสได้พยายามที่จะเผยแพร่จรรยาบรรณในการอนุรักษ์ในกิจกรรมต่างๆขององค์กร และส่งเสริมความประทับใจของสาธารณชนที่มีต่อมรดกของมนุษยชาติที่เป็นวัตถุในรูปแบบที่หลากหลาย

ตามที่เวนิซชาร์เตอร์(ค.ศ. 1964) ได้กล่าวไว้ว่า “มีความจำเป็นที่หลักการอันเป็นแนวทางในการสงวนรักษาและบูรณะอาคารโบราณควรจะได้รับการยอมรับและวางแนวทางในระดับระหว่างประเทศ โดยแต่ละประเทศจะรับผิดชอบในการนำแผนนั้นไปใช้ในกรอบวัฒนธรรมและประเพณีของตน” กฎบัตรต่างๆ ของอิโคโมสหลังจากนั้น ก็ได้ดำเนินตามภารกิจดังกล่าวในการสร้างแนวปฏิบัติทางวิชาชีพที่ตอบสนองต่อความท้าทายด้านต่างๆ ของการอนุรักษ์ รวมทั้งสนับสนุนการสื่อสารอย่างมีประสิทธิภาพเกี่ยวกับความสำคัญของการอนุรักษ์มรดกในทุกภูมิภาคของโลก

กฎบัตรในสมัยแรกของอิโคโมสได้เน้นถึงความสำคัญในการสื่อสารสาธารณะในฐานะที่เป็นองค์ประกอบสำคัญของกระบวนการอนุรักษ์ในภาพกว้าง (โดยเรียกองค์ประกอบนี้ว่า “dissemination-การเผยแพร่” “popularization-การทำให้เป็นที่รู้จัก” “presentation-การนำเสนอ” “interpretation-การสื่อ

ความหมาย”) กฎบัตรเหล่านั้นมีนัยในการยอมรับว่า กิจกรรมการอนุรักษ์มรดกทุกกิจกรรม – ภายในแบบแผนทางวัฒนธรรมต่างๆของโลก – มีธรรมชาติพื้นฐานเป็นกิจกรรมการสื่อสาร

จากหลักฐานวัตถุของชุมชนและอารยธรรมในอดีตที่ดำรงอยู่อย่างมากมายหลากหลาย การเลือกสรรว่าเราจะสงวนรักษาสิ่งใด สงวนรักษาอย่างไร และจะนำเสนอสิ่งนั้นๆต่อสาธารณชนอย่างไร เหล่านี้เป็นองค์ประกอบของการสื่อความหมายของแหล่ง องค์ประกอบดังกล่าวเป็นตัวแทนของทัศนคติของทุกๆช่วงคนว่า สิ่งใดมีความหมาย สิ่งใดมีความสำคัญ และเหตุใดหลักฐานวัตถุจากอดีตจึงควรจะได้รับส่งผ่านไปยังอนุชนรุ่นหลัง

เห็นได้ชัดว่ามีความจำเป็นที่จะระบุถึงเหตุผลอย่างชัดเจน นิยามศัพท์เฉพาะที่มีมาตรฐาน และหลักการที่ได้รับการยอมรับในทางวิชาชีพเกี่ยวกับการสื่อความหมายและการนำเสนอ¹ เมื่อไม่กี่ปีที่ผ่านมาการขยายตัวอย่างกว้างขวางของกิจกรรมการสื่อความหมายในแหล่งมรดกวัฒนธรรมต่างๆ และการนำเทคโนโลยีการสื่อความหมายที่ซับซ้อน รวมทั้งกลยุทธ์ทางเศรษฐกิจสำหรับการตลาดและการจัดการแหล่งมรดกวัฒนธรรมได้ก่อให้เกิดปัญหาใหม่ๆ และกระตุ้นให้เกิดคำถามอันเป็นแกนหลักของเป้าหมายทั้งด้านการอนุรักษ์และการสร้างความประทับใจในแหล่งมรดกวัฒนธรรมต่อสาธารณชนขึ้นทั่วโลก ได้แก่ :

- อะไรคือเป้าหมายที่เป็นที่ยอมรับ และยอมรับได้ สำหรับการสื่อความหมายและการนำเสนอแหล่งมรดกวัฒนธรรม
- หลักการใดที่จะสามารถช่วยกำหนดว่าเทคนิคและวิธีการใดจะเหมาะสมในบริบทต่างๆของวัฒนธรรมและมรดก
- ข้อพิจารณาด้านจรรยาบรรณและวิชาชีพใด ที่จะช่วยสร้างสรรคการสื่อความหมายและการนำเสนอ ไม่ว่าจะ เป็นในรูปแบบและเทคนิคใด

ดังนั้น วัตถุประสงค์ของกฎบัตรนี้ คือการกำหนดหลักการพื้นฐานในการสื่อความหมายและการนำเสนอ ในฐานะที่เป็นส่วนประกอบสำคัญของความพยายามในการอนุรักษ์ และในฐานะที่เป็นวิถีทางในการส่งเสริมความประทับใจและความเข้าใจของสาธารณชนที่มีต่อแหล่งมรดกวัฒนธรรม²

คำจำกัดความ

เพื่อให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์ของกฎบัตรนี้

Interpretation (การสื่อความหมาย) หมายถึงกิจกรรมทั้งหมดที่มีเจตนาเพื่อส่งเสริมการรับรู้ของสาธารณชนและเสริมสร้างความเข้าใจต่อแหล่งมรดกวัฒนธรรม ทั้งนี้รวมถึงสิ่งพิมพ์ทางวิชาการและทั่วไป การบรรยายสาธารณะ อุปกรณ์ที่ติดตั้งในแหล่ง โปรแกรมการศึกษาทั้งอย่างเป็นทางการและไม่เป็นทางการ กิจกรรมชุมชน และการศึกษาค้นคว้า การฝึกอบรม และการประเมินกระบวนการสื่อความหมายนั้นๆ เอง

Presentation (การนำเสนอ) มีความหมายที่เน้นเฉพาะด้านการสื่อสารเนื้อหาของแหล่งมรดกวัฒนธรรมอย่างมีการวางแผนที่รัดกุม โดยผ่านการเรียบเรียงข้อมูล การเข้าถึงทางกายภาพ และโครงสร้างพื้นฐานด้านการสื่อความหมาย ณ แหล่งมรดกวัฒนธรรม ทั้งนี้การนำเสนอสามารถทำได้โดยวิธีการทางเทคนิคต่างๆ ซึ่งรวมถึง (แต่

¹ ดู คำจำกัดความ

² ถึงแม้ว่าหลักการและวัตถุประสงค์ของกฎบัตรนี้สามารถนำไปใช้กับการสื่อความหมายนอกแหล่งได้ก็ตาม แต่เป้าหมายหลักของกฎบัตรนี้คือการสื่อความหมายและการนำเสนอ ณ แหล่งมรดกวัฒนธรรม หรือในพื้นที่ที่อยู่ติดกับแหล่ง

ไม่บังคับว่าจะต้องเป็น) องค์ประกอบต่างๆ อาทิ ป้ายแสดงข้อมูล การจัดแสดงแบบพิพิธภัณฑ์ การจัดทัวร์เดินชม
 อย่างเป็นทางการ การบรรยาย และการนำเที่ยว และการนำเสนอด้วยสื่อมัลติมีเดีย

Interpretive Infrastructure (โครงสร้างพื้นฐานด้านการสื่อความหมาย) หมายถึงวัตถุที่ติดตั้งกับที่ สิ่งอำนวยความสะดวก
 ความสะดวก และพื้นที่ต่างๆ ในแหล่งมรดกวัฒนธรรม ที่สามารถใช้สอยเพื่อวัตถุประสงค์ด้านการสื่อความหมาย
 และการนำเสนอ

Site Interpreter (ผู้สื่อความหมาย-วิทยากรประจำแหล่ง) หมายถึงเจ้าหน้าที่หรืออาสาสมัคร ณ แหล่งมรดก
 วัฒนธรรม ทั้งที่ทำหน้าที่ชั่วคราวหรือถาวร ที่มีหน้าที่สื่อสารข้อมูลเกี่ยวกับคุณค่าและความสำคัญของแหล่งสู่
 สาธารณชน

Cultural Heritage Site (แหล่งมรดกวัฒนธรรม) หมายถึงบริเวณ ภูมิทัศน์ธรรมชาติ แหล่งตั้งถิ่นฐาน กลุ่ม
 สถาปัตยกรรม แหล่งโบราณคดี หรือสิ่งก่อสร้างที่เป็นที่รู้จักและส่วนมากจะเป็นสถานที่ที่ได้รับการคุ้มครองโดย
 กฎหมาย ในฐานะที่มีความสำคัญด้านประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม

วัตถุประสงค์

โดยตระหนักว่าการสื่อความหมายและการนำเสนอเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการอนุรักษ์และจัดการ
 มรดกวัฒนธรรม กฎบัตรนี้จึงได้กำหนดหลักการสำคัญ 7 หลักการ ซึ่งจะพื้นฐานของการสื่อความหมายและ
 การนำเสนอที่เหมาะสมในสภาพการณ์ต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นการสื่อความหมายและการนำเสนอในรูปแบบใด หรือ
 ด้วยสื่อแบบใด

หลักการที่ 1 : access and understanding (การเข้าถึงและการทำความเข้าใจ)

หลักการที่ 2 : soundness of information sources (ความเชื่อถือได้ของแหล่งข้อมูล)

หลักการที่ 3 : attention to setting and context (การให้ความสนใจกับสภาพโดยรอบและบริบท)

หลักการที่ 4 : preservation of authenticity (การสงวนรักษาความแท้)

หลักการที่ 5 : planning for sustainability (การวางแผนเพื่อความยั่งยืน)

หลักการที่ 6 : concern for inclusiveness (การคำนึงถึงความเป็นองค์รวม)

หลักการที่ 7 : importance of research, evaluation, and training (ความสำคัญของการศึกษาวิจัย
 การประเมิน และการฝึกอบรม)

ตามหลักการทั้ง 7 หลักการดังกล่าว วัตถุประสงค์ของกฎบัตรนี้จึงเป็นไปเพื่อ :

1. facilitate understanding and appreciation อำนวยความสะดวกในการทำความเข้าใจและสร้าง
 ความประทับใจ ในแหล่งมรดกวัฒนธรรม และสร้างความตระหนักต่อสาธารณชนในความจำเป็นที่
 จะต้องปกป้องและอนุรักษ์แหล่งมรดกวัฒนธรรม
2. communicate the meaning สื่อความหมายของแหล่งมรดกวัฒนธรรมด้วยการรับรองความสำคัญของ
 แหล่งอย่างรัดกุม และเป็นลายลักษณ์อักษร โดยวิธีทางวิทยาศาสตร์และวิชาการที่เป็นที่ยอมรับ รวมถึง
 วัฒนธรรมประเพณีที่ดำรงอยู่
3. safeguard the tangible and intangible values ปกป้องคุณค่าที่จับต้องได้ และจับต้องไม่ได้ ของ
 แหล่งมรดกวัฒนธรรมในสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและทางวัฒนธรรมของแหล่ง และในบริบททาง
 สังคม

4. respect the authenticity เคารพความแท้ของแหล่งมรดกวัฒนธรรม โดยสื่อถึงเนื้อหาทางประวัติศาสตร์และคุณค่าทางวัฒนธรรมของแหล่ง และปกป้องแหล่งจากผลกระทบที่เกิดจากโครงสร้างพื้นฐานด้านการสื่อความหมายที่ไม่เหมาะสม
5. contribute to the sustainable conservation สนับสนุนการอนุรักษ์อย่างยั่งยืนของแหล่งมรดกวัฒนธรรม โดยการส่งเสริมความเข้าใจของสาธารณชนต่อความพยายามในการอนุรักษ์ที่ดำเนินมาอย่างต่อเนื่อง และต้องจัดให้มีการบำรุงรักษาและปรับปรุงข้อมูลของโครงสร้างพื้นฐานด้านการสื่อความหมายในระยะยาว
6. encourage inclusiveness สนับสนุนความเป็นองค์รวมในการสื่อความหมายของแหล่งมรดกวัฒนธรรม โดยอำนวยความสะดวกให้ผู้มีส่วนได้ส่วนเสียและชุมชนที่เกี่ยวข้องได้เข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนาและการดำเนินการตามโปรแกรมการสื่อความหมาย
7. develop technical and professional standards พัฒนามาตรฐานด้านเทคนิคและวิชาชีพสำหรับการสื่อความหมายของมรดก และการนำเสนอ รวมทั้งเทคโนโลยี การศึกษาวิจัย และการฝึกอบรม มาตรฐานดังกล่าวนี้ จะต้องมีความเหมาะสมและยั่งยืนในบริบททางสังคม

หลักการ

หลักการที่ 1 : access and understanding (การเข้าถึงและการทำความเข้าใจ)

โปรแกรมการสื่อความหมายและการนำเสนอไม่ว่าจะเป็นในรูปแบบใดที่เหมาะสมและยั่งยืน ควรจะมีความสะดวกต่อสาธารณชนในการเข้าถึงแหล่งมรดกวัฒนธรรมทั้งทางกายภาพและทางองค์ความรู้

- 1.1 การสื่อความหมายและการนำเสนอที่มีประสิทธิภาพควรที่จะสร้างเสริมประสบการณ์ เพิ่มพูนความเคารพและความเข้าใจของสาธารณชน และสื่อสารถึงความสำคัญของการอนุรักษ์แหล่งมรดกวัฒนธรรม
- 1.2 การสื่อความหมายและการนำเสนอควรที่จะส่งเสริมให้บุคคลและชุมชนได้คำนึงถึงความรับรู้ของตนเองที่มีต่อแหล่ง และสร้างความสัมพันธ์อย่างมีความหมายกับแหล่งโดยให้ภูมิรู้ – รวมทั้งสภาพความจริงโดยควรมีเป้าหมายที่จะกระตุ้นให้เกิดความสนใจและการเรียนรู้สืบเนื่องต่อไป
- 1.3 โปรแกรมการสื่อความหมายและการนำเสนอควรที่จะระบุและประเมินผู้รับข้อมูลทั้งในด้านจำนวนประชากรและด้านวัฒนธรรม อีกทั้งจะต้องพยายามอย่างยิ่งยวดในการสื่อสารถึงคุณค่าความสำคัญของแหล่งให้เข้าถึงผู้รับข้อมูลที่หลากหลาย
- 1.4 ความหลากหลายของภาษาในกลุ่มผู้เข้าชมแหล่งและชุมชนที่เกี่ยวข้องกับแหล่ง ควรจะนำมาเป็นประเด็นพิจารณาสำหรับโครงสร้างพื้นฐานด้านการสื่อความหมาย
- 1.5 กิจกรรมการสื่อความหมายและการนำเสนอในรูปแบบต่างๆ ควรมีส่วนที่สาธารณชนสามารถเข้าถึงได้ทางกายภาพด้วย
- 1.6 ในกรณีที่การเข้าถึงแหล่งทางกายภาพถูกจำกัดเนื่องจากประเด็นการอนุรักษ์ ความอ่อนไหวทางวัฒนธรรม การใช้สอยที่ถูกปรับเปลี่ยนไป หรือด้วยประเด็นความปลอดภัย ควรจะจัดให้มีการสื่อความหมายและการนำเสนอนอกแหล่ง

หลักการที่ 2 : information sources (แหล่งข้อมูล)

การสื่อความหมายและการนำเสนอควรจะต้องอยู่บนพื้นฐานของหลักฐานที่รวบรวมขึ้นด้วยวิธีการทางวิทยาศาสตร์และทางวิชาการที่เป็นที่ยอมรับ รวมถึงวัฒนธรรมประเพณีที่ดำรงอยู่

2.1 การสื่อความหมายควรจะต้องประกอบด้วยข้อมูลทั้งแบบมุขปาฐะและข้อมูลที่เป็นลายลักษณ์อักษร หลักฐานที่เป็นวัตถุ รูปแบบประเพณี และความหมายต่างๆที่ผูกพันอยู่กับแหล่ง อีกทั้งจะต้องมีการระบุถึงแหล่งที่มาของข้อมูลเหล่านั้นอย่างชัดเจน

2.2 การสื่อความหมายควรจะต้องอยู่บนพื้นฐานของการศึกษาค้นคว้าแหล่งและสภาพแวดล้อมโดยละเอียด และโดยศาสตร์ที่หลากหลาย แต่ก็จะต้องตระหนักว่าการสื่อความหมายที่มีคุณค่าจะต้องรวมถึงการพิจารณาสมมติฐานทางประวัติศาสตร์ ตำนานพื้นบ้าน และเรื่องเล่าต่างๆ ด้วย

2.3 ในแหล่งประวัติศาสตร์ที่การเล่าเรื่องราวแบบพื้นบ้าน หรือความทรงจำของผู้ที่มีส่วนในประวัติศาสตร์เป็นแหล่งข้อมูลที่สำคัญเกี่ยวกับความสำคัญของแหล่ง โปรแกรมการสื่อความหมายควรผนวกแหล่งข้อมูลเหล่านี้เข้าไปด้วย ไม่ว่าจะโดยทางอ้อมผ่านทางโครงสร้างพื้นฐานทางการสื่อความหมาย หรือโดยทางตรงผ่านทางกรรมมีส่วนร่วมของสมาชิกชุมชนที่เกี่ยวข้องในรูปแบบของวิทยากรประจำแหล่ง

2.4 การปฏิสังขรณ์ภาพของแหล่ง ไม่ว่าจะโดยศิลปิน สถาปนิก หรือนักสร้างหุ่นจำลองคอมพิวเตอร์ ควรจะมีพื้นฐานอยู่บนการวิเคราะห์ด้านสภาพแวดล้อม ด้านโบราณคดี ด้านสถาปัตยกรรม และข้อมูลทางประวัติศาสตร์อย่างละเอียดและเป็นระบบ รวมทั้งการวิเคราะห์แหล่งข้อมูลที่เป็นลายลักษณ์อักษร มุขปาฐะ สัญลักษณ์ และภาพถ่าย แหล่งข้อมูลเหล่านั้นจะต้องได้รับการบันทึกไว้อย่างชัดเจน และเมื่อมีการปฏิสังขรณ์ภาพขึ้นมาใหม่จากแหล่งข้อมูลเดิม ภาพใหม่นั้นจะต้องได้รับการนำเสนอเพื่อเปรียบเทียบกับการปฏิสังขรณ์ภาพครั้งก่อน

2.5 กิจกรรมการสื่อความหมายและการนำเสนอ รวมทั้งแหล่งการศึกษาและแหล่งข้อมูลที่น่ามาใช้เป็นพื้นฐานในการจัดกิจกรรมเหล่านั้นควรจะต้องได้รับการบันทึกและจัดเก็บไว้เพื่อการอ้างอิงและการพิจารณาในอนาคต

หลักการที่ 3 : context and setting (บริบทและสภาพโดยรวม)

การสื่อความหมายและการนำเสนอของแหล่งมรดกวัฒนธรรม ควรจะมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องในระดับกว้าง กับบริบทและสภาพโดยรวมทางสังคม วัฒนธรรม ประวัติศาสตร์ และธรรมชาติ

3.1 การสื่อความหมายควรจะต้องคำนึงถึงความสำคัญของแหล่งในบริบทที่หลากหลายของประวัติศาสตร์ การเมือง จิตวิญญาณ และศิลปะ อีกทั้งจะต้องพิจารณาทุกแง่มุมของความสำคัญของแหล่งได้แก่ แง่วัฒนธรรม สังคม และสภาพแวดล้อม

3.2 การสื่อความหมายสู่สาธารณะของแหล่งมรดกวัฒนธรรม ควรจะต้องมีการจำแนกและระบุอย่างชัดเจน ถึงอายุสมัยของช่วงเวลาแหล่งนั้นๆ ได้มีวิวัฒนาการมา และอิทธิพลต่างๆ ที่มีต่อวิวัฒนาการของแหล่ง ช่วงสมัยต่างๆ ที่มีผลต่อความสำคัญของแหล่งจะต้องได้รับการเคารพ

3.3 การสื่อความหมายควรให้ความสำคัญกับกลุ่มต่างๆ ที่มีผลต่อความสำคัญด้านประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของแหล่งด้วย

3.4 ภูมิทัศน์โดยรอบแหล่ง สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ และสภาพทางภูมิศาสตร์นั้น เป็นส่วนหนึ่งของความสำคัญทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของแหล่ง ดังนั้น จึงควรให้ความสำคัญกับสิ่งเหล่านี้ในการสื่อความหมายด้วย

3.5 องค์ประกอบที่จับต้องไม่ได้ของมรดกในแหล่ง อาทิ แบบแผนทางวัฒนธรรมและจิตวิญญาณ เรื่องเล่า ดนตรี ระบาย ลวดลาย วรรณกรรม ทัศนศิลป์ ธรรมเนียมเฉพาะบุคคล และอาหาร ควรจะได้รับการให้ความสำคัญและรวมอยู่ในการสื่อความหมายด้วย

3.6 ความสำคัญข้ามวัฒนธรรมของแหล่งมรดก เช่นเดียวกับมุมมองต่างๆ เกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวที่วางพื้นฐานอยู่บนการศึกษาทางวิชาการ บันทึกโบราณ และรูปแบบประเพณีที่ดำรงอยู่ ควรจะนำมาพิจารณาในการจัดทำโปรแกรมการสื่อความหมาย

หลักการที่ 4 : authenticity (ความแท้)

การสื่อความหมายและการนำเสนอแหล่งมรดกวัฒนธรรมจะต้องเคารพต่อหลักการพื้นฐานของความแท้ ตามสาระของ Nara Document (1994)

4.1 ความแท้ คือความห่วงใยที่เกี่ยวข้องกับชุมชนมนุษย์ เช่นเดียวกับหลักฐานวัตถุที่คงเหลืออยู่ การออกแบบโปรแกรมการสื่อความหมายจึงควรเคารพหน้าที่ใช้สอยตามรูปแบบประเพณีทางสังคมของแหล่ง อีกทั้งกิจกรรมทางวัฒนธรรมและความภาคภูมิใจของประชาชนในท้องถิ่นและชุมชนที่เกี่ยวข้อง

4.2 การสื่อความหมายและการนำเสนอควรเอื้อประโยชน์ต่อการอนุรักษ์ความแท้ของแหล่งมรดกวัฒนธรรมโดยสื่อสารถึงความสำคัญของแหล่งโดยไม่ก่อให้เกิดผลกระทบทางลบต่อคุณค่าทางวัฒนธรรมของแหล่ง หรือทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเนื้อหาของแหล่งอย่างที่ไม่สามารถทำให้กลับคืนดั้งเดิมได้

4.3 โครงสร้างพื้นฐานด้านการสื่อความหมายที่มองเห็นได้ (อาทิ ชู่ม ทางเดิน และป้ายสื่อความหมาย) ตามที่เห็นว่าเหมาะสมและมีความจำเป็น จะต้องมีความละเอียดอ่อนต่อรูปลักษณะ สภาพโดยรวม และความสำคัญด้านวัฒนธรรมและธรรมชาติของแหล่ง ในขณะที่ตัวโครงสร้างก็จะต้องมองเห็นได้อย่างชัดเจน

4.4 กิจกรรมการสื่อความหมายต่างๆ ที่จัดขึ้นในแหล่ง อาทิ คอนเสิร์ต การแสดงประเภทละคร ฯลฯ ที่เห็นว่าเหมาะสมและมีความอ่อนไหวต่อรูปลักษณะของแหล่ง จะต้องมีการวางแผนอย่างรัดกุม เพื่อให้การรบกวนต่อประชาชนในท้องถิ่น อีกทั้งสภาพแวดล้อมทางกายภาพเกิดขึ้นน้อยที่สุด

หลักการที่ 5 : sustainability (ความยั่งยืน)

แผนการสื่อความหมายสำหรับแหล่งมรดกวัฒนธรรมจะต้องมีความละเอียดอ่อนต่อสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและวัฒนธรรมของแหล่ง โดยมีความยั่งยืนด้านสังคม การเงิน และสภาพแวดล้อมเป็นส่วนหนึ่งของเป้าหมายหลัก

5.1 การพัฒนาและการดำเนินการโปรแกรมการสื่อความหมายและการนำเสนอควรจะเป็นหนึ่งในองค์รวมของการวางแผน การงบประมาณ และกระบวนการจัดการแหล่งมรดกวัฒนธรรม

5.2 ผลที่คาดหวังจากโครงสร้างพื้นฐานด้านการสื่อความหมายและจำนวนผู้เข้าชมแหล่งต่อคุณค่าทางวัฒนธรรม ลักษณะทางกายภาพ ความสมบูรณ์ และสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติของแหล่งจะต้องนำมาพิจารณาทั้งหมด ในการประเมินผลกระทบของมรดกวัฒนธรรม

5.3 การสื่อความหมายและการนำเสนอควรตอบสนองวัตถุประสงค์ด้านการศึกษาและวัฒนธรรมในระดับกว้าง ความสำเร็จของโปรแกรมการสื่อความหมายจะต้องไม่พิจารณาเฉพาะในแง่จำนวนผู้เข้าชมหรือรายได้แต่เพียงอย่างเดียว

5.4 การสื่อความหมายและการนำเสนอควรจะเป็นส่วนหนึ่งในองค์รวมของกระบวนการอนุรักษ์ ส่งเสริมความตระหนักของสาธารณชนต่อปัญหาด้านการอนุรักษ์ที่แหล่งนั้นๆ ประสบอยู่ และอธิบายถึงความพยายามในการปกป้องความสมบูรณ์ทางกายภาพของแหล่งไว้

5.5 องค์ประกอบทางเทคนิคหรือเทคโนโลยีใดๆ ที่ได้กำหนดให้เป็นส่วนหนึ่งของโครงสร้างพื้นฐานทางการสื่อความหมายแบบถาวรของแหล่ง ควรจะมีการออกแบบและก่อสร้างในแบบที่สามารถบำรุงรักษาได้อย่างมีประสิทธิภาพและต่อเนื่อง

5.6 กิจกรรมด้านการสื่อความหมายควรพุ่งเป้าไปที่การให้ประโยชน์ต่อชุมชนของแหล่งนั้นๆ ในด้านเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม อย่างยุติธรรมและยั่งยืนในทุกระดับ และเพื่อให้บรรลุเป้าหมายดังกล่าว จะต้องสนับสนุนให้มีการฝึกอบรมและจัดจ้างวิทยากรประจำแหล่งจากคนในชุมชนของแหล่งนั้นๆ

หลักการที่ 6 : inclusiveness (ความเป็นองค์รวม)

การสื่อความหมายและการนำเสนอแหล่งมรดกวัฒนธรรมจะต้องเป็นผลของการร่วมมือกันอย่างมีคุณค่า ความหมายระหว่างนักวิชาชีพด้านมรดก ชุมชนที่เกี่ยวข้อง และผู้มีส่วนได้ส่วนเสียอื่นๆ

6.1 ความเชี่ยวชาญของหลากหลายสาขาวิชาชีพ อาทิ นักวิชาการ ผู้เชี่ยวชาญด้านการอนุรักษ์ หน่วยงานของรัฐ ผู้จัดการแหล่ง ผู้ประกอบการท่องเที่ยว และวิชาชีพอื่นๆ ควรจะบูรณาการอยู่ในการจัดทำโปรแกรมการนำเสนอ

6.2 สืบติดตามประเมิน ความรับผิดชอบ และผลประโยชน์ของเจ้าของทรัพย์สิน ผู้อยู่อาศัยในบริเวณใกล้เคียง และชุมชนที่เกี่ยวข้องควรได้รับการให้ความสำคัญและเคารพในการวางแผนโปรแกรมการสื่อความหมายและการนำเสนอแหล่ง

6.3 แผนการขยายหรือทบทวนโปรแกรมการสื่อความหมายและการนำเสนอควรจะทำให้สาธารณชนให้เห็นและมีส่วนร่วม ซึ่งเป็นสิทธิและความรับผิดชอบของทุกคนที่จะเปิดเผยความเห็นและมุมมองของตนให้เป็นที่รับรู้

6.4 เนื่องจากปัญหาด้านสิทธิของทรัพย์สินทางปัญญาและวัฒนธรรมตามรูปแบบประเพณีมีความเกี่ยวพันเป็นพิเศษกับกระบวนการการสื่อความหมายและการสื่อสารออกมาด้วยสื่อต่างๆ (อาทิ สื่อมัลติมีเดียที่นำเสนอในแหล่ง สื่อดิจิทัล และสิ่งพิมพ์) กรรรมสิทธิตามกฎหมายและสิทธิในการใช้ภาพ ข้อความ และวัตถุในการสื่อความหมายอื่นๆควรจะได้มีการปรึกษาหารือและระบุให้ชัดเจนลงไปในกระบวนการวางแผน

หลักการที่ 7 : research, evaluation, and training (การศึกษาวิจัย การประเมินผล และการฝึกอบรม)

การศึกษาวิจัย การฝึกอบรม และการประเมินผลอย่างต่อเนื่อง เป็นองค์ประกอบสำคัญของการสื่อความหมาย แหล่งมรดกวัฒนธรรม

7.1 การสื่อความหมายของแหล่งมรดกวัฒนธรรมไม่ควรจะพิจารณาว่าเสร็จสมบูรณ์เมื่อการจัดทำโครงสร้างพื้นฐานด้านการสื่อความหมายเสร็จเรียบร้อยแล้ว การศึกษาค้นคว้าและการปรึกษาหารืออย่างต่อเนื่องเป็นสิ่ง

สำคัญในการขยายผลความเข้าใจและความประทับใจในความสำคัญของแหล่ง และควรจะเป็นองค์ประกอบที่บูรณาการอยู่ในโปรแกรมการสื่อความหมายทุกโปรแกรม

7.2 โปรแกรมการสื่อความหมายและโครงสร้างพื้นฐานควรจะมีการออกแบบและก่อสร้างให้เหมาะกับการปรับปรุงแก้ไข และ/หรือ เพิ่มเติมได้เป็นระยะๆ

7.3 โปรแกรมการสื่อความหมายและการนำเสนอรวมทั้งผลกระทบทางกายภาพที่โปรแกรมเหล่านั้นมีต่อแหล่งควรจะมีการติดตามและประเมินผลอย่างต่อเนื่อง อีกทั้งควรมีการเปลี่ยนแปลงเป็นครั้งคราวบนพื้นฐานของงานวิเคราะห์ทางวิทยาศาสตร์และทางวิชาการ รวมถึงเสียงสะท้อนจากประชาชน ผู้เข้าชมและสมาชิกของชุมชนที่เกี่ยวข้อง เช่นเดียวกับผู้เชี่ยวชาญด้านมรดกวัฒนธรรมควรจะมีส่วนร่วมในกระบวนการประเมินผลนี้ด้วย

7.4 โปรแกรมการสื่อความหมายทุกโปรแกรมควรจะได้รับพิจารณาว่าเป็นแหล่งการศึกษาแห่งหนึ่ง และการออกแบบโปรแกรมนั้นๆ ควรให้ความสำคัญกับความเป็นไปได้ที่จะนำไปใช้ในหลักสูตรการเรียนการสอนของโรงเรียน สื่อด้านการสื่อสารและข้อมูล กิจกรรมพิเศษ การจัดงาน และงานอาสาสมัครตามฤดูกาล

7.5 การฝึกอบรมนักวิชาชีพผู้มีความรู้เฉพาะด้านในการสื่อความหมายและนำเสนอมรดกวัฒนธรรม อาทิ การสร้างสรรค์เนื้อหา การจัดการ เทคโนโลยี การนำเที่ยว และการศึกษา ถือเป็นวัตถุประสงค์อันสำคัญยิ่ง ยิ่งไปกว่านั้น โปรแกรมการศึกษาพื้นฐานด้านการอนุรักษ์ควรผนวกเอาองค์ประกอบของการสื่อความหมายและการนำเสนอเข้าไปในหลักสูตรด้วย

7.6 โปรแกรมและคอร์สการฝึกอบรมที่จัดขึ้นในแหล่งควรพัฒนาขึ้นโดยมีวัตถุประสงค์ในการให้ข้อมูลที่ทันสมัยเกี่ยวกับพัฒนาการใหม่ๆ และนวัตกรรมในแหล่งต่อเจ้าหน้าที่ด้านมรดกและการสื่อความหมายในทุกๆระดับ รวมทั้งชุมชนที่เกี่ยวข้องและชุมชนเจ้าของพื้นที่

7.7 ความร่วมมือระหว่างประเทศ รวมทั้งการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการพัฒนาและธำรงรักษามาตรฐานด้านวิธีการและเทคโนโลยีการสื่อความหมาย เพื่อเป้าหมายดังกล่าว การประชุมระหว่างประเทศ การประชุมเชิงปฏิบัติการ และการแลกเปลี่ยนเจ้าหน้าที่ระดับวิชาชีพรวมถึงการประชุมในระดับชาติและระดับภูมิภาคควรได้รับการสนับสนุน กิจกรรมเหล่านี้จะสร้างโอกาสในการแลกเปลี่ยนข้อมูลกันอย่างสม่ำเสมอเกี่ยวกับความหลากหลายของวิธีการสื่อความหมาย รวมทั้งประสบการณ์ในภูมิภาคและวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน

ก.2 รูปแบบวิธีการอนุรักษ์โบราณสถาน

การอนุรักษ์ตามความหมายของกรมศิลปากรคือ การดูแล รักษา เพื่อให้คงคุณค่าไว้ และให้หมายรวมถึง การป้องกัน การรักษา การสงวน การปฏิสังขรณ์ และการบูรณะด้วย¹ ตรงกับความหมายของคำว่า *conservation* ในคำจำกัดความซึ่งเป็นที่ยอมรับในระดับสากลในปัจจุบันที่อ้างอิงจาก กฎบัตรเบอร์ชาของอิโคโมส ออสเตรเลีย ที่ให้หมายรวมถึงทุกรูปแบบขั้นตอนของการดูแลรักษาสถานที่ เพื่อรักษาความสำคัญทางวัฒนธรรมของสถานที่นั้นไว้ และตามที่ปรากฏใน Nara Document on Authenticity การอนุรักษ์ก็รวมถึงการดำเนินการทุกรูปแบบที่มุ่งหมายเพื่อการทำความเข้าใจสินทรัพย์ รู้ถึงประวัติศาสตร์และความหมาย สร้างความมั่นใจด้วยการ

¹ จาก ระเบียบกรมศิลปากรว่าด้วยการอนุรักษ์โบราณสถาน พ.ศ. 2528

ปกป้องคุ้มครอง การบูรณะ และการเพิ่มคุณค่า โดยนัยของคำนิยามดังกล่าวได้ชี้ให้เห็นว่า การอนุรักษ์โบราณสถานนี้มีอยู่หลายรูปแบบ หลายวิธีการที่คงจะมีความเหมาะสมกับการนำมาใช้แตกต่างกันในแต่ละกรณี อนันต์ดิไลซิส หรือตามที่กรมศิลปากรใช้อย่างเป็นทางการในภาษาไทยว่า การประกอบคืนสภาพ ถือว่าเป็นวิธีการอนุรักษ์โบราณสถานวิธีหนึ่งจากหลากหลายวิธีซึ่งเป็นที่ยอมรับกันในระดับสากล ได้แก่²

1. การป้องกันเสื่อมสภาพ (prevention of deterioration)

เป็นการป้องกันโดยการควบคุมสภาพแวดล้อม เพื่อป้องกันการผุพังและความเสียหายต่าง ๆ ที่จะเกิดขึ้น รวมถึงการควบคุมความชื้น อุณหภูมิ แสงสว่าง การป้องกันไฟ อีกทั้งการลดมลภาวะอันจะมีผลกระทบต่อโบราณสถานเสื่อมสภาพ

2. การสงวนรักษา (preservation)

ได้แก่ การดูแลรักษาให้สิ่งก่อสร้างของโบราณสถานคงอยู่ในสภาพที่ปรากฏอยู่และชะลอการเสื่อมสภาพที่อาจจะเกิดขึ้น ป้องกันมิให้เสียหายต่อไป โดยอาจมีกระบวนการทางวิทยาศาสตร์เข้ามาเกี่ยวข้องด้วย

3. การเสริมความมั่นคงแข็งแรง (consolidation)

เป็นการเสริมทางกายภาพ หรือใช้วัสดุเชื่อมหรือช่วยค้ำยัน เสริมเข้าไปในเนื้อวัสดุเพื่อทำให้แน่ใจว่ามีความมั่นคงมีโครงสร้างที่แข็งแรงต่อไปหรือเป็นการดำเนินการเฉพาะหน้า รอการดำเนินการในระดับอื่น ๆ ต่อไป ในกรณีที่โบราณสถานมีสภาพชำรุดทรุดโทรมจนอาจจะเป็นอันตราย

4. การจำลองแบบ (repeoduction)

เป็นการลอกเลียนแบบงานศิลปะส่วนตกแต่งหรือองค์ประกอบสถาปัตยกรรมของโบราณสถานที่มีคุณค่า และถูกรบกวนหรือคุกคามให้เสื่อมสภาพที่จำเป็นจะต้องเคลื่อนย้ายไปไว้ในที่ที่มีการควบคุมให้ปลอดภัยจากปัจจัยที่ทำให้เกิดความเสื่อมสภาพเช่น ในพิพิธภัณฑ์ แล้วนำแบบจำลองนี้มาไว้แทนที่ เพื่อรักษาเอกภาพของสถานที่เดิมไว้

5. การบูรณะ (restoration)

เป็นการซ่อมแซมโบราณสถานเพื่อฟื้นฟูแนวความคิด หรือลักษณะเดิมของโบราณสถานนั้น ๆ ที่ดำเนินถึงวัสดุดั้งเดิม หลักฐานทางโบราณคดีและหลักฐานอื่น ๆ ในกรณีที่จำเป็นต้องสร้างเสริมส่วนที่ขาดหายไป ต้องทำให้กลมกลืนกับของเดิม ในขณะเดียวกันก็ต้องแสดงถึงความแตกต่างแยกจากวัสดุเดิมได้

6. การปฏิสังขรณ์ (reconstruction)

เป็นการนำโบราณสถานกลับไปสู่สภาพเดิมให้ใกล้เคียงที่สุดเท่าที่จะทำได้ โดยการก่อสร้างขึ้นมาใหม่บนพื้นฐานความถูกต้อง และความเป็นจริงของหลักฐานทางประวัติศาสตร์โบราณคดีที่ไม่บิดเบือนลักษณะดั้งเดิม ไม่ว่าจะใช้วัสดุดั้งเดิมหรือวัสดุใหม่

7. การประกอบคืนสภาพ (anastylosis)

เป็นการสร้างขึ้นมาใหม่ โดยใช้วัสดุดั้งเดิมของโบราณสถาน นำมาประกอบใหม่ ณ ตำแหน่งเดิม ด้วยวิธีการก่อสร้างแบบเดิม หากเป็นการย้ายไปยังที่ตั้งใหม่ เรียก การย้ายสิ่งก่อสร้างของโบราณสถาน (relocation)

8. การประยุกต์การใช้สอย (rehabilitation / renovation)

² นิยาม “การอนุรักษ์” จาก ศิลปากร,กรม. การจัดลำดับความสำคัญโบราณสถาน กรุงเทพฯ: สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร(จัดสำเนา), หน้า 42.

เป็นการปรับปรุงโบราณสถาน เพื่อประโยชน์ใช้สอยใหม่ที่เหมาะสม จากพื้นฐานแนวคิดที่ว่า วิธีการอนุรักษ์สิ่งก่อสร้างที่ดีที่สุด คือ การยังคงใช้ประโยชน์จากอาคารนั้นอยู่ โดยประโยชน์ใช้สอยใหม่จะไม่เปลี่ยนแปลง องค์ประกอบของสิ่งก่อสร้างที่มีคุณค่า แต่หากมีการเปลี่ยนแปลงก็สามารถแก้ไขกลับคืนสภาพเดิมได้ หรือเป็นการเปลี่ยนแปลงที่มีผลกระทบต่อชน้อยที่สุด

ก.3 แนวคิดการอนุรักษ์โบราณสถานในประเทศไทย

การอนุรักษ์และพัฒนาโบราณสถานในประเทศไทย

โบราณสถานเป็นมรดกทางศิลปวัฒนธรรมที่แสดงถึงความเจริญรุ่งเรืองของบ้านเมืองมาตั้งแต่ครั้งอดีต อันเป็นความภาคภูมิใจของคนในปัจจุบัน ดังพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งเสด็จพระราชดำเนินพระราชวังโบราณ บริเวณพระตำหนักเย็น บึงพระราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เมื่อวันที่ 26 ธันวาคม พ.ศ. 2504 ความว่า “...การสร้างอาคารสมัยนี้ คงจะเป็นเกียรติสำหรับผู้สร้างคนเดียว แต่เรื่องโบราณสถานนั้นเป็นเกียรติของชาติ อัฐูเก่าๆ แผ่นเดียวกันมีค่า ควรจะช่วยกันรักษาไว้ ถ้าเราขาดสูญหาย อยุธยา และกรุงเทพฯ แล้ว ประเทศไทยก็ไม่มีความหมาย...”

จากแนวทางตามพระราชดำรัสดังกล่าวข้างต้น แสดงให้เห็นว่า โบราณสถานมีคุณค่าจึงควรอนุรักษ์ไว้ เพื่อแสดงถึงประวัติความเป็นมาของชาติบ้านเมือง

ความหมายและประเภทของโบราณสถาน

ในปาฐกถาเรื่องสงวนของโบราณ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ นายกราชบัณฑิตยสภา ทรงแสดงแก่เสนาบดีบาล เมื่อ พ.ศ.2473 ได้กล่าวถึงสิ่งก่อสร้างที่เป็นโบราณสถานไว้ว่า

“...ของโบราณนั้นราชบัณฑิตยสภากำหนดเป็น 2 ประเภท คือ ของที่ไม่พึงเคลื่อนที่ได้ เป็นต้นว่า **เมืองและปราสาทราชวัง วัด ทั้งเทวาลัย ตลอดจนบ่อกรุ และสะพานหิน** ของโบราณเหล่านี้ กำหนดเป็นประเภทหนึ่งเรียกว่า **โบราณสถาน**”

โบราณสถานตามความหมายในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542 ได้ให้คำนิยามพร้อมกับระบุเวลาหรืออายุความเป็นโบราณสถานว่า “...โบราณสถาน [โบราณนะสถาน, โบราณสถาน] น. สิ่งที่ไม่เคลื่อนที่ได้ เช่น โบสถ์ วิหาร วัง ที่มีอายุเก่ากว่า 100 ปี ขึ้นไป ...”

สำหรับพระราชบัญญัติโบราณสถาน โบราณวัตถุ ศิลปวัตถุ และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พ.ศ. 2504 แก้ไขเพิ่มเติมโดยพระราชบัญญัติโบราณสถาน โบราณวัตถุ ศิลปวัตถุ และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2535 ได้ให้คำนิยามของโบราณสถาน ไว้ว่า “โบราณสถาน หมายความว่า อสังหาริมทรัพย์ ซึ่งโดยอายุหรือโดยลักษณะแห่งการก่อสร้างหรือโดยหลักฐานเกี่ยวกับประวัติของอสังหาริมทรัพย์นั้นเป็นประโยชน์ในทางศิลปะ

ประวัติศาสตร์ หรือโบราณคดี ทั้งนี้ ให้รวมถึงสถานที่ที่เป็นแหล่งโบราณคดี แหล่งประวัติศาสตร์ และอุทยานประวัติศาสตร์ด้วย”³

จากนิยามความหมายดังกล่าวข้างต้นจะเห็นได้ว่า สิ่งที่จะเรียกได้ว่าเป็นโบราณสถานนั้นประการแรกคือจะต้องเป็นทรัพย์สินที่เคลื่อนที่ไม่ได้ ประการที่สองคือมีประโยชน์ มีคุณค่า ทางด้านศิลปะ ประวัติศาสตร์ หรือโบราณคดี โดยอาจจะสืบเนื่องมาจากอายุ ความเก่าแก่ที่แสดงถึงคุณค่าตามที่เรียกว่าเป็นของโบราณ หรือด้วยลักษณะทางสถาปัตยกรรม หรือโดยหลักฐานอื่นใดที่เกี่ยวข้องมีประโยชน์นำมาอ้างอิงแสดงถึงคุณค่าต่างๆได้ ดังนั้นอาคารร่วมสมัยจึงยังไม่ใช่โบราณสถาน เพราะสร้างขึ้นในสมัยปัจจุบัน แม่น้ำและภูเขาที่มนุษย์ได้มีการตกแต่งดัดแปลงไม่ใช่โบราณสถานเพราะเกิดขึ้นเองโดยธรรมชาติ ในขณะที่กลุ่มหลักหินหรือหินตั้งเป็นโบราณสถาน เพราะถูกสร้างขึ้นโดยมนุษย์สมัยโบราณ ถ้าที่พบร่องรอยหลักฐานการอยู่อาศัยของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์จัดเป็นโบราณสถาน เพราะแม้จะเป็นสถานที่ที่เกิดขึ้นโดยธรรมชาติ แต่ก็เป็นสถานที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมของมนุษย์โบราณ

โบราณสถานสามารถจำแนกได้หลายวิธีแล้วแต่วัตถุประสงค์ในการนำไปใช้ เช่น จำแนกตามลักษณะกิจกรรมที่มนุษย์มีส่วนเกี่ยวข้อง จำแนกตามวัสดุก่อสร้าง จำแนกตามประโยชน์การใช้สอย และจำแนกตามการถือครองที่ดิน สำหรับในที่นี้จะจำแนกโบราณสถานในฐานะที่เป็นมรดกทางวัฒนธรรมประเภทหนึ่ง ในเอกสาร Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention 2 February 2005 ได้ระบุว่า “มรดกวัฒนธรรม(cultural heritage)” แบ่งออกเป็น

- monuments หรือสิ่งก่อสร้างเดี่ยว หมายถึงงานสถาปัตยกรรมที่เป็นสิ่งก่อสร้างโดด 1 หลัง พร้อมด้วยที่ตั้ง องค์ประกอบศิลปกรรม โครงสร้าง และอุปกรณ์ที่ติดกับที่

- groups of buildings กลุ่มของสิ่งก่อสร้าง หมายถึง สิ่งก่อสร้างเดี่ยวหลายหลังที่มีส่วนเชื่อมต่อกัน หรือที่ตั้งอยู่รวมกันเป็นกลุ่ม พร้อมด้วยบริเวณโดยรอบทั้งหมดที่ล้อมรอบอยู่ ประกอบด้วยลักษณะสถาปัตยกรรมที่มีเนื้อหาเดียวกัน เกี่ยวเนื่องกัน

- sites แหล่ง หมายถึง บริเวณหรือสถานที่ ทั้งที่อยู่บนดิน ใต้ดิน และใต้น้ำ อาจพบหลักฐานการก่อสร้างหรือไม่ก็ได้

- groups of urban buildings (historic town) กลุ่มอาคารเมือง (เมืองประวัติศาสตร์) ได้แก่ ย่านหรือเมืองที่ประกอบด้วย สิ่งก่อสร้างโบราณ รวมทั้งร่องรอยหลักฐานของเมือง เช่น พื้นที่คูเมือง กำแพงเมือง หรือ เป็นที่รวมของสถาปัตยกรรมที่มีลักษณะกลมกลืนกัน มีความเก่าแก่ต่อเนื่องมาแต่อดีตจนถึงช่วงเวลาหนึ่ง และมีเรื่องราวสืบต่อกันมา มีรูปแบบต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิต และพัฒนาการของสังคมในท้องถิ่นนั้นๆ

- cultural landscape ภูมิทัศน์วัฒนธรรม ได้แก่ โบราณสถานที่เป็นองค์ประกอบทางภูมิสถาปัตยกรรม เช่น สวน ที่โล่ง ผืนน้ำ และพืชพันธุ์ ที่มีการออกแบบและก่อสร้างขึ้นด้วยความตั้งใจของมนุษย์ เป็นลักษณะทางภูมิทัศน์ที่เป็นผลมาจากกิจกรรมทางสังคม เศรษฐกิจ หรือทางศาสนา และยังรวมถึงลักษณะที่เป็นการผสมผสานของพลังแห่งศรัทธาความเชื่อ การสร้างสรรค์ทางศิลปกรรม หรือวัฒนธรรม ร่วมกันกับ

³ มาตรา 4 พระราชบัญญัติ โบราณสถาน โบราณวัตถุ ศิลปวัตถุ และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พ.ศ. 2504 แก้ไขเพิ่มเติมโดยพระราชบัญญัติโบราณสถาน โบราณวัตถุ ศิลปวัตถุ และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2535.

องค์ประกอบในธรรมชาติ ที่มักจะสะท้อนเทคนิคเฉพาะของการใช้ที่ดินอย่างยั่งยืน ตามคุณลักษณะและข้อจำกัดของสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติที่มนุษย์ตั้งถิ่นฐานอยู่ และความสัมพันธ์ของจิตวิญญาณกับธรรมชาติ

ความสำคัญและประโยชน์ของโบราณสถาน

โบราณสถานทุกแห่งมีความสำคัญและประโยชน์ต่อประเทศชาติและสังคมโดยรวมในด้านต่าง ๆ ด้านเอกลักษณ์ ด้านวิชาการ ด้านสุนทรียศาสตร์ และด้านการเมือง รายละเอียดดังนี้

1. ด้านเอกลักษณ์ ทำให้เข้าใจถึงที่มา สถานที่ตั้ง ชนชาติ ความเชื่อ ศาสนา ขนบธรรมเนียมและวัฒนธรรมของชุมชนใดชุมชนหนึ่ง หรือประเทศใดประเทศหนึ่ง โดยเฉพาะ เช่น พระบรมมหาราชวัง พระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราช พระธาตุอภัยสุเทพ จังหวัดเชียงใหม่ พระธาตุพนม จังหวัดนครพนม เป็นต้น

2. ด้านวิชาการ เป็นแหล่งข้อมูลทางด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี สถาปัตยกรรม ศิลปกรรม ซึ่งเป็นเครื่องแสดงประวัติความเป็นมาของชุมชนและชาติ จึงเป็นแหล่งศึกษาและเรียนรู้ตลอดชีวิต เช่น โบราณสถานในเมืองโบราณสุโขทัย จังหวัดสุโขทัย

3. ด้านสังคมเป็นความภาคภูมิใจและเป็นศูนย์รวมจิตใจของคนในสังคมและชาติ มีความสัมพันธ์กับขนบธรรมเนียมจารีตประเพณี เช่น ประเพณีนมัสการพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี ประเพณีขึ้นเขาพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์ เป็นต้น

4. ด้านสุนทรียศาสตร์ ให้คุณค่าความงามด้านศิลปกรรมและสถาปัตยกรรม เช่น วัดพระบรมธาตุไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี วัดพระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่ วัดใหญ่สุวรรณาราม จังหวัดเพชรบุรี หอไตรวัดทุ่งศรีเมือง จังหวัดอุบลราชธานี เป็นต้น

5. ด้านการเมือง โบราณสถานมีความเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์สำคัญในประวัติศาสตร์ การรักษาอธิปไตยและเป็นการสร้างความสามัคคีในชาติ เช่น วัดชลธารสิงเห หรือวัดพิทักษ์แผ่นดินไทย อำเภอตากใบ จังหวัดนราธิวาส ซึ่งเป็นโบราณสถานสำคัญในการกำหนดเขตแดนระหว่างไทยอังกฤษ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระธาตุศรีสองรัก อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลยเป็นโบราณสถานที่สร้างขึ้นเพื่อเป็นสักขีพยานในพันธมิตรระหว่างกรุงศรีอยุธยา และกรุงศรีสัตนาคนหุต เป็นต้น

นอกจากนี้ โบราณสถานยังมีความเกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจและด้านการใช้สอยอีกด้วย กล่าวคือ โบราณสถาน ก่อให้เกิดรายได้แก่ชุมชนและประเทศทั้งทางตรงและทางอ้อม จากการท่องเที่ยวและกิจกรรมต่าง ๆ เช่น การบริการ ธุรกิจที่พักและโรงแรม การจำหน่ายของที่ระลึก ฯลฯ จากการใช้ประโยชน์โบราณสถานนั้นสืบเนื่องต่อมาถึงปัจจุบันได้ เช่นพระราชวัง วัดวาอาราม ต่างๆ เป็นต้น แต่โบราณสถานบางแห่งถูกปรับเปลี่ยนประโยชน์ใช้สอยในปัจจุบัน เช่น ศาลากลางจังหวัดราชบุรี หมู่พระวิมานพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) ปัจจุบันใช้เป็นอาคารจัดแสดงพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติของกรมศิลปากร จวนเรซิดังกัมปอร์ต จังหวัดตราด ปัจจุบันเป็นที่ทำการสำนักคุมประพฤติ กระทรวงยุติธรรม เป็นต้น

การอนุรักษ์และพัฒนาโบราณสถาน

แนวความคิดสมัยใหม่ในการอนุรักษ์และพัฒนาโบราณสถานในประเทศไทยสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกับความเป็นชาติ แสดงถึง “ความศิวิไลซ์” หรือความเป็นอารยประเทศของบ้านเมืองเริ่มต้นขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีการประกาศพระบรมโองการจัดตั้งโบราณคดีสโมสรขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2450 และมีการดำเนินงานด้านการอนุรักษ์โบราณสถาน ที่พระราชวังโบราณจังหวัดพระนครศรีอยุธยา แม้ว่าจะมีการออกโฉนดที่ดินเพื่อเป็นหลักฐานการถือครองกรรมสิทธิ์ แต่ก็ยังสงวนที่ดินภายในกำแพงเมืองพระนครศรีอยุธยาไว้เป็นสาธารณสมบัติและที่วัดร้าง ห้ามเอกชนถือครองตามแผนที่แสดงกรรมสิทธิ์ที่ดินสมัยรัชกาลที่ 5 โดยโปรดเกล้าฯ ให้พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่าสงวนรักษาพระนครศรีอยุธยาไว้เป็นเมืองโบราณห้ามมิให้ผู้ใดถือสิทธิ์ปกครองที่ดินภายในบริเวณกำแพงเมืองโดยเด็ดขาด และจัดให้มีการขุดแต่งบริเวณพระราชวังโบราณขึ้นเป็นครั้งแรกเพื่อเป็นสถานที่บำเพ็ญพระราชกุศลในพระราชพิธีรัชมังคลาภิเษก

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งกรมศิลปากรขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2454 มีภาระหน้าที่ในการอนุรักษ์และพัฒนาโบราณสถาน และโปรดเกล้าฯ ให้มีการประกาศจัดการตรวจรักษาของโบราณ ลงวันที่ 17 มกราคม พ.ศ.2466

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. 2469 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีการจัดตั้งราชบัณฑิตยสภาขึ้น โดยมีภาระหน้าที่ประการหนึ่งในการอนุรักษ์โบราณสถาน โดยมีสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นนายกราชบัณฑิตยสภา

ระยะเวลาเกือบ 100 ปี นับตั้งแต่การสถาปนากรมศิลปากร ภารกิจการอนุรักษ์โบราณสถานนับเป็นภารกิจหลักที่สำคัญประการหนึ่งของกรมศิลปากร ที่ได้มีการปรับเปลี่ยนและพัฒนามาเป็นลำดับ

ในการอนุรักษ์โบราณสถานมีกฎหมายที่เกี่ยวข้องคือ พระราชบัญญัติโบราณสถาน โบราณวัตถุ ศิลปวัตถุและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ที่มีการปรับเปลี่ยนและแก้ไขมาหลายครั้ง โดยฉบับแรกคือพระราชบัญญัติว่าด้วย โบราณสถาน ศิลปวัตถุ และการพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พ.ศ. 2477 และฉบับปัจจุบันคือพระราชบัญญัติโบราณสถาน ศิลปวัตถุ และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พ.ศ. 2504 แก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2535

ส่วนแนวทางในการปฏิบัติงานด้านอนุรักษ์โบราณสถาน กรมศิลปากรได้ออกระเบียบกรมศิลปากรว่าด้วยการอนุรักษ์โบราณสถาน พ.ศ.2528 เพื่อประโยชน์ในการอนุรักษ์โบราณสถานให้เป็นไปด้วยความถูกต้อง ทั้งทางด้านศิลปะ ประวัติศาสตร์ และโบราณคดี รวมทั้งให้มีความสัมพันธ์กับสภาพเศรษฐกิจ สังคม ประเพณี และวัฒนธรรม ซึ่งใช้เป็นคู่มือในการปฏิบัติงานมาจนถึงปัจจุบัน

ความหมายของคำว่า “การอนุรักษ์” จึงได้ยึดถือตามคำจำกัดความของกรมศิลปากรว่าด้วยการอนุรักษ์โบราณสถาน พ.ศ. 2528 ดังนี้

การอนุรักษ์ หมายความว่า การดูแล รักษา เพื่อให้ทรงคุณค่าไว้ และให้หมายรวมถึงการป้องกัน การรักษา การสงวน การปฏิสังขรณ์ และการบูรณะด้วย

สำหรับการอนุรักษ์ในวิธีการต่างๆ ได้ระบุความหมายไว้ดังนี้

- ก. การสงวนรักษา หมายถึง การดูแลรักษาไว้ตามสภาพของเดิม เท่าที่เป็นอยู่ และป้องกันมิให้เสียหายต่อไป
- ข. การปฏิสังขรณ์ หมายถึง การทำให้กลับคืนสู่สภาพอย่างที่เคยเป็นมา
- ค. การบูรณะ หมายถึง การซ่อมแซมและปรับปรุงให้มีรูปทรงลักษณะกลมกลืนเหมือนของเดิมมากที่สุดเท่าที่จะทำได้ แต่ต้องแสดงความแตกต่างของสิ่งที่มีอยู่เดิม และสิ่งที่ทำขึ้นใหม่

จากคำจำกัดความข้างต้นจะตั้งข้อสังเกตได้ว่าเราสามารถใช้อำนาจ “การอนุรักษ์” ได้ในความหมายที่กว้างที่สุดที่จะกินใจความถึงวิธีการใดๆ ก็ตามที่จะยังประโยชน์ต่อการสืบต่ออายุของโบราณสถาน โดยในปัจจุบันได้มีการแนวคิดว่าการอนุรักษ์โบราณสถานจะต้องมีการพัฒนาควบคู่กันไปด้วย การอนุรักษ์และพัฒนาโบราณสถานจึงได้แก่การดำเนินการใดๆ ก็ตามเพื่อให้คงไว้ซึ่งคุณค่าของโบราณสถานในฐานะที่เป็นมรดกทางวัฒนธรรม เป็นประจักษ์พยานแห่งอารยธรรมของมนุษยชาติที่ควรค่าแก่การสืบต่ออายุให้สูญหายไป ดูแลให้อยู่ในสภาพที่ดี อันที่จะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษา ให้ประชาชนมีความเข้าใจตระหนักในคุณค่ามรดกทางวัฒนธรรม เพื่อให้เกิดความรักความหวงแหนที่จะรักษาไว้และพร้อมที่จะส่งมอบต่อให้คนในรุ่นต่อไปด้วยข้อมูลที่ครบถ้วนที่สุดที่จะเป็นไปได้ และยังสามารถนำโบราณสถานมาใช้เพื่อประโยชน์การใช้สอยในปัจจุบันด้วยความเหมาะสม

การอนุรักษ์และพัฒนาโบราณสถานสามารถแบ่งการดำเนินงานออกได้เป็น 2 ระดับ ได้แก่ การอนุรักษ์และพัฒนาขั้นพื้นฐาน และการอนุรักษ์และพัฒนาขั้นสูง

การอนุรักษ์และพัฒนาขั้นพื้นฐาน คือ งานบำรุงรักษาที่กระทำอย่างต่อเนื่อง ต่อโบราณสถาน เพื่อหยุดหรือบรรเทาเหตุแห่งการเสื่อมสภาพของโบราณสถาน โดยไม่มีการดำเนินการที่มีผลให้ลักษณะทางกายภาพของโบราณสถานเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม อาจเป็นการดำเนินงานเพื่อรอกการอนุรักษ์ขั้นสูงที่เหมาะสมในลำดับต่อไปได้แก่

1. การรักษาความสะอาด ถากถางวัชพืช
2. การกำจัดสิ่งกีดขวาง ดูแลรักษาสภาพแวดล้อม
3. การซ่อมแซมเบื้องต้น ตามรูปแบบวัสดุและวิธีการดั้งเดิม
4. การค้ายัน

การอนุรักษ์และพัฒนาขั้นสูง คือ งานที่ต้องใช้องค์ความรู้ด้านต่างๆ ที่เกี่ยวข้องในลักษณะสหวิทยาการ จึงมีความซับซ้อนมากขึ้น อาจมีวิธีการในระดับต่างๆ กัน แล้วแต่สถานการณ์และปัจจัยอื่นๆ ในแต่ละกรณี⁴ ดังนี้

1. การป้องกันการเสื่อมสภาพ (prevention of deterioration)
2. การสงวนรักษา (preservation)
3. การเสริมความมั่นคงแข็งแรง (consolidation)
4. การจำลองแบบ (reproduction)
5. การบูรณะ (restoration)
6. การปฏิสังขรณ์ (reconstruction)

⁴ ดูรายละเอียดในหัวข้อ รูปแบบวิธีการอนุรักษ์โบราณสถาน

7. การประกอบคืนสภาพ (anastylosis)
8. การประยุกต์การใช้สอย (rehabilitation/Renovation)

แนวคิดในการอนุรักษ์โบราณสถานของไทย:

ระเบียบกรมศิลปากร พ.ศ.2528 และร่างกฎบัตรอิโคโมสไทย

ผู้วิจัยได้พิจารณานำระเบียบกรมศิลปากรว่าด้วยการอนุรักษ์โบราณสถาน พ.ศ.2528 และร่างกฎบัตรอิโคโมสไทยว่าด้วยการอนุรักษ์และบริหารจัดการโบราณสถานและมรดกวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้อง พ.ศ.2550 มาบรรจุไว้ในภาคผนวกเพื่อใช้ในการอ้างอิงเกี่ยวกับแนวความคิดและแนวทางในการอนุรักษ์โบราณสถานและมรดกวัฒนธรรมของประเทศไทยที่เป็นการนำแนวทางอนุรักษ์ในแบบสากลมาประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมกับวัฒนธรรมและประเพณีของไทย โดยระเบียบกรมศิลปากร พ.ศ.2528 เป็นการประกาศแนวทางในการอนุรักษ์โบราณสถานของกรมศิลปากรที่นำแนวทางหลักมาจากกฎบัตรเวนิซและได้เพิ่มเติมแนวทางในลักษณะเฉพาะของประเทศไทยในขณะนั้นไว้ด้วย โดยที่เป็นเหตุที่สืบเนื่องมาจากการที่กรมศิลปากรได้เป็นตัวแทนของประเทศไทยในการสมัครเป็นสมาชิกสภาการโบราณสถานระหว่างประเทศ (อิโคโมส) และจัดตั้งอิโคโมสไทยขึ้น จึงได้นำกฎบัตรเวนิซซึ่งเป็นกฎบัตรสากลว่าด้วยการอนุรักษ์โบราณสถานที่เป็นแนวทางของอิโคโมสมาประยุกต์ใช้ด้วย จนมาถึงในปัจจุบันเมื่อแนวความคิดทางด้านการอนุรักษ์โบราณสถานได้ขยายขอบเขตออกสู่มรดกวัฒนธรรมที่เป็นภาพที่กว้างขึ้น มีพัฒนาการของแนวความคิดที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมตามกระแสของโลก อิโคโมสไทยจึงมีโครงการที่จะทบทวนการกำหนดแนวทางที่จะเป็นธรรมเนียมในการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมที่สอดคล้องกับแนวคิดที่เปลี่ยนไปในปัจจุบันด้วย การนำระเบียบกรมศิลปากร ปี พ.ศ.2528 และร่างกฎบัตรอิโคโมสไทยมานำเสนอในที่นี้จึงสามารถนำมาใช้เป็นตัวแทนของแนวทางในการอนุรักษ์โบราณสถานและมรดกทางวัฒนธรรมของไทย จากในช่วงแรกที่มีการนำเอาแนวทางอนุรักษ์แบบสากลมาประยุกต์ใช้ มาจนถึงแนวคิดที่เป็นปัจจุบันซึ่งยังคงรักษาแบบแผนแนวคิดในการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมตามวิถีไทยไว้

ระเบียบกรมศิลปากรว่าด้วยการอนุรักษ์โบราณสถาน พ.ศ. 2528

เนื่องด้วยกรมศิลปากรเป็นหน่วยงานที่มีหน้าที่ควบคุม ดูแล รักษาโบราณสถานอันเป็นสมบัติและหลักฐานทางประวัติศาสตร์ของชาติ ดังนั้นเพื่อให้การอนุรักษ์โบราณสถานเป็นไปด้วยความถูกต้องทั้งทางด้านศิลปะ ประวัติศาสตร์ และโบราณคดี รวมทั้งให้มีความสัมพันธ์กับสภาพเศรษฐกิจ สังคมและประเพณีและวัฒนธรรมอาศัยอำนาจตามความในมาตรา 10 และมาตรา 11 แห่งพระราชบัญญัติโบราณสถาน โบราณวัตถุ ศิลปวัตถุ และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พ.ศ. 2504 จึงออกระเบียบไว้ดังต่อไปนี้

ข้อ 1 ระเบียบนี้เรียกว่า “ระเบียบกรมศิลปากรว่าด้วยการอนุรักษ์โบราณสถาน พ.ศ. 2528”

ข้อ 2 ระเบียบนี้ให้ใช้บังคับตั้งแต่วันประกาศเป็นต้นไป

ข้อ 3 ในระเบียบนี้

(1) “การอนุรักษ์” หมายความว่า การดูแล รักษา เพื่อให้คงคุณค่าไว้ และให้หมายรวมถึงการป้องกัน การรักษา การสงวน การปฏิสังขรณ์ และการบูรณะด้วย

ก. การสงวนรักษา หมายถึง การดูแล รักษาไว้ตามสภาพของเดิมเท่าที่เป็นอยู่ และป้องกันมิให้เสียหายต่อไป

ข. การปฏิสังขรณ์ หมายถึง การทำให้กลับคืนสู่สภาพอย่างที่เคยเป็นมา

ค. การบูรณะ หมายถึง การซ่อมแซม และปรับปรุงให้มีรูปทรงลักษณะกลมกลืนเหมือนของเดิมมากที่สุดเท่าที่จะมากได้ แต่ต้องแสดงความแตกต่างของสิ่งที่มีอยู่เดิมและสิ่งที่ทำ ขึ้นใหม่

(2) “โบราณสถาน” หมายความว่า อสังหาริมทรัพย์ ซึ่งโดยอายุ หรือโดยลักษณะแห่งการก่อสร้างหรือโดยหลักฐานเกี่ยวกับประวัติของอสังหาริมทรัพย์นั้นเป็นประโยชน์ในทางศิลปะ ประวัติศาสตร์ และโบราณคดี และให้หมายรวมถึง ศิลปวัตถุที่ติดตั้งประจำที่กับอสังหาริมทรัพย์นั้นด้วย

(3) “คณะกรรมการ” หมายความว่า คณะบุคคลที่ได้รับการแต่งตั้งให้ทำหน้าที่พิจารณา ควบคุม ดูแล การอนุรักษ์ โบราณสถาน

ข้อ 4 ก่อนที่จะดำเนินการอนุรักษ์โบราณสถานใด ๆ ต้องปฏิบัติดังนี้

(4.1) ทำการสำรวจศึกษาสภาพเดิม และสภาพปัจจุบันของโบราณสถานทั้งด้านประวัติการก่อสร้างและการอนุรักษ์ซึ่งรวมถึงรูปทรงสถาปัตยกรรม การใช้วัสดุ และสภาพความเสียหายที่ปรากฏอยู่ โดยการทำ เป็นเอกสาร บันทึกภาพ และทำแผนผังเขียนรูปแบบไว้โดยละเอียด เพื่อใช้เป็นข้อมูลสำหรับนำมาประกอบพิจารณาทำ โครงการอนุรักษ์ และเป็นเอกสารสำคัญทางประวัติศาสตร์ ต่อไป

(4.2) ทำโครงการอนุรักษ์โบราณสถาน โดยพิจารณาว่าโบราณสถานนั้นมีคุณค่าและลักษณะความเด่นในด้านใดบ้าง อาทิเช่น ด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี จิตรกรรม ประติมากรรมหรือสถาปัตยกรรม ฯลฯ เป็นต้น แล้ววางแผนรักษาคุณค่าและความสำคัญที่เด่นที่สุดเป็นหลักไว้ แต่ทั้งนี้ต้องคำนึงถึงคุณค่าและความสำคัญในด้านที่รองลงมาด้วย

(4.3) พิจารณาก่อนว่าโบราณสถานนั้น ๆ ได้มีการแก้ไขเพิ่มเติมมาแล้วหรือไม่เพียงใด หากได้ถูกแก้ไขและส่วนแก้ไขเพิ่มเติมขึ้นใหม่นั้นทำให้คุณค่าของเดิมเสียไป ควรพิจารณาหรือสิ่งที่แก้ไขเพิ่มเติมออก และบูรณะให้เหมือนเดิม

ข้อ 5 การอนุรักษ์โบราณสถานใด ๆ ก็ตาม จะต้องคำนึงถึงภูมิทัศน์และสิ่งแวดล้อม โดยรอบโบราณสถานนั้นด้วย สิ่งใดที่จะทำลายคุณค่าของโบราณสถานนั้น ๆ ให้ดำเนินการปรับปรุงให้เหมาะสมด้วย

ข้อ 6 โบราณสถานที่มีการอนุรักษ์โดยมีการเปลี่ยนแปลงแก้ไขมาก่อนแล้ว จะต้องพิจารณาศึกษาให้ละเอียดว่าได้บูรณะแก้ไขมาแล้วกี่ครั้ง ผิดถูกอย่างไร ระยะเวลาานเท่าใด การอนุรักษ์ใหม่ที่จะนี้ไม่จำ เป็นจะต้องใช้แบบใดแบบหนึ่งเสมอไป แต่ให้พิจารณาเลือกแบบที่เหมาะสมที่สุด เป็นหลักในการอนุรักษ์ เพื่อให้โบราณสถานนั้นมีคุณค่าและความสำคัญมากที่สุด ทั้งนี้จะต้องทำเป็นหลักฐานแสดงให้ปรากฏถึงการเปลี่ยนแปลงแก้ไขด้วยวิธีการบันทึกเป็นเอกสาร เขียนแบบไว้ทำหุ่นจำลอง หรือโดยวิธีการอนุรักษ์ก็ได้

ข้อ 7 โบราณสถานที่มีคุณค่าความสำคัญเยี่ยมยอดควรทำแต่เพียงเพิ่มความมั่นคง แข็งแรงหรือสงวนรักษาไว้เท่านั้น

ข้อ 8 การนำวิธีการและเทคนิคฉบับใหม่มาใช้ในงานอนุรักษ์ เพื่อความมั่นคงแข็งแรงจะต้องมีการศึกษาและทดลองจนได้ผลเป็นที่พอใจแล้ว จึงจะนำมาใช้ได้ โดยไม่ทำให้โบราณสถานนั้นเสื่อมคุณค่าไป

ข้อ 9 การต่อเติมเพื่อความมั่นคงแข็งแรงของโบราณสถานควรทำเท่าที่จำเป็นให้ดูเรียบง่ายและมีลักษณะกลมกลืนกับของเดิม

ข้อ 10 ในกรณีที่ทำจำเป็นต้องทำขึ้นส่วนของโบราณสถานที่ขาดหายไปขึ้นใหม่ เพื่อรักษาคุณค่าทางสถาปัตยกรรม และให้การอนุรักษ์โบราณสถานนั้นสามารถดำเนินการได้ต่อไป การทำขึ้นส่วนขึ้นใหม่นั้นอาจทำได้โดยวิธีการออกแบบที่แสดงให้ได้อย่างชัดเจนว่าเป็นการทำขึ้นใหม่ จะด้วยวิธีการใช้วัสดุต่างๆ กัน การใช้สีต่างกัน หรือการทำพื้นผิวให้ต่างกับของเดิมก็ได้ แต่ต้องเป็นไปในลักษณะที่มีความผสมกลมกลืนกับของเดิม

ข้อ 11 การอนุรักษ์ขึ้นส่วนที่มีคุณค่าเยี่ยมยอดทางจิตรกรรม ประติมากรรม และโบราณวัตถุ ซึ่งติดหรืออยู่ประจำโบราณสถานนั้น ๆ ทำได้แต่เพียงการสงวนรักษา หรือเพิ่มความมั่นคงแข็งแรงขึ้นเท่านั้น ทั้งนี้เพื่อคุณค่าของเดิมให้ปรากฏเด่นชัดมากที่สุด ยกเว้นปูนยิววัตถุที่มีการเคารพบูชาสืบเนื่องมาโดยตลอด และได้รับการพิจารณาเห็นชอบจากคณะกรรมการแล้ว

ข้อ 12 หากโบราณสถานควรอนุรักษ์โดยการรวบรวมขึ้นส่วนต่าง ๆ ที่มีผู้มาประกอบขึ้นไว้ให้เหมือนเดิม หรืออาจจะเป็นเพียงการรวบรวมขึ้นส่วนต่าง ๆ มาประกอบขึ้นไว้เป็นบางส่วน สำหรับขึ้นส่วนที่ขาดหายไป ซึ่งจำเป็นในการสงวนรักษานั้น ก็อาจทำเพิ่มขึ้นใหม่ได้

ข้อ 13 การอนุรักษ์ซากโบราณสถาน ซึ่งมีคุณค่าทางประวัติ และโบราณคดีนั้น ทำได้โดยรักษาไว้ตามสภาพเดิมหลังการขุดแต่ง แต่ต้องป้องกันมิให้เสียหายต่อไปด้วยวิธีที่ไม่ทำให้โบราณสถานเสียคุณค่า

ข้อ 14 โบราณสถานที่เป็นปูชนียสถานอันเป็นที่เคารพบูชา ซึ่งเป็นที่รู้จักคุ้นเคยกันดีของประชาชนโดยทั่วไป จะต้องบูรณะไว้โดยไม่มีการแก้ไข เปลี่ยนแปลง ลักษณะสีและทรวดทรง ซึ่งจะทำให้โบราณสถานนั้นหมดคุณค่าหรือเสื่อมความศักดิ์สิทธิ์ไป

ข้อ 15 เพื่อป้องกันมิให้ขึ้นส่วนของโบราณสถานที่มีคุณค่าทางศิลปะ ซึ่งรวมถึงประติมากรรม จิตรกรรม และศิลปกรรม เกิดการชำรุดเสียหายหรือถูกโจรกรรม จะต้องนำขึ้นส่วนนั้นมาเก็บรักษาไว้ในสถานที่อันปลอดภัยและถูกต้องตามกฎหมาย พร้อมทั้งทำแบบจำลองให้เหมือนของเดิมไปประกอบไว้ในที่โบราณสถานนั้นแทน ซึ่งวิธีการนี้จะปฏิบัติได้ก็เมื่อไม่สามารถรักษาได้โดยวิธีอื่นแล้ว

ข้อ 16 โบราณสถานใดที่ยังมีประโยชน์ใช้สอยอยู่ จะกระทำการอนุรักษ์โดยการเสริมสร้างหรือต่อเติมสิ่งที่ทำ เป็นขึ้นใหม่ก็ได้เพื่อความเหมาะสม ทั้งนี้ ไม่จำเป็นที่จะต้องทำให้เหมือนของเดิมทีเดียว แต่สิ่งที่เพิ่มเติมขึ้นใหม่นั้น จะต้องลักษณะกลมกลืนและไม่ทำลายคุณค่าของโบราณสถานนั้น ๆ

ข้อ 17 โบราณสถานต่าง ๆ ทั้งนี้ขึ้นทะเบียนแล้ว และยังไม่ขึ้นทะเบียน จำต้องมีมาตรการในการบำรุงรักษาไว้ให้อยู่ในสภาพที่มั่นคงแข็งแรงสวยงามอยู่เสมอ

ข้อ 18 กรณีที่โบราณสถานใดมีสภาพชำรุดทรุดโทรมอาจจะเป็นอันตราย การดำเนินการในเบื้องต้นควรใช้มาตรการอันเหมาะสม ทำการเสริมความมั่นคงแข็งแรงไว้ก่อนที่จะดำเนินการอนุรักษ์ เพื่อป้องกันมิให้เสียหายต่อไป

ข้อ 19 ในบางกรณีจะต้องดำเนินการติดต่อขอความร่วมมือกับหน่วยราชการอื่นหรือสถาบันเอกชนซึ่งมีหน้าที่รับผิดชอบ หรือผู้เชี่ยวชาญในสาขาวิชาการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องเพื่อประโยชน์ต่อการอนุรักษ์สมบัติวัฒนธรรมของชาติ

ข้อ 20 งานทั้งปวงที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์หรือการขุดค้น จะต้องทำรายงานในรูปของการวิเคราะห์และวิจัย โดยมีภาพประกอบซึ่งเป็นภาพถ่ายและภาพถ่าย และต้องรายงานสิ่งที่ได้ปฏิบัติทุกขั้นตอนโดยละเอียด เช่น งานแผ้วถาง การจัดบริเวณ งานเสริมความมั่นคงขึ้นส่วนต่าง ๆ ฯลฯ เป็นต้น และการบันทึกรายงานนี้จะต้องเก็บรักษาไว้ ณ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

ข้อ 21 ให้อธิบดีกรมศิลปากรรักษาการให้เป็นไปตามระเบียบนี้

ประกาศ ณ วันที่ 19 สิงหาคม 2528

ทวีศักดิ์ เสนาณรงค์

อธิบดีกรมศิลปากร

กฎบัตรอิโคโมสไทยว่าด้วยการอนุรักษ์และบริหารจัดการโบราณสถานและมรดกวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้อง (ฉบับร่าง 15/09/2550)

บทนำ

ประเทศไทยมีประวัติความเป็นมาที่ยาวนานนับเนื่องมาแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ย้อนหลังไปหลายหมื่นปีมาแล้ว มีพัฒนาการสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน ปรากฏหลักฐานมรดกทางวัฒนธรรมทั้งที่เป็นรูปธรรม และนามธรรม ล้วนล้ำค่า จรรโลงสังคมไทยให้พัฒนาอย่างมั่นคงมาจนปัจจุบัน

มรดกวัฒนธรรมของไทยมีความหลากหลาย สร้างสรรค์ขึ้นมาบนพื้นฐานความเชื่อ ศาสนา และกลุ่มชาติพันธุ์ที่ต่างกัน แต่สามารถอยู่ร่วมกันอย่างผสมผสานกลมกลืน แสดงถึงความเจริญรุ่งเรืองของชาติ ซึ่งคนในชาติต้องร่วมกันรับผิดชอบในการปกป้อง คุ้มครอง อนุรักษ์ สืบทอด มรดกวัฒนธรรมของชาติเหล่านี้ไว้เป็นแหล่งเรียนรู้สู่อนุชนรุ่นหลังสืบไป

แต่ท่ามกลางกระแสการพัฒนาเศรษฐกิจ สังคม เทคโนโลยีของโลกปัจจุบัน ทำให้มรดกวัฒนธรรมของชาติอยู่ในสภาวะเสี่ยงต่อการถูกทำลายทั้งในด้านกายภาพ และคุณค่า ที่ผ่านมามคนทั่วไปมักเข้าใจว่างานด้านการอนุรักษ์มรดกศิลปวัฒนธรรมเป็นเรื่องของราชการ ได้แก่ กรมศิลปากร กรมการศาสนา สำนักงานวัฒนธรรมแห่งชาติ สำนักศิลปะและวัฒนธรรม สำนักพระพุทธศาสนาแห่งชาติ โดยมีสถาบันการศึกษาและกลุ่มผู้สนใจ เข้ามามีส่วนร่วมเฉพาะในบางเรื่อง แต่ก็ยังไม่สามารถอนุรักษ์มรดกศิลปวัฒนธรรมได้ครอบคลุมทั้งหมด อีกทั้งยังไม่มีมาตรการใด ๆ ที่จะเป็แรงจูงใจให้ผู้ที่ครอบครองมรดกศิลปวัฒนธรรมได้ให้ความสำคัญต่อการอนุรักษ์มรดกศิลปวัฒนธรรมอย่างจริงจัง

อิโคโมสไทย (ICOMOS Thailand) เป็นตัวแทนประเทศไทยในสภาการโบราณสถานระหว่างประเทศ (ICOMOS) ซึ่งเป็นองค์กรอิสระที่ดำเนินงานด้านการการอนุรักษ์โบราณสถาน จึงจัดทำกฎบัตรอิโคโมสไทยว่าด้วยการอนุรักษ์และบริหารจัดการโบราณสถานและมรดกวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องขึ้น สำหรับหน่วยงานของรัฐ องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น เอกชน ประชาชนชาวไทย ซึ่งมีบทบาทหน้าที่ตามรัฐธรรมนูญและกฎหมายประกอบที่เกี่ยวข้อง ได้ใช้เป็นกรอบแนวทางมาตรฐานในการอนุรักษ์มรดกศิลปวัฒนธรรมของชาติร่วมกัน

หมวดที่ 1 หลักการและเหตุผล

1.1 การอนุรักษ์และบริหารจัดการโบราณสถานและมรดกวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องเป็นเรื่องของทุกคนในชาติ จึงต้องคำนึงถึงหลักการมีส่วนร่วม หลักการกระจายอำนาจให้แก่องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น แต่ทั้งนี้ต้องสอดคล้องกับจารีต ประเพณี วัฒนธรรม เอกลักษณ์ และกฎหมายของประเทศไทย

1.2 กฎบัตรริโคโมสไทยเป็นหลักการอย่างกว้าง ๆ เพื่อให้หน่วยงาน หรือส่วนที่เกี่ยวข้องนำไปประยุกต์ใช้ในการอนุรักษ์และบริหารจัดการโบราณสถานและมรดกวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องให้เหมาะสมกับลักษณะเฉพาะของมรดกวัฒนธรรมนั้น ๆ โดยให้ความเคารพต่อความหลากหลายทางวัฒนธรรม

1.3 กฎบัตรริโคโมสไทยว่าด้วยการอนุรักษ์และบริหารจัดการโบราณสถานและมรดกวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้อง มีเนื้อหาครอบคลุมมรดกวัฒนธรรมที่เป็นรูปธรรม และมรดกวัฒนธรรมที่เป็นนามธรรม

หมวดที่ 2 คำจำกัดความ

โดยวัตถุประสงค์ของกฎบัตรฉบับนี้

2.1 การอนุรักษ์ (conservation)

หมายถึง ทุกวิธีการของการดูแลรักษาโบราณสถานและมรดกวัฒนธรรม ด้วยเป้าหมายที่จะรักษาไว้ซึ่งความสำคัญทางวัฒนธรรม สามารถรวมความถึงการสืบทอด หรือประยุกต์ปรับเปลี่ยนการใช้สอย การรักษาไว้ซึ่งความทรงจำ และความหมาย การบำรุงรักษา การสงวนรักษา การบูรณะ การปฏิสังขรณ์ และการประยุกต์การใช้สอย อาจจะเป็นการใช้วิธีการหนึ่งวิธีการใด หรือใช้หลายวิธีร่วมกัน

2.2 ความสำคัญทางวัฒนธรรม (cultural significance)

คือ คุณค่าทางสุนทรียภาพ ทางประวัติศาสตร์ ทางวิชาการ หรือทางสังคม เพื่ออดีต ปัจจุบันและอนาคต ความสำคัญทางวัฒนธรรมนี้สืบได้จากตัวโบราณสถานเอง หรือด้วยผิวสัมผัส การตกแต่ง การใช้สอย ความทรงจำ สถานที่ และวัตถุที่เกี่ยวข้อง

2.3 การบริหารจัดการทางวัฒนธรรม (cultural management)

หมายถึง กระบวนการคุ้มครองและการจัดการองค์ประกอบที่หลากหลายของมรดกวัฒนธรรม ให้ดำรงคุณค่าไว้เพื่อสร้างความเข้าใจและทำให้เกิดความตระหนักในความสำคัญทางวัฒนธรรม โดยมีการคำนึงถึงความสอดคล้องกับสังคมปัจจุบันที่มีการขยายตัวของจำนวนประชากรและความจำเป็นที่เปลี่ยนแปลงไป เพื่อให้มีความสมดุลกับสภาพที่เป็นอยู่

2.4 โบราณสถาน (monuments and sites)

หมายถึง อสังหาริมทรัพย์ ทั้งที่เป็นสิ่งก่อสร้าง และ แหล่ง ซึ่งโดยอายุหรือโดยลักษณะแห่งการก่อสร้างหรือโดยหลักฐานเกี่ยวกับประวัติของอสังหาริมทรัพย์นั้นเป็นประโยชน์ในทางศิลปะ ประวัติศาสตร์ โบราณคดี ทางวิชาการหรือทางสังคม และให้หมายรวมถึง ศิลปวัตถุที่ติดตั้งประจำที่กับอสังหาริมทรัพย์นั้นด้วย

2.5 มรดกวัฒนธรรม (cultural heritage)

หมายถึง ทรัพย์สินสมบัติทางวัฒนธรรมซึ่งตกทอดมาจากคนรุ่นก่อน อันเป็นประจักษ์พยานของพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เป็นผลผลิตที่เกิดจากการประดิษฐ์คิดค้น คัดเลือก ปรับปรุง สร้างสรรค์ ของบรรพชนที่ยึดถือ

เรียนรู้ หรือสืบทอดปฏิบัติกันมาจนถึงในวิถีชีวิตร่วมสมัยที่สาธารณชนเข้าถึง และรับรู้ได้ ประกอบด้วยมรดกวัฒนธรรมทางวัตถุที่เป็นรูปธรรม (tangible heritage) เช่น โบราณสถาน และมรดกวัฒนธรรมที่เป็นนามธรรม (Intangible Heritage) เช่น ความเชื่อ ค่านิยม ขนบธรรมเนียม ประเพณี ความทรงจำ เอกลักษณ์ ตลอดจน การแต่งกาย อาหาร ศิลปหัตถกรรม และการละเล่น

2.6 มรดกวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้อง (related cultural heritage)

มรดกวัฒนธรรมที่เป็นนามธรรม (intangible heritage) หมายถึง พฤติกรรมการปฏิบัติ ความเป็นตัวแทน การแสดงออก ตลอดจนภูมิปัญญาและทักษะ ซึ่งชุมชนหรือกลุ่มทางสังคมยอมรับว่าเป็นส่วนหนึ่งของมรดกวัฒนธรรมของตน และมีความผูกพันเชื่อมโยงกับคุณค่าของโบราณสถาน หรือช่วยส่งเสริมในสิ่งที่เป็นประโยชน์ในการอนุรักษ์โบราณสถาน

สภาพโดยรอบ (setting) หมายถึง สภาพแวดล้อมที่ใกล้ชิดและแผ่ขยายออกไป ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งหรือเป็นส่วนสนับสนุนความสำคัญและลักษณะเฉพาะของมรดกนั้นๆ ทั้งด้านกายภาพ ทัศนียภาพ และรูปแบบวัฒนธรรมที่เป็นนามธรรมอื่นๆ

ภูมิทัศน์วัฒนธรรม (cultural landscape) หมายถึง มรดกทางวัฒนธรรมที่เกิดจากการผสมผสานสิ่งที่เกิดขึ้นโดยธรรมชาติและโดยมนุษย์ร่วมกัน แสดงให้เห็นถึงการพัฒนาการของสังคมมนุษย์และการตั้งถิ่นฐานที่ผ่านช่วงเวลา ภายใต้อิทธิพลของข้อจำกัดทางกายภาพและ/หรือสิ่งที่เป็นอยู่ของสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ รวมไปถึงแรงผลักดันทางสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม ทั้งจากภายนอกและภายใน ความหลากหลายของกระบวนการปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ชาติและธรรมชาติ ที่หล่อหลอมเป็นมรดกภูมิทัศน์วัฒนธรรม มักจะสะท้อนเทคนิคเฉพาะของการใช้ที่ดินอย่างยั่งยืน ตามคุณลักษณะและข้อจำกัดของสภาพแวดล้อมธรรมชาติที่มนุษย์ตั้งถิ่นฐานอยู่ และความสัมพันธ์ของจิตวิญญาณกับธรรมชาติ

หมวดที่ 3 คุณค่าและการประเมินคุณค่า

3.1 โบราณสถานเป็นสิ่งที่มียุทธศาสตร์ ดังนั้นการประเมินคุณค่าโบราณสถานจึงเป็นขั้นตอนสำคัญในกระบวนการอนุรักษ์โบราณสถาน เพื่อนำมาจัดลำดับความสำคัญ และนำมาใช้พิจารณาเลือกใช้วิธีการในการอนุรักษ์และบริหารจัดการที่เหมาะสม เพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดต่อสังคม

3.2 ในการอนุรักษ์โบราณสถานต้องพิจารณาว่าโบราณสถานนั้นมีคุณค่าโดดเด่นในด้านใดบ้าง เช่น ด้านสุนทรียภาพ ด้านโบราณคดี ด้านประวัติศาสตร์ ด้านวิชาการ ด้านสังคม เป็นต้น เพื่อวางแผนรักษาคุณค่าความสำคัญที่เด่นที่สุดเอาไว้ แต่ต้องคำนึงถึงคุณค่าความสำคัญในด้านที่รองลงมาด้วยตามความเหมาะสม

หมวดที่ 4 การปกป้องคุ้มครอง

4.1 โบราณสถานได้รับการปกป้องคุ้มครองโดยพระราชบัญญัติโบราณสถาน โบราณวัตถุ ศิลปวัตถุ และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พ.ศ. 2504 แก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2535 ผู้ใดจะบุกรุก ทำลาย หรือทำให้เสื่อมค่าแห่งโบราณสถานนั้นมิได้ โบราณสถานหากประเมินคุณค่าแล้วมีความสำคัญระดับชาติควรจะให้กรมศิลปากรประกาศขึ้นทะเบียนในราชกิจจานุเบกษา

4.2 โบราณสถานเป็นหลักฐานที่แสดงถึงประวัติความเป็นมา และความเจริญรุ่งเรืองของพื้นที่ จึงเป็นหน้าที่ของทุกภาคส่วนในการที่จะปกป้องคุ้มครองให้คงอยู่สืบไป จึงเสนอให้หน่วยงานระดับกระทรวง ทบวง กรม ตลอดจนองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ได้ตราหรือปรับปรุงกฎหมายในส่วนที่เกี่ยวข้องให้เอื้อประโยชน์ต่อการอนุรักษ์โบราณสถานด้วย เช่น กฎหมายเกี่ยวกับการผังเมือง กฎหมายเกี่ยวกับการส่งเสริมและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อม กฎหมายเกี่ยวกับการควบคุมอาคาร เป็นต้น

4.3 โบราณสถานและมรดกวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องเป็นสมบัติของประชาชนทุกคนในชาติ ชุมชน องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น เป็นผู้ที่มีความสำคัญที่สุดในการปกป้องคุ้มครองให้คงอยู่ โดยหน่วยงานของรัฐทุกภาคส่วนมีหน้าที่สร้างความรู้ความเข้าใจ สร้างจิตสำนึกรับผิดชอบ ตลอดจนสร้างทัศนคติที่ดีต่อการอนุรักษ์โบราณสถานและมรดกทางศิลปวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้อง ควรสนับสนุนให้มีเครือข่ายเพื่อการอนุรักษ์โบราณสถานและมรดกศิลปวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องในทุกพื้นที่ เพื่อเฝ้าระวัง ติดตาม ตรวจสอบให้มีการบูรณาการ ท้าย หรือทำให้มรดกศิลปวัฒนธรรมของชาติเสื่อมค่า

4.4 โบราณสถานประเภทแหล่งโบราณคดี ที่ยังมิได้มีการขุดค้นศึกษา ให้ถือว่ามีความสำคัญระดับชาติ ควรจัดให้มีมาตรการในการปกป้องคุ้มครองอย่างเคร่งครัด จนกว่าจะมีการขุดค้นศึกษา และประเมินคุณค่า

หมวดที่ 5 การบริหารจัดการ

5.1 การกระทำใด ๆ ที่ส่งผลกระทบต่อเปลี่ยนแปลงทางกายภาพต่อโบราณสถาน และมรดกวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้อง ต้องทำหลักฐานแสดงไว้ให้ปรากฏ เช่น บันทึกเป็นเอกสาร รูปถ่าย เขียนแบบ ทำหุ่นจำลอง ฯลฯ

5.2 โบราณสถาน โบราณวัตถุ จิตรกรรม ประติมากรรม ที่มีคุณค่าความสำคัญยอดเยี่ยม และหาได้ยาก ต้องดำเนินการอนุรักษ์โดยไม่มี การแก้ไข เพื่อรักษาคุณค่าและความแท้ไว้ ได้แก่รูปแบบ วัสดุ ฝีมือช่าง และสภาพโดยรอบ ดังนั้นควรจะต้องเลือกอนุรักษ์ด้วยวิธีป้องกันการเสื่อมสภาพ วิธีการสงวนรักษา วิธีการเสริมความมั่นคงแข็งแรงเท่านั้น

5.3 โบราณสถานที่เป็นปูชนียสถานอันเป็นที่เคารพบูชา ซึ่งเป็นที่รู้จักคุ้นเคยกันดีของประชาชนโดยทั่วไป จะต้องบูรณะไว้โดยไม่มี การแก้ไข เปลี่ยนแปลงลักษณะ สี และทรวดทรง ซึ่งจะทำให้โบราณสถานนั้นหมดคุณค่าหรือเสื่อมความศักดิ์สิทธิ์ไป

5.4 จุดมุ่งหมายของการอนุรักษ์โบราณสถานคือการใช้ประโยชน์ และการรักษาโบราณสถานไว้ ณ บริเวณที่ค้นพบอย่างยั่งยืนและเหมาะสม การเคลื่อนย้ายโบราณสถาน หรือชิ้นส่วนของโบราณสถานไปยังที่ตั้งใหม่ ถือเป็น การฝ่าฝืนหลักการอนุรักษ์โบราณสถาน ยกเว้นพิจารณาอย่างรอบคอบแล้วเห็นว่าเป็นวิธีการสุดท้ายในการป้องกันการชำรุดเสียหาย หรือการถูกโจรกรรม แต่จะต้องนำโบราณสถาน หรือชิ้นส่วนของโบราณสถานนั้นมา รักษาไว้ในสถานที่ปลอดภัยและถูกต้องตามกฎหมาย โดยต้องจำลองแบบชิ้นส่วนโบราณสถานที่ย้ายมาไปประกอบไว้ที่โบราณสถานนั้นแทน

5.5 การบำรุงรักษาอย่างสม่ำเสมอและการใช้สอยอย่างต่อเนื่องคือการอนุรักษ์ขั้นพื้นฐานของมรดกวัฒนธรรมที่ดีที่สุด

5.6 โบราณสถานที่มีการอนุรักษ์โดยมีการแก้ไขมาก่อนแล้ว จะต้องพิจารณาศึกษาให้ละเอียดว่าได้บูรณะแก้ไขมาแล้วกี่ครั้ง ผิดถูกอย่างไร ระยะเวลานานเท่าไร การอนุรักษ์ใหม่ที่จะทำนี้ไม่จำเป็นจะต้องใช้แบบใดแบบหนึ่งเสมอไป แต่ให้พิจารณาเลือกแบบที่เหมาะสมที่สุดเป็นหลักในการอนุรักษ์ เพื่อให้โบราณสถานนั้นมีคุณค่าและความสำคัญมากที่สุด ทั้งนี้จะต้องทำเป็นหลักฐานแสดงให้ปรากฏถึงการเปลี่ยนแปลงแก้ไขด้วยวิธีการบันทึกเป็นเอกสาร เขียนแบบไว้ ทำหุ่นจำลอง หรือโดยวิธีการอนุรักษ์ก็ได้

5.7 ในการรวบรวมข้อมูลเพื่อการอนุรักษ์แหล่งโบราณสถานที่ยังไม่มีการคุกคาม จะต้องไม่ทำลายหลักฐานมากไปกว่าความจำเป็นเพื่อบรรลุถึงเป้าหมายทางวิชาการ ควรเหลือส่วนที่ไม่มีการรบกวนไว้เพื่อการวิจัยต่อไปในอนาคต การขุดค้นอย่างเต็มพื้นที่ควรดำเนินการตามแผนงานที่ผ่านการไตร่ตรองอย่างถี่ถ้วน ภายหลังจากประเมินความสำคัญของแหล่งเป็นอย่างดีแล้ว

5.8 โบราณสถานที่ยังมีประโยชน์ใช้สอยอยู่อย่างต่อเนื่อง อาจจะทำการอนุรักษ์โดยการเสริมสร้าง หรือต่อเติมสิ่งที่ยังเป็นชิ้นใหม่ก็ได้เพื่อความเหมาะสมในการใช้งาน ทั้งนี้ไม่จำเป็นต้องสร้างให้เหมือนของเดิมทีเดียว แต่สิ่งที่เพิ่มขึ้นใหม่นั้นจะต้องกลมกลืน และไม่ทำลายโบราณสถานนั้นให้ด้อยค่าลงไป

5.9 การอนุรักษ์โบราณสถานโดยวิธีการปฏิสังขรณ์เพื่อประโยชน์ในการอธิบายสื่อความหมายนั้นควรเป็นไปตามข้อมูลหลักฐานที่ผ่านการศึกษาวเคราะห์ตีความอย่างมีเหตุผล และเป็นที่ยอมรับ โดยให้คำนึงถึงการที่จะสามารถปรับเปลี่ยน แก้ไขได้ในอนาคต ดังนั้นจึงควรหลีกเลี่ยงการรบกวนหลักฐานดั้งเดิมที่ยังหลงเหลืออยู่ ไม่ควรก่อสร้างทับลงบนซากโบราณเลยทันที และควรให้สังเกตได้ถึงความแตกต่างจากซากเดิม

5.10 มรดกวัฒนธรรมที่เป็นนามธรรมถือเป็นส่วนหนึ่งที่สร้างคุณค่าและความหมายให้กับลักษณะที่เป็นรูปธรรมของโบราณสถาน จึงต้องพิจารณาร่วมกันเป็นหนึ่งเดียวและคิดถึงมาตรการในการอนุรักษ์ไว้ด้วย

เกี่ยวกับการศึกษาวิจัย

5.11 การศึกษาวิจัยเป็นกระบวนการที่จะต้องดำเนินการในทุกขั้นตอนของการอนุรักษ์โบราณสถานและมรดกทางวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้อง เพื่อทำความเข้าใจโบราณสถานให้ถ่องแท้ และกว้างขวาง ดังนั้นงานอนุรักษ์โบราณสถานเป็นงานในลักษณะสหวิชาการ ที่จะต้องบูรณาการมาตรฐานทางวิชาการของทุกวิชาชีพที่เกี่ยวข้องมาใช้ในการอนุรักษ์ให้เหมาะสมกับโบราณสถานนั้น

เกี่ยวกับการจัดทำแผนแม่บท

5.12 การอนุรักษ์โบราณสถานและมรดกทางวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องใด ๆ ควรจะดำเนินการศึกษาข้อมูลที่เกี่ยวข้องโดยรอบด้าน เพื่อจัดทำแผนแม่บทไว้เป็นกรอบและแนวทางในการดำเนินการอนุรักษ์ โดยแผนแม่บทควรจะมีสาระประกอบด้วย วัตถุประสงค์ เป้าหมาย แนวทางและวิธีการอนุรักษ์ ตลอดจนกำหนดหน่วยงานที่รับผิดชอบที่ชัดเจน มีแผนงานเกี่ยวกับงานโบราณคดีประวัติศาสตร์ งานอนุรักษ์ การใช้ประโยชน์ที่ดิน การสื่อความหมาย การให้การศึกษา งบประมาณ การบริหารจัดการ ฯลฯ ทั้งนี้แผนแม่บทที่ดีควรมีความสอดคล้องกับแผนพัฒนาเมือง หรือท้องถิ่น ซึ่งถือเป็นข้อกำหนดใช้ตามกระบวนการทางกฎหมายแล้ว และให้มีการทบทวนแผนแม่บทการอนุรักษ์เป็นครั้งคราวเพื่อประเมินประสิทธิภาพในการทำงาน

5.13 ควรมีแผนปฏิบัติการที่มีความชัดเจน และเป็นไปได้ ทั้งนี้ต้องมีการปรับปรุงให้สอดคล้องกับสภาพการณ์ปัจจุบันก่อนลงมือปฏิบัติจริง

เกี่ยวกับมรดกสิ่งก่อสร้างพื้นถิ่น

5.14 การอนุรักษ์มรดกสิ่งก่อสร้างพื้นถิ่นต้องคำนึงถึงการพัฒนา ความเปลี่ยนแปลงที่ไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ และลักษณะเฉพาะทางวัฒนธรรมที่สืบทอดมาของชุมชน โดยงานร่วมสมัยที่ต่อเติมบนสิ่งก่อสร้าง หรือในบริเวณชุมชนพื้นถิ่นควรเคารพคุณค่าทางวัฒนธรรมและลักษณะตามแบบดั้งเดิมที่ผสมกลมกลืนกับสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรมและทางธรรมชาติ แนวทางในการปฏิบัติประกอบด้วย การวิจัยบันทึกจัดเก็บข้อมูล ส่งเสริมให้มีการสืบสานระบบการก่อสร้างและทักษะฝีมือช่างพื้นถิ่นในทุกระดับ อาจใช้วัสดุใหม่ที่ไม่เปลี่ยนแปลงการแสดงออกของภาพลักษณ์ ผิวสัมผัส รูปทรง ไปจากโครงสร้างและวัสดุของเดิมที่สืบเนื่องมา

เกี่ยวกับย่าน ชุมชน และเมืองประวัติศาสตร์

5.15 การอนุรักษ์โบราณสถานประเภทย่าน ชุมชนและเมืองประวัติศาสตร์ มีความจำเป็นที่จะต้องพัฒนาและปรับปรุงให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตความเป็นอยู่ร่วมสมัย โดยยึดหลักให้มีความกลมกลืนเข้ากันได้ และต้องผสวนเป็นส่วนหนึ่งของนโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม และการวางผังเมืองในทุกระดับ

5.16 การอนุรักษ์โบราณสถานประเภทย่าน ชุมชนและเมืองประวัติศาสตร์จะต้องคำนึงถึงความดั้งเดิมของคุณลักษณะต่างๆ ประกอบด้วย รูปแบบแผนผังของเมือง การแบ่งพื้นที่ดิน และโครงข่ายการคมนาคม ความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งก่อสร้าง พื้นที่โล่ง และพื้นที่สีเขียวทั้งที่เป็นธรรมชาติและมนุษย์สร้างขึ้น รูปลักษณะของสิ่งก่อสร้าง และการใช้สอยเดิมที่มีความหลากหลาย โดยไม่ละเลยการตรวจสอบด้านโบราณคดีเพื่อเป็นความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของย่าน ชุมชนและเมืองประวัติศาสตร์

เกี่ยวกับแหล่งโบราณคดี และแหล่งประวัติศาสตร์

5.17 การอนุรักษ์ซากโบราณสถาน ซึ่งมีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ และโบราณคดีนั้น ทำได้โดยรักษาไว้ตามสภาพเดิมหลังการขุดแต่ง แต่ต้องป้องกันมิให้เสียหายต่อไปด้วยวิธีที่ไม่ทำให้โบราณสถานเสียคุณค่า

5.18 ในโครงการพัฒนาใด ๆ ให้ถือเป็นหน้าที่ของผู้ลงทุนที่จะต้องจัดให้มีการศึกษาถึงผลกระทบที่จะมีต่อโบราณสถานและแหล่งโบราณคดี โดยแผนพัฒนาจะต้องเป็นไปในแนวทางที่จะลดผลกระทบต่อโบราณสถานและแหล่งโบราณคดีให้มึน้อยที่สุด ในกรณีที่มีความจำเป็นที่จะต้องรื้อถอน รบกวณ หรือก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงกับโบราณสถานและแหล่งโบราณคดี จะต้องมีการสำรวจขุดค้น เก็บข้อมูลทางโบราณคดีอย่างเต็มรูปแบบและจัดทำเป็นรายงานไว้อย่างเรียบร้อยก่อนดำเนินการพัฒนา

เกี่ยวกับภูมิทัศน์ประวัติศาสตร์ สภาพโดยรอบและภูมิทัศน์วัฒนธรรม

5.19 เนื่องจากภูมิทัศน์ประวัติศาสตร์เป็นโบราณสถานที่ประกอบด้วยพืชพันธุ์ที่มีชีวิต การบำรุงรักษาอย่างต่อเนื่องมีความสำคัญอย่างยิ่ง ควรสงวนรักษาสภาพไว้ไม่ให้เปลี่ยนแปลงด้วยการปลูกทดแทนโดยทันทีเมื่อจำเป็น และวางแผนการดูแลในระยะยาวไว้ ในการฟื้นฟูปฏิสังขรณ์จะต้องมีการศึกษาวิจัยเบื้องต้นจากหลักฐานที่ยังหลงเหลืออยู่ จากการตรวจสอบทางโบราณคดี หรือจากเอกสารหลักฐานที่เชื่อถือได้ โดยผ่านการตรวจสอบรับรองผลจากผู้เชี่ยวชาญแล้ว และเคารพต่อพัฒนาการในลำดับต่างๆที่ต่อเนื่องมาจากแหล่งนั้นๆ การปฏิสังขรณ์อาจดำเนินการเฉพาะในบางส่วนที่อยู่ใกล้เคียงกับอาคารโบราณในพื้นที่เพื่อเผยให้เห็นความตั้งใจของการออกแบบที่สัมพันธ์กันของภูมิทัศน์และสิ่งก่อสร้างนั้น

5.20 การอนุรักษ์โบราณสถานใดๆก็ตามจะต้องคำนึงถึงสภาพโดยรอบและภูมิทัศน์วัฒนธรรม ในฐานะที่เป็นส่วนประกอบสำคัญที่มีผลต่อการดำรงอยู่ และการเปลี่ยนแปลงในคุณค่าและลักษณะเฉพาะของโบราณสถาน

5.21 การอนุรักษ์สภาพโดยรอบ และภูมิทัศน์วัฒนธรรม ควรดำเนินการตั้งแต่การจัดให้มีระเบียบกฎหมายเฉพาะ มีแผนการอนุรักษ์ แผนการบริหารจัดการที่มีประสิทธิภาพ การกำหนดเขตกันชนรอบบริเวณมรดกวัฒนธรรม หรือมาตรการอื่น ๆ เพื่อรักษาคุณค่าทางวัฒนธรรม และลักษณะเฉพาะของมรดกวัฒนธรรมนั้น ตลอดจนการควบคุมผลกระทบที่จะเกิดขึ้นจากการพัฒนาพื้นที่

หมวดที่ 6 องค์ความรู้ การสื่อความหมาย และการนำเสนอ

6.1 การรวบรวมองค์ความรู้เพื่อสื่อความหมาย ควรได้รับความสะดวกในการเข้าถึงแหล่งข้อมูลที่เป็นองค์ความรู้ และแหล่งข้อมูลดังกล่าว ต้องเป็นข้อมูลที่มีคุณภาพ มีความถูกต้อง ได้รับการตรวจสอบและรับรอง ในแง่วิชาการ จากผู้รู้แล้ว

6.2 สนับสนุนให้มีการรวบรวม เรียบเรียงองค์ความรู้เดิม อย่างมีระบบ ในลักษณะการจัดทำฐานข้อมูล การศึกษา การวิจัย โดยให้มีการเชื่อมโยงข้อมูลอย่างเป็นระบบ และมีการปรับปรุงข้อมูลให้ทันสมัยอยู่เสมอ

6.3 มีมาตรการการรักษา คุ้มครอง องค์ความรู้ และกลไกที่ทำให้เกิดองค์ความรู้ พร้อมมีมาตรการในการให้รางวัล ยกย่องเชิดชู

6.4 ส่งเสริมให้มีการศึกษาวิจัย ฝึกอบรม และประเมินผลอย่างต่อเนื่อง โดยเปิดโอกาสให้เวทีสาธารณะในการ สัมมนา อภิปราย เพื่อสื่อความหมายและนำเสนอ

6.5 ผลักดันให้โบราณสถานทุกแห่งมีการสื่อความหมายและนำเสนอ โดยให้ถือเป็นกระบวนการหนึ่งในการ อนุรักษ์โบราณสถานและมรดกวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้อง

6.6 ให้มีการจัดตั้งศูนย์ข้อมูลเฉพาะของการอนุรักษ์โบราณสถานและมรดกวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้อง

หมวดที่ 7 การมีส่วนร่วม

7.1 ชุมชนและประชาชนในท้องถิ่น มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับโบราณสถานและมรดกวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องในฐานะที่เป็นผู้สร้าง ผู้ใช้ประโยชน์ ผู้บำรุงรักษา ผู้สืบทอด เป็นผู้ที่ได้รับผลกระทบ หรือมีส่วนได้ส่วนเสียโดยตรง จึง มีสิทธิและหน้าที่ ในการมีส่วนร่วมอนุรักษ์และบริหารจัดการโบราณสถานและมรดกทางศิลปวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องตลอดกระบวนการ

7.2 โบราณสถานและมรดกทางศิลปวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องของสร้างสรรค์ขึ้นด้วยความเชื่อ ศรัทธา ของชุมชน หรือ กลุ่มชาติพันธุ์ที่มีลักษณะเฉพาะ การอนุรักษ์และพัฒนาต้องเคารพในภูมิปัญญาและความหลากหลายทาง วัฒนธรรมเหล่านั้น บนหลักการมีส่วนร่วม

7.3 ความสำเร็จของการอนุรักษ์โบราณสถานและมรดกวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องขึ้นอยู่กับ การเข้ามามีส่วนร่วมและ ให้การสนับสนุนของผู้ที่อาศัยในพื้นที่ และองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น รวมทั้งความพร้อมที่จะรับดูแลบำรุงรักษา อย่างต่อเนื่องสืบไป จึงควรจัดให้มีแผนงานเผยแพร่ข้อมูลแก่ประชาชนในพื้นที่ และมาตรการช่วยเหลือทางการเงินในการอนุรักษ์และพัฒนา

7.4 รัฐบาลและหน่วยงานที่รับผิดชอบต้องสำนึกในสิทธิของชุมชนในอันที่จะดำรงไว้ซึ่งประเพณีที่สืบทอดกันมา ของตน และปกป้องประเพณีเหล่านี้โดยผ่านทางกฎหมายที่มีอยู่ โดยวิธีการบริหารจัดการการเงิน และส่งมอบ ให้กับคนรุ่นต่อไปในอนาคต

ภาคผนวก

คำจำกัดความ

1. ประเภทของโบราณสถาน

1.1 สิ่งก่อสร้างเดี่ยว (buildings) หมายถึง งานสถาปัตยกรรมที่เป็นสิ่งก่อสร้างโดด 1 หลังรวมถึงที่ตั้งองค์ประกอบศิลปกรรม โครงสร้าง และอุปกรณ์ที่ติดกับที่ ที่มีคุณค่าในด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี ศิลปะ สถาปัตยกรรม วิชาการ สังคม หรือชาติพันธุ์วิทยา

1.2 กลุ่มของสิ่งก่อสร้าง (groups of buildings) หมายถึง สิ่งก่อสร้างเดี่ยวหลายหลังที่มีส่วนเชื่อมต่อกัน หรือที่ตั้งอยู่รวมกันเป็นกลุ่มรวมทั้งบริเวณทั้งหมดที่ล้อมรอบอยู่ ประกอบด้วย ลักษณะสถาปัตยกรรม ที่มีเนื้อหาเดียวกัน เกี่ยวเนื่องกัน ตำแหน่งที่ตั้งในพื้นที่นำมาซึ่งคุณค่าทางด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี ศิลปะ สถาปัตยกรรม วิชาการ สังคม หรือชาติพันธุ์วิทยา

1.3 มรดกสิ่งก่อสร้างพื้นถิ่น (built vernacular heritage) หมายถึง สิ่งก่อสร้างซึ่งเป็นที่ใช้สอยร่วมกันของชุมชน มีลักษณะเฉพาะของท้องถิ่นหรือภูมิภาคที่ตอบสนองต่อสภาพแวดล้อมของสถานที่นั้น มีความเชื่อมโยงกันได้ของรูปแบบ รูปทรงและรูปลักษณะ หรือการใช้สอยกับประเภทต่างๆของอาคารประเภทนั้น มีความเชี่ยวชาญในการออกแบบและการก่อสร้างซึ่งได้รับถ่ายทอดกันมาอย่างไม่เป็นทางการ มีการตอบสนองต่อข้อกำหนด ทางด้านการใช้สอยทางสังคมและทางด้านสิ่งแวดล้อมอย่างมีประสิทธิภาพ หรือ มีการประยุกต์ใช้ระบบการก่อสร้างและงานฝีมือแบบดั้งเดิมอย่างมีประสิทธิภาพ

1.4 ย่าน ชุมชน และเมืองประวัติศาสตร์ (historic area, community, and town) หมายถึง ย่านหรือเมืองที่ประกอบด้วย โบราณสถาน ร่องรอยหลักฐานของเมือง เช่น พื้นที่คูเมือง กำแพงเมือง หรือพื้นที่ตั้งสถาปัตยกรรมที่มีลักษณะกลมกลืนกัน มีความเก่าแก่ต่อเนื่องมาแต่อดีตจนถึงช่วงเวลาหนึ่ง และมีเรื่องราวสืบต่อกันมาเป็นรูปแบบต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิต และพัฒนาการของสังคมในท้องถิ่นนั้น ๆ ซึ่งจะครอบคลุมพื้นที่และขอบเขตกว้างกว่ากลุ่มของสิ่งก่อสร้าง

1.5 แหล่งโบราณคดี (archaeological sites) หมายถึง บริเวณหรือแหล่งตั้งที่อยู่บนดิน ได้ดิน และได้น้ำ ที่พบหลักฐานผลงานที่เกิดจากการกระทำของมนุษย์ หรือที่เกิดจากการกระทำของมนุษย์กับธรรมชาติร่วมกัน อันมีคุณค่าในด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี ศิลปะ ชาติพันธุ์วิทยา หรือมานุษยวิทยา รวมถึงซากของสิ่งก่อสร้างที่ยังไม่ปรากฏข้อมูลชัดเจน เนื่องจากยังมิได้มีการขุดค้น ขุดแต่ง หรือได้ถูกทำลายไปตลอดจนผลงานทางประติมากรรม จิตรกรรม จารึกบนแผ่นหินธรรมชาติติดที่ เช่น ถ้ำ เฟิงผา ที่มีมนุษย์เข้าไปอยู่อาศัยแล้วประกอบกิจกรรมใด ๆ จำแนกเป็น

1.5.1 แหล่งโบราณคดีที่ขุดค้นแล้ว

1.5.2 แหล่งโบราณคดีที่ยังไม่ได้ขุดค้น

1.5.3 แหล่งศิลปะถ้ำ

1.6 แหล่งประวัติศาสตร์ (historic sites) หมายถึง บริเวณหรือแหล่งที่เกี่ยวข้อง หรือได้รับการกล่าวอ้างถึง ในหลักฐานเอกสารทางประวัติศาสตร์ ทั้งที่เป็นภาพหรือเป็นพจน์ มีผลให้มีคุณค่าทางด้านประวัติศาสตร์ สังคม หรือชาติพันธุ์วิทยา

1.7 ภูมิทัศน์ประวัติศาสตร์ (historic landscape) หมายถึง โบราณสถานที่เป็นองค์ประกอบทางภูมิสถาปัตยกรรม ได้แก่ สวน ที่โล่ง ผืนน้ำและพืชพันธุ์ที่เป็นประโยชน์ต่อสาธารณชนในมุมมองด้านประวัติศาสตร์หรือศิลปะ มักประกอบด้วยพันธุ์ไม้มาแต่ดั้งเดิมจึงถือว่าเป็นสิ่งที่มีชีวิต ซึ่งหมายความว่าสามารถที่จะเสื่อมสลายและฟื้นฟูขึ้นใหม่ได้ รูปลักษณะของภูมิทัศน์ประวัติศาสตร์สะท้อนถึงความสมดุลอย่างยั่งยืนระหว่างวัฏจักรแห่งฤดูกาลกับการเจริญเติบโตและเสื่อมสลายของธรรมชาติ และความปรารถนาของศิลปินและช่างฝีมือในอันที่จะรักษาสภาพเดิมของภูมิทัศน์ให้คงไว้ตลอดไป ทั้งนี้สามารถใช้เรียกได้ทั้งสวนขนาดเล็กและสวนสาธารณะขนาดใหญ่ ไม่ว่าจะเป็แหล่งที่มีระเบียบแบบแผนหรือเป็นสภาพภูมิทัศน์แบบธรรมชาติ ตลอดจนผลงานการออกแบบพื้นที่เปิดโล่งในลักษณะอื่นๆด้วย

2. วิธีการอนุรักษ์ (conservation methods)

การอนุรักษ์โบราณสถานแต่ละแห่งนั้นอาจมีวิธีการในระดับต่าง ๆ กัน แล้วแต่สถานการณ์และปัจจัยอื่น ๆ ในแต่ละกรณี โดยอาจจะใช้วิธีการใด วิธีหนึ่ง หรือหลายวิธีร่วมกัน ดังนี้

2.1 การป้องกันการเสื่อมสภาพ (prevention of deterioration)

2.2 การสงวนรักษา (preservation)

2.3 การเสริมความมั่นคงแข็งแรง (consolidation)

2.4 การจำลองแบบ (reproduction)

2.5 การบูรณะ (restoration)

2.6 การปฏิสังขรณ์(reconstruction)

2.7 การประกอบคืนสภาพ (anastylosis)

2.8 การประยุกต์การใช้สอย (rehabilitation / renovation)

3. การปกป้องคุ้มครอง (protection)

ได้แก่ การเฝ้าระวังดูแลโบราณสถานมิให้มีการบุกรุกทำลาย หรือเสื่อมสภาพโดยปัจจัยอื่น ๆ เช่น การจัดยามรักษาการณ์ หรือ การแจ้งต่อพนักงานเจ้าหน้าที่เมื่อมีเหตุอันจะเป็นอันตรายต่อโบราณสถาน รวมทั้งการดูแลรักษาความปลอดภัยให้กับประชาชน และนักท่องเที่ยวที่มาเยี่ยมชมโบราณสถาน และควบคุมมิให้เกิดกิจกรรมที่ขัดต่อกฎหมายขึ้นในเขตโบราณสถานด้วย

4. การขึ้นทะเบียน การขึ้นบัญชีโบราณสถาน (registration, listing)

การขึ้นทะเบียนโบราณสถานเป็นมาตรการคุ้มครองโบราณสถานโดยกรมศิลปากรเป็นผู้ประกาศไว้ในราชกิจจานุเบกษา โดยอาศัยความตามมาตราที่ 7 แห่ง พรบ.โบราณสถาน โบราณวัตถุ ศิลปวัตถุ และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พ.ศ. 2504 แก้ไขเพิ่มเติม พ.ศ. 2535

ส่วนการขึ้นบัญชีโบราณสถาน คือการจัดทำรายการโบราณสถาน ตามคำนิยามโบราณสถาน ทั้งที่ประกาศขึ้นทะเบียนแล้ว และที่ยังไม่ได้ขึ้นทะเบียน

ทั้งการขึ้นทะเบียน และการขึ้นบัญชีโบราณสถาน มีวัตถุประสงค์เพื่อให้การรับรองว่าสถานที่ก่อสร้างหรือสิ่งก่อสร้างนั้นมีความสำคัญ มีคุณค่าทางศิลปะ ประวัติศาสตร์ โบราณคดี และเป็นมรดกทางวัฒนธรรมของชาติ

5. การจัดลำดับความสำคัญโบราณสถาน (ranking)

เป็นมาตรการในการประเมินคุณค่าและศักยภาพในการอนุรักษ์ของโบราณสถานโดยจำแนกเป็นระดับและประเภทต่างๆ ตามคุณค่าลักษณะเด่นในด้านต่างๆ บั้จจัย และความต้องการในการดูแลรักษาที่โบราณสถานแต่ละแห่งมีแตกต่างกัน เพื่อให้เป็นข้อมูลในการขึ้นทะเบียนหรือบัญชีโบราณสถาน การกำหนดนโยบายบริหารจัดการ วางแผนดำเนินการ และการปฏิบัติการอนุรักษ์โบราณสถาน

6. การบำรุงรักษา (maintenance)

คือ งานระวังรักษาที่กระทำอย่างต่อเนื่อง ต่อโบราณสถาน เพื่อหยุดหรือบรรเทาเหตุแห่งการเสื่อมสภาพของโบราณสถาน โดยไม่มีการดำเนินการที่มีผลให้ลักษณะทางกายภาพของโบราณสถานเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม อาจเป็นการดำเนินงานเพื่อรอกการอนุรักษ์ที่เหมาะสมในลำดับต่อไป เช่น การรักษาความสะอาด ถากถางวัชพืช การกำจัดสิ่งกีดขวาง ดูแลรักษาสภาพแวดล้อม การซ่อมแซมเบื้องต้น การค้ำยัน

7. การสื่อความหมายความ (interpretation)

หมายถึง กิจกรรมทุกอย่างที่มีเจตนาเพื่อส่งเสริมการรับรู้ของสาธารณชนและเสริมสร้างความเข้าใจต่อแหล่งมรดกวัฒนธรรม ทั้งนี้รวมถึงสิ่งพิมพ์ทางวิชาการและทั่วไป การบรรยายสาธารณะ อุปกรณที่ติดตั้งในแหล่ง โปรแกรมการศึกษาทั้งอย่างเป็นทางการและไม่เป็นทางการ กิจกรรมชุมชน และการศึกษาค้นคว้า การฝึกอบรม และการประเมินกระบวนการสื่อความหมายนั้นๆ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก ข

อนัสติโลซิสและปราสาทหิน

ข.1 ความหมาย และประวัติความเป็นมา

การอนุรักษ์อาคารโบราณสถานประเภทหินซึ่งเป็นที่ยอมรับกันในระดับสากลว่าเหมาะสมที่สุดสำหรับในปัจจุบันได้แก่วิธีการที่เรียกว่า อนัสติโลซิส (anastylosis) ชื่อ "อนัสติโลซิส" เป็นคำในภาษากรีก มีการนำมาใช้อย่างเป็นทางการเป็นครั้งแรกเพื่อใช้เรียกทางเลือกใหม่ของการบูรณะปฏิสังขรณ์ ในการประชุมระหว่างประเทศสำหรับโครงการอนุรักษ์กลุ่มโบราณสถานอะโครโพลิสแห่งเมืองเอเธนส์ เมื่อปี พ.ศ.2456 โดยวิศวกรชาวกรีกที่ชื่อ นานนิโคลาโอส บาลาโนส (Nikolaos Balanos) ผู้เป็นหัวหน้าโครงการอนุรักษ์ ซึ่งภายหลังการประชุมครั้งนี้ คำว่าอนัสติโลซิสได้เป็นที่ยอมรับในระดับสากล โดยปรากฏอยู่ในกฎบัตรเอเธนส์ (Athens Charter) ในฐานะของเทคนิคการอนุรักษ์ที่ครอบคลุมถึงด้านสำหรับซากโบราณสถาน ที่เป็นการนำเอาชิ้นส่วนดั้งเดิมของโบราณสถานมาประกอบคืนเข้าสู่ที่¹ โดยนายบาลาโนส ได้ให้คำจำกัดความของ อนัสติโลซิสไว้ว่า *"เป็นการนำกลับไปสู่ที่เดิมขององค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมของสิ่งก่อสร้างโบราณ"* ซึ่งความหมายในเบื้องต้นอาจเป็นเพียงการตั้งทิวเสาที่ล้มอยู่ขึ้นมาใหม่ในสถาปัตยกรรมกรีก อาจจะถูกกล่าวโดยสรุปเกี่ยวกับหลักการของ อนัสติโลซิสได้ว่า คือ การอนุรักษ์โบราณสถานที่เป็นการนำเอาวัสดุดั้งเดิม กลับไปวางไว้ในตำแหน่งดั้งเดิม โดยใช้วิธีการก่อสร้างดั้งเดิม อย่างไรก็ตามในทางปฏิบัติยังกล่าวกันว่าการทำงานของเขานั้นที่การใช้ของค์ประกอบดั้งเดิม แต่สนใจในเรื่องตำแหน่งดั้งเดิมขององค์ประกอบนั้นน้อยกว่า² มีการตัดแต่งหินก้อนเดิมเพื่อนำมาประกอบแล้วเข้ากันได้ดีกับหินใหม่และการใช้เหล็กช่วยยึดหินเก่า การขาดทักษะในการคัดเลือกหินยังทำให้มีการปะปนกันของหินจากคนละส่วนในการบูรณะ อย่างไรก็ตามในทางปฏิบัติ "การกลับมาตั้งของเสาที่เคยล้มอยู่..." งานที่เรียกได้ว่าเป็นอนัสติโลซิสตามความหมายของบาลาโนสได้เริ่มเกิดขึ้นมาแล้วก่อนหน้านั้น ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2377 โดยนายลีโอ ฟอนเกลนเซอ (Leo von Klenze) สถาปนิกชาวเวียน ที่วิหารพาเธอนอน ณ กรุงเอเธนส์แห่งนี้³

ผู้รับผิดชอบงานอนุรักษ์ที่อะโครโพลิสแห่งเอเธนส์คนต่อมา นายอนัสตาซิโอส ออลันโดส (Anastasios Orlandos) ได้เสริมนิยามคำนี้อีกว่า *"การอนัสติโลซิสโบราณสถานหลังหนึ่ง ได้แก่ การนำวัสดุของแท้กลับมายังที่ตั้งดั้งเดิม โดยมีวัสดุใหม่เข้ามาเสริมในปริมาณที่จำกัดเท่าที่จำเป็นเท่านั้น รวมทั้งอนุรักษ์ให้พ้นจากการเสื่อมสภาพที่อาจเกิดขึ้นในอนาคตอีกด้วย"* นิยามของนายออลันโดส ได้รับการสนับสนุนในเวลาต่อมาด้วยการกล่าวถึงอีกครั้งในกฎบัตรเวนิซ (Venice Charter) พ.ศ. 2507 ให้วิธีการอนัสติโลซิสเป็นที่ยอมรับในการใช้ปรับปรุงสภาพโบราณสถาน โดยเป็นรูปแบบของการปฏิสังขรณ์ (reconstruction) เพียงวิธีเดียวที่แนะนำเพราะ...เป็นการรวบรวมจัดองค์ประกอบใหม่ของแต่ละส่วนต่างๆของโบราณสถานที่ยังคงเหลือสภาพอยู่ หากแต่ตกลงกันจะจัดกระจายแยกจากกัน... โดยส่วนประกอบเสริมที่เป็นวัสดุใหม่ จะต้องสามารถแยกออกจากซาก

¹ ในหัวข้อ VI The Technique of Conservation, Athens Charter, 1931.

² Jukka Jokilehto, *A History of Architectural Conservation*, หน้า 189.

³ จากบทนำ Nikolaos Balanos, *Les Monuments de l'Acropole*. (Paris,1938).

โบราณสถานได้เสมอ และยอมรับได้เท่าที่มีความจำเป็นในปริมาณที่น้อยที่สุดเท่าที่จะเป็นหลักประกันในการอนุรักษ์โบราณสถานและสร้างความปลอดภัยของรูปทรงดั้งเดิม⁴

หลังจากที่อนัสติโลซิสเป็นที่ยอมรับและนำมาใช้อย่างแพร่หลายกับโบราณสถานประเภทหินในยุโรป โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับอาคารที่เป็นซากโบราณสถานในยุคคลาสสิก ได้มีการนำมาสู่เอเชียเป็นครั้งแรกโดยถูกนำมาประยุกต์ใช้ในสถาปัตยกรรมชวา ประเทศอินโดนีเซีย ดังตัวอย่างที่ ปรัมบานัน และ โบโรบูดูร์ โดย ดร. ฟาน สไตน์ คาลเลนเฟลส์ (Dr. van Stein Callenfels) สถาปนิกชาวดัตช์ ซึ่งได้เป็นแบบอย่างให้นายองรี มาร์ชาล (Henri Marchal) ผู้อำนวยการโครงการอนุรักษ์เมืองพระนคร ราชอาณาจักรกัมพูชา ชาวฝรั่งเศส ได้นำวิธีการนี้ไปใช้บ้างสำหรับสถาปัตยกรรมเขมร ด้วยได้พิจารณาเห็นว่าเป็นวิธีที่ไม่ขัดต่อหลักการ การอนุรักษ์ที่เน้นความเป็นของแท้ และจะทำให้เข้าใจลักษณะทางสถาปัตยกรรมของโบราณสถานได้ดีกว่าการค้ำยันและรัดรอบ ดังที่ปฏิบัติกันอยู่ก่อนหน้านั้นต่อเนื่องกันมาเป็นเวลานาน เนื่องจากการปฏิบัติตามแนวทางที่ต่อต้านการอนุรักษ์ในแนวทาง “stylistic restoration” ซึ่งนิยมการปฏิสังขรณ์อย่างเต็มรูปแบบโดยเน้นที่ความสมบูรณ์ของรูปทรงสถาปัตยกรรม มากกว่าความเป็นของแท้ของวัสดุในฐานะที่เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์โบราณคดี เช่นที่ มหาวิทยาลัยไนเตรอดตาม เดอ ปาร์ลีส์ และ ป้อมกำแพงเมืองการึกาซอน ตามแนวทางซึ่งกำหนดโดย วิโอเลต์ เลอ ดูก (Viollet-le-Duc) และเมริเม่ (Merimee) เพื่อใช้เป็นแนวปฏิบัติอย่างเป็นทางการในการอนุรักษ์โบราณสถานของฝรั่งเศส⁵ โดยได้ทดลองใช้อนัสติโลซิสที่ปราสาทบันทายสีร์เป็นครั้งแรกในปี พ.ศ. 2474 โดยหลักการที่นำมาประยุกต์ใช้นั้นยังคงเป็น อนัสติโลซิสตามที่ นายบาลาโนสได้เสนอไว้ กล่าวคือ “...การบูรณะด้วยวัสดุดั้งเดิมของโบราณสถานหลังนั้น ๆ นำกลับมาไว้ ณ ตำแหน่งดั้งเดิมตามกรรมวิธีการก่อสร้างแบบเดิมเฉพาะของแต่ละถิ่นที่ อนัสติโลซิสอาจยอมรับการบูรณะด้วยวัสดุใหม่เฉพาะกรณี ในจำนวนจำกัดและไม่สามารถเห็นได้อย่างเด่นชัด ในกรณีที่ต้องการแทนที่หินก้อนที่หายไปและเป็นก้อนที่มีความสำคัญที่เราจะไม่สามารถนำองค์ประกอบสำคัญของแท่นจำนวนมากกลับไปตั้งที่เดิมได้หากปราศจากหินที่หายไปนั้น”⁶

จากรายงานบันทึกการศึกษาดูงานการใช้อนัสติโลซิสกับโบราณสถานประเภทหินที่เกาะชวาของมาร์ชาลในปี พ.ศ. 2473 เห็นได้ว่าการดำเนินการอนุรักษ์โบราณสถานประเภทหินที่เขาได้เห็นและนำมาเป็นแบบอย่างนั้นมีความแตกต่างไปจากจุดเริ่มต้นที่ปฏิบัติกันในยุโรป เนื่องจากมีการใช้โครงสร้างคอนกรีตเสริมเหล็กเข้ามาช่วยเป็นฐานรากรองรับโบราณสถาน⁷ แทนที่จะใช้เพียงเทคนิคการก่อสร้างแบบดั้งเดิมเท่านั้น หลังจากปราสาทบันทายสีร์ปราสาทอีกหลายหลังก็ได้รับการบูรณะภายใต้การดูแลของนายโมริส เกรซ (Maurice Glaize) สถาปนิกผู้รับตำแหน่งหัวหน้าศูนย์อนุรักษ์เมืองพระนครคนต่อมา ในการดำเนินการได้มีการบันทึกไว้ถึงความพยายามที่จะย้อนไปสู่ความเป็นอนัสติโลซิสที่สมบูรณ์แบบให้มากที่สุด ได้แก่ ...เพื่อหลักประกันแห่งความปลอดภัยจะเน้นการใช้เทคนิคแบบโบราณ มีเพียงการเสริมแรงด้วยการเจาะฉีดซีเมนต์ที่แอบซ่อนไว้กับหินส่วนก้อนในของผนังและด้วยเหล็กตัวปลิงที่มาช่วยให้การยึดต่อกันของหินมั่นคงและถูกต้อง แต่เมื่อเวลาผ่านไปก็มีอาการทรุดตัวปรากฏขึ้นและเกิดการเสื่อมสภาพกับหินที่เป็นของแท้ที่นำกลับมาไว้และไม่สามารถทนต่อแรงกดที่มากกระทำให้นาย

⁴ จาก Article 15 The Venice Charter, 1964.

⁵ L'Instruction pour la Conservation, l'Entretien et la Restauration des Edifices Diocesains et particulièrement des Cathedrales, 1849.

⁶ Glaize, Maurice. *Guide aux Monuments du Group d'Angkor*. (Paris, 1963).

⁷ Marchal, Henry. *Rapport sur une Mission Archeologique aux Indes-Neerlandaises*. 1930.

แบร์นาร์ด์ ฟิลิปป์ โกรสลีเยร์ (Bernard-Philippe Groslier) ผู้รับช่วงการทำงานคนต่อมาจึงมีความเห็นว่า อนุสตีโลซิสที่ขาดการเสริมแรงด้วยเทคนิคสมัยใหม่เป็นสิ่งที่ไม่เพียงพอ จะต้องมียุทธศาสตร์การก่อสร้างคอนกรีตที่ยังมีความจำเป็นเพื่อถ่วงน้ำหนักลดแรงที่จะมากระทำต่อวัสดุโบราณ อนุสตีโลซิสที่มีการเสริมโครงสร้างสมัยใหม่เป็นตัวช่วยและต้องรื้อหินเดิมออกทั้งหมดจึงได้กลายเป็นแนวทางการบูรณะแบบใหม่ที่ได้นำมาใช้กับปราสาทหลังอื่น ๆ กันต่อมา

ข.2 การใช้อนุสตีโลซิสกับปราสาทหิน

ปราสาทหิน ความหมายเชิงประวัติศาสตร์

โดยที่ตั้งของพื้นที่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในบริเวณที่เรียกว่าอินโดจีน ซึ่งเป็นบริเวณที่โบราณสถานประเภทปราสาทหินในรูปแบบศิลปะลพบุรี หรือศิลปะขอมตั้งอยู่ จะสามารถคาดคะเนโดยเบื้องต้นได้ว่าเป็นพื้นที่ที่ได้รับอิทธิพลจากสองแหล่งกำเนิดอารยธรรมสำคัญของโลกคือ อินเดียและจีน แต่สายวัฒนธรรมที่พัฒนามาถึงปราสาทหินนี้กลับเป็นอิทธิพลที่มาจากอินเดียอย่างเต็มที่ เริ่มตั้งแต่ทางตอนใต้ของเวียดนามก็มีกลุ่มวัฒนธรรมที่เรียกว่า จามปา ที่รับการเผยแพร่ศาสนาพร้อมกับรูปแบบศิลปะสถาปัตยกรรมมาตั้งแต่ในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 12 และในบริเวณข้างเคียงกับอาณาจักรจามปา ณ ดินแดนแห่งที่ราบทางตอนใต้ของแม่น้ำโขงนั้น ตามเอกสารของนักประวัติศาสตร์ชาวจีนได้กล่าวถึงอาณาจักรหนึ่งที่เรียกว่า ฟูนัน^๑ เป็นอีกอาณาจักรที่รับอิทธิพลทางศาสนาและวัฒนธรรมจากอินเดีย และสามารถควบคุมพื้นที่ส่วนใหญ่ของคาบสมุทรวietnam ได้โดยเอกสารที่เก่าที่สุดที่กล่าวถึงมีอายุตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 8 คำว่าฟูนัน^๑ เป็นการถ่ายเสียงของคำในภาษาเขมรว่า พนม ซึ่งหมายถึงภูเขา ชื่อตำแหน่งของกษัตริย์แสดงถึงความสำคัญว่าเป็น “กษัตริย์แห่งภูเขา” และจากพระนามของผู้ปกครองนี้เองที่จีนใช้เรียกเป็นชื่อของอาณาจักร ตั้งเมืองวหารปุระเป็นราชธานี อยู่ใกล้เมืองบาพนมทางตอนใต้ของกัมพูชาในปัจจุบัน

ในขณะที่ทางตอนเหนือของอาณาจักรฟูนัน ตามเอกสารของจีนยังปรากฏชื่อของอีกอาณาจักรหนึ่งชื่อว่า เจินละ^{๑๐} เป็นชื่อเดียวกันกับที่จีนใช้เรียกอาณาจักรกัมพูชาเมื่อมีการก่อตั้งเมืองพระนคร เรื่อยมาจนถึงที่ปรากฏในบันทึกของโจวต้ากวาน ในสมัยราชวงศ์หยวนของจีนราวพุทธศตวรรษที่ 19 เป็นอาณาจักรที่ตั้งอยู่บนชายฝั่งตอนกลางของแม่น้ำโขงบริเวณเมืองจำปาสักทางตอนใต้ของลาว ในสมัยพุทธศตวรรษที่ 11 ปกครองโดยเจ้าชายภวรวรมัน เชื้อพระวงศ์พระองค์หนึ่งของฟูนันที่ทรงอภิเษกกับเจ้าหญิงของเจินละ มีอำนาจขึ้นด้วยการรบชนะชาวจามซึ่งเคยปกครองอยู่ในแถบเมืองจำปาสักนั้น และได้ประกาศตนเป็นอิสระจากฟูนัน ตลอดจนได้ทำสงครามกับฟูนันร่วมกับพระญาติที่มีพระนามว่าจิตรเสนซึ่งได้ขึ้นครองราชย์ต่อมา ทำให้ฟูนันต้องสูญเสียดินแดน

^๑ ปัจจุบัน ศ. บวสเชลลีเยร์ เสนอว่าศูนย์กลางดั้งเดิมของอาณาจักรฟูนัน อาจตั้งอยู่ทางภาคกลางของประเทศไทย แถบ อ.อุทุมพร จ.สุพรรณบุรี และต่อจากนั้นจึงขยายดินแดนออกไปทางทิศตะวันออก, ศ.ม.จ.สุภัททิตติ ศิสกุล, *ศาสนาวารมณในอาณาจักรขอม*, (กรุงเทพฯ: มติชน, 2547), หน้า 3.

^{๑๐} ยอร์ช เซเดส์, *เมืองพระนคร นครวัด นครธม*, (กรุงเทพฯ: มติชน, 2543), หน้า 10.

^{๑๑} ใช้คำ “เจินละ” ตามการออกเสียงในภาษาจีน จากที่ปรากฏใน เฉลิม ยงบุญเกิด, *บันทึกว่าด้วยชนบทรรมนิยมประเพณีของเจินละโดยโจวต้ากวาน*, (กรุงเทพฯ: มติชน, 2543).

ทางตอนเหนือไปทั้งหมด แต่จารึกในรุ่นหลังได้มีการเรียกชื่ออาณาจักรว่า กัมพูเทศ คือดินแดนของผู้ที่สืบเชื้อสายมาจากพระฤาษীগัมพูและนางอัปสรเมธา ซึ่งอาจจะเป็นการคิดขึ้นมาเพื่ออธิบายถึงคำว่าเขมร ในขณะที่กษัตริย์แห่งอาณาจักรขอมเมืองพระนครได้ทรงอ้างว่าสืบเชื้อสายมาจาก พราหมณ์โกณฑินยะและนางนาโคโสมา ซึ่งถือว่าเป็นบรรพบุรุษของพระราชอาณาจักรพูนัน แต่หลักฐานจากจารึกหลักสำคัญที่พบในบริเวณวัดพูกลับมีลักษณะของตัวอักษรที่สามารถเทียบเคียงได้กับยุคทวารวดีที่เมืองศรีเทพ¹¹ ในภาคกลางของประเทศไทย

จดหมายเหตุจีนในสมัยราชวงศ์ซุยได้กล่าวถึงเรื่องราวก่อน พ.ศ. 1132 เกี่ยวกับอาณาจักรเงินละว่า “ใกล้กับราชธานีมีภูเขาชื่อ ลิงเกียโปไฟ บนยอดเขามีศาสนสถานซึ่งมีทหารจำนวน 1,000 คนเฝ้ารักษาเป็นประจำ ศาสนสถานนี้สร้างถวายแด่เทพเจ้าทรงนามว่าไฟโตลิ และมีการบูชาด้วยมนุษย์ถวายด้วย ทุกปีพระราชเจ้าต้องเสด็จเข้าไปในศาสนสถานแห่งนี้เพื่อทรงกระทำการบูชาด้วยในเวลากลางคืน” ภูเขาลิงเกียโปไฟนี้น่าจะได้แก่ลิงคบรรพต ตามที่ปรากฏในจารึก ศาสนสถานบนเขาจึงได้แก่ปราสาทวัดพู เทพเจ้าไฟโตลิหมายถึง ภัทเรศวรพระนามของพระอิศวรแห่งปราสาทวัดพู ซึ่งถือว่าเป็นเทพเจ้าประจำชาติของชาวกัมพูช ในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ยังได้บันทึกไว้ในจารึกว่าพระองค์ได้ทรงย้ายพระภัทเรศวรจากวัดพู มาประดิษฐานไว้ ณ ยอดเขาศิขเรศวร (เขาพระวิหาร) พระนามภัทเรศวรนี้เกิดจากการที่พระเจ้าภัทรวรมันกษัตริย์จามปา ทรงสถาปนาขึ้นเป็นเทพเจ้าประจำชาติ ที่เมืองสิงปุระ (มิเชิน ในปัจจุบัน) ในระหว่าง พ.ศ. 900 – 950 เมื่อเงินละมีชัยเหนือชาวจามจึงได้นำพระนามของเทพเจ้าองค์นี้ไปใช้ จากข้อความในเอกสารจีนยังสื่อได้ว่าการผสมผสานของความเชื่อพื้นเมืองและศาสนาฮินดู เทพเจ้าที่ต้องมีการบูชาด้วยก็คงจะเป็นผีแห่งภูเขาศักดิ์สิทธิ์ แต่สามารถรวมไปกันได้กับพระศิวะผู้ทรงประทับอยู่เหนือเขาไกรลาส ในสมัยพระเจ้าจิตรเสนกัทรงประดิษฐานศิวลึงค์ที่เรียกว่า ศิริสะ (เจ้าแห่งภูเขา) ไว้ตามเนินเขาหลายแห่งเพื่อแสดงพระราชอำนาจที่ขยายออกไปทางตะวันตก ซึ่งรวมทั้งจารึกอีกมากมายที่พบในบริเวณลุ่มน้ำมูล จังหวัดอุบลราชธานี บุรีรัมย์ ในประเทศไทยด้วย และยังสอดคล้องกับชื่อของอาณาจักรพูนัน ซึ่งมีความหมายเชื่อมโยงกับ กษัตริย์แห่งขุนเขา เรื่องราวในภูมิภาคนี้จึงมีความเกี่ยวพันเป็นเรื่องเดียวกันทั้งหมดไม่ว่าจะเป็นอาณาจักรใด โดยในยุคแรกนี้กษัตริย์เท่านั้นที่จะทรงทำพิธีบูชาได้ จึงทรงเป็นทั้งผู้นำทางการปกครองและผู้นำทางศาสนาด้วย

ต่อมาในพุทธศตวรรษที่ 12 กษัตริย์ของเงินละก็สามารถผนวกดินแดนของพูนันได้อย่างสมบูรณ์ ตั้งเมืองหลวงอยู่ที่อีสานปุระ ซึ่งอยู่ต่ำลงมาทางใต้ ได้แก่เมืองสมโบรีไพรกุกในปัจจุบัน แต่ก็ยังถือว่าในบริเวณปราสาทวัดพูนันยังเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ที่สำคัญที่ผูกพันเชื่อมโยงกันอยู่ โดยมีหลักฐานของสิ่งก่อสร้างหินลักษณะพิเศษที่มีความคล้ายคลึงกัน นอกจากนี้ยังพบจารึกและร่องรอยของสิ่งก่อสร้างร่วมสมัยในหลายพื้นที่ในเขตประเทศไทย ได้แก่ จันทบุรี สระแก้ว บุรีรัมย์ ยโสธร และอุบลราชธานี

ในสมัยต่อมาเงินละได้แบ่งแยกออกเป็นสองส่วน อาจจะเป็นเนื่องด้วยการแย่งชิงราชสมบัติในอาณาจักรที่ครอบคลุมพื้นที่กว้างใหญ่ ทางเหนือซึ่งเป็นที่ตั้งของถิ่นฐานเงินละมาแต่เดิมได้กลายเป็นเงินละบก ซึ่งมีเมืองหลวงเป็นราชธานี ทางตอนใต้ในดินแดนที่เป็นของพูนันมาแต่เดิมคือบริเวณใกล้ปากแม่น้ำโขงกลายเป็นเงินละน้ำ ซึ่งยังได้แบ่งแยกตามอำนาจออกเป็นรัฐเล็กๆอีก 5 แคว้น ที่แข่งขันซึ่งกันและกัน ความแตกแยกภายในทำให้เงินละอ่อนแอและที่สุดได้ตกอยู่ในอำนาจของชาวที่มารุกราน และเป็นเมืองขึ้นของชาวญวนพุทธศตวรรษที่ 14

¹¹ Claude Jacques, Philippe Lafond, *The Khmer Empire*, (Bangkok: River Books, 2007), หน้า 68.

พระเจ้าชัยวรมันที่ 2 ได้เสด็จขึ้นครองราชย์ในฐานะกษัตริย์ขอมแห่งเมืองพระนคร ในปี พ.ศ. 1345 เป็นการก่อตั้ง "ลัทธิเทวราช"¹² ขึ้นเพื่อการประกาศอิสรภาพจากชวา และรวมอาณาจักรขอมเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ภายใต้อำนาจของพระเจ้าจักรพรรดิพระองค์เดียว ลัทธิเทวราชทำให้กษัตริย์เป็นสมมุติเทพ ทรงกลายเป็นส่วนหนึ่งของพระอิศวรที่มีศิวลึงค์เป็นตัวแทน โดยได้ประกอบพิธีขึ้นที่ยอดเขามเหศวรบรรพต (พนมกุเลน) สถานที่ซึ่งเป็นที่ตั้งต้นแม่น้ำเสียมเรียบที่ไหลลงมาหล่อเลี้ยงเมืองพระนคร มีพรหมณ์เป็นผู้ดูแลและประกอบพิธี กษัตริย์ไม่ได้ประกอบพิธีด้วยพระองค์เองดังในอดีตจึงเป็นเสมือนการเพิ่มอำนาจให้กับพรหมณ์จนเกิดเป็นการสืบสายสกุลผู้ประกอบพิธีในแต่ละรัชกาล ดังใจความที่ปรากฏในจารึกสติกก็อกกรม 2 ที่พบที่ปราสาทสติกก็อกกรม โดยการเริ่มต้นของยุคเมืองพระนครได้มีเมืองหรือราชธานีเป็นการก่อสร้างปราสาทขนาดใหญ่ซ้อนชั้นขึ้นไปเหมือนเป็นภูเขาใช้เป็นปราสาทประจำเมืองและประจำรัชกาลสำหรับการสักการะพระเทวราช เป็นอาคารขนาดใหญ่ที่สร้างด้วยหินทั้งหมดเป็นครั้งแรก มีการสร้างบารายเป็นแหล่งน้ำสำหรับการใช้สอยของประชาชน และยังมีการสร้างปราสาทสำหรับบรรพชน ได้แก่ปราสาทพระโค ซึ่งถือเป็นแม่แบบของศิลปะในช่วงต้นของเมืองพระนครนี้

จารึกสติกก็อกกรม¹³ ได้กล่าวถึงการสร้างเมืองพระนครในช่วงต่อมาไว้ว่า พระราชาทรงสร้างเมืองที่มีภูเขาอยู่กึ่งกลาง และราชบุโรหิตของพระองค์คือพรหมณ์วามศิวะก็สร้างศิวลึงค์อันศักดิ์สิทธิ์ขึ้นบนเขานั้น พระประสงค์ของพระเจ้ายโศวรมันที่ทรงย้ายราชธานีจากหรือราชธานีที่อยู่ไม่ไกลกันนัก ไม่ได้เป็นเพียงเพื่อเกียรติยศที่จะให้พระนามของพระองค์เกี่ยวข้องกับก่อสร้างเมืองใหม่เท่านั้น แต่เป็นไปเพื่อสร้างที่ประทับอันศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งสัญลักษณ์ก็คือการสร้างปราสาทบนยอดเขาพนมบาแค็งเป็นที่ประทับของเทวดาชั้นกลางมนุษย์โลก และจะแผ่อำนาจไปทั่วทั้งราชอาณาจักร การที่ภายในเมืองมีภูเขาศักดิ์สิทธิ์นั้นเป็นไปตามแนวคิดจากอินเดียที่แกนของจักรวาลคือเขาพระสุเมรุ ซึ่งเป็นที่ประทับของเหล่าเทพโดยมีพระอินทร์เป็นเทพสูงสุดมาแต่เดิม ในยุคต่อมาเมื่อมีการนับถือพระศิวะเป็นเทพสูงสุดภูเขาศักดิ์สิทธิ์ก็หมายถึงเขาไกรลาสซึ่งเป็นที่ประทับ ถือเป็นความต่อเนื่องของความเชื่อที่มีมาตั้งแต่การที่พระราชาแห่งอาณาจักรฟูนันทรงมีพระนามว่า กษัตริย์แห่งภูเขา

เมื่อพระเจ้ายโศวรมันสวรรคต กษัตริย์พระองค์ต่อมาก็ไม่เข้มแข็งเพียงพอ พระปิตุลาของพระองค์จึงประกาศตนเป็นพระมหากษัตริย์ ทรงพระนาม ชัยวรมันที่ 4 ได้ไปตั้งราชธานีที่เกาะแกร์ มีการก่อสร้างอาคารขนาดใหญ่โตมากมายในเมืองหลวงแห่งใหม่ แต่เมื่อพระเจ้าราเชนทรวรมันขึ้นครองราชย์ก็ทรงย้ายกลับไปยัง ยโศธรปุระดังเดิมและสร้างปราสาทแปรรูปเป็นปราสาทประจำรัชกาล ใจความตามจารึกสติกก็อกกรมไม่ได้บันทึกเฉพาะการสืบสายตระกูลพรหมณ์ เท่านั้นแต่ยังได้โล่เรียงรายพระนามกษัตริย์ในแต่ละรัชกาลตามลำดับมาเรื่อยๆ มาจนถึงรัชสมัยของพระเจ้าอุทัยติศยวรมันที่ 2 กษัตริย์ผู้โปรดให้สร้างปราสาทสติกก็อกกรมอุทิศแด่พระอาจารย์ และมีปราสาทบาปวนเป็นปราสาทประจำรัชกาล

ในช่วงเวลาาก่อนหน้านั้นเมื่อพระเจ้าราเชนทรวรมันสิ้นพระชนม์ พระเจ้าชัยวรมันที่ 5 พระโอรสที่ยังอ่อนพระชันษาได้ขึ้นครองราชย์ ผู้ที่มีอำนาจจริงจึงได้แก่ พรหมณ์ยัชญวราหะ ผู้เป็นเชื้อพระวงศ์ บุคคลผู้นี้เป็นผู้สร้างปราสาทบันทายศรีที่แม้จะมีขนาดที่ไม่ใหญ่โตนักแต่ก็มีเอกลักษณ์ด้วยการสลักลวดลายอย่างวิจิตรบรรจง และต่อมาในขณะพระเจ้าชัยวรมันทรงขึ้นครองราชย์ที่ยโศธรปุระ ก็มีกษัตริย์อีกพระองค์หนึ่งประกาศตนขึ้น

¹² ศ.มจ.สุภัทรรติค ดิศกุล, ศาสนาพรหมณ์ในอาณาจักรขอม, (กรุงเทพฯ: มติชน, 2547), หน้า 24.

¹³ ศ.มจ.สุภัทรรติค ดิศกุล, ประวัติเมืองพระนครของขอม, ทรงแปลจาก Histoire d'Angkor ของ Madeleine Giteau, (กรุงเทพฯ: มติชน, 2546), หน้า 9.

เป็นกษัตริย์ด้วย ทรงพระนามว่า พระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ที่โคราซ¹⁴ ดังปรากฏหลักฐานจารึกกล่าวสรรเสริญพระองค์ที่ปราสาทพิมาย และยังมีจารึกกล่าวอ้างด้วยว่าทรงเป็นเชื้อสายชาวมลายูที่มีความเกี่ยวข้องกับเมืองลพบุรี¹⁵ พระองค์ทรงยกทัพมายึดเมืองพระนครจากพระเจ้าชัยวรมัน และกลายเป็นกษัตริย์พระองค์เดียวในราชอาณาจักร ทำให้ปราสาทตาแก้วซึ่งเป็นปราสาทประจำรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันต้องหยุดการก่อสร้างลง แต่ก็เป็นปราสาทที่มีความสำคัญเนื่องจากมีระเบียงคดล้อมรอบปราสาทพร้อมด้วยมุขทางเข้าทั้งสี่ด้าน เกิดขึ้นเป็นครั้งแรก¹⁶ พระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ทรงนับถือพุทธศาสนาแต่ก็ยังรักษาพระเทวราชต่อไป พระองค์ได้ขยายดินแดนให้กว้างขวางออกไปทางตะวันตกจากลพบุรีจนถึงแม่น้ำเจ้าพระยา ทรงบูรณะปราสาทพิมาณาอากาศเป็นปราสาทใจกลางพระนคร สร้างปราสาทขึ้นทั้งสี่ทิศเป็นปริมณฑลของอาณาจักร ประกอบด้วยปราสาทวัดเอกทางทิศตะวันตก ปราสาทพนมจิชองทางทิศใต้ ทางตะวันออกบันทึกว่าอยู่ริมฝั่งแม่น้ำโขงแต่ยังไม่พบ และปราสาทพระวิหารทางทิศเหนือ ดังที่จารึกไว้ว่าได้ย้ายภัทรวรรมาจากวัดพู และเริ่มต้นการก่อสร้างปราสาทบาปวนที่มาสเสร็จสมบูรณ์ในสมัยของพระเจ้าอุทัยติดยวรมันผู้เป็นราชโอรส รวมทั้งปราสาทคลังซึ่งเป็นชื่อของยุคหนึ่งในศิลปะขอมก็สร้างขึ้นในช่วงเวลานี้

ราชวงศ์ของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 สิ้นสุดลงเมื่อพระเจ้าชัยวรมันที่ 6 ขึ้นครองราชย์ เนื่องจากพระองค์ไม่ได้เป็นพระญาติแต่ทรงอยู่ในตระกูลของเมืองมหารปุระที่มีผู้สันนิษฐานว่าตั้งอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย¹⁷ จากจารึกปราสาทหินพิมาย 3 ที่วงกบประตูของโคปุระทิศใต้ กล่าวถึงการทำบุญอุทิศกุศลถวาย “พระบาทกมรเตงอัญศรีธรณินทวรมเทมะ” ซึ่งเชื่อว่าหมายถึงพระเจ้าธรณินทวรมันที่ 1 ที่ทรงครองราชย์ ณ เมืองพระนครต่อจากพระเจ้าชัยวรมันที่ 6 ผู้เป็นพระอนุชาของพระองค์ จึงอาจใช้เป็นหลักฐานในการเชื่อมโยงพิมายและมหารปุระ ต่อมาพระองค์ได้ทรงสูญเสียราชอำนาจแก่พระนัดดา พระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 กษัตริย์ผู้สร้างปราสาทนครวัด สูดยอดแห่งสถาปัตยกรรมขอมเพียงแห่งเดียวที่โปรดให้สร้างขึ้นในเมืองพระนคร ในขณะที่ทรงมอบหมายให้พราหมณ์ทิวากรบัณฑิต ผู้เป็นราชปุโรหิตมาถึง 3 รัชกาล เดินทางไปแสวงบุญและทำนุบำรุงศาสนสถานสำคัญต่างๆ ในราชอาณาจักร อาทิ ปราสาทวัดพู ปราสาทพระวิหาร ในจารึกที่ปราสาทพนมรุ้งก็ยังได้กล่าวถึงผู้สร้างปราสาท นเรนทราทิตย์ ไว้ว่าเป็นผู้ที่มาจากราชวงศ์แห่งมหารปุระเช่นกัน

เมื่อสิ้นรัชกาลก็เข้าสู่ช่วงเวลาแห่งความสับสนวุ่นวาย อาณาจักรจามปาที่เป็นประเทศราชได้ยึดอำนาจคืน การโจมตีอาณาจักรทริภุณไชยก็ไม่สำเร็จ เมืองลพบุรีประกาศตัวเป็นอิสระ พระเจ้ายโสวรมันที่ 2 ผู้เป็นกษัตริย์ถูกปลงพระชนม์และแย่งราชสมบัติ โดยขุนนางชั้นสูงที่ตั้งตนเป็นกษัตริย์นามว่า ตริภูวนาทิตยวรมัน ซึ่งอาจเป็นบุคคลเดียวกันกับ ภดรราหู ผู้ทำร้ายกษัตริย์ตามที่ปรากฏในจารึกปราสาทบันทายฉมาร์ ต่อมาพระองค์เองก็ถูกปลงพระชนม์เมื่อกองทัพจามเข้ารุกรานเมืองพระนคร และในที่สุดพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ก็เสด็จขึ้นครองราชย์หลังจากทรงเป็นผู้นำในการกอบกู้เอกราช และยังสามารถเข้ายึดอาณาจักรจามปาได้อีกด้วย จากจารึกของพระองค์ทำให้เราทราบว่าทรงเป็นโอรสของพระเจ้าธรณินทวรมันที่ 2 พระอนุชาร่วมพระอัยยิกากับพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 จากราชสกุลเมืองมหารปุระ ศาสตราจารย์บวสเชอลิเยร์ เห็นว่าพระเจ้าธรณินทวรมันที่ 2 นี้คง

¹⁴ คานติ ภัคคีคำ, ประวัติศาสตร์กัมพูชา แบบเรียนของเขมรที่เกี่ยวข้องกับไทย, หน้า 26.

¹⁵ ศ.ม.จ.ศุภัทรรติ ศิสุกุล, ประวัติเมืองพระนครของขอม, (กรุงเทพฯ: มติชน, 2546), หน้า 49.

¹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 47.

¹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 58.

จะไม่ได้ขึ้นครองราชย์ที่เมืองพระนคร ด้วยการที่พระองค์ทรงนับถือพุทธศาสนาอย่างมั่นคงจึงได้สืบทอดมายังพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ด้วย

พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงฟื้นฟูเมืองพระนครขึ้นมาใหม่ในนามของเมืองนครธม (พระนครหลวง) ประกอบด้วย คูเมือง กำแพงเมืองอย่างมั่นคง มีปราสาทประจำราชธานีแห่งใหม่ตั้งอยู่ใจกลางเมือง ได้แก่ ปราสาทบาเยน ภายในปราสาทหลังกลางประดิษฐานพระพุทธรูปปางนาคปรกขนาดใหญ่ ในแต่ละยอดของปราสาททำเป็นรูปหน้าบุคคล ที่ศาสตราจารย์มุสคิดว่าหมายถึง พระโพธิสัตว์โลกศวรรสมันตมุข¹⁸ ผู้มีพักตร์อยู่ทุกทิศ เป็นปราสาทที่ไม่มีกำแพงล้อมรอบ จึงอาจถือว่กำแพงเมืองนครธมคือกำแพงของปราสาทและกล่าวได้ว่าทำให้เมืองนครธมทั้งหมดกลายเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์และเป็นศูนย์กลางของราชอาณาจักรขอม มีการเชื่อมโยงเส้นทางถนนหลักสู่เมืองสำคัญในแคว้นต่างๆ อาทิ เส้นทางสู่เมืองพิมาย พระองค์ได้โปรดให้สร้างที่พักคนเดินทางและโรงพยาบาลไว้เป็นระยะๆตลอดเส้นทางเพื่อเป็นพระราชกุศล จากจารึกปราสาทพระขรรค์ระบุว่าได้ทรงสร้างที่พักคนเดินทางที่เรียกว่า วหนิคฤหะ (บ้านพร้อมกับไฟ) จำนวน 121 แห่งตามเส้นทางต่างๆ ในปัจจุบันนิยมเรียกตามที่ศาสตราจารย์หลุยส์ ฟิโนต์ เสนอว่า ธรรมศาลา¹⁹ ในจำนวนนี้อยู่ในเส้นทางสู่พิมาย 17 แห่ง ในจารึกปราสาทตาพรหมระบุว่า ทรงโปรดให้สร้าง อโรคยาศาล หรือสถานพยาบาล 102 แห่งในทุกๆเมือง อุตทิศถวายแด่พระพุทธรูปไภษัชยคุรุโพชฌนประภา พระพุทธเจ้าแห่งการรักษาโรค ทั้งธรรมศาลาและอโรคยาศาล จัดได้ว่าเป็นรูปแบบสถาปัตยกรรมที่เกิดขึ้นมาใหม่และเป็นเอกลักษณ์ที่สำคัญของรัชสมัยด้วย

มีการค้นพบจารึกและสิ่งก่อสร้างของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 หลายแห่งในประเทศไทย จากจารึกปราสาทพระขรรค์ยังระบุว่า ทรงสร้างพระชัยพุทธมหานาคขึ้นในวิหารต่างๆ 23 แห่ง โดยบางแห่งอาจเป็นวิหารประจำเมืองสำคัญในเขตประเทศไทย ได้แก่ เมืองลพบุรี เมืองสุพรรณบุรี เมืองโกสสินารายณ์ (บ้านโป่ง) เมืองราชบุรี เมืองสิงห์ (กาญจนบุรี) และเมืองเพชรบุรี นอกจากนี้ที่ปราสาทพิมายยังมีรูปพระเจ้าพรหมทัต ซึ่งถือว่าเป็นรูปเหมือนของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 อีกด้วย

ภายหลังการสิ้นพระชนม์ของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 อำนาจของอาณาจักรขอมก็เริ่มถดถอยลงอีกครั้ง ทั้งในอาณาจักรจามปาและในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา มีอาณาจักรล้านนาทางภาคเหนือของไทยเกิดขึ้น ตามมาด้วยอาณาจักรสุโขทัย โดยในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 8 เป็นยุคที่ต้องต่อสู้กับกองทัพไทยของพ่อขุนรามคำแหงเป็นครั้งแรก²⁰ และยังเป็นครั้งสุดท้ายที่มีการก่อสร้างปราสาทหินขึ้นในเมืองพระนคร ได้แก่ ปราสาทมังกลารัต ใน พ.ศ. 1824 ปราสาทหลังนี้ไม่ได้เป็นปราสาทประจำพระองค์แต่สร้างให้กับท่านชัยมังคลารัต พระญาติของพระมหาลีองค์หนึ่งผู้เป็นธิดาพราหมณ์ที่มาจากพม่า และหลังจากที่พุทธศาสนาในลัทธิลังกาวงศ์ได้ขยายเข้ามาสู่อาณาจักรขอมและการยึดครองเมืองพระนครโดยราชอาณาจักรสยาม ทำให้ต้องย้ายราชธานีสู่พนมเปญในปี พ.ศ. 1989 เพื่อให้ห่างไกลจากกรุงศรีอยุธยา ราชประเพณีในการก่อสร้างปราสาทหินก็สิ้นสุดลงพร้อมกับสมัยทางศิลปะที่ได้เข้าสู่ยุคหลังเมืองพระนคร

¹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 117.

¹⁹ รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, ปราสาทขอมในดินแดนไทย, (กรุงเทพฯ: มติชน, 2551), หน้า 160.

²⁰ ศ.ม.จ.ศุภทรดิศ ดิศกุล, ประวัติเมืองพระนครของขอม, ทรงแปลจาก Histoire d'Angkor ของ Madeleine Giteau, (กรุงเทพฯ: มติชน, 2546), หน้า 124.

วัสดุ และเทคนิคการก่อสร้าง

สำหรับอาคารประเภทปราสาทหิน ไม่ได้มีเพียงหินเท่านั้นที่เป็นวัสดุที่นำมาใช้ในการก่อสร้าง แต่เราอาจจะพบว่ามีการใช้หรือร่องรอยของการใช้วัสดุที่หลากหลาย อาจแตกต่างกันตามลักษณะภูมิประเทศ แหล่งวัสดุที่เหมาะสม ศักยภาพของผู้ที่สั่งการให้มีการก่อสร้าง และความเชื่อความนิยมในแต่ละช่วงเวลา วัสดุที่พบประกอบด้วย

1. ไม้

จากหลักฐานที่เราเห็นได้จากภาพสลักเล่าเรื่องที่ผนังของระเบียงคด บนหน้าบัน หรือทับหลังที่เป็นรูปอาคารบ้านเรือนประกอบฉากทั้งในราชสำนักและชุมชนอย่างชาวบ้าน ทำให้สามารถจินตนาการได้ว่าอาคารบ้านเรือนโดยส่วนใหญ่ในสมัยโบราณจะเป็นอาคารที่สร้างด้วยไม้ ที่มีงานแกะสลักประดับตกแต่ง แม้ในปัจจุบันจะไม่หลงเหลือร่องรอยของอาคารพักอาศัยที่เป็นไม้เลย ที่ยังมีร่องรอยของการใช้ไม้อยู่บ้างก็จะเป็นงานไม้ที่มาประกอบในงานก่อสร้างอาคารอิฐ หรืออาคารหิน ได้แก่ ส่วนโครงสร้างหลังคาศาสนสถานซึ่งมุงด้วยกระเบื้องดินเผาจากบักถั่ว ดังที่ปรากฏร่องรอยโครงหลังคาไม้บนหน้าบันหิน และชิ้นส่วนของการเบี่ยงจากบักถั่วและกระเบื้องเชิงชายจากการทำงานโบราณคดี ร่องรอยของบานประตูไม้ได้แก่ร่องรอยเดือยเสียบแกนบานประตู ฝาเพดานไม้ทั้งที่ยังเหลือไม้ดั้งเดิมคงอยู่เป็นฝาเพดานไม้ที่มีการแกะสลักเป็นลายดอกบัวแปดกลีบ และที่เหลือเพียงรอยบ่าบนผนังที่เขาวัวไว้เพื่อรองรับฝาไม้ รวมทั้งร่องรอยของอาคารโถงไม้ทั้งหลังที่เหลือเพียงหลุมเสาปรากฏอยู่บนฐานศิลาแลง ที่อาจเป็นส่วนของอาคารโคปุระ ระเบียงทางเดิน หรือส่วนซุ้มพลับพลาที่ต่อยื่นออกมาจากอาคารหลัก

นอกจากนี้ยังพบว่ามีภาพถ่ายวิธีการทำงานช่างในลักษณะที่ใช้กับงานไม้มาใช้กับการก่อสร้างด้วยหินด้วย เช่น บานประตูหลอกที่สร้างลอกเลียนรูปแบบของบานประตูไม้ การเข้าไม้ของวงกบของอาคารบ้านเรือนทั่วไปที่มีการบากเป็นมุมเฉียงได้ถูกนำมาใช้ในการทำงานหินโดยที่เมื่อพิจารณาจากน้ำหนักของหินแล้วจะพบว่าการบากหินในลักษณะนี้ไม่มีประโยชน์ในการยึดวงกบไว้แต่อย่างใด ส่วนหินที่บางลงนั้นจะหักก่อนเมื่อมีแรงมากระทำ และที่สำคัญยังมีการเสริมแรงเป็นคานไม้ในกำแพงหินส่วนเหนือช่องเปิดทำหน้าที่ยับแรงดึง เช่นเดียวกับเหล็กในโครงสร้างคอนกรีตเสริมเหล็ก ซึ่งในปัจจุบันก็จะเหลือเพียงช่องว่างพร้อมด้วยความเสียหายที่เกิดขึ้นกับวงกบหินด้านบนเมื่อไม้ดั้งเดิมเสื่อมสภาพไป

2. ศิลาแลง

เป็นวัสดุจำพวกดินเหนียวที่มีส่วนของธาตุเหล็กผสมอยู่ เราจะสามารถตัดออกมาจากแหล่งได้ในลักษณะเป็นก้อนเช่นเดียวกันกับหิน แต่มีเนื้อที่อ่อนกว่าดำเนินการได้ง่ายกว่า แม้จะมีสภาพที่อ่อนกว่าขณะที่อยู่ใต้ดิน แต่ก็ไม่ได้มีเนื้อนิ่มค่อนข้างเหลวแล้วมาแข็งตัวเมื่อได้สัมผัสกับอากาศในระยะเวลาหนึ่งตามที่อาจเป็นที่เข้าใจกัน

ความนิยมในการใช้ศิลาแลงในการก่อสร้างปราสาทมีมาตั้งแต่ในระยะเริ่มแรก โดยมักนิยมนำมาใช้กับฐานรากและส่วนฐานของอาคารทั้งที่เป็นปราสาทหินทรายและปราสาทอิฐ นิยมใช้ในงานโครงสร้างภายใน หรืออาคารที่มีการฉาบปูนประดับปูนปั้นโดยจะเป็นการก่อสร้างโดยใช้ศิลาแลงทั้งอาคาร และยังสามารถนำมาใช้เป็นวัสดุปูพื้น ทั้งภายในและภายนอกอาคาร

หากเปรียบเทียบการใช้ศิลาแลงก่อสร้างอาคารทั้งหลาย ดังเช่นที่ เจดีย์จามเทวี วัดกุฎีดง ซึ่งเป็นสถาปัตยกรรมทวารวดีที่สมบูรณ์ที่สุด ก็เห็นว่าเทคนิคของทวารวดีจะตัดก้อนแลงออกมาในลักษณะของก้อนอิฐอย่างมีระเบียบ ไม่ได้ตัดเป็นก้อนปริมาตรขนาดต่างๆ ในแบบสกุลช่างเขมร²¹ ที่พบในการก่อสร้างปราสาทหิน

3. อิฐ

เป็นวัสดุที่นิยมนำมาใช้สร้างศาสนสถานในยุคแรกๆ ได้แก่ สมัยก่อนเมืองพระนคร และสมัยต้นเมืองพระนคร ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 15 มีจดหมายเหตุจีนของคังไถตั้งแต่วางกลางพุทธศตวรรษที่ 8 บันทึกไว้ว่า “เมืองพุนันมีกำแพงล้อมอาคารที่สำคัญสร้างด้วยอิฐฉาบปูน” เข้าใจว่าเมืองคังไถคงเป็นเมืองออกแก้ว²² ในปัจจุบัน แสดงถึงความเก่าแก่ของการก่อสร้างด้วยอิฐ แต่สำหรับในเขตประเทศไทยยังพบการก่อสร้างปราสาทด้วยอิฐต่อเนื่องมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 17 เมื่อนำมาเรียงต่อกันเพื่อก่อเป็นปราสาท อิฐเหล่านี้จะต้องขัดให้เรียบเนียนเพื่อวางให้แนบสนิทกับอิฐก้อนอื่นๆ และอาจมีน้ำยาจากยางไม้หรือวัสดุอื่นเช่นน้ำปูน เพื่อให้เป็นตัวเชื่อมประสานอิฐแต่ละก้อนไม่ให้แยกออกจากกันโดยง่าย การก่ออิฐไม่เว้นรอยยาแนว ต้องฝนอิฐแต่ละก้อนให้มีผิวสัมผัสต่อกันเรียบสนิท การก่อสร้างด้วยอิฐสามารถมีการสลักลวดลายลงไปได้โดยที่ผิวสัมผัสภายนอกจะมีปูนปั้นประดับและมีปูนฉาบบางๆ ปิดผิวอิฐไว้ เป็นการช่วยปกป้องผิวอิฐจากสภาวะอากาศภายนอก

ความเข้าใจเดิมของนักวิชาการมักกล่าวเสมอว่าการก่ออิฐของปราสาทเขมรใช้ตัวประสานเป็นยางไม้ธรรมชาติทำอิฐที่ขัดผิวเรียบสนิทแล้ว...มองเกือบไม่เห็นรอยต่อ...ทำให้เข้าใจว่าช่างเขมรคงทำอิฐด้วยยางไม้แล้วฉาบปูนก่อนก่อ... ปาร์มอนด์เคยพบว่าถ้าอิฐเขี่ยอันออกจากกันก็เห็นดินเลน หรือสอดดินปรากฏอยู่... หลังจากก่ออิฐเสร็จแล้วช่างเขมรจะฉาบปูนอาคารทั้งหลายและประดับลวดลายปูนปั้น ลงรักลงสีและปิดทองให้งดงาม ข้อสันนิษฐานเรื่องกรรมวิธีการก่ออิฐฉาบปูนนั้นเป็นข้อสมมุติฐานที่เลื่อนลอย เพราะบวสเซอร์ก็หาข้อสรุปได้แล้วว่าตัวไบสอานั้นเป็นส่วนประกอบของดิน น้ำตาลโตนด ยางไม้เถาวัลย์ ไบสอแบบนี้ใช้กันอยู่ในเวียดนามและอินเดียในสมัยเดียวกัน²³ เป็นการนำอิฐแต่ละชั้นมาประกอบรวมกันโดยไม่มีปูนสอ แต่จะใช้วิธีการของวัสดุเชื่อมที่มีต้นกำเนิดจากพืช หลังจากการขัดฝนแต่ละก้อนให้แนบกันสนิท วิธีการอันนี้ที่การเชื่อมต่อของวัสดุแนบแน่นอย่างแท้จริงจะทำให้สิ่งก่อสร้างอิฐเป็นเสมือนหินเพียงก้อนเดียวที่รอยต่อในแนวอนเทบจะไม่สามารถรับรู้ได้²⁴

นอกจากในอาคารที่สร้างด้วยอิฐเป็นส่วนใหญ่บนฐานศิลาแลง อิฐก็ยังเป็นวัสดุที่นำมาใช้ประกอบในการก่อสร้างอาคารที่สร้างด้วยหินเป็นส่วนใหญ่ด้วย โดยมักจะพบว่าหลังคาปราสาทหินหลายแห่งเป็นหลังคาก่ออิฐ ด้วยเทคนิคแบบก่อยื่น (corbelling) แม้ว่าส่วนใหญ่จะไม่อยู่ในสภาพที่สมบูรณ์แต่ก็สามารถเห็นร่องรอยการสกัดเขาหินเป็นแนวของการเรียงอิฐได้อย่างชัดเจนที่หินหน้าบันด้านในดังเช่นในกรณีของโคปุระของปราสาทเมืองต่ำ และสตึกก็ยกม นอกจากรณีนี้ยังพบว่ามีการใช้อิฐก่อเป็นผนังปะปนอยู่กับการใช้หินทราย ดังตัวอย่างที่ปราสาทพนมวันด้วย

4. หินทราย

²¹ อนุวิทย์ เจริญศุกกุล, แบบโครงสร้างและระเบียบการก่ออิฐสถาปัตยกรรมสกุลช่างเขมรและศรีวิชัย, หน้า 65.

²² เรื่องเดียวกัน, หน้า 27.

²³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 29.

²⁴ วสุ โปษะเนันทน์, การศึกษาเปรียบเทียบการอนุรักษ์โบราณสถาน อนุสติโคธิส (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2540), หน้า 84.

หินทรายเป็นวัสดุที่นิยมนำมาใช้ในการก่อสร้างปราสาทโดยเฉพาะอย่างยิ่งตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 15 – 16 เป็นต้นมา แม้ว่าจะมีตัวอย่างอาคารที่สร้างด้วยหินทรายทั้งหลัง ได้แก่ อาคารมหาธาตุ เมืองตาแก้ว สร้างเมื่อกลางพุทธศตวรรษที่ 12 โดยวิเคราะห์ว่าเป็นการลอกเลียนแบบสถาปัตยกรรมของปัลลวะ ถือเป็นอาคารที่สร้างด้วยหินทรายที่เก่าแก่ที่สุด ในขณะที่สำหรับอาคารปราสาทที่มีอิฐเป็นวัสดุหลัก ก็ยังมีการใช้หินทรายเป็นบางจุดด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนที่ต้องการความแข็งแรง เช่น กรอบประตู หน้าต่าง ส่วนของผนังที่อยู่เหนือช่องเปิดต่างๆ และส่วนที่ต้องการแกะสลักลวดลาย เช่น ส่วนทับหลัง เสาประดับกรอบประตู หัวนาค นาคปัก หรือส่วนที่มีความสำคัญอย่างยิ่ง ได้แก่ แท่นวางแผ่นทองเครื่องมงคล บัวยอด และกลศ ที่ตั้งอยู่บนสุดของยอดปราสาท

หินทรายจัดเป็นหินในประเภทหินชั้นหรือหินตะกอน เกิดจากการทับถมของทรายและแร่ธาตุต่างๆ มีสีและคุณภาพความแข็งแรงคงทน แตกต่างกันตามสัดส่วนขององค์ประกอบ ได้แก่ ควอทซ์ เฟลด์สปาร์ และเศษหินหรือองค์ประกอบอื่นๆ

หินทรายสีขาว มีสัดส่วนของควอทซ์มาก มีความแกร่งที่สุด ถูกนำมาใช้ในส่วนหรืออาคารที่สำคัญ เช่น ปราสาทประธาน ปราสาทพิมาย

หินทรายสีชมพู มีควอทซ์ในสัดส่วนที่น้อยลงมาความแข็งแรงลดลง แกะสลักลวดลายต่างๆได้ง่ายขึ้น เช่น ปราสาทพนมรุ้ง

หินทรายสีแดง มีส่วนผสมของเศษหิน ดิน อยู่มากความแข็งแรงด้อยที่สุด เสื่อมสภาพเร็ว ถูกนำมาใช้ในส่วนที่มีความสำคัญลำดับรองลงมา เช่น อาคารบริวารโดยรอบของปราสาทพิมาย

หินแต่ละก้อนถูกนำมาเรียงซ้อนทับกัน คงตั้งอยู่ได้ด้วยน้ำหนักของหินเอง โดยในการก่อเรียงหินแต่ละชั้นจะต้องขัดแต่งผิวสัมผัสให้เรียบสนิทก่อนอย่างระมัดระวัง แต่โดยที่ไม่มีกำหนดความสูงของหินแต่ละก้อนที่แน่นอน เช่นเดียวกันกับในกรณีของการก่อด้วยศิลาแลง ในแต่ละชั้นจะไม่มีปูนสอมาเป็นตัวประสาน แม้ว่าจะเป็นการนำหินขนาดต่างๆมาก่อเรียงกันโดยอิสระ แต่การนำมาต่อกันนั้นก็เกิดจากการขัดแต่งผิวสัมผัสของทั้งสองก้อนที่อยู่ติดกันให้แนบชิดกันจนแทบไม่เห็นรอยต่อ การที่ช่างเขมรนำเอาหินมาก่อเรียงกันให้เป็นรูปร่างก่อนแล้วจึงลงมือสลักลวดลายทั้งหมดหรือขัดแต่งผิวให้เรียบในที่นั้นก็ยิ่งทำให้รอยต่อของหินนั้นหายไปเลย

โดยหลักแล้วอาคารจะตั้งอยู่ได้ด้วยน้ำหนักของหินที่กดทับกันลงมา แต่เราก็ยังพบว่าการเสริมเหล็กหุ้มตะกั่วช่วยการเกาะยึดระหว่างหินในบางจุด เป็นเหล็กดัดวัลลิงที่มีลักษณะปลายบานเป็นรูปโค้ง หรือเป็นรูปตัวโอ การใช้โลหะเข้ามาช่วยยึดนี้แสดงให้เห็นถึงความกังวลถึงเสถียรภาพของอาคารในมุมมองของช่างขอมด้วย

ในส่วนหลังคาที่สร้างด้วยหินจะใช้เทคนิคก่อยื่น เช่นเดียวกับหลังคาอิฐ โกรสลิเยร์ ให้ข้อสันนิษฐานว่าหลังคาเป็นแบบอุโมงค์โค้งสันเหลี่ยม (corbelled vault) เป็นอิทธิพลแบบคุปตะหรือหลังคุปตะ ควรมีอายุก่อนสมัยพนมดงขามของเงินละ²⁵ ในการก่อเรียงหินในส่วนหลังคายังให้ความระมัดระวังในเรื่องการสับหว่างรอยต่อหินทำป็นหินซ้อนกันโดยลักษณะพิเศษที่ช่วยป้องกันไม่ให้น้ำฝนไหลเข้าสู่ภายในอาคารได้ด้วย โดยที่พื้นผิวภายนอกของหลังคาหินมักจะมีการสลักเป็นลอนในแนวตั้งเลียนแบบการมุงหลังคาด้วยกระเบื้องกาบกล้วยดินเผาด้วย

²⁵ อนุวิทย์ เจริญศุภกุล, แบบโครงสร้างและระเบียบการก่ออิฐสถาปัตยกรรมสกุลช่างเขมรและศรีวิชัย, หน้า 27.

รูปแบบสถาปัตยกรรม

คำว่า “ปราสาท” ตามความหมายในพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน หมายถึง เรือนมียอดเป็นชั้น ๆ สำหรับเป็นที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดิน หรือเป็นที่ประดิษฐานสิ่งศักดิ์สิทธิ์

เป็นคำที่มาจากภาษาสันสกฤต มีประเด็นสำคัญอยู่ที่ ในประการแรกทางด้านรูปลักษณะ เป็นเรือน คือ เป็นสิ่งก่อสร้างที่คลุมพื้นที่ใช้สอยบางอย่าง มียอดเป็นชั้น ๆ คือคลุมด้วยหลังคาซ้อนชั้นที่คงจะมีมากกว่า 2 ชั้นขึ้นไป และเป็นการสื่อถึงสถานที่ที่มีลักษณะพิเศษเป็นเฉพาะสำหรับเทพเจ้า เป็นที่ประดิษฐานสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่อาจจะ เป็นรูปเคารพในศาสนาใดศาสนาหนึ่ง หรือสำหรับผู้มีฐานันดรชั้นสูงที่เทียบเคียงได้กับเทพ เป็นสมมุติเทพซึ่งในที่นี้หมายถึงพระมหากษัตริย์ และเนื่องจากความหมายของการเป็นตัวแทนที่ประทับของเหล่าเทพเจ้านี้เอง ที่นำมาซึ่งรูปแบบทางกายภาพของอาคารให้มียอดซ้อนกันเป็นชั้น ๆ เนื่องจากมีต้นแบบมาจากเขาพระสุเมรุ ที่ซึ่งเหล่าเทพมาอยู่ร่วมกันตามระดับชั้นต่างๆ แต่ละชั้นของหลังคามักจะทำเป็นรูปซุ้ม เรียงรายอยู่โดยรอบ ซุ้มเล็กๆ เหล่านี้พัฒนารูปแบบมาจากบ้านตามวัฒนธรรมอินเดีย เป็นการเอารูปแบบบ้านที่สร้างด้วยวัสดุเบา หลังคามุง ด้วยหญ้ามีลักษณะเป็นซุ้มโค้ง นำมาสร้างเป็นสัญลักษณ์ที่หมายถึงบ้านของเทพ จึงนำรูปแบบอาคารที่สร้างด้วย วัสดุเบา มาสลักด้วยหินเพื่อความถาวรเป็นนิรันดรของเทพ เป็นการสื่อความหมายของอาคารทางศาสนาที่ ศักดิ์สิทธิ์ที่เห็นได้ตั้งแต่จากลักษณะภายนอก รูปแบบทางสถาปัตยกรรมของอาคารจึงมีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ประดิษฐานอยู่ภายใน

ความหมายของ ปราสาท ในกรณีของปราสาทหิน คงจะเน้นอยู่ที่อาคารศาสนสถาน เป็น “บ้านของ เทพ” เท่านั้น โดยเป็นสถานที่สำหรับการประกอบพิธีกรรมทางศาสนาไมใช่ที่อยู่อาศัยของมนุษย์ ไม่รวมถึง ปราสาทราชมนเฑียร พระราชวัง ซึ่งเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ซึ่งได้รับการยกย่องให้เป็นเทพ โดยทั่วไป เมื่อนำคำว่าปราสาทมาใช้ อาจจะหมายถึงเฉพาะอาคารทรงปราสาทหลังคาซ้อนชั้น สถานที่ประดิษฐานสิ่ง สำคัญ หรืออาจจะหมายรวมถึง พื้นที่ของศาสนสถานทั้งหมดก็ได้

ปราสาทหินประเภทต่างๆ

การสร้างปราสาทของขอมมีหลายประเภทที่แบ่งออกได้ตามระดับและวัตถุประสงค์ของการก่อสร้าง ประกอบด้วย

1. ปราสาทประจำรัชกาล
2. ปราสาทที่อุทิศให้กับบรรพชน
3. ปราสาทประจำชุมชน
4. ปราสาท ณ สถานที่ศักดิ์สิทธิ์
5. ปราสาทอื่นๆ

1. ปราสาทประจำรัชกาล คือปราสาทที่ประดิษฐานพระเทวราช ผู้สร้างคือกษัตริย์ และตั้งอยู่ในเมืองที่เป็นราชธานีเท่านั้น รูปแบบของปราสาทจะมีความแตกต่างจากแบบอื่นอย่างชัดเจน คือเป็นสิ่งก่อสร้างที่ตั้งอยู่บนฐานที่มีลักษณะซ้อนชั้น รศ.อนุวิทย์ เจริญศุภกุล เรียกว่า ปราสาทคีรี เช่น ปราสาทบากอง หรือ ปราสาทนครวัด ซึ่งแม้ว่าจะเป็นอาคารที่สร้างขึ้นบนพื้นราบแต่ได้ก่อสร้างเป็นชั้นขึ้นไปเพื่อสื่อถึงความเป็นเขาพระสุเมรุ และ

มุ่งหมายให้เป็นศูนย์กลางของเมือง ปราสาทประเภทนี้ส่วนใหญ่จึงพบได้เฉพาะที่เมืองพระนครที่เป็นเมืองหลวงเท่านั้น แต่ถ้ามีการย้ายราชธานีไปที่ไหนก็จะสร้างปราสาทแบบนี้ขึ้นในเมืองนั้น เช่น กรณีของปราสาททอมที่เกาะแกร์ ดังนั้นปราสาทประเภทนี้จึงไม่พบในดินแดนประเทศไทย

หน้าที่การใช้สอยของปราสาทประเภทนี้คือเป็นที่สถิตของเทพเจ้าผู้รักษาราชอาณาจักร หรือรักษาราชบัลลังก์ของกษัตริย์ เมื่อกษัตริย์สิ้นพระชนม์ก็เชื่อกันว่าพระองค์จะไปรวมกับเทพเจ้าที่ทรงนับถือ ณ สถานที่ที่พระองค์สร้างขึ้น เช่นกรณีปราสาทนครวัด ซึ่งพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 ทรงสร้าง เมื่อพระองค์มีพระชนม์ชีพปราสาทก็คือสถานที่สำหรับกราบไหว้บูชาและคำจูนราชบัลลังก์ ต่อเมื่อพระองค์สวรรคต พระวิญญาณก็จะไปรวมกับเทพเจ้าในปราสาทและเปลี่ยนพระนามเป็นบรมวิษณุโลกตามความเชื่อในลัทธิไวษณพนิกายที่ทรงศรัทธา

2. ปราสาทที่อุทิศให้กับบรรพชน คือปราสาทที่อุทิศถวายให้กับผู้วายชนม์หรือบรรพบุรุษ ไม่มีหลักฐานเพียงพอที่จะระบุว่าปราสาทแบบนี้ในประเทศไทยหรือไม่ แต่มีสิทธิ์เป็นไปได้ที่รูปเคารพที่อุทิศให้กับผู้วายชนม์จะไปประดิษฐานอยู่ที่ศาสนสถาน เช่น ปราสาทพิมาย มีการกล่าวถึงรูปเสนาบดีที่อาจจะเป็นรูปของผู้วายชนม์ตามธรรมเนียมของเขมรโบราณเมื่อมีผู้เสียชีวิตลงก็มีความเชื่ออย่างหนึ่งว่าถูกยกสถานะให้กลายเป็นเทพเจ้า

การสร้างปราสาทประเภทนี้ถือว่าเป็นอีกหนึ่งประการในพระราชกรณียกิจสำคัญนอกเหนือจากการสร้างปราสาทประจำรัชกาล คือสร้างศาสนสถานเพื่อแสดงความกตัญญูตเวที คือถวายแด่บรรพชนกษัตริย์และพระราชวงศ์ เช่น ปราสาทพระโค ที่พระเจ้าอินทรวรมันโปรดให้สร้างเพื่ออุทิศให้กับพระราชบิดา พระราชมารดา พระญาติฝ่ายชาย และฝ่ายหญิง ลักษณะทางสถาปัตยกรรมจึงได้มีการนำเสนอออกมาเป็นกลุ่มอาคารทรงปราสาท 6 องค์ ตั้งอยู่บนฐานไพทีร่วมกัน จัดเรียงเป็นสองแถว แถวหน้าอุทิศให้บรรพชนฝ่ายชาย แถวหลังให้บรรพชนฝ่ายหญิง ข้างขอมยังคิดลดลวดลายการตกแต่งด้วยรูปเทพเจ้าบรรพชนอย่างเหมาะสม โดย 3 องค์ในแถวหน้าเป็นลายเทพบุตร ทำรูปทวารบาลขนาดอยู่ 2 ซ้ำ ในขณะเดียวกัน 3 องค์แถวหลังได้เปลี่ยนมาทำเป็นรูปเทพธิดา ลักษณะการก่อสร้างกลุ่มอาคารในลักษณะนี้ได้มีพัฒนาการในสมัยต่างๆต่อมา ที่พอจะทำให้คาดได้ว่าเป็นปราสาทประเภทนี้

ในกรณีของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 หลังจากที่เขาครองราชย์ และทรงสร้างปราสาทถวายให้กับพระองค์เอง ก็ได้สร้างปราสาทอีก 2 หลังคือ ปราสาทพระขรรค์ให้กับพระราชบิดาและปราสาทตาพรหมให้กับพระราชมารดา นอกจากนี้ยังมีปราสาทบันทายฉมาร์ ซึ่งสร้างให้กับพระโอรสที่ถูกยกสถานะให้เป็นเทพเจ้าเมื่อสิ้นพระชนม์

ที่เกาะแกร์ซึ่งเป็นการย้ายราชธานีออกไปในช่วง 1 รัชกาลจึงได้มีการสร้างสรรค์การวางผังแบบใหม่ที่แตกต่างไปจากที่ถือปฏิบัติในเมืองพระนคร เป็นส่วนผสมของทั้ง ปราสาทประจำรัชกาลที่สร้างบนฐานซ้อนชั้นที่ดูคล้ายประมิตชั้นบันได และปราสาทที่อุทิศให้กับบรรพบุรุษที่สร้างเป็นกลุ่มอาคารทรงปราสาทหลายหลังบนฐานร่วม มีอาคารบริวารล้อมรอบอย่างซับซ้อน นำมาจัดวางเรียงต่อกันในแนวแกนร่วมกันในทีเดียว

3. ปราสาทประจำชุมชน ปราสาทส่วนใหญ่ที่พบในประเทศไทยจะเป็นศาสนสถานประเภทประจำชุมชนนี้ ในแต่ละชุมชนสิ่งที่ขาดไม่ได้คือศูนย์รวมทางจิตใจ อันได้แก่ สถานที่ศักดิ์สิทธิ์สำหรับการประกอบศาสนกิจ เช่น ปราสาทพนมวัน ถือว่าเป็นปราสาทประจำชุมชนอยู่ในพื้นที่ซึ่งเป็นชุมชนโบราณชื่อว่า สุขาลัย ที่มี

หลักฐานการอยู่อาศัยมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ปราสาทเมืองต่ำ สร้างขึ้นเพื่อให้เป็นศาสนสถานสำหรับชุมชนที่อยู่รายล้อมตรงนั้น ทั้งสองบริเวณดังกล่าวจะพบว่ามีการขุดพบโบราณวัตถุจำนวนมากซึ่งเป็นแหล่งน้ำโบราณสำหรับชุมชนอยู่ด้วย

ปราสาทประจำชุมชนเป็นศาสนสถานที่เราพบได้ทั่วไป กรณีเมืองพิมายซึ่งเป็นชุมชนขนาดใหญ่ ปราสาทพิมาย ซึ่งเป็นปราสาทประจำชุมชนที่ตั้งอยู่ใจกลางเมืองก็อาจเรียกได้ว่าเป็นปราสาทประจำเมือง องค์ปราสาทประธานเป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพผู้เป็นใหญ่แห่งพิมาย และยังมีรูปเหมือนของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แสดงถึงพระราชอำนาจของกษัตริย์ที่ครอบคลุมมาถึงชุมชนใหญ่แห่งนี้

ผู้สร้างปราสาทประเภทนี้เป็นไปได้ทั้งกษัตริย์ พราหมณ์ปุโรหิต หรือผู้นำชุมชนในท้องถิ่น เช่น การที่พระเจ้าอภัยทิตยวรมันที่ 2 พระราชทานที่ดิน ทรัพย์สิน ชำทาส โปรดให้สร้างปราสาทศักดิ์ก๊กกรมขึ้น ณ เมืองภัทรนิเกตนะ พระราชทานแก่พราหมณ์สภาทิวะผู้เป็นอาจารย์ของพระองค์ ณ สถานที่ซึ่งเป็นชุมชนดั้งเดิมของสายตระกูลพราหมณ์ ก็อาจกล่าวได้ว่า ปราสาทศักดิ์ก๊กกรมเป็นปราสาทประจำชุมชนที่กษัตริย์เป็นผู้สร้าง ในจารึกศักดิ์ก๊กกรมยังได้ระบุว่า นอกจากศิวลึงค์ที่ปราสาทประธาน พราหมณ์สภาทิวะยังได้สร้างรูปเคารพที่เป็นตัวแทนของบรรพบุรุษคนสำคัญในสายตระกูลด้วย จึงถือว่าเป็นปราสาทที่อุทิศให้กับบรรพชนด้วยในขณะเดียวกัน

ขนาดและความซับซ้อนในการก่อสร้างของปราสาทประเภทนี้จึงอาจมีความแตกต่างกันไปตามขนาดและความสำคัญของชุมชน โดยเริ่มจากรูปแบบที่เรียบง่ายที่สุด ที่เป็นปราสาทหลังเดียวโดดๆ ผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมเพิ่มมุม ภายในเป็นห้องที่ใช้ประดิษฐานรูปเคารพ เรียกว่า ครอบคฤหะ มีมุขประตูติดผนังทั้ง 4 ทิศแต่ที่เข้าออกได้อยู่ทางทิศตะวันออกเพียงด้านเดียว อาจมีการต่อเติมมุขทางด้านตะวันออกนี้ออกมาเป็นการเน้นทางเข้าหรือใช้เป็นห้องทำพิธีเพิ่มเติม จากการก่อสร้างเพียงหลังเดียวอาจพัฒนาขึ้นมาเป็นปราสาทสามหลังตั้งอยู่บนฐานเดียวกัน ซึ่งอาจสื่อความหมายถึงตรีมูรติในศาสนาฮินดู เทพสูงสุด 3 องค์ ประกอบด้วย พระศิวะ พระนารายณ์ และพระพรหม หรือในศาสนาพุทธนิกายมหายาน ได้แก่ อมิตพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร และนางปรัชญาปารมิตา ในบางปราสาทอาจจะมีห้องยาวเพิ่มขึ้นมาตรงด้านหน้าของปราสาทองค์กลางด้วย ต่อมาอาจพบลักษณะของกลุ่มปราสาท 5 หรือ 6 องค์ที่อยู่บนฐานเดียวกัน ลักษณะผังเช่นนี้ยังทำให้เกิดถึงปราสาทประเภทที่อุทิศแด่บรรพชนด้วย และก็มีความเป็นไปได้ว่าเป็นปราสาทที่สร้างขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์ทั้งสองประการ นอกจากนี้ นับตั้งแต่สมัยบาปวน หรือ คลังตอบาปวน เป็นต้นมาจะได้พบผังอาคารปราสาทประธานที่มีการต่อห้องยาวที่เรียกว่า ห้องมณฑป ออกมาทางด้านหน้าของห้องครอบคฤหะ

นอกจากการพัฒนาที่ซับซ้อนขึ้นของปราสาทประธานดังกล่าว ในแต่ละปราสาทยังอาจมีอาคารบริวารอื่นๆ ประกอบในลักษณะที่แตกต่างกันออกไปด้วย องค์ประกอบเบื้องต้นที่เพิ่มเติมขึ้นมาได้แก่ **โคปุระ** คืออาคารที่เป็นตัวแทนของทางเข้าออกของปราสาท ปราสาทขนาดเล็กจะเริ่มจากที่ทำเป็นซุ้มประตูเฉยๆ ไม่มีห้องตามมาด้วยแบบที่มีโคปุระเฉพาะทางด้านหน้าทางทิศตะวันออก และขยายขึ้นเป็นด้านหน้าและด้านหลัง หรือมีครบทั้ง 4 ด้าน ตลอดจนทำให้ซับซ้อนยิ่งขึ้นด้วยการที่มีโคปุระมากกว่า 1 ชั้น เป็นไปได้ทั้งในแบบที่เป็นทางเข้าออกได้จริงและที่สร้างขึ้นมาเป็นสัญลักษณ์เท่านั้น โดยมากมักจะมีแผนผังอาคารเป็นรูปกากบาท หรือแบบตรีมุข มีทั้งที่ส่วนยอดเป็นหลังคาจั่วและเป็นทรงปราสาท

สิ่งที่จะกำหนดขอบเขตของปราสาท เริ่มต้นในแบบง่าย ๆ ที่มีเพียงการกำหนดเขตด้วย **สระน้ำ** มีทั้งแบบที่น้ำล้อมรอบโดยเปิดทางเข้าด้านหน้าไว้ทางเดียว และแบบที่เป็นรูปปีกกาเวนช่องทางเดินในด้านหน้าและด้านหลัง ต่อมาเพิ่มเติมด้วย **กำแพงแก้ว** และในที่สุดอาจทำเป็น **ระเบียงคด** เป็นอาคารที่มีหลังคาคลุมเชื่อมต่อกับโคปุระเพื่อปิดล้อมบริเวณโดยสมบูรณ์ มักจะเป็นผนังทึบภายนอกและเปิดโล่งสู่พื้นที่ภายใน

พื้นที่ด้านหน้าของปราสาทประธานอาจจะมีอาคารขนาดเล็กที่หันประตูเข้าหาปราสาทประธาน มีลักษณะเหมือนเป็นวิหารสำหรับเทพในระดับรองลงไป หรือตามที่นักวิชาการฝรั่งเศสสันนิษฐานไว้เบื้องต้นว่าเป็นที่เก็บคัมภีร์ต่างๆซึ่งเรียกว่า **บรรณาลัย** มักจะมีเป็นคู่อ้อมทางด้านซ้ายและขวามาตั้งแต่ในยุคแรก แต่รูปแบบทางสถาปัตยกรรมได้เปลี่ยนแปลงไปจากตอนต้นที่มักจะเป็นอาคารที่มีหลังคาทรงสูง มาสู่หลังคาจั่วซ้อน 2 ชั้นเปิดช่องระบายอากาศในส่วนชั้นลดของหลังคา ภายหลังอาจลดลงมาเหลือเพียงหลังเดียวทางด้านตะวันออกเฉียงใต้ของปราสาทประธาน

การเข้าถึงตัวปราสาท หรือส่วนเชื่อมต่อระหว่างอาคารอาจมีการทำเป็นทางเท้ายกระดับที่เรียกว่า **ทางดำเนิน** นอกจากจะเป็นทางเดินยกขอบปูด้วยหินแล้วยังมีเครื่องกำหนดขอบเขตทำเป็นเสาหินทรงคล้ายดอกบัวเรียกว่า เสานางเรียง ปักอยู่เป็นระยะๆ รวมทั้งอาจใช้เป็นเครื่องหมายกำหนดพื้นที่สำคัญด้วย นับตั้งแต่สมัยบาปวนเป็นต้นไปส่วนทางเข้าด้านหน้ายังนิยมนำเอารูปของนาคมาเป็นสัญลักษณ์ของพื้นที่เชื่อมต่อระหว่างโลกมนุษย์ที่อยู่ภายนอกปราสาทและส่วนสรวงสวรรค์ภายในปราสาท เรียกว่า **สะพานนาค** หรือ ซาลานาคราช

4. ปราสาท ณ สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ คือปราสาทที่สร้างขึ้นในพื้นที่ที่มีลักษณะพิเศษทางธรรมชาติซึ่งมีความนับถือกันมาว่าเป็นสถานที่ที่มีความศักดิ์สิทธิ์ เป็นจุดหมายสำคัญของการจาริกแสวงบุญ เช่น ในถ้ำ ภูเขาที่มีลักษณะรูปทรงพิเศษ ลักษณะธรรมชาติที่ยิ่งใหญ่ เป็นแหล่งต้นน้ำ หรือเป็นสถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ หรือเกี่ยวข้องกับบุคคลสำคัญ ดังตัวอย่างกลุ่มปราสาทที่พนมกุเลน ที่ตั้งอยู่บริเวณต้นแม่น้ำเสียมเรียบ และเคยเป็นที่ประกอบพิธีในลัทธิเทวราชเป็นครั้งแรก ที่ปราสาทวัดพู นอกจากจะตั้งอยู่ ณ ภูเขาที่มีรูปทรงพิเศษแล้วยังเป็นตาน้ำที่ถือว่าเป็นน้ำศักดิ์สิทธิ์อีกด้วย ที่ปราสาทพนมรุ้งก็เป็นยอดภูเขาไฟมาก่อน ตรงปากปล่องเดิมยังได้เป็นแหล่งน้ำศักดิ์สิทธิ์ด้วย และท้ายสุดที่ปราสาทพระวิหาร นอกจากจะมีลักษณะทางธรรมชาติที่เป็นเอกลักษณ์แล้ว ยังเป็นสถานที่บำเพ็ญพรตของฤาษีมานานแล้ว

ปราสาทประเภทนี้จะได้รับการออกแบบให้เข้ากับลักษณะของพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ในแต่ละแห่ง เนื่องจากเป็นการสร้างขึ้นเพื่อการจาริกแสวงบุญจึงได้เน้นในเรื่องการออกแบบที่เกี่ยวกับลำดับการเข้าถึง เพื่อสร้างบรรยากาศแห่งความศักดิ์สิทธิ์ สร้างให้ปราสาทดูยิ่งใหญ่ยิ่งขึ้น โดยทั่วไปจากการวางผังของปราสาทที่มักจะเน้นความสมดุลในทุกๆด้านโดยรอบ หรือที่เรียกว่าเป็นผังแบบศูนย์กลาง (centralized plan) ในปราสาทประเภทนี้มักจะใช้ผังแบบตามยาว (longitudinal plan) ที่มีการวางผังอาคารต่างๆตามแนวแกน ไหลลำดับขึ้นไปจนถึงปราสาทประธานที่อยู่บนสุดหรือไกลสุด ซึ่งนอกจากจะเป็นการสร้างบรรยากาศให้น่าสนใจแล้ว ยังเป็นไปตามลักษณะทางภูมิประเทศด้วย จากการที่ปราสาทมักจะมีทางเข้าหลักทางทิศตะวันออก เมื่อเป็นปราสาทที่สร้างขึ้นบนพื้นที่พิเศษก็อาจจะเกิดเป็นช้อยกเว้นได้ เช่น กลุ่มปราสาทพระวิหารที่มีแนวแกนหันทางเข้าสู่ทางทิศเหนือ สอดคล้องกับลักษณะทางภูมิประเทศ

5. ปราสาทอื่นๆ คือปราสาทที่มีลักษณะนอกเหนือไปจากประเภทที่กล่าวมาแล้วข้างต้น เช่น ศาสนสถานที่มีหน้าที่เฉพาะในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงโปรดให้สร้างอาคารสาธารณูปโภค 2 ประเภทเป็นพิเศษ คือ อโรคยศาล และธรรมศาลา ซึ่งในจารึกเรียกว่า บ้านพร้อมไฟ ใช้ประโยชน์เป็นอาคารศาสนสถานของโรงพยาบาล และศาสนสถานประจำที่พักของคนเดินทางตามลำดับ ตั้งอยู่บนเส้นทางสัญจรระหว่างเมืองพระนครกับเมืองอื่นๆ ในราชอาณาจักร

เมื่อมีประโยชน์ใช้สอยเฉพาะทางเป็นพิเศษที่ต่างไปจากการเป็นศาสนสถานโดยทั่วไปรูปแบบสถาปัตยกรรมจึงมีลักษณะที่เฉพาะตัวด้วย โดยอาคารอโรคยศาล จะเป็นกลุ่มอาคารที่ประกอบด้วย ปราสาทประธานที่ตั้งอยู่ตรงกลางหันประตูสู่ทิศตะวันออก ด้านหน้ามีมุขยื่นออกมาเป็นห้องขนาดเล็ก มีช่องหน้าต่างด้านเดียวทางทิศใต้ มีอาคารบรรณาลัยตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของปราสาทประธาน มีประตูหันเข้าสู่ปราสาทประธาน อาคารทั้งสองมีกำแพงแก้วล้อมรอบโดยทางเข้าทำเป็นซุ้มประตูอย่างโคปุระ อยู่ทางทิศตะวันออก ด้านนอกกำแพงทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือมีสระน้ำรูปสี่เหลี่ยมกรวยขอบสระเป็นขั้นบันได ส่วนอาคารธรรมศาลาเป็นอาคารเดี่ยวมีแผนผังเป็นอาคารยาวที่มีทางเข้าอยู่ทางทิศตะวันออก สุดอาคารด้านทิศตะวันตกเป็นห้องพิเศษที่ส่วนหลังคาเป็นยอดทรงปราสาทซ้อน 2 ชั้นก่อนที่จะเป็นบัวยอด แผนผังอาคารด้านทิศเหนือปิดทึบในขณะที่ยังทางทิศใต้เปิดเป็นช่องหน้าต่างโดยตลอด จะสังเกตได้ว่าส่วนของอาคารทั้งสองประเภทที่คลุมด้วยยอดทรงปราสาทนั้นน่าจะเป็นส่วนที่ใช้ประดิษฐานพระพุทธรูป หรือพระโพธิสัตว์ มีการสื่อถึงความสำคัญของพื้นที่ด้วยลักษณะทางสถาปัตยกรรมนั่นเอง

ไม่ว่าจะเป็นปราสาทประเภทใด รูปแบบสถาปัตยกรรมขอมก็จะมีลักษณะร่วมขององค์ประกอบดังต่อไปนี้

1. ส่วนฐาน ทั้งที่เป็นฐานอาคารเดี่ยว หรือเป็นฐานไพที ที่รองรับสิ่งก่อสร้างมากกว่า 1 องค์ เป็นส่วนที่อยู่ล่างสุดของปราสาท มีทั้งแบบที่เป็นฐานเรียบๆ และเป็นฐานบัวที่ประดับด้วยลวดลายแกะสลัก
2. เรือนธาตุ ได้แก่องค์ประกอบในส่วนกลางของอาคาร ประกอบด้วยส่วนผนังอาคารที่จะมีลวดบัวเชิงผนังด้านล่างและบัวยอดผนัง ส่วนมุขที่เป็นช่องประตู จะมีองค์ประกอบที่เป็นมาตรฐานของสถาปัตยกรรมขอมประกอบด้วย

ทับหลัง คือแผ่นหินรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าที่วางอยู่เหนือวงกบประตู นิยมประดับด้วยการสลักเป็นลวดลายที่มีความแตกต่างกันไปตามยุคสมัย ทำให้นำมาใช้ในการกำหนดอายุและรูปแบบศิลปะได้

เสาประดับกรอบประตู มาประกอบช่วยรับทับหลังตรงด้านหน้าวงกบทั้งสองข้าง มักสลักเป็นลายวงแหวน

หน้าบัน คือส่วนที่เป็นพื้นที่แกะสลักลวดลายตรงหน้าจั่ว ล้อมกรอบด้วยเครื่องลายองค์ที่ประกอบด้วยตัวนาค และหัวนาค

เสาอิง คือส่วนเสาดัดผนังที่ทำหน้าที่รองรับหน้าบัน ประดับด้วยบัวฐานเสาและบัวหัวเสา

เสาอุกมะหวด คืออุกกรงหินกลิ้งประดับช่องหน้าต่าง

3. **ส่วนยอด และหลังคา** หมายถึงส่วนที่อยู่เหนือขึ้นไปจากเรือนธาตุทั้งหมด ส่วนยอดจะทำเป็นชั้นซ้อนลดหลั่นกันขึ้นไป ประกอบด้วย

ชั้นวิมาน หมายถึง ชั้นต่างๆ แต่ละชั้นที่ซ้อนลดหลั่นกันขึ้นไป เป็นการจำลองมาจากส่วนเรือนธาตุ

ซุ้มบัญชา คือซุ้มชุดประตูและหน้าบันขนาดเล็กที่อยู่ในตำแหน่งกึ่งกลางของชั้นวิมาน

บันแถลง คือรูปซุ้มหินสลักลอยตัวที่ปักอยู่กึ่งกลางด้าน มักจะทำเป็นรูปเทพประจำทิศ

ปราสาทจำลอง และนาคปัก คือหินสลักลอยตัวตั้งอยู่ในระดับเดียวกันกับบันแถลงแต่อยู่ในส่วนมุม โดยตำแหน่งที่เป็นมุมหลักในปราสาทในรุ่นเก่านิยมทำเป็นรูปปราสาทย่อส่วนนำมาตั้งประดับ นับตั้งแต่สมัยคลังต่อบาปวนเป็นต้นมาที่เริ่มทำเป็นรูปหัวนาคหลายเศียรแทน ส่วนบันแถลงและนาคปักนี้คือองค์ประกอบเดียวกันกับกสิขณของปราสาท

บัวยอด บัวกลุ่ม และกลศ เป็นชุดหินส่วนยอดบนสุดของปราสาท โดยในส่วนล่างนิยมทำเป็นรูปกสิขณ หรือ ดอกบัวซ้อนชั้น ในส่วนบนทำเป็นรูปหม้อน้ำ เรียกว่า กลศ แต่เดิมจะมีตรีศูลสำริดเสียบอยู่บนยอดสุด

ส่วนหลังคามีองค์ประกอบที่มีชื่อเฉพาะด้วยได้แก่

หินเชิงชาย คือส่วนของหลังคาหินที่สลักเป็นรูปร่างเลียนแบบกระเบื้องเชิงชายดินเผา

บราลี คือส่วนประดับสันหลังคาเป็นรูปยอดแหลมเล็กๆ ทำจากหินหรือดินเผา

พัฒนาการขั้นตอนของอนัสติโลซิสที่ใช้กับปราสาทหิน

ได้มีการนำอนัสติโลซิสมาใช้ในการบูรณะปราสาทหินเป็นครั้งแรกในปีพ.ศ.2474 เมื่อองรี มาร์ชอล เป็นผู้ริเริ่มนำมาทดลองใช้ที่ปราสาทบันทายศรีเป็นแห่งแรก โดยที่ความจริงแล้วอนัสติโลซิสได้มีการนำมาใช้กับโบราณสถานของอินโดนีเซีย หรืออินเดียนเนเธอร์แลนด์ในสมัยนั้น และได้มีการพัฒนาเป็นอย่างดีแล้ว ดังที่องรี มาร์ชอลได้เขียนอธิบายไว้อย่างละเอียดในรายงานบันทึกการดูงาน²⁶ ที่เกาะชวาในปี พ.ศ.2473 เป็นรายงานที่เขียนขึ้นจากเอกสารภาพถ่ายของหน่วยงานโบราณคดีของอินโดนีเซียประกอบด้วยคำอธิบาย คำบอกเล่าของผู้ปฏิบัติงานที่ได้พบในพื้นที่ รวมทั้งจากที่เขาได้สังเกตเห็นในการทำงานอนัสติโลซิสที่โบราณสถานปรัมบานัน (Prambanan) ซึ่งมีขั้นตอนสำคัญในการทำงานดังนี้²⁷

1. เตรียมงานเบื้องต้นสำหรับการบูรณะ ได้แก่ การถากถางทำความสะอาด กำจัดต้นไม้และวัชพืชออกจากพื้นที่ทำงาน ขุดแต่งโบราณสถาน ขุดลอกดินที่ถมออก เคลื่อนย้ายหินหล่นที่เคลื่อนอยู่ และกีดขวางส่วนที่คงเหลือตั้งอยู่ออกไป
2. นำหินหล่นที่เคลื่อนย้ายออกมา มาจัดแยกประเภทโดยคัดเลือกพิจารณาอย่างระมัดระวังจัดวางเรียงให้เห็นได้ชัดเจน พร้อมกับทำการเก็บภาพถ่ายประกอบวันที่ แสดงถึงรูปโฉมของโบราณสถานเปลี่ยนแปลงไประหว่างการขุดแต่ง

²⁶ Rapport sur une Mission Archeologique aux Indes-Neerlandaises, 1930.

²⁷ วสุ โปษะนันท์, การศึกษาเปรียบเทียบการบูรณะโบราณสถาน อนัสติโลซิส (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2540), หน้า64.

3. ทำการขุดค้นทางโบราณคดีและขุดแต่งโบราณสถาน จะทำให้เราได้พบวัตถุตั้งเดิมอีกจำนวนหนึ่งที่เคยซ่อนอยู่ในดิน ไปจนถึงระดับฐานที่ส่วนดินเดิม
4. ทำแบบสำรวจสภาพในปัจจุบันของโบราณสถานที่ยังคงอยู่ในที่โดยละเอียดและแม่นยำที่สุด
5. เนื่องจากการขุดที่พบโบราณสถานที่พังทะลายลงในระดับแนวระนาบเดียวกันทั้งหมด เราจึงได้ทำการสละหินหล่นส่วนที่สามารถนำกลับมาไว้ที่เดิมเพื่อต่อเติมส่วนที่ยังคงเหลืออยู่ในที่ โดยนำไปวางไว้ในตำแหน่งข้างๆที่ตั้งเดิม การทำงานในขั้นตอนนี้มีพื้นฐานมาจากการสังเกตอย่างระมัดระวัง ในส่วนเส้นสายลวดบัวของการตกแต่ง ความสูงของหินในแต่ละชั้น รอยป่าหินตรงผิวสัมผัสหินในแต่ละชั้นที่จะเป็นตัวกำหนดว่าจะต้องเป็นหินที่มีรูปร่างลักษณะแบบเดียวกันกับหินก้อนเดิมเท่านั้นจึงจะสามารถนำมาวางเข้ากันได้ ร่องรอยเหล่านี้ยังมีส่วนที่ทำให้หินแต่ละก้อนยึดติดกันอยู่ได้ เราเริ่มด้วยการรวบรวมหินทุกก้อนที่มีลวดลายเหมือนกัน ระดับเดียวกัน และเป็นส่วนของการตกแต่งประดับประดาในชุดเดียวกัน เมื่อจัดกลุ่มได้แล้วก็ทำการทดลองประกอบบนพื้นดินก่อน ในส่วนที่ขาดหายไปหรือยังคงอยู่ในที่บนองค์โบราณสถาน ก็จัดหาค้ำยันหรือวัสดุอื่นมาแทนที่ไว้ชั่วคราวก่อน ในการทดลองประกอบนี้อาจจะใช้หินเทียมหรือหินธรรมชาติที่มีเนื้ออ่อนสามารถสลักตามความต้องการได้โดยง่ายมาทดแทนช่องว่างของหินในส่วนที่ขาดหายไป เมื่อเราใช้หินหล่นที่รู้ที่มาไปจนหมดนำหินเหล่านั้นกลับไปสู่ตำแหน่งเดิม ผนวกกับการจัดกลุ่มทดลองประกอบหินหล่นที่จะเป็นข้อมูลสำคัญในแบบสำรวจที่จะทำให้เราได้เห็นรูปด้านที่สมบูรณ์ยิ่งขึ้น
6. ในขั้นตอนต่อมาเราจะได้ถอดหรือหินจากส่วนของโบราณสถานที่ยังคงอยู่กับที่ลงมาก่อนต่อก่อน หลังจากได้ทำเครื่องหมายให้รหัสหินไว้ส่วนด้านใน แสดงความสัมพันธ์ของหินก้อนนั้นๆกับหินก้อนที่อยู่ติดกันและในบริเวณข้างเคียงโดยรอบ หินเหล่านี้จะถูกนำไปวางไว้บนพื้นดินโดยบันจั้นหลังการทำความสะอาด การจัดเรียงจะวางเป็นชั้นตามลักษณะเดิมไว้ จนในที่สุดเมื่อหินถูกถอดหรือลงมาถึงชั้นๆจนหมด โบราณสถานก็เหมือนถูกตัดเฉือนลงมาวางเป็นแฉ่นๆอยู่ข้างๆ
7. เมื่อไม่เหลือหินในส่วนฐานให้ถอดหรืออีกต่อไป เราจะทำเครื่องหมายและปักผังแสดงลัทธิรูปของโบราณสถาน เป็นการบันทึกขอบเขตของอาคารบนพื้นดิน
8. ภายหลังจากที่ระดับของหินในชั้นล่างสุดไว้เรียบร้อยแล้วก็ทำการถอดหินออก ต่อจากนั้นก็เป็นการเตรียมพื้นที่สำหรับฐานราก บดอัดพื้นดินและรดน้ำให้ชุ่มดี มิฉะนั้นก็จะใช้คอนกรีตเสริมเหล็กเข้ามาช่วยเป็นฐานรากรองรับโบราณสถาน ความแข็งแรงของพื้นนี้มีความจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับเสถียรภาพของโบราณสถานในอนาคต
9. จากนั้นจึงนำเอาหินที่ถอดหรือออกไปกลับมาวางไว้ ณ ตำแหน่งเดิม โดยอาศัยผังหินหรือ แบบสำรวจและภาพถ่ายขณะที่หินเหล่านั้นยังคงอยู่ในที่
10. ในส่วนของก้อนหินที่ขาดหายไปหรือเสื่อมสภาพไปเกินกว่าที่จะสามารถนำกลับมาวางไว้ในที่ตั้งเดิมได้ จะถูกแทนที่ด้วยหินก้อนใหม่ที่ตัดมาให้ได้ขนาดและรูปร่างเท่ากับของโบราณ แต่ในส่วนที่เป็นลายลวดบัวหรือส่วนประดับอื่นๆ จะถูกปล่อยให้เพียงแค่มีสันสายคร่าวๆของขอบเขตลวดลาย ไม่มีการทำแบบจำลองเลียนแบบของโบราณมาติดตั้งในที่ว่างที่หินขาดหายไป ด้วยวิธีการนี้เส้นรอบรูปของรูปทรงอาคารจะได้รับการรักษาเอาไว้ เพื่อหลีกเลี่ยงสิ่งที่จะอาจทำให้เข้าใจ

ผิดกับนักโบราณคดีในอนาคต หินใหม่ทุกก้อนที่นำเข้ามาเสริมจะทำให้เครื่องหมายเล็กๆด้วยตะกั่วที่ จะช่วยแยกแยะหินใหม่ออกจากของดั้งเดิม

โมริส เกลช สถาปนิกผู้รับตำแหน่งหัวหน้าศูนย์อนุรักษ์เมืองพระนครคนต่อมา ได้สืบทอดแนวทางในการดำเนินการมาจากการที่ได้เริ่มต้นมาที่ปราสาทบันทายศรี โดยเขาได้สรุปวิธีการทำงานของเขาไว้ดังนี้

“เมื่อเสร็จสิ้นการทำงานในขั้นตอนของการขุดแต่งเบื้องต้นที่ประกอบด้วย การถากถางวัชพืชและต้นไม้ที่ปกคลุมออกทั้งหมดแล้ว ก็ทำการถอดชิ้นส่วนของหินผนังที่ยังคงอยู่ในที่เดิมลงมาทีละชั้น พร้อมด้วยการให้รหัสหินแต่ละก้อน จากนั้นจึงได้นำกลับขึ้นมาเรียงใหม่หลังจากที่ได้ทำความสะอาด ในจุดของรอยต่อ รอยบากหิน ที่จะสัมพันธ์กับก้อนอื่น โดยมีรหัสที่ให้ไว้ตอนรื้อลงและภาพถ่ายเป็นตัวควบคุม ในขณะเดียวกันนั่นเอง หินหล่นที่พบในกองซากปรักหักพังและดินทับถม จะได้นำมาทดลองประกอบกันเข้า และวิเคราะห์หาที่ที่เคยอยู่จากตำแหน่งของหินที่ตกหล่นอยู่ในขณะที่ได้ค้นพบ คัดเลือกด้วยวิธีการจัดแบ่งประเภทและแบ่งตามชั้น นำมาซึ่งการทดลองประกอบเป็นบางส่วนบนพื้นดิน พร้อมด้วยองค์ประกอบสถาปัตยกรรมพื้นฐาน ไม่ว่าจะประกอบประตู ประตูลอก เสาประดับกรอบประตู ทับหลัง หน้าบัน ธรณีประตู และบัวยอดผนัง ช่องว่างอันเนื่องมาจากหินที่หายไปก็สั่งตัดหินใหม่เข้ามาแทนที่ แล้วขั้นตอนที่เหลืออยู่ก็คือการนำกลับไปก่อให้ขึ้นเป็นรูปร่างเดิม ซึ่งในช่วงของการทำงานนั้น จะเน้นการใช้เทคนิคการก่อสร้างอย่างโบราณที่มีเพียงการเสริมแรงด้วยการอัดฉีดซีเมนต์ที่ซ่อนไว้กับหินส่วนก้อนในของผนังและด้วยเหล็กตัวปลิงที่มาช่วยยึดหินไว้ด้วยกันเพื่อความมั่นคงและเป็นหลักประกันเรื่องความปลอดภัย”

จากขั้นตอนการทำงานของโมริส เกลช โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องความกังวลที่เกี่ยวกับความเป็นของแท้ทางเทคนิคและโครงสร้างที่หลีกเลี่ยงฐานรากคอนกรีตเสริมเหล็กดังที่ทำมาตั้งแต่ในช่วงต้น ได้ส่งผลแก่โบราณสถานขึ้น กล่าวคือเมื่อเวลาผ่านไปงานบูรณะของเขาก็เกิดการทรุดตัวขึ้น และเกิดการเสื่อมสภาพของหินดั้งเดิมที่ได้นำกลับไปไว้ในที่ แบร์นาร์ด ฟิลลิป โกรสลิเยร์ ผู้รับผิดชอบคนถัดมาของศูนย์อนุรักษ์เมืองพระนครจึงได้มีความเห็นว่า ขั้นตอนของอนัสติโลซิสสำหรับปราสาทหินในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการเสริมโครงสร้างด้วยฐานรากคอนกรีตเสริมเหล็กนั้นมีความจำเป็น ทั้งในประเด็นทางโครงสร้างและผลพลอยได้ที่มีคุณสมบัติเป็นฉนวนช่วยกันความชื้นจากพื้นดินไม่ให้มาส่งผลกระทบต่อหินดั้งเดิมของโบราณสถาน และในที่สุดอนัสติโลซิส ที่มีขั้นตอนของรื้อหินดั้งเดิมของโบราณสถานออกทั้งหมดเพื่อเสริมความมั่นคงด้วยการโครงสร้างคอนกรีตเสริมเหล็ก ก็ได้สืบทอดมาสู่การดำเนินการในประเทศไทยด้วย

จากการดำเนินการที่ปราสาทประธาน ของปราสาทพิมาย มาสู่การบูรณะที่ปราสาทพนมรุ้งโดย ดร.สัญญาชัย หมายมั่น ซึ่งรับช่วงการดำเนินการหลังจากที่คณะผู้เชี่ยวชาญชาวฝรั่งเศสได้เดินทางกลับไปแล้ว ระหว่างปี พ.ศ.2523 - 2530 ก็ยังคงยึดถือแนวทางในการปฏิบัติในหลักการเดิม กล่าวคือ การบูรณะด้วยวัสดุดั้งเดิม ผนังตำแหน่งเดิม มาตั้งอยู่บนฐานรากคอนกรีตเสริมเหล็กอันมั่นคง พร้อมด้วยโครงสร้างคอนกรีตเสริมเหล็ก ที่ซ่อนอยู่ทั้งในส่วนผนังและหลังคา ซึ่ง ดร.สัญญาชัย หมายมั่นได้กำหนดขั้นตอนการดำเนินการของอนัสติโลซิสไว้ดังนี้²⁸

1. แผนผังควบคุม (mapping control)

²⁸ จากบทความโดย ดร.สัญญาชัย หมายมั่น เรื่อง “การอนุรักษ์โบราณสถานประเภทหิน” , เมษายน 2530. และการสัมมนาเชิงปฏิบัติการ เรื่อง การอนุรักษ์และการบูรณะโบราณสถาน: หิน อิฐ ปูน, คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร และสถาบันเกอเธ่, มกราคม 2537.

1.1 การทำผังรวม (lay-out plan) เพื่อกำหนดพื้นที่ปฏิบัติงานทั้งฝ่ายเทคนิคและฝ่ายโบราณคดี ตามกรรมวิธีของแต่ละฝ่ายอย่างกว้างๆ

1.2 การทำผังเฉพาะ (zoning separation) เพื่อแบ่งพื้นที่ปฏิบัติการฝ่ายเทคนิคสำหรับองค์ประกอบโบราณสถานที่ยังหลงเหลือมา นำไปประกอบใหม่และการเสริมความมั่นคงของฐานรับน้ำหนัก และฝ่ายโบราณคดีสำรวจโบราณศิลปวัตถุที่จมฝังทับถม และชั้นดินเพื่อวิเคราะห์สกุลงข้าง และชาติพันธุ์ เป็นต้น

ในการทำผังรวมและผังเฉพาะจะมีการแบ่งโบราณสถานออกเป็นส่วนๆ และใช้วิธีตีกริด (grid) ขนาด 5 เมตร X 5 เมตร ลงบนผังตลอดบริเวณโบราณสถานนั้น ผังกริดนี้จะเป็นผังอ้างอิงสำหรับช่างผู้ทำการอนุรักษ์และนักโบราณคดีด้วย ในการสำรวจชั้นดินจะเป็นการสำรวจในแต่ละกริด ดูจำนวนและลักษณะของหินส่วนประกอบสถาปัตยกรรมที่หลงเหลืออยู่ แล้วทำการบันทึกไว้ในผัง การบันทึกจะทำด้วยการถ่ายภาพและเขียนแบบ ประกอบกับการกำหนดรหัสให้กับหินแต่ละก้อน ในแต่ละกริดจะมีการเขียนรหัสลงบนก้อนหินทุกๆ ก้อนก่อนย้ายออกจากพื้นที่ด้วย หินแต่ละก้อนที่พบอยู่บนพื้นที่จะถูกกำหนดรหัสที่สามารถอ้างอิงถึงหมายเลขของกริดที่พบหินเหล่านั้น หลังจากนั้นจะเป็นการขนย้ายหินออกจากพื้นที่ ชิ้นส่วนที่สำคัญของสถาปัตยกรรม เช่นทับหลังที่มีลวดลายแกะสลัก จะนำไปเก็บไว้ในโรงเฉพาะเพื่อปกป้องความเสียหายเนื่องจากสภาพแวดล้อม ส่วนหินที่เป็นโครงสร้างธรรมดา เช่น ผนัง ก็จัดเรียงไว้ตามรหัสตัวเลขและตัวอักษร

ถึงแม้ว่าจะมีการบันทึกตำแหน่งและกำหนดรหัสให้กับหินที่พบในบริเวณโบราณสถานแล้วก็ตาม การขุดค้นทางโบราณคดีก็มีความจำเป็นจะต้องทำประกอบกันไปด้วย เพื่อจะหาชิ้นส่วนโบราณสถานที่อาจจะมีย่อยในชั้นดินที่อยู่ต่ำลงไป และเพื่อจะได้ทราบถึงระดับพื้นดินดั้งเดิมของโบราณสถานนั้น หินที่พบระหว่างการขุดค้นนี้จะได้รับการกำหนดรหัสตามกริดบริเวณที่ขุดค้นพบด้วยเช่นกัน การบันทึกตำแหน่งของหินจะช่วยให้การสันนิษฐานแบบสถาปัตยกรรมเป็นไปได้อย่างถูกต้องและรวดเร็วขึ้น

2. ผังรูปแบบเพื่อการบูรณะ (plan and elevation drafting)

2.1 รั้ววัดรูปแบบก่อนบูรณะ (measure work) ตามสภาพจริงที่คงเหลืออยู่ทุกด้าน พร้อมแผนผังตำแหน่งชิ้นส่วนที่ยังหลงเหลือ

2.2 วิเคราะห์รูปแบบ (elevation analysis) จากชิ้นส่วนลวดลายต่างๆ ที่คงเหลืออยู่ และเปรียบเทียบกับชิ้นส่วนโบราณสถานและโบราณศิลปวัตถุ ที่ขุดพบเพื่อหาสกุลงข้าง เพื่อกำหนดรูปแบบ

2.3 กำหนดรูปแบบ (elevation setting) เพื่อใช้เป็นแบบอย่างในการบูรณะ

สำหรับการสำรวจสภาพอาคารที่คงเหลืออยู่นั้น ในขั้นต้นจะใช้การถ่ายภาพ เพื่อไปขยายและนำภาพเหล่านั้นมาต่อกันให้ได้โครงคร่าวๆ ต่อมาในขั้นที่แท้จริงต้องใช้การสำรวจด้วยกล้องอย่างละเอียด ให้ได้ขนาดและความสูงที่ถูกต้อง ทั้งรูปด้านและผังของอาคาร ในต่างประเทศจะใช้วิธีการแบบ photogrammetry ซึ่งต้องใช้เครื่องมือที่ค่อนข้างยุ่งยาก ใช้เวลาในการสำรวจและแปลข้อมูลมาก การสำรวจที่พนมรุ้งจึงใช้การวัดด้วยสเกลและถ่ายภาพเปรียบเทียบสเกล ซึ่งทำให้การดำเนินการรวดเร็วขึ้นและยังได้ผลที่ใกล้เคียงกันอีกด้วย

การวิเคราะห์รูปแบบสถาปัตยกรรมเป็นขั้นตอนที่สำคัญของการบูรณะ เพราะถ้าการสันนิษฐานรูปแบบไม่ถูกต้องตามหลักวิชาการแล้ว ก็จะทำให้การบูรณะมีรูปแบบที่ผิดพลาด เป็นการทำลายคุณค่าทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีด้วย

การทำแบบวิเคราะห์จะเป็นสิ่งที่ช่วยให้เราได้เห็นรูปทรงและรูปแบบโดยรวมของสถาปัตยกรรมได้ การเขียนแบบสถาปัตยกรรมนี้จะรวมไปถึงรายละเอียดอื่นๆ เช่นงานประติมากรรม ภาพสลักบนอาคารด้วย นอกจากนี้จะต้องแสดงให้เห็นถึงส่วนประกอบที่ขาดหายไป หรือยังขาดค้นไม่พบ ซึ่งในการบูรณะอาจใช้วัสดุใหม่เข้าไปทดแทน ซึ่งภาพนี้จะใช้เป็น working drawing ในงานบูรณะต่อไป

3. กำหนดรหัส (coding)

บนชิ้นส่วนโบราณสถานเป็นอักษรย่อ และหมายเลขแต่ละชั้นแถวพร้อมทิศทาง ด้วยสีหรือเขียนคอนกรีตสำหรับศิลาแลง และบันทึกไว้ให้ตรงกับในรูปแบบแผนผัง

4. ขนย้ายออก (move out)

เมื่อเขียนรหัสลงบนทุกชิ้นส่วนของแต่ละชั้นแล้ว จึงขนออกนอกสถานที่จนถึงฐานรากเดิมหรือชั้นแถวที่พิจารณาแล้วว่า มีสภาพมั่นคงแข็งแรงไม่เคลื่อนตัว และรับน้ำหนักตัวอาคารได้อย่างปลอดภัยได้ต่อไป

5. กำหนดโครงสร้าง (structural design) ออกแบบฐานราก โครงสร้างต่างๆ ขึ้นใหม่ด้วยคอนกรีตเสริมเหล็ก

ในขั้นตอนของการกำหนดโครงสร้างที่โครงการอนุรักษ์พนมรุ้ง จะมีการทำฐานรากด้วยคอนกรีตเสริมเหล็กพร้อมกับการออกแบบระบบระบายน้ำใหม่ ในส่วนของผนังที่ปรักหักพังอยู่เดิมนั้น หลังจากที่เราเอาหินที่กองทับถมกันอยู่ออกอย่างเป็นระบบแล้ว จะทำการก่อผนังขึ้นมาใหม่โดยใช้โครงสร้างอย่างเดิมทั้งหมด ไม่มีการใช้คอนกรีตหรือวัสดุสมัยใหม่ ส่วนเหนือผนังขึ้นไปจึงจะมีคานคอนกรีตเสริมเหล็กเป็นตัวรับ เพราะทับหลังซึ่งทำหน้าที่เสมือนคานมักแตกหักไม่สมบูรณ์ เหนือทับหลังขึ้นไปในช่วงหลังคาจะเป็นคอนกรีตเสริมเหล็กอยู่ภายใน และเป็นหินปะติดอยู่ภายนอก ในการบูรณะที่ต้องเสริมคอนกรีตเสริมเหล็กนี้จำเป็นต้องตัดหินภายในบางส่วนออก หินที่ตัดออกนี้จะนำมาใช้เสริมในส่วนอื่นๆของอาคารในตำแหน่งที่หินเดิมขาดหายไปได้ เมื่อทำโครงสร้างด้วยวัสดุสมัยใหม่ที่แข็งแรงเรียบร้อยแล้วจะมีวิธีการที่ยึดหินให้ติดกับโครงสร้างนี้ด้วยการใช้เหล็กยึดเกาะติดระหว่างคอนกรีต และจะมีการยึดเหล็กกับหินในทุกๆ 3 ชั้น

ลักษณะการก่อสร้างปราสาทหินแต่โบราณจะเป็นการเรียงหินซ้อนกันขึ้นไป โดยอาศัยน้ำหนักของแท่งหินกดทับซึ่งกันและกันเพียงอย่างเดียว ไม่ได้ใช้ปูนหรืออุปกรณ์อื่นใดเป็นเครื่องยึด ยกเว้นในส่วนที่ต้องการเสริมความมั่นคงเป็นพิเศษ เช่นในส่วนขอบหรือมุมที่พบว่า มีการใช้เหล็กรูปตัวไอ เป็นตัวยึด หรือป้องกันการเคลื่อนตัวโดยวางเหล็กนี้ลงไประหว่างหินสองก้อนซึ่งสกัดผิวหน้าเป็นรูปตัวไอขนาดใหญ่แล้วเทตะกั่วทับเพื่อเป็นตัวยึดระหว่างเหล็กและหินอีกครั้งหนึ่ง ดังนั้นการบูรณะที่ใช้การยื่นเหล็กออกมายึดหินไว้ก็เป็นวิธีการที่คล้ายคลึงกับของเดิม แต่ได้ใช้คอนกรีตเทหุ้มเหล็กแทนที่จะเป็นตะกั่ว ซึ่งจะละลายตัวได้เมื่อเวลาผ่านไป

6. นำชิ้นส่วนกลับเข้าที่

โดยการประกอบกลับตามรหัสที่สร้างไว้ ชิ้นส่วนที่ร่วงหล่นมาแต่เดิมให้ทดลองประกอบบนพื้นดินก่อนนำไปติดตั้งจนหมดชิ้นส่วน ชิ้นส่วนใดสูญหายหรือเสื่อมสภาพให้ใช้ของใหม่ทดแทนได้ แต่ต้องกลมกลืนทั้งสีและวัสดุ และไม่ควรงิน 5 % ของกายภาพ

7. ทำการอนุรักษ์และพัฒนาสภาพภูมิทัศน์ของบริเวณ หรือชุมชน

ออกแบบสภาพแวดล้อมและอาคารอำนวยความสะดวกด้านการศึกษา ท่องเที่ยว และสาธารณูปการที่เกี่ยวข้อง

8. ทำผังรูปแบบที่บูรณะแล้วเสร็จ (as built drawing)

รังวัดทำผังรูปแบบที่ได้บูรณะแล้วเสร็จ หากบูรณะไม่ครบสมบูรณ์แบบให้ทำแบบวิเคราะห์ที่คาดว่าจะ เป็นรูปแบบจริงไว้ด้วยเส้นประ

ใน พ.ศ. 2533 กรมศิลปากรได้รับความร่วมมือจากรัฐบาลฝรั่งเศสในการจัดตั้งโครงการอบรมด้านการ บูรณะที่โบราณสถานปราสาทพนมวัน โดยมีเป้าหมายในการบูรณะด้วยวิธีอนาสตีโลซิสไปพร้อมๆกับการฝึก บุคลากรทางด้านนี้ให้แก่กรมศิลปากร ซึ่งผู้เชี่ยวชาญชาวฝรั่งเศสที่มาให้คำแนะนำ ได้แก่ ดร.ปีแยร์ พิชาร์ด ผู้ที่ เคยมีส่วนร่วมในการบูรณะปราสาทหินในประเทศไทยมาตั้งแต่ ปราสาทพิมาย และพนมรุ้ง โดย ดร.พิชาร์ดได้ กำหนดขั้นตอนในการปฏิบัติงานไว้ดังนี้²⁹

1. การเก็บหลักฐานและการบันทึกทำแผนผัง

การเก็บรวบรวมแท่งหินที่หล่นจากที่เดิมทุกก้อนต้องให้หมายเลข และวางเรียงบนลานเพื่อลองประกอบ กันที่ละส่วนเป็นเบื้องต้น พร้อมทั้งงานเขียนแบบจำลองโบราณสถานโดยใช้มาตราส่วน 1 : 50 ซึ่งเพียงพอที่จะ บันทึกแม้แนวเอนเพียงเล็กน้อยรวมทั้งรายละเอียดต่างๆได้ การบันทึกความแตกต่างของวัสดุ (หินทรายแดง หิน ทรายขาว อิฐ สีลาแลง) สภาพของวัสดุเหล่านั้นแต่ละก้อน (หินที่แตกหัก รอยแตกร้าว) จะต้องกระทำอย่าง รอบคอบ การบันทึกโดยการถ่ายภาพโบราณสถานในสภาพหลังการเก็บหลักฐานแล้วก็เป็นสิ่งที่ต้องกระทำอย่าง ถี่ถี่ถ้วน

ขั้นตอนนี้เป็นทั้งการวิเคราะห์ลักษณะทางโครงสร้างของอาคารและฐานราก ศึกษาปัญหาการยกก้อน หินออกจากที่ การยกกลับเข้าที่ รวมทั้งก้อนที่ขาดหายไป งานบันทึกตำแหน่งต่างๆจัดทำโดยการใช้อัลลอยด์ไอ โดไลท์ ช่วยให้มีการกำหนดจุดสำคัญต่างๆได้ถูกต้องแม่นยำ ... สำหรับการยกหินออกจากที่และนำกลับเข้าที่เพื่อ ลดความเสี่ยงในความผิดพลาดในการปรับระดับพื้นด้วย

2. การยกหินออกจากส่วนที่ยังไม่ล้มทลาย

การยกหินออกจากส่วนที่ยังไม่ล้มทลายจะกระทำก็ต่อเมื่อได้ให้หมายเลขแต่ละก้อน ซึ่งจะต้อง เรียงลำดับจากก้อนบนลงมา หมายเลขที่เขียนบนแท่งหินต้องเป็นหมายเลขที่บันทึกลงในสมุดสารบัญด้วย โดย บันทึกที่มา (จากส่วนไหนของอาคารใด) หมายเลขตำแหน่งที่วางเรียง ระบุลักษณะที่ตั้งเรียง การเขียนหมายเลข บนก้อนหินแต่ละก้อนต้องกระทำหลังจากการทำความสะดวกแล้ว ทั้งนี้เพื่อไม่ให้หมายเลขที่เขียนถูกลบไป เสียก่อน...

ก่อนอื่นควรเตรียมพื้นที่ที่เหมาะสมและเพียงพอสำหรับการเรียงแผ่นหิน... การขนย้ายก้อนหินต้องใช้รถ แทรกเตอร์เข้าช่วย การยกก้อนหินต้องใช้เชือกคล้อง ต้องยกเล็กการใช้เครื่องทุ่นแรงที่เป็นเหล็กทุกชนิดหากทำให้ เกิดความเสียหายกับรูปลักษณ์ของศาสนสถานภายหลังการบูรณะ การยกหินออกจากที่ต้องยกทีละก้อน การใช้ ลิ้มไม้ช่วยในการเคลื่อนย้ายก็เป็นสิ่งที่จำเป็นเสมอ

²⁹ สันติ เล็กสุขุม, ศาสนสถานพนมวันก่อนการบูรณะด้วยวิธีอนาสตีโลซิส แปลเรียบเรียงจาก Pierre Pichard, Le Prasat Phnom Wan avant Anastylose

3. การเสริมความแข็งแรงของฐานราก

แนวศิลาแลงที่ก่อหากไม่ขวางงานเสริมความแข็งแรงของฐานรากก็ให้รักษาไว้ในที่เดิม หลังจากการเสริมความแข็งแรงของฐานรากแล้ว ก็จะเริ่มก่อเรียงแนวแรก ปรับแนวและอุดรอยห่างระหว่างก้อนให้แน่น เทพื้นคอนกรีตเสริมเหล็กเพื่อเสริมความแข็งแรงตามจุดที่รับน้ำหนัก และจำเป็นต้องมีระบบระบายน้ำท่วมขังภายในฐานอาคาร

4. การก่อเข้าที่เดิม

เมื่อเรียงก่อแนวแรกบนฐานรากของอาคารที่ปรับให้อยู่ในระดับเดิมแล้ว ต้องปรับแนวก่อโดยใช้คานไม้ช่วยขยับให้แนวตรงและชิดกัน งานเรียงก่อชั้นแรกกระทำอย่างต่อเนื่องชั้นต่อชั้น การยึดกันระหว่างก้อนยังอาจไม่มั่นคง การเสริมแทรกด้วยหินทรายแดง หรืออิฐ กลับเข้าที่เดิมมักไม่มั่นคงเช่นกัน จึงอาจต้องปรับแต่งโดยอุดเสริมความแข็งแรงที่ส่วนนั้นโดยทำจากด้านใน ในที่สุดก็เสร็จสิ้นการก่อเรียงใหม่โดยใช้ส่วนที่อยู่ในที่เดิมและจากส่วนที่ทลายอยู่ในบริเวณนั้น

5. รูปลักษณ์หลังการบูรณะ

...รูปลักษณ์ของศาสนสถานหลังการบูรณะด้วยวิธีอนาสติโลซิส สภาพชำรุดทรุดโทรม (จากการพังทลาย ความเสียหายที่ฉ่ำม วัชพืช) จะหายไป กลายเป็นศาสนสถานที่อยู่ในสภาพก่อนการทรุดโทรมด้วยรูปลักษณ์ของสมัยที่แน่ชัด **คุณค่าของความเก่าแก่ที่หมายถึงร่องรอยที่เกิดจากกาลเวลาจะมีที่ผิดแปลกไปก็เพียงหินบางก้อนที่นำเข้ามาแทนที่ก้อนที่เสื่อมสภาพ** การทำเช่นนี้ก็ต้องพิจารณาอย่างถ่วงถี่...

เงื่อนไขของส่วนที่เสริมเข้ามาใหม่จะเป็นอย่างไร จะต้องแสดงให้เห็นว่าเป็นงานที่เสริมเข้ามาในการบูรณะในครั้งนี้ หรือจะทำขึ้นใหม่ให้เหมือนว่าเป็นงานก่อสร้างของขอม ก่อตามแบบขอมโดยชัดเจนหน้าหินแต่ละก้อนให้เรียบสนิทก่อนที่จะก่อก็ไม่น่าจะทำได้ทั้งนี้ยังไม่กล่าวถึงส่วนที่มีงานสลักอยู่ด้วย อนึ่งส่วนที่ก่อขึ้นใหม่อาจจะทำให้มองแล้วสับสนกับส่วนเดิม... สิ่งที่เสริมเข้าไปจะต้องสังเกตเห็นได้แต่...จะต้องไม่เด่นชัดจนเกินไป เพราะสิ่งที่เสริมเติมเข้าไปนั้นจะลดคุณค่าความเด่นชัดของโบราณสถานลง

อย่างไรก็ตาม...ศาสนสถานเป็นแหล่งที่จะศึกษาให้ลึกซึ้งได้ทั้งความรู้ทางด้านก่อนประวัติศาสตร์และประวัติศาสตร์ควบคู่กัน จึงต้องมีกระบวนการทางโบราณคดี กำหนดแนวทางการขุดค้น...ให้ชัดเจน ต้องมีการปรึกษาหารือระหว่างสถาปนิกและนักโบราณคดีด้วย เพื่อแสดงความโดดเด่นเป็นพิเศษของศาสนสถานให้ปรากฏ ซึ่งในกรณีของปราสาทพนมวัน ได้แก่ หลักฐานเก่าแก่ที่แสดงถึงการอยู่อาศัยของชุมชนมาหลายยุคสมัย และสภาพปราสาทพนมวันครั้งหลังสุดก่อนการพังทลายนั้นเป็นสภาพที่ยังก่อสร้างไม่เสร็จ หลักฐานทางด้านกรรมวิธีก่อสร้างแบบขอมจึงควรแสดงให้เห็นเด่นชัด (ข้อมูลในปัจจุบันทำให้เราทราบว่าปราสาทประธานของปราสาทพนมวันมีการก่อสร้างครบทุกชั้นจนถึงยอดบนสุด เพียงแต่ยังแกะสลักลวดลายไม่ครบถ้วน ดังที่เห็นเป็นหินที่อยู่ในสภาพโคลนในหลายจุด - ผู้วิจัย) ส่วนที่มีการก่อสร้างซ้อนทับกันหลายช่วงเวลา ควรสร้างเป็น "อุโมงค์โบราณคดี" ให้ผู้เยี่ยมชมดูแนวที่สร้างทับซ้อนในอดีต

จนในที่สุดเมื่อกรมศิลปากรได้มีนโยบายที่จะดำเนินการบูรณะโบราณสถานด้วยวิธีการจ้างเหมา ซึ่งก็รวมถึงโบราณสถานประเภทหินที่ใช้วิธีอนาสติโลซิสด้วย โดยได้เริ่มต้นที่ปราสาทเมืองต่ำเป็นลำดับแรก ในข้อกำหนดของการดำเนินการได้ระบุถึงขั้นตอนที่ผู้รับจ้างจะต้องทำที่ได้มีพัฒนาการเรื่อยมา โดยขั้นตอนในการอนุรักษ์ปราสาทหินด้วยวิธีอนาสติโลซิสที่ใช้เป็นแนวทางในการปฏิบัติอยู่ในปัจจุบัน ได้แก่

1. การสำรวจทำแผนผังควบคุมโบราณสถานก่อนการขุดแต่ง
2. การขุดแต่ง การเก็บข้อมูล/กำหนดรหัสหินหล่น บันทึกลงในผังหินหล่น
3. เคลื่อนย้ายก้อนหินหล่นนำไปวางเรียงแผ่ออกด้วยความระมัดระวัง
4. สำรวจสภาพทางกายภาพของโบราณสถาน บันทึกข้อมูลหลังการขุดแต่ง จัดทำรูปแบบก่อนการบูรณะ
5. ตรวจสอบ จำแนกประเภทของหินหล่น ทดลองประกอบหินเพื่อหาที่ตั้งดั้งเดิม
6. นำผลจากการทดลองประกอบหินมาจัดทำเป็นแบบวิเคราะห์รูปแบบสถาปัตยกรรมของโบราณสถาน
7. จัดทำแบบบูรณะจากพื้นฐานข้อมูลของลักษณะการเสื่อมสภาพของโบราณสถาน ผลการทดลองประกอบหิน และแบบวิเคราะห์ ประกอบด้วยแบบสถาปัตยกรรม และแบบวิศวกรรม
8. การถอดรื้อหิน ถอดชิ้นส่วนที่ยังคงอยู่ในที่ โดยกำหนดรหัส หมายเลขหิน ลำดับชั้นลงบนหินแต่ละก้อน พร้อมทั้งจัดทำผังถอดรื้อหินที่ละชั้นทุก ๆ ชั้น
9. การเตรียมฐานราก หรือโครงสร้างอื่น ๆ ที่มีความจำเป็น โดยอาจทำฐานรากแผ่คอนกรีตเสริมเหล็กที่มีการวางแผ่นกันความชื้นกันไม่ให้ซีเมนต์สัมผัสกับวัสดุโบราณโดยตรง พร้อมด้วยการจัดทำระบบระบายน้ำ
10. การทำ shop drawing การซ่อมแซมหิน ต่อชิ้นส่วนของโบราณสถานที่แตกหักเสียหายก่อนนำกลับสู่ที่ตั้งดั้งเดิม
11. นำหินที่ถอดรื้อออกมาทดลองเรียงที่ละ 3 ชั้น ก่อนที่จะนำกลับไปเรียงยังที่ตั้งดั้งเดิม
12. นำชิ้นส่วนของโบราณสถานทั้งหมดกลับไปเข้าที่ตั้งดั้งเดิม อาจมีความจำเป็นต้องใช้วัสดุใหม่มาแทนที่ส่วนที่สูญหายหรือหมดสภาพโดยจะต้องแสดงถึงความแตกต่างจากของแท้ดั้งเดิมแต่ก็ควรให้ดูผสมกลมกลืนและไม่มีปริมาณที่มากจนเกินไป
13. จัดทำรูปแบบหลังการบูรณะและรายงานการบูรณะบันทึกทุกขั้นตอนของการดำเนินการ เพื่อใช้เป็นหลักฐานทางวิชาการต่อไป

ภาคผนวก ค

ศิลปะลพบุรีหรือศิลปะขอมในประเทศไทย

“สมัยลพบุรี” เป็นการกำหนดอายุตามสมัยประวัติศาสตร์ที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงวางไว้ตั้งแต่ พ.ศ.2469 เป็นระยะแรกเริ่มทางวิชาการโบราณคดีและประวัติศาสตร์ศิลปะ แบบแผนนี้ศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์นำมาใช้ และกรมศิลปากรก็นำมาใช้สืบต่อมา¹

“คำว่าศิลปะสมัยลพบุรี เท่าที่ใช้อยู่ในวงโบราณคดีในประเทศไทยปัจจุบัน หมายถึงโบราณวัตถุสถานขอมที่ค้นพบในประเทศไทย รวมทั้งโบราณวัตถุสถานที่ทำขึ้นในประเทศไทย แต่ทำเลียนแบบศิลปะขอมในประเทศไทยกัมพูชา...เท่าที่เชื่อกัน อิทธิพลของศิลปะขอมได้หลั่งไหลเข้ามาอย่างมากมายในภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยตั้งแต่รัชสมัยของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 (พ.ศ.1553-1593) พระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 (พ.ศ.1656- หลัง พ.ศ.1693) พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พ.ศ.1724- ราว พ.ศ.1761) คือศิลปะขอมแบบเกลี้ยง บาปวนนครวัด และบายัน ตามลำดับ”² จะเห็นได้ว่ามีอายุตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 16 ลงมาตามที่ได้พบจารึกของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ณ ศาลสูง จังหวัดลพบุรี (จารึกในประเทศไทย 1 / 2529) จนถึงราวพุทธศตวรรษที่ 20 ด้วยเหตุที่ อิทธิพลของศิลปะสมัยลพบุรียังคงอยู่ต่อมาจนถึงสมัยอยุธยา

ในการกำหนดอายุสมัยนอกจากข้อมูลที่ได้รับจากศิลาจารึก เราก็อาจพิจารณากำหนดได้จากวิวัฒนาการของลวดลายที่ปรากฏอยู่บนทับหลัง เสาอิงประตู หน้าบัน ... ทั้งนี้โดยนำไปเปรียบเทียบกับบรรดาสິงเหล่านั้นที่ทราบอายุได้ในประเทศกัมพูชา ดังที่นักประวัติศาสตร์ศิลปะผู้เชี่ยวชาญชาวฝรั่งเศสได้จัดแบ่งไว้ ได้แก่

สมัยก่อนเมืองพระนคร (Pre-Angkorean Period)

แบ่งออกเป็น 4 แบบ คือ

1. แบบพนมตา ราว พ.ศ. 1090 – 1150
2. แบบสมโบรีไพรกุก หลัง พ.ศ. 1150 – ราว พ.ศ. 1200
3. แบบไพรกเมง ราว พ.ศ. 1185 – 1250
4. แบบกำปงพระ ราว พ.ศ. 1256 – หลัง พ.ศ. 1250

ระยะหัวเลี้ยวหัวต่อ ได้แก่ ศิลปะแบบกุเลน ราว พ.ศ. 1375 – 1425

สมัยเมืองพระนคร (Angkorean Period)

แบ่งออกเป็น 9 แบบ คือ

1. แบบพระโค ราว พ.ศ. 1425 – 1436
2. แบบบาแค็ง หลัง พ.ศ. 1436 – ราว พ.ศ. 1475

¹ อนุวิทย์ เจริญศุกกุล, แบบโครงสร้างและระเบียบการก่ออิฐสถาปัตยกรรมสกุลช่างเขมรและศรีวิชัย .

² หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, ศิลปะสมัยลพบุรี (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2547), หน้า 1.

3. แบบเกาะแก่ง พ.ศ. 1464 – รว พ.ศ. 1495
4. แบบแปรรูป พ.ศ. 1490 – รว พ.ศ. 1515
5. แบบบันทายสรี พ.ศ. 1510 – รว พ.ศ. 1550
6. แบบเกลี้ยง (คลัง) รว พ.ศ. 1515 – 1560
7. แบบบาปวน รว พ.ศ. 1560 – 1630
8. แบบนครวัด รว พ.ศ. 1650 – 1715
9. แบบบายน หลังพ.ศ. 1720 – รว พ.ศ. 1780

สมัยหลังเมืองพระนคร (Post-Angkorean Period) ตั้งแต่ราว พ.ศ. 1760 – 1974

โดยมีลำดับกษัตริย์ขอมที่สัมพันธ์กับยุคสมัยทางศิลปะดังนี้

ยุคก่อนเมืองพระนคร

แบบพนมตา ในช่วงรัชสมัยของ โกลนทิดยะชัยวรมัน และ รุทวรมัน มีการก่อสร้างอาคารมหาฤๅษี *แบบสมโบร์ไพรกุก* ในรัชสมัยของ ภาววรมันที่ 1 มเหศวรมัน (จิตรเสน) และ อิศานวรมันที่ 1 มีตัวอย่างการก่อสร้างได้แก่ สิ่งก่อสร้างในยุคแรกที่ปราสาทวัดพู และกลุ่มปราสาทที่สมโบร์ไพรกุก (อิสานปุระ) พบหลักฐานในประเทศไทยที่ปราสาทเขาน้อย จ.สระแก้ว ปราสาทที่ตั้งเมืองเตย จ.ยโสธร *แบบไพรกเมง* ในช่วงรัชสมัยของ ภาววรมันที่ 2 และ ชัยวรมันที่ 1 มีการก่อสร้างปราสาทออกกม ในประเทศไทยมีหลักฐานที่ปราสาทภูมิโพน จ.สุรินทร์ *แบบกำแพงพระ* ไม่มีข้อมูลของกษัตริย์

ยุคหัวเลี้ยวหัวต่อ

แบบกุเลน ได้แก่ยุคแห่งการประกาศอิสรภาพจากขวาและการตั้งเมืองหลวงใหม่ของ ชัยวรมันที่ 2 ตัวอย่างสิ่งก่อสร้างได้แก่ ปราสาทโจเจนและกลุ่มปราสาทบนพนมกุเลน

ยุคเมืองพระนคร

แบบพระโค ในช่วงรัชสมัยของ ชัยวรมันที่ 3 และ อินทวรมันที่ 1 มีการก่อสร้างที่เมืองหรือหาลัย ได้แก่ ปราสาทไพรมนตี ปราสาทบากอง และ ปราสาทพระโค

แบบบาแค็ง ในรัชสมัยของ ยโสวรมันที่ 1 ธรรมวรมันที่ 1 และ อิศานวรมันที่ 2 ตั้งเมืองยโสธรปุระเป็นเมืองหลวง หรือที่เรียกว่าเมืองพระนคร มีการก่อสร้าง ปราสาทโโรเลย พนมบาแค็ง ปราสาทปักซี่จากรง ปราสาททกระวัน

แบบเกาะแก่ง ในรัชสมัยของ ชัยวรมันที่ 4 มีการก่อสร้างปราสาททมและปราสาทอื่นๆที่เกาะแก่ง เมืองหลวงใหม่ในสมัยนั้น ในประเทศไทยพบหลักฐานมากมายในแบบนี้ที่ ปราสาทในจังหวัดนครราชสีมา เช่น ปราสาทเมืองแขก และมีอิทธิพลถึงการสลักหินบนใบเสมาที่พบในบริเวณใกล้เคียงกับภูพระบาท จ.อุดรธานีด้วย

แบบแปรรูป ในรัชสมัยของ ราเชนทวรมันที่ 2 ทรงย้ายเมืองหลวงกลับมาเมืองพระนคร และสร้างปราสาทแม่บุญตะวันออก ปราสาทแปรรูป

แบบบันทายสิรี และ แบบเกลี้ยงหรือคลัง อยู่ในช่วงรัชสมัยของ ชัยวรมันที่ 5 ชัยวีวรมัน และ สุริยวรมัน ที่ 1 โดยมีปราสาทบันทายสิรีที่สร้างโดย ยัญญวราหะ ซึ่งเป็นพราหมณ์ไม่ใช้กษัตริย์ ส่วนกษัตริย์ได้สร้าง ปราสาทตาแก้ว ปราสาทคลัง ปราสาทพิมานอากาศ ปราสาทพระวิหาร มีสิ่งก่อสร้างที่ร่วมสมัย เช่น ปราสาทสระกำแพงใหญ่ และปราสาทตาเมือนธม เป็นต้น

แบบบาปวน ตรงกับรัชสมัย อุทัยติตยวรมันที่ 2 ชัยวรมันที่ 6 นอกจากปราสาทศักดิ์ก๊กอภิม มีการสร้าง ปราสาทแม่บุญตะวันตก ปราสาทบาปวน ปราสาทพนมวัน ปราสาทพิมาย ปราสาทเมืองต่ำ และอีกมากมายในประเทศไทย

แบบนครวัด ตรงกับรัชสมัยของ สุริยวรมันที่ 2 และ ยโสวรมันที่ 2 มีการก่อสร้างปราสาทนครวัด ปราสาทธมมานน เจ้าสายเทวดา ปราสาทบันทายสำเหร่ ปราสาทพนมรุ้ง ปราสาทบึงมาลา

แบบบายน ตรงกับการสร้างเมืองนครธมในรัชสมัยของ ชัยวรมันที่ 7 มีปราสาทบายนเป็นจุดศูนย์กลางของเมือง มีการสร้างปราสาทตาพรหม ปราสาทพระขรรค์ ปราสาทนาคพันธ์ ปราสาทบันทายฉมาร์ รวมทั้ง มี อโรคยศาล และ ธรรมศาลา ตามเส้นทางโบราณต่างๆ ในประเทศไทยมีตัวอย่างที่ ปราสาทเมืองสิงห์ และพระปรางค์สามยอด ลพบุรี

หลังจากนี้เป็นยุคหลังเมืองพระนคร ที่มีความเจริญใหม่เกิดเป็นปึกแผ่นขึ้นได้แก่ สุโขทัย และ พระนครศรีอยุธยา นำมาซึ่งการย้ายเมืองหลวงจากเมืองพระนครมาสู่พนมเปญในที่สุด

ในบรรดาโบราณสถานที่มีลักษณะของศิลปะเขมรที่พบในประเทศไทย พบว่ามีหลายแหล่งที่มีลักษณะ บางประการแตกต่างไปจากในกัมพูชา เช่นแบบที่มีหลังคาเป็นรูปพุ่ม ทั้งนี้เพราะได้ย้อมุมหลังคามาก และกลีบ ฆนุกก็ทำแบนแนบอยู่กับหลังคานั้น ศาสตราจารย์ บวส เซอเลียร์ กล่าวว่า ปราสาทหรือปราสาทแบบนี้เป็นแบบที่ เกิดขึ้นโดยเฉพาะในประเทศไทย อาจเกิดขึ้นที่ปราสาทแขก ลพบุรี เป็นแห่งแรก สังเกตได้ว่ามีความแตกต่างจาก ปราสาทเขมรหลายอย่าง เป็นแบบศิลปะลพบุรีโดยเฉพาะ มาจนถึงปราสาทพิมายที่มีลวดลายและรูปทรงต่างไป จากปราสาทขอมที่มีมาก่อนหน้านั้น ต่อมาปราสาทนครวัดในกัมพูชาก็ได้นำหลังคารูปพุ่มนี้ไปเป็นแบบอย่างเกิด เป็นลักษณะพิเศษ ซึ่งต่อมาในสมัยบายนช่างขอมก็หันมาสร้างปราสาทที่มีหลังคาลดหลั่นกันเป็นชั้นดังเดิมอีก ในขณะที่ปราสาทหลายหลังในประเทศไทยก็ได้พัฒนารูปทรงให้ชะลูดขึ้น มีลักษณะที่แตกต่างออกไปก่อนที่จะส่ง ต่อมาเป็นรูปแบบของปราสาทในศิลปะอยุธยาในที่สุด สอดคล้องกับอรรถาธิบาย ในหนังสือ ตำนานพระพุทธรเจดีย์ พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และหม่อมเจ้าสุภัทดิศ ดิศกุลทรงทำ เจริญเพิ่มเติม ความว่า “แบบสมัยลพบุรี เป็นการสร้างเนื่องกันกับแบบประเทศขอม และสร้างสืบมาในสมัย เมื่อพวกขอมมาปกครองประเทศนี้ ... พุทธศิลปะแบบลพบุรีมีแพร่หลายอยู่ในประเทศไทย ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษ ที่ 16 จนถึงพุทธศตวรรษที่ 19 ปัจจุบันถือกันว่าเป็นศิลปะในประเทศไทยที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะเขมรสมัยโบราณ โดยเฉพาะศิลปะเขมรแบบนครวัดและบายน แต่เพียงศิลปะเดียว ส่วนอิทธิพลของศิลปะทวารวดีปนกับศิลปะเขมรนั้น เราจัดเป็นศิลปะอีกแบบหนึ่งต่างหาก เรียกว่าศิลปะแบบอุทอง...”³

³ เรืองเดียวกัน, หน้า126 -127.

อ.อนุวิทย์ เจริญศุกกุล ให้ความเห็นไว้ใน หนังสือจากแบบโครงสร้างและระเบียบการก่ออิฐสถาปัตยกรรมสกุลช่างเขมรและศรีวิชัย ว่าการเรียกศิลปะลพบุรี เป็นวิธีการที่เอาประวัติศาสตร์ศิลปะมาผูกพันกับประวัติศาสตร์การเมือง จึงเสนอให้ใช้วิธีการตีความแบบสกุลช่างแทน ตามที่ ศาสตราจารย์ บวสเชอเลียร์ ก็เคยเสนอแนวโน้มที่จะใช้ “สกุลช่าง” แทน “สมัย” โดยการกล่าวถึงการรับวัฒนธรรมเขมรในประเทศไทยแล้วเกิดสกุลช่างท้องถิ่นขึ้นมาอย่างเห็นได้ชัด อ.อนุวิทย์ เห็นว่า ศิลปะลพบุรี ควรใช้เรียกศิลปะที่เกิดขึ้นในบริเวณจังหวัดลพบุรีระหว่างพุทธศตวรรษที่ 16 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 18 ในขณะที่ ศาสตราจารย์ บวสเชอเลียร์ ไม่เห็นด้วยที่จะเรียกว่า ศิลปะเขมร เนื่องจากมีลักษณะของตนเองมาก จะเรียกศิลปะเขมรแบบท้องถิ่น ก็จะมีข้อสงสัยว่าต้องดีกว่าเมืองหลวงซึ่งไม่เป็นความจริง

ในปัจจุบัน ยังมีนักวิชาการกลุ่มหนึ่งเห็นว่า น่าจะเรียก ศิลปะเขมรที่พบในประเทศไทย ด้วยเห็นว่าเหมาะสมและครอบคลุมมากกว่า⁴ เนื่องจากเห็นว่า นอกจากที่ลพบุรีหรือบริเวณภาคกลางของประเทศไทย ยังมีโบราณวัตถุสถานอีกมากมายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีลักษณะของงานช่างคล้ายคลึงและมีอายุสมัยเดียวกันกับที่พบในประเทศกัมพูชา หม่อมเจ้าสุภัทสวัสดิ์ ดิศกุล จึงทรงนิพนธ์ความเห็นที่ “...ถ้าจะไม่ใช่คำว่า ศิลปะลพบุรีแล้ว ก็น่าจะใช้คำว่าศิลปะขอมในประเทศไทย...”

ดังนั้นในการกล่าวถึงอายุสมัย รูปแบบศิลปะและสถาปัตยกรรมของปราสาทสติกก็อกธม ในวิทยานิพนธ์เล่มนี้ จึงได้ใช้คำว่า ศิลปะลพบุรีหรือศิลปะขอมในประเทศไทย โดยจะได้อ้างอิงเปรียบเทียบลักษณะบางประการที่พบกับรูปแบบศิลปะเขมรในประเทศกัมพูชาซึ่งมีการแบ่งช่วงเวลาไว้โดยละเอียดด้วย

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁴ ศิลปากร, กรม. ศัพทานุกรมโบราณคดี (กรุงเทพฯ: สำนักโบราณคดี, 2550), หน้า 441.

ภาคผนวก ง

ความคิดเห็น และระดับความพึงพอใจที่มีต่อการดำเนินการ

เพื่อเป็นข้อมูลประกอบในการพิจารณาที่เกี่ยวข้องกับผลการบูรณะด้วยวิธีอนาสติโลซิสของอาคารปราสาทประธาน ปราสาทสด๊กก๊อกธม จ.สระแก้ว และเป็นข้อมูลเบื้องต้นสำหรับการจัดทำแบบสอบถามตามกระบวนการทางสถิติในประเด็นของการเผยแพร่ความรู้และการมีส่วนร่วมของผู้ที่มีความเกี่ยวข้องและภาคประชาคมโดยทั่วไป ผู้วิจัยได้ทดลองจัดทำแบบสอบถามเพื่อรวบรวมความคิดเห็นและวัดระดับความพึงพอใจของผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับโบราณสถาน โดยมีขอบเขตของการเก็บข้อมูลที่ไม่ได้จำกัดเฉพาะความคิดเห็นและความพึงพอใจที่มีต่อการดำเนินการที่ปราสาทประธาน ปราสาทสด๊กก๊อกธม เท่านั้น แต่ยังได้สอบถามความคิดเห็นที่ขยายวงออกไปตั้งแต่ที่เกี่ยวข้องกับอนาสติโลซิสและการอนุรักษ์โบราณสถานประเภทหินในประเทศไทยในแหล่งอื่นๆด้วย รวมทั้งในอาณาบริเวณของปราสาทสด๊กก๊อกธมเอง ก็ยังได้สอบถามความคิดเห็นที่มีต่อการดำเนินการที่องค์ประกอบอื่นๆของปราสาทแห่งนี้ด้วย

ในการจัดทำแบบสอบถามผู้วิจัยได้แบ่งออกเป็น 2 ชุด ที่มีวัตถุประสงค์ใช้สำหรับกลุ่มเป้าหมายที่แตกต่างกัน แบบสอบถามชุดแรก เป็นความคิดเห็นเกี่ยวกับอนาสติโลซิสและการอนุรักษ์โบราณสถานประเภทหินในประเทศไทย ที่รวบรวมความคิดเห็นจากนักวิชาการและเจ้าหน้าที่ผู้ที่ปฏิบัติงานด้านการอนุรักษ์โบราณสถานของกรมศิลปากร ในโอกาสที่มีการจัดการประชุมเชิงปฏิบัติการตามโครงการพัฒนาศูนย์ผลิตงานด้านการอนุรักษ์โบราณสถาน ซึ่งจัดให้มีการบรรยายทางวิชาการในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์และการจัดการโบราณสถานประเภทหิน การบูรณะด้วยวิธีอนาสติโลซิส ความเป็นมาและพัฒนาการของการนำวิธีการนี้มาประยุกต์ใช้กับโบราณสถานของไทย ตลอดจนในเรื่องของคุณค่าของโบราณสถานทั้งทางด้านศิลปะ สถาปัตยกรรม ประวัติศาสตร์และโบราณคดี เรื่องการจัดการ การทำแผนแม่บท ในมิติของการมีส่วนร่วมของภาคประชาชน โดยมีวิทยากร จากทั้งกรมศิลปากร บุคลากรที่มีประสบการณ์ตรงจากการปฏิบัติงาน คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ผู้เชี่ยวชาญที่ปรึกษาขององค์การยูเนสโกผู้เคยปฏิบัติงานในประเทศไทย สปาฟา และอิโคโมสไทย การบรรยายในห้องประชุมจัดขึ้นที่ ห้องประชุมพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พิมาย จังหวัดนครราชสีมา และห้องประชุมศูนย์ข้อมูล อุทยานแห่งชาติเขาพระวิหาร จังหวัดศรีสะเกษ และมีการดำเนินงานประกอบการบรรยายในพื้นที่ของโบราณสถานแหล่งต่างๆ ในจังหวัดนครราชสีมา บุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ และสระแก้ว ระหว่างวันที่ 7 - 12 กรกฎาคม พ.ศ.2551 ซึ่งผู้เข้าร่วมโครงการได้มีโอกาสได้เยี่ยมชมการดำเนินการบูรณะที่ปราสาทสด๊กก๊อกธมด้วย โดยผู้วิจัยได้ตั้งสมมติฐานไว้ว่าความคิดเห็นที่สรุปได้จากแบบสอบถามในชุดแรกนี้จะสามารถเป็นตัวแทนความคิดเห็นของกลุ่มนักวิชาการและผู้ที่มีความสนใจเฉพาะทางในเรื่องการอนุรักษ์โบราณสถานประเภทหินเป็นพิเศษ

แบบสอบถามชุดที่ 2 เป็นแบบสอบถามที่เจาะจงเฉพาะความคิดเห็นที่เกี่ยวกับการอนุรักษ์ที่ปราสาทสด๊กก๊อกธม จ.สระแก้ว มีกลุ่มเป้าหมายที่ประชาชนโดยทั่วไปที่ถือเป็นเจ้าของมรดกทางวัฒนธรรมของชาติ ทั้งที่เป็นนักท่องเที่ยว ผู้ที่มาเยี่ยมชมโบราณสถาน และประชาชนในพื้นที่ที่มีส่วนได้ส่วนเสียโดยตรงจากการอนุรักษ์และพัฒนาโบราณสถาน ด้วยความช่วยเหลือในการเก็บข้อมูลจากมัคคุเทศก์อาสาสมัครในท้องถิ่นในช่วงกลางปี

พ.ศ.2552 โดยผู้วิจัยมีวัตถุประสงค์ที่จะทราบถึงแนวโน้มระดับความพึงพอใจของกลุ่มประชาชนทั่วไปที่มีความสนใจและมีโอกาสได้เข้ามาเยี่ยมชมโบราณสถานแห่งนี้ และต้องการข้อมูลความคิดเห็นที่เขากล่าวนั้นต้องการจะได้รับจากโบราณสถาน

ในรายละเอียดของแบบสอบถามแต่ละชุด จะแบ่งออกเป็น 3 ตอน ได้แก่ ตอนที่ 1 ข้อมูลบุคคล ตอนที่ 2 ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับอนัสติโลซิสและการอนุรักษ์โบราณสถานประเภทหินในประเทศไทย และตอนที่ 3 ความคิดเห็นเกี่ยวกับอนัสติโลซิสและการอนุรักษ์โบราณสถานประเภทหินในประเทศไทย (ชุดที่ 1) หรือ ความคิดเห็นเกี่ยวกับการอนุรักษ์โบราณสถานประเภทหินที่ปราสาทสติก๊กอกรรม (ชุดที่ 2)

สำหรับแบบสอบถามชุดที่ 1 ได้สอบถามความคิดเห็นที่มีต่อการอนุรักษ์และพัฒนาโบราณสถานประเภทหินในที่ต่างๆ ทั้งที่ได้รับฟังจากการบรรยายในห้องประชุม และการดูงานในสถานที่จริง ประกอบด้วย

1. การบูรณะอาคารศิลาแลงตามแบบอย่างปราสาทเมืองสิงห์ จ.กาญจนบุรี ซึ่งมีแนวความคิดในการอนุรักษ์ที่ไม่คำนึงถึงที่ตั้งดั้งเดิมของวัสดุตั้งเดิมของโบราณสถาน ด้วยเห็นว่าในอดีตศิลาแลงของอาคารจะถูกฉาบปิดไว้ด้วยปูนขาวและงานปูนปั้นตกแต่งทั้งหมด
2. การบูรณะที่ปราสาทพิมาย จ.นครราชสีมา โดยแยกเป็นการดำเนินการที่ปราสาทประธานซึ่งเป็นการนำอนัสติโลซิสมาใช้เป็นครั้งแรกในประเทศไทย และการดำเนินการที่อาคารอื่นๆ ของปราสาทพิมาย ซึ่งมีความแตกต่างทั้งในแง่ของวัสดุตั้งเดิมที่มีความแกร่ง ทนต่อการเสื่อมสภาพที่แตกต่างกัน และในแง่ของการทดแทนส่วนที่เสื่อมสภาพหรือขาดหายไปด้วยวัสดุใหม่ ทั้งยังถือโอกาสสอบถามความคิดเห็นในเรื่องที่เป็นประเด็นความขัดแย้งทางความคิดเกี่ยวกับการทำความสะอาดโบราณสถานด้วย
3. การบูรณะที่ปราสาทพนมรุ้ง จ.บุรีรัมย์ ผลงานการบูรณะด้วยวิธีอนัสติโลซิสที่พัฒนาสืบทอดมาจากการดำเนินการที่ ปราสาทประธานของปราสาทพิมาย ซึ่งถือเป็นผลงานการทำงานชิ้นสำคัญของ ดร.สัตยชัย หมายมั่น ผู้มีแนวคิดในเรื่องสัจจะของโครงสร้างเป็นสำคัญ และยังได้สอบถามความเห็นในประเด็นการจำลองแบบ ที่มีการทำแบบหล่อจำลองส่วนหัวนาค บราลี ลูกมะหวด และทวารบาลมาร่วมในการบูรณะโบราณให้มียภาพลักษณะที่สมบูรณ์ขึ้น เป็นประเด็นสำคัญอย่างหนึ่งทางด้านการสื่อความหมาย
4. การบูรณะที่ปราสาทเมืองต่ำ จ.บุรีรัมย์ เป็นผลงานการบูรณะที่อยู่ในการกำกับดูแลของ ดร.สัตยชัย หมายมั่น เช่นเดียวกัน โดยในโครงการนี้ยังถือได้ว่าได้แสดงถึงพัฒนาการทางด้านโครงสร้างที่นำมาใช้ร่วมกับการบูรณะด้วยวิธีอนัสติโลซิส ที่ค่อยๆ ปรับลดลงจนเหลือเพียงน้อยที่สุดเท่าที่มีความจำเป็นเท่านั้น นอกจากนี้ในส่วนของอาคารยังได้สอบถามความคิดเห็นสำหรับส่วนสระน้ำที่มีขอบสระเป็นรูปสลักรูปปลาดำขนาดซึ่งการบูรณะด้วยวิธีอนัสติโลซิสได้นำมาซึ่งความความคิดเห็นทางวิชาการที่ต่างกกันด้วย
5. การบูรณะที่ปราสาทพนมวัน จ.นครราชสีมา ที่ซึ่งได้เริ่มต้นด้วยความพยายามที่จะพัฒนาแนวทางการบูรณะด้วยวิธีอนัสติโลซิสไปสู่เป้าหมายการรักษาความแท้ไว้ให้มากที่สุด ลดการถอดหรือขึ้นส่วนของโบราณสถานลงให้เหลือตามความจำเป็นที่น้อยที่สุด การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างมาใช้วัสดุตั้งเดิมได้แก่ศิลาแลง และปูนขาวหมัก เพื่อลดปริมาณของคอนกรีตเสริมเหล็กและปูนซีเมนต์ที่มีผลกระทบต่อวัสดุตั้งเดิมของโบราณสถานลง จนในที่สุดการบูรณะแบบค่อยเป็นค่อยไปในลักษณะการดำเนินการเอง

กลับไม่เป็นที่พอใจในมุมมองของผู้บริหาร การดำเนินการที่ปราศาทะระหนี่จึงเปลี่ยนมาเป็นการจ้างเหมาภาคเอกชนเข้ามาดำเนินการ แต่ก็เป็นการดำเนินการที่สืบทอดแนวทางการทำงานมาจากคณะทำงานชุดเดิม ในแง่ของการใช้วัสดุใหม่เป็นหินทรายที่มีก้อนขนาดตามรูปแบบและเทคนิคแบบดั้งเดิมเข้ามาใช้ในการทำงาน เพียงแต่เป็นการบูรณะเฉพาะถึงในระดับของส่วนที่คงอยู่ได้สูงสุดก่อนการบูรณะเท่านั้น กล่าวคือในส่วนยอดทั้งหมดที่ได้ทำการทดลองประกอบไว้แล้วยังไม่ได้นำกลับไปยังที่ตั้งดั้งเดิม พร้อมด้วยการสอบถามความคิดเห็นที่มีต่อโครงการที่จะนำเอาส่วนยอดทั้งหมดกลับคืนที่ซึ่งในขณะนี้ได้รับความเห็นชอบให้ดำเนินการได้จากคณะกรรมการวิชาการเพื่อการอนุรักษ์โบราณสถานของกรมศิลปากรเรียบร้อยแล้ว

6. ความคิดเห็นที่มีต่อโบราณสถานประเภทหินในบริเวณเขาพระวิหาร จ.ศรีสะเกษ ในส่วนที่ตั้งอยู่ในเขตอำนาจอธิปไตยของประเทศไทย ได้แก่ สระตราว และสถูปคู่
7. การบูรณะที่ปราสาทสติกกอกกรม จ.สระแก้ว ซึ่งได้แยกสอบถามความคิดเห็นที่มีต่อส่วนองค์ประกอบต่างๆ ของโบราณสถาน ทั้งที่ได้ดำเนินการบูรณะไปแล้ว อยู่ระหว่างการดำเนินการและยังมิได้ดำเนินการ เรียงตามลำดับการเข้าถึงจากทางด้านทิศตะวันออก ได้แก่ บาราย ทางดำเนิน โคปุระ ตะวันออกชั้นนอก โคปุระตะวันออกชั้นใน บรรณาลัยเหนือและใต้ ปราสาทประธาน ระเบียงคดโคปุระเหนือ ใต้ และตะวันตก ลานรอบปราสาทประธาน และกำแพงแก้ว

ส่วนแบบสอบถามชุดที่ 2 จะเป็นคำถามเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับปราสาทสติกกอกกรม จ.สระแก้ว ในลักษณะเดียวกันกับแบบสอบถามชุดที่ 1 ทั้งนี้ในการถามความคิดเห็นต่างๆในแบบสอบถามทั้ง 2 ชุด ได้เน้นคำถามในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับเรื่องความแท้ ที่มีทั้งความแท้ของวัสดุ รูปทรงสถาปัตยกรรม และมีมือช่าง เรื่องการสื่อความหมายอันได้แก่ความเป็นที่เข้าใจได้ของโบราณสถาน การซ่อมเสริมด้วยวัสดุใหม่ เทคนิคและโครงสร้างที่ใช้ในการบูรณะ รวมทั้งความพึงพอใจโดยภาพรวมของการบูรณะ

ผลการทำแบบสอบถามชุดที่ 1

ความคิดเห็นเกี่ยวกับสถิติลิขสิทธิ์และอาคารอนุรักษ์โบราณสถานประเภทหินในประเทศไทย

จากผู้เข้าร่วมโครงการพัฒนาบุคลากรผู้ผลิตงานด้านการอนุรักษ์โบราณสถาน ณ จังหวัดนครราชสีมา บุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ และสระแก้ว วันที่ 7 – 12 กรกฎาคม พ.ศ.2551 ตอบแบบสอบถามจำนวน 15 ชุด

ในการแสดงความคิดเห็นส่วนความรู้ความเข้าใจเรื่องการอนุรักษ์ของผู้เข้าร่วมอบรม จะสังเกตได้ว่าความคิดเห็นในระดับต่างๆมีจำนวนใกล้เคียงกัน คือส่วนใหญ่อยู่ในระดับดีและระดับปานกลาง รองลงมาคือระดับดีมากและระดับน้อย ทั้งนี้อาจเพราะผู้เข้าร่วมอบรมที่มีสาขาวิชาชีพเกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์โดยตรง ได้ใช้เกณฑ์ในการประเมินตนเองด้วยเกณฑ์ด้านวิชาการเฉพาะทาง (โดยเฉพาะเกี่ยวกับปราสาทหิน) การเข้าร่วมอบรมนี้เป็นารับทราบข้อมูลองค์ความรู้ใหม่ และยังมีข้อมูลหรือองค์ความรู้เฉพาะทางอีกจำนวนมากที่ควรศึกษาเพิ่มเติม ดังนั้นจึงได้ประเมินว่ายังมีความรู้พื้นฐานในระดับที่ใกล้เคียงกันในระดับต่างๆ

ความคิดเห็นเกี่ยวกับปราสาทเมืองสิงห์ จ.กาญจนบุรี

ผู้เข้าร่วมอบรมส่วนใหญ่มีจำนวนร้อยละ 60 ที่พึงพอใจกับการอนุรักษ์อาคารศิลาแลงที่ปราสาทเมืองสิงห์ในแง่ของการสื่อความหมาย แต่มีเพียงร้อยละ 20 ที่พอใจในแง่ความแท้ของฝีมือช่าง มีจำนวนร้อยละ 46.7 ไม่พึงพอใจกับการอนุรักษ์โดยภาพรวม และในประเด็นการซ่อมเสริมด้วยวัสดุใหม่ ในขณะที่ไม่มีผู้รู้สึกพึงพอใจมากนัก ทั้งนี้อาจเพราะผู้เข้าร่วมอบรมส่วนใหญ่ไม่เห็นด้วยกับการอนุรักษ์ที่ใช้เวลาในการศึกษาข้อมูลน้อยเกินไป และอาจก่อให้เกิดความเสียหายต่อโบราณสถาน ผู้เข้าร่วมอบรมไม่พึงพอใจกับการใช้วัสดุใหม่ในการซ่อมแซมและมีความพึงพอใจในระดับน้อยด้านฝีมือช่าง แสดงถึงความคิดเห็นในการอนุรักษ์บนพื้นฐานความแท้ดั้งเดิมทั้งในด้านวัสดุและฝีมือช่าง

ข้อเสนอแนะจากผู้แสดงความคิดเห็น

- การดำเนินงานโดยเร่งด่วน ชาดความเข้าใจ ถือเป็นการทำงานลดคุณค่าของโบราณสถานทางหนึ่ง
- ควรใช้เวลาในการศึกษารูปแบบให้มากขึ้น

ความคิดเห็นเกี่ยวกับปราสาทประธาน ปราสาทพิมาย จ.นครราชสีมา

ผู้เข้าร่วมอบรมส่วนใหญ่ คือจำนวนร้อยละ 80 มีความพึงพอใจในเรื่องการซ่อมเสริมด้วยวัสดุใหม่ และจำนวนร้อยละ 46.7 มีความพึงพอใจในมากในแง่ความแท้ของรูปแบบสถาปัตยกรรม ในการอนุรักษ์ปราสาทประธาน ปราสาทพิมาย แสดงให้เห็นว่าผู้เข้าร่วมอบรมส่วนใหญ่เห็นด้วยกับวิธีการอนุรักษ์ โดยเฉพาะในด้านรูปแบบสถาปัตยกรรมแบบเดิม ทั้งนี้อาจเพราะปราสาทประธานเป็นส่วนที่สำคัญที่สุดของโบราณสถาน รวมถึงการอนุรักษ์ส่วนนี้สามารถรักษารูปแบบเดิมไว้ได้มาก เพราะเนื่องจากวัสดุส่วนใหญ่เป็นหินทราย ลวดลายสลักทำให้สามารถนำมาประกอบในตำแหน่งเดิมได้ การอนุรักษ์ให้มีลักษณะรูปแบบดั้งเดิมเช่นนี้ จึงสามารถแสดงความเป็นโบราณสถาน สื่อถึงข้อมูล และแสดงถึงความสวยงามของโบราณสถานแห่งนี้ออกมาได้อย่างชัดเจน

อย่างไรก็ตาม มีผู้ที่พึงพอใจมาร้อยละ 6 (เป็นจำนวนน้อยที่สุดเมื่อเปรียบเทียบกับด้านอื่นๆ) และไม่พึงพอใจร้อยละ 13 เกี่ยวกับการซ่อมเสริมด้วยวัสดุใหม่ ซึ่งเป็นด้านเดียวที่มีผู้ไม่พึงพอใจ ดังนั้นในการใช้วัสดุใหม่จึงเป็นสิ่งสำคัญในการอนุรักษ์ ทั้งในด้านความเปลี่ยนแปลงวัสดุและความเหมาะสม ในการทำความสะอาดปราสาทประธาน ผู้เข้าร่วมอบรมส่วนใหญ่มีความพึงพอใจ เป็นจำนวนร้อยละ 66.7 และมีจำนวนร้อยละ 13.3 ที่พึงพอใจมากและไม่พึงพอใจ

ข้อเสนอแนะจากผู้แสดงความคิดเห็น

- โครงสร้าง ค.ส.ล. ควรจะปิดบังเอาไว้ เพื่อความกลมกลืน
- หากไผ่และสิ่งที่ต้องการทำความสะอาด ไม่ก่อให้เกิดความเสียหายต่อเนื้อวัสดุ มีความเห็นสมควรให้ปล่อยไว้ตามธรรมชาติดั้งเดิม
- เห็นสมควรในการทำความสะอาดปราสาทประธานทั้งหมด
- ควรมีการนำเสนอข้อมูลและตัวอย่างโบราณสถานที่เคยใช้วิธีการทำความสะอาดเช่นนี้ มานำเสนอหรือเผยแพร่ก่อนการดำเนินการ เพื่อให้ได้รับการยอมรับ

ความคิดเห็นเกี่ยวกับอาคารอื่นๆ ปราสาทพิมาย

ผู้เข้าร่วมอบรมส่วนใหญ่มีความพึงพอใจในการอนุรักษ์ แต่ในการใช้วัสดุใหม่ซ่อมแซมโบราณสถาน และการควบคุมการก่อสร้างในเขตอนุรักษ์ พบว่ามีผู้ที่ไม่พึงพอใจในจำนวนร้อยละ 26.7 ซึ่งเป็นจำนวนสูงที่สุด เมื่อเปรียบเทียบกับด้านอื่นๆ ในด้านการใช้วัสดุใหม่ อาจเพราะเนื่องจากวัสดุที่ใช้ในการก่อสร้างอาคารอื่นๆ ของปราสาทพิมาย โดยส่วนใหญ่เป็นหินทรายสีแดง ที่มีความแกร่งน้อยไม่ทนทานเท่าหินทรายสีขาวที่ปราสาทประธาน จึงมีความเสื่อมสภาพเป็นอย่างมากในการบูรณะจำเป็นต้องมีวัสดุใหม่มาทดแทนจำนวนมาก ทั้งนี้วิธีการที่ใช้เป็นการนำแผ่นหินทรายสีแดงมาใช้ปิดผิวด้านนอกของผนังไม่ได้เป็นการเปลี่ยนเป็นหินก้อนใหม่ที่มีขนาดดั้งเดิม จึงทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของลักษณะเทคนิคการก่อสร้างไปนอกจากประเด็นในเรื่องปริมาณของวัสดุใหม่ที่มีมองเห็นได้

ความคิดเห็นเกี่ยวกับปราสาทพนมรุ้ง จ.บุรีรัมย์

ผู้เข้าร่วมอบรมจำนวนร้อยละ 53.3 มีความพึงพอใจในการอนุรักษ์ปราสาทพนมรุ้งโดยภาพรวม และจำนวนร้อยละ 46.7 มีความพึงพอใจมาก และมีจำนวนเพียงร้อยละ 20 ที่ไม่พึงพอใจในการใช้วัสดุใหม่ในการซ่อมแซม และร้อยละ 13.3 ไม่พึงพอใจกับการควบคุมการก่อสร้างในเขตพื้นที่อนุรักษ์ ทั้งนี้อาจเพราะมีการใช้พื้นที่ของร้านค้า ลานจอดรถ หรืออาคารส่วนอื่นๆ มาก อาจก่อให้เกิดความรู้สึกไม่กลมกลืนกันในด้านภูมิทัศน์โดยรวม และเป็นการรบกวนพื้นที่โบราณสถานของปราสาทพนมรุ้ง

ข้อเสนอแนะจากผู้แสดงความเห็น

- กรณีมีการทุบทำลายโบราณสถาน ควรเพิ่มความเข้มงวดในการรักษาความปลอดภัย อาจขอความร่วมมือจากตำรวจหรือชุมชนร่วมตรวจเวรยาม
- ควรมีการติดตั้งโทรทัศน์วงจรปิดเพื่อเฝ้าระวัง พร้อมการบันทึกเทป
- การบริหารจัดการพื้นที่โบราณสถาน ควรให้มีการดำเนินการโดยรอบให้สอดคล้องกับสภาพของโบราณสถาน และสังคมเศรษฐกิจในปัจจุบัน
- ไม่ควรให้มีร้านค้าบริเวณทางขึ้นโบราณสถาน (ในช่วงทางเดินขึ้นปราสาท)

ความคิดเห็นเกี่ยวกับปราสาทเมืองต่ำ จ.บุรีรัมย์

ผู้เข้าร่วมอบรมจำนวนร้อยละ 60 มีความพึงพอใจโดยภาพรวม ร้อยละ 80 พึงพอใจในเรื่องการซ่อมเสริมด้วยวัสดุใหม่ และจำนวนร้อยละ 40 มีความพึงพอใจมากในการอนุรักษ์ส่วนอาคารในเรื่องความแท้ของรูปแบบสถาปัตยกรรม ในขณะที่พบจำนวนผู้ที่ไม่พึงพอใจร้อยละ 13.3 ในการซ่อมเสริมด้วยวัสดุใหม่ ซึ่งเป็นจำนวนสูงสุดเมื่อเปรียบเทียบกับด้านอื่น

ผู้เข้าร่วมอบรมส่วนใหญ่มีความพึงพอใจในการอนุรักษ์สระน้ำ มีจำนวนร้อยละ 53.3 พึงพอใจโดยภาพรวม ร้อยละ 86.7 พึงพอใจในความแท้ของฝีมือช่าง และจำนวนร้อยละ 33 มีความพึงพอใจมากในความแท้ของวัสดุ ขณะเดียวกันมีจำนวนร้อยละ 13.3 ไม่พึงพอใจการใช้วัสดุใหม่ในการซ่อมแซมเช่นเดียวกับในสวนอาคาร

ข้อเสนอแนะจากผู้แสดงความเห็น

- ควรมีการปรับปรุงการเข้าถึงโบราณสถาน

- เห็นสมควรให้มีการจัดระบบของการระบายน้ำซึ่งให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น
- การรักษาภูมิทัศน์ควรมีการดูแลโดยตลอด

ความคิดเห็นเกี่ยวกับปราสาทพนมวัน จ.นครราชสีมา

มีจำนวนร้อยละ 13.3 ของผู้เข้าร่วมอบรมทั้งหมดไม่พึงพอใจในการใช้วัสดุใหม่ซ่อมเสริมโบราณสถาน อย่างไรก็ตาม ส่วนใหญ่แล้วยังคงพึงพอใจในการอนุรักษ์ ซึ่งมีจำนวนร้อยละ 73 ในด้านการสื่อความหมาย และร้อยละ 53 ในด้านเทคนิคและโครงสร้างที่ใช้ในการบูรณะ ซึ่งยังมีความพึงพอใจมากที่สุดจำนวนร้อยละ 40 ของผู้เข้าร่วมอบรมทั้งหมดอีกด้วย

สำหรับโครงการที่จะบูรณะสวนยอดของปราสาท ผู้เข้าร่วมอบรมจำนวนร้อยละ 60 มีความพึงพอใจทั้งในแง่ความแท้ของวัสดุ ความแท้ของรูปแบบสถาปัตยกรรม และการเสริมด้วยวัสดุใหม่ และจำนวนร้อยละ 53.3 มีความพึงพอใจมากที่สุดต่อการสื่อความหมายของโบราณสถาน ทั้งนี้อาจเพราะการบูรณะที่ผ่านมาเป็นการอนุรักษ์ตามสภาพที่หลงเหลืออยู่ มีส่วนของเครื่องบนที่ไม่ครบถ้วน ก่อให้เกิดความรู้สึกไม่สมบูรณ์ในแง่ของโครงสร้างและรูปแบบ โดยเป็นส่วนของปราสาทประธาน อันเป็นอาคารที่มีความสำคัญที่สุดของโบราณสถาน จึงอาจไม่สื่อถึงข้อมูลและความสวยงามของปราสาทต่อผู้ที่เข้าชมได้เต็มที่ ดังนั้นผู้เข้าร่วมอบรมส่วนใหญ่จึงเห็นด้วยกับการบูรณะในส่วนยอดต่อไป เพื่อเป็นการสร้างความสมบูรณ์ของรูปแบบอาคาร จะทำให้สามารถสื่อได้ถึงข้อมูลและความสวยงามต่อผู้ที่เข้าชมได้ชัดเจนขึ้นกว่าเดิม

อย่างไรก็ตาม ในการอนุรักษ์นี้ จะต้องมีการใช้วัสดุใหม่เข้าไปเสริมสร้างการบูรณะให้สมบูรณ์ ดังนั้นแล้วในมุมมองของความแท้ของฝีมือช่างและการใช้วัสดุ จึงมีจำนวนร้อยละ 6.7 ที่ไม่พึงพอใจในเปลี่ยนแปลงไปจากของแท้ดั้งเดิมหรืออาจรวมถึงความเหมาะสมในการใช้วัสดุในการบูรณะแม้จะเป็นเพียงส่วนน้อยแต่ก็เป็นประเด็นที่ควรคำนึงถึง

ข้อเสนอแนะจากผู้แสดงความคิดเห็น

- การบูรณะโดยใช้วัสดุใหม่ในการซ่อมเสริมไม่เกินร้อยละ 5 ของพื้นที่ทั้งหมด เป็นสิ่งที่ควรคำนึงถึงให้มากที่สุด
- ควรดำเนินการบูรณะให้สมบูรณ์ในแง่ของโครงสร้างและรูปแบบ เพื่อให้เกิดความเข้าใจ
- ควรมีการนำผลการศึกษา (เกี่ยวกับรูปแบบและโครงสร้าง) มาใช้ในการดำเนินงานต่อไป

ความคิดเห็นเกี่ยวกับสระตราวและสถูปคู่ ที่เขาพระวิหาร จ.ศรีสะเกษ

ผู้เข้าร่วมอบรมส่วนใหญ่จำนวนร้อยละ 60 มีความพึงพอใจในการอนุรักษ์สระตราวในประเด็นความแท้ของฝีมือช่างและการสื่อความหมาย และมีความพึงพอใจมากในความแท้ของวัสดุ ซึ่งมีจำนวนร้อยละ 46.7 สระตราวเป็นสิ่งก่อสร้างที่ได้รับการซ่อมแซมในบางส่วนแล้ว ในความคิดเห็นบางส่วนด้านการซ่อมเสริมด้วยวัสดุใหม่ซึ่งหมายถึงวัสดุที่ถูกนำมาใช้ในส่วนนี้ จึงมีผู้เข้าร่วมอบรมร้อยละ 20 มีความเห็นว่าไม่พึงพอใจ ซึ่งอาจเป็นผลจากความเหมาะสมของวัสดุที่ใช้ รวมถึงการซ่อมแซมที่อาจมีส่วนในการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างดั้งเดิมของสระ อย่างไรก็ตาม ในภาพรวมของสระตราวทั้งหมด ยังสามารถแสดงให้เห็นได้ถึงความหมายและข้อมูลของโบราณสถานได้อย่างดี

ในส่วนของสถาปัตยกรรม ผู้เข้าร่วมอบรมส่วนใหญ่มีความพึงพอใจมากและพึงพอใจ จำนวนร้อยละ 60 ในแง่ความแท้ของรูปแบบสถาปัตยกรรม และร้อยละ 46.7 ในเรื่องความแท้ของฝีมือช่างตามลำดับ อาจเพราะเนื่องจากสถาปัตยกรรม เป็นสิ่งก่อสร้างที่ยังไม่มีการบูรณะซ่อมเสริมใดๆ ดังนั้นสภาพในปัจจุบันจึงแสดงให้เห็นถึงความแท้ดั้งเดิมตั้งแต่สมัยแรกสร้างได้อย่างดี

แต่อย่างไรก็ตาม จากความไม่พึงพอใจในการสื่อความหมายเป็นจำนวนร้อยละ 6.7 ของผู้เข้าร่วมอบรมส่วนน้อย น่าจะมาจากการที่สถาปัตยกรรมเป็นอาคารที่มีเอกลักษณ์ไม่เคยพบในที่ใดมาก่อน ทำให้ไม่เข้าใจถึงที่มาของการก่อสร้างได้อย่างชัดเจน จึงอาจไม่สื่อถึงความหมายของโบราณสถานได้ดี

ข้อเสนอแนะจากผู้แสดงความคิดเห็น

- เห็นสมควรให้มีการทำวิจัยทางด้านโบราณคดี ศึกษาเปรียบเทียบอย่างเร่งด่วน
- ยังขาดความสมบูรณ์ทางวิชาการ

ความคิดเห็นเกี่ยวกับปราสาทสติ๊กก๊กกรม จ.สระแก้ว

เรียงลำดับตามการเข้าถึงดังนี้

สำหรับบรรยาย ผู้เข้าร่วมอบรมจำนวนร้อยละ 53.3 มีความพึงพอใจในการอนุรักษ์ในแง่ความแท้ รองลงมาคือร้อยละ 20 พึงพอใจมากในแง่การสื่อความหมาย และไม่พึงพอใจ เท่าๆกัน เนื่องจากในส่วนของบรรยาย (ขณะที่จัดการอบรม) ยังไม่มีการขุดแต่งบูรณะ ทำให้ลักษณะรูปแบบรวมถึงโครงสร้าง การใช้วัสดุ แสดงออกมาได้ไม่ชัดเจน แต่ยังคงมีความแท้ดั้งเดิมตั้งแต่สมัยแรกสร้าง ผู้เข้าร่วมอบรมจึงมีความคิดเห็นในแต่ละส่วนที่แตกต่างกันออกไป ทำให้มีทั้งความพึงพอใจมากและไม่พึงพอใจในจำนวนเท่ากัน และพึงพอใจในจำนวนที่ใกล้เคียงกัน

ข้อเสนอแนะจากผู้แสดงความคิดเห็น

- เห็นสมควรให้มีการขุดแต่งบรรยาย เพื่อให้เห็นถึงลักษณะรูปแบบอย่างชัดเจน

สำหรับทางดำเนิน ปราสาทสติ๊กก๊กกรมความคิดเห็นของผู้เข้าร่วมอบรม ส่วนใหญ่มีความพึงพอใจในการอนุรักษ์ โดยมีจำนวนร้อยละ 66.7 พึงพอใจในเรื่องเทคนิคและโครงสร้างที่ใช้บูรณะ และร้อยละ 33.3 พึงพอใจมากทั้งในเรื่องความแท้ของรูปแบบสถาปัตยกรรมและการสื่อความหมาย ในส่วนของการซ่อมเสริมด้วยวัสดุใหม่และความแท้ของวัสดุ มีจำนวนร้อยละ 6.7 ไม่พึงพอใจ

สำหรับโคปุระตะวันออกชั้นนอกความคิดเห็นผู้เข้าร่วมอบรมของโคปุระชั้นนอก แสดงถึงความไม่พึงพอใจในการอนุรักษ์เป็นจำนวนร้อยละ 46 ซึ่งชัดเจนในส่วนของการใช้วัสดุใหม่ซ่อมแซม เทคนิคโครงสร้างที่ใช้และความแท้ดั้งเดิมของวัสดุ อาจเพราะเนื่องจากการบูรณะสิ่งก่อสร้างส่วนนี้ มีการใช้วัสดุของใหม่เข้าไปในโครงสร้างปริมาณมาก ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงจากความแท้ดั้งเดิมและรวมถึงความไม่เหมาะสมในการใช้วัสดุ อย่างไรก็ตาม ผู้เข้าร่วมอบรมจำนวนร้อยละ 33.3 มีความคิดเห็นว่า แม้จะมีการซ่อมเสริมวัสดุใหม่เข้าไปแต่โครงสร้างของสิ่งก่อสร้างโดยรวมแล้วยังสามารถสื่อให้เห็นถึงความหมายของสิ่งก่อสร้าง อันเป็นส่วนหนึ่งของโบราณสถานแห่งนี้

ข้อเสนอแนะจากผู้แสดงความคิดเห็น

- ควรมีการทดลองเรียงหินก่อนนำมาตั้งเรียงในโบราณสถาน

- การใช้ คสล. ไม่กลมกลืน ควรมีการใช้วัสดุแบบเดียวกับวัสดุดั้งเดิม

สำหรับโคปุระตะวันออกชั้นในการบูรณะโคปุระชั้นใน ผู้เข้าร่วมอบรมส่วนใหญ่ร้อยละ 73.3 มีความพึงพอใจในรูปแบบทางสถาปัตยกรรมและภาพรวมของการบูรณะ ซึ่งสามารถสื่อความหมายและข้อมูลต่างๆของโคปุระได้อย่างชัดเจน ในการซ่อมเสริมด้วยวัสดุใหม่ เมื่อเปรียบเทียบกับการบูรณะโคปุระตะวันออกชั้นนอกที่มีวิธีการบูรณะแตกต่างกัน ผู้เข้าร่วมอบรมส่วนใหญ่ มีความพึงพอใจกับการใช้วัสดุและเทคนิคการบูรณะที่คำนึงถึงหลักทางวิชาการและมีความเหมาะสมกับโบราณสถาน

ข้อเสนอแนะจากผู้แสดงความเห็น

- วัสดุใหม่ควรดำเนินการตามเทคนิคช่างแบบของเดิม

สำหรับสระน้ำรอบปราสาทสด๊กก๊อกธมผู้เข้าร่วมอบรมส่วนใหญ่มีความพึงพอใจและพึงพอใจมากต่อการอนุรักษ์สระน้ำรอบปราสาท ทั้งนี้อาจเพราะสระน้ำยังไม่มีการบูรณะชุดแต่ง จึงยังคงแสดงให้เห็นได้ถึงความแท้ดั้งเดิมตั้งแต่สมัยแรกสร้างได้อย่างดี

สำหรับบรรณาลัยในการบูรณะบรรณาลัยที่ผ่านมา แม้จะมีส่วนของเครื่องบนไม่สมบูรณ์ในแง่ของโครงสร้างและรูปแบบ แต่ผู้เข้าร่วมอบรมส่วนใหญ่มีความพึงพอใจและพึงพอใจมาก อาจเพราะส่วนต่างๆมีการต่อเติมในปริมาณน้อย จึงสามารถแสดงถึงความแท้ดั้งเดิมตั้งแต่สมัยแรกสร้างได้อย่างชัดเจน นอกจากนี้ยังมีผู้เข้าอบรมจำนวนร้อยละ 20 ไม่พึงพอใจในการใช้วัสดุใหม่ซ่อมแซมบรรณาลัย แสดงถึงทัศนคติในการบูรณะว่าควรมีการต่อเติมของใหม่ในปริมาณน้อยและการคำนึงถึงความเหมาะสมของวัสดุ

สำหรับปราสาทประธานผู้เข้าร่วมอบรมส่วนใหญ่ร้อยละ 66.7 พึงพอใจในการบูรณะปราสาทประธาน ทั้งทางด้านความแท้ของฝีมือช่าง การเสริมด้วยวัสดุใหม่ และการสื่อความหมาย ในขณะที่ส่วนน้อยจำนวนร้อยละ 13.3 ไม่พึงพอใจ ในส่วนของการใช้วัสดุใหม่ซ่อมเสริมในการบูรณะ

ข้อเสนอแนะจากผู้แสดงความเห็น

- ควรใช้เทคนิคในการดำเนินการตามแบบช่างเดิมให้มากที่สุด
- การบูรณะมีการพัฒนามาก แม้ขณะนี้จะเห็นว่าวัสดุส่วนใหญ่เป็นของใหม่ แต่ระยะเวลาจะสามารถช่วยสร้างความกลมกลืนได้

สำหรับโคปุระตะวันตก โคปุระเหนือ โคปุระใต้ และระเบียงคดผู้เข้าร่วมอบรมส่วนใหญ่มีความพึงพอใจในการบูรณะโดยมีถึงร้อยละ 80 ที่พอใจในแง่ความแท้ของวัสดุ แต่พบว่ามีจำนวนร้อยละ 13.3 ไม่พึงพอใจในการซ่อมเสริมด้วยวัสดุใหม่

สำหรับลานรอบปราสาทประธานพบว่าผู้เข้าร่วมอบรมจำนวนร้อยละ 13.3 ไม่พึงพอใจในการซ่อมเสริมด้วยวัสดุใหม่ เช่นเดียวกับในส่วนอื่นๆของโบราณสถาน แต่ส่วนใหญ่จำนวนถึงร้อยละ 86.7 มีความพึงพอใจในการบูรณะโดยภาพรวม ในขณะที่มีความพอใจมากที่สุดในแง่ความแท้ของวัสดุและการสื่อความหมาย

สำหรับกำแพงแก้วผู้เข้าร่วมอบรมส่วนใหญ่มีความพึงพอใจในการบูรณะโดยร้อยละ 80 พึงพอใจในความแท้ของฝีมือช่าง และพอใจมากที่สุดร้อยละ 20 ในแง่ความแท้ของวัสดุ อาจจะเป็นด้วยเหตุที่ในขณะที่ทำแบบสอบถามนี้ยังไม่ได้มีการบูรณะแต่อย่างใด จึงยังไม่มีกรเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับลักษณะทางกายภาพของโบราณสถาน

ความคิดเห็นหรือข้อเสนอแนะอื่นๆจากผู้ทำแบบสอบถาม

- การแสดงความแตกต่างระหว่างวัสดุเดิมกับวัสดุใหม่ที่สร้างให้มีความกลมกลืน
- หากวัสดุเดิมที่มีความเสียหายแตกร้าวมาก ขาดความแข็งแรง เห็นควรให้มีการเปลี่ยนใหม่ เพราะบางแห่งที่ยังเป็นวัสดุเดิม เมื่อรับน้ำหนัก ทำให้เกิดการแตกร้าวเสียหายและซ่อมแซมได้ยาก โดยลักษณะเช่นนี้พบหลายตำแหน่งในโบราณสถาน

ความคิดเห็นหรือข้อเสนอแนะสำหรับโครงการพัฒนาบุคลากรฯ

- การจัดโครงการ ทำให้เจ้าหน้าที่ได้เรียนรู้ร่วมกัน
- เป็นข้อมูลในการพัฒนางานสายวิชาชีพ ซึ่งนำมาใช้กับโบราณสถานในเขตพื้นที่รับผิดชอบในวิชาชีพได้
- ควรมีการประเมินผลในอนาคต โดยหาวิธีการประเมินจากงานบูรณะที่ได้ปฏิบัติมา
- ควรมีการจัดโครงการลักษณะนี้กับโบราณสถานประเภทอื่นๆ เพื่อการเรียนรู้และมีความเข้าใจในทิศทางเดียวกัน
- ควรดำเนินการอย่างต่อเนื่อง และครอบคลุมในทุกด้าน เช่น ประมาณ 2 – 3 ปีต่อครั้ง
- เมื่อมีข้อมูลหรือเทคนิคใหม่ที่สามารถนำมาปรับใช้ในวิชาชีพได้ ควรมีการจัดอบรมเพิ่มเติม

สรุปผลที่ได้รับจากแบบสอบถาม (กลุ่มนักวิชาการและผู้ปฏิบัติงานด้านการอนุรักษ์)

- ความเห็นส่วนใหญ่มีความพอใจมากและพอใจการอนุรักษ์ ยกเว้นการอนุรักษ์ที่ปราสาทเมืองสิงห์ ที่โดยภาพรวมมีคะแนนไม่พอใจเป็นอันดับแรก มีผู้แสดงความพอใจไม่ถึงร้อยละ 50 โดยในรายละเอียดพบว่าประเด็นที่ไม่พอใจได้แก่ ในแง่ความแท้ของวัสดุ ความแท้ของฝีมือช่าง และการเสริมด้วยวัสดุใหม่ แสดงว่าผู้ตอบแบบสอบถามในชุดนี้มีความเห็นว่อนัสนติโลชิซซึ่งให้ความสำคัญกับตำแหน่งดั้งเดิมของวัสดุสามารถนำมาใช้กับอาคารที่สร้างด้วยศิลาแลงได้แม้ว่าในอดีตอาคารหลังนี้จะเคยมีปูนฉาบปิดผิวและรอยต่อของวัสดุก็ก็ตาม และยังเห็นว่าความตั้งใจทำให้ผิววัสดุมีความเรียบร้อยจนเกินไปเป็นลักษณะฝีมือช่างที่ควรหลีกเลี่ยง อย่างไรก็ตามเสียงส่วนใหญ่ก็ยังคงมีความพอใจในด้านการสื่อความหมาย
- ผู้ทำแบบสอบถามทั้งหมดมีความพอใจต่อภาพรวมของการบูรณะที่ปราสาทประธานของปราสาทพิมาย และที่ปราสาทพนมรุ้ง งานอนุรักษ์ปราสาทประธานของปราสาทพิมายเป็นงานอนัสนติโลชิซครั้งแรกในประเทศไทย โดยให้น้ำหนักในประเด็นความแท้ของวัสดุ ความแท้ของรูปแบบสถาปัตยกรรม การสื่อความหมาย รวมทั้งเทคนิคและโครงสร้างที่ใช้ในการบูรณะ มีประเด็นความแท้ของรูปแบบสถาปัตยกรรมได้คะแนนพอใจมากที่สุด สำหรับปราสาทพนมรุ้ง ซึ่งเป็นงานที่พัฒนาสืบต่อมาจากปราสาทพิมาย ได้คะแนนพอใจมากที่สุด ในประเด็นความแท้ของรูปแบบสถาปัตยกรรมเช่นเดียวกัน อย่างไรก็ตามก็มีเสียงส่วนน้อยไม่พอใจในประเด็นการซ่อมเสริมด้วยวัสดุใหม่
- ส่วนในอาคารอื่นที่เสียงส่วนใหญ่มีความพอใจนั้น เมื่อพิจารณาความคิดเห็นในส่วนที่มีความพึงพอใจมาก ประเด็นที่ได้รับคะแนนสูงสุดมีความแตกต่างกันไป เช่น การอนุรักษ์อาคารอื่นๆของ

ปราสาทพิมายมีความพอใจเรื่องการสื่อความหมาย ปราสาทเมืองต่ำทั้งตัวอาคารและสระน้ำ มีความพอใจเรื่องความแท้ของรูปแบบสถาปัตยกรรม และความแท้ของวัสดุ ปราสาทพนมวัน มีความพอใจในเรื่องเทคนิคการอนุรักษ์ที่มีความพยายามในการพัฒนาวิธีการอย่างเป็นระบบอย่างชัดเจน รวมทั้งโครงการที่จะมีการบูรณะส่วนยอดของปราสาทประธานก็ได้รับความพอใจในเรื่องการสื่อความหมายเป็นอันดับแรก

- สำหรับประเด็นที่มีผู้แสดงความไม่พอใจมากที่สุด นอกจากกรณีของปราสาทเมืองสิงห์ได้แก่ ประเด็นเรื่องความแท้ของฝีมือช่างและการซ่อมเสริมด้วยวัสดุใหม่ที่ อาคารอื่นๆของปราสาทพิมายสะท้อนถึงข้อเท็จจริงที่เป็นการการซ่อมเสริมวัสดุใหม่ทดแทนส่วนก้อนหินทรายแดงที่เสื่อมสภาพอยู่โดยทั่วไปด้วยการใช้แผ่นหินทรายมาบุปิดผิวภายนอกไว้ไม่ได้แทนที่หินทั้งก้อนเปลี่ยนแปลงไปจากเทคนิคดั้งเดิม

ส่วนที่เกี่ยวข้องกับปราสาทสติก๊กกรรม

- ความเห็นส่วนใหญ่มีความพอใจมากและพอใจการอนุรักษ์ ยกเว้นการอนุรักษ์ที่โคปุระตะวันออกชั้นนอก ที่โดยภาพรวมมีคะแนนไม่พอใจมากเป็นอันดับแรก มีผู้แสดงความพอใจและพอใจมาก รวมกันไม่ถึงร้อยละ 50 โดยในรายละเอียดพบว่าประเด็นที่ไม่พอใจได้แก่ การเสริมด้วยวัสดุใหม่ และเทคนิค โครงสร้างที่ใช้ในการบูรณะ แสดงว่าผู้ตอบแบบสอบถามในชุดนี้เห็นถึงความแตกต่างของวัสดุใหม่ที่นำมาใช้ในการบูรณะที่อาคารโคปุระตะวันออกชั้นนอกและอาคารหลังอื่นๆ และเห็นว่าการใช้หินทรายซึ่งเป็นวัสดุชนิดเดียวกันกับวัสดุดั้งเดิมมีความเหมาะสมกว่าการใช้ปูนซีเมนต์แต่งสี อย่างไรก็ตามก็ยังคงมีความพอใจในด้านความแท้ของรูปแบบสถาปัตยกรรม
- ส่วนในอาคารอื่นที่เสียงส่วนใหญ่มีความพอใจนั้น เมื่อพิจารณาความคิดเห็นในส่วนที่มีความพึงพอใจมาก ประเด็นที่ได้รับคะแนนสูงสุดในเกือบทุกอาคารได้แก่ ความแท้ของรูปแบบสถาปัตยกรรม และ การสื่อความหมาย โดยในส่วนของปราสาทประธานมีความพอใจในเรื่องเทคนิคและโครงสร้างที่ใช้บูรณะด้วย
- ความพึงพอใจโดยภาพรวมของการบูรณะมีคะแนนสูงสุดอยู่ที่ลานรอบปราสาทประธาน ปราสาทประธาน และบรรณาลัย ด้วยคะแนนเท่ากัน โดยคะแนนความพอใจมากที่สุดได้แก่ปราสาทประธาน
- มีความเห็นส่วนน้อยที่แสดงความไม่พอใจ โดยไม่พอใจในประเด็นความแท้ของวัสดุ การซ่อมเสริมด้วยวัสดุใหม่ และเทคนิคโครงสร้างที่ใช้ในการบูรณะ มากที่สุดในประเด็นการซ่อมเสริมด้วยวัสดุใหม่ นอกจากโคปุระตะวันออกชั้นนอก ความไม่พอใจสูงสุดอยู่ที่บรรณาลัย ซึ่ง ในขณะที่ทำแบบสอบถามชุดนี้ยังมิได้มีการซ่อมแซมเพิ่มเติมที่บรรณาลัยให้สมบูรณ์ขึ้นตามแนวความคิดในปัจจุบัน

ผลการทำแบบสอบถามชุดที่ 2

ความคิดเห็นเกี่ยวกับการอนุรักษ์ที่ปราสาทสตึกก๊กกรม จังหวัดสระแก้ว

จากประชาชนในพื้นที่และผู้เข้าชมโบราณสถานปราสาทสตึกก๊กกรมในปี พ.ศ.2552 ตอบแบบสอบถามจำนวน 99 ชุด

ในการแสดงความคิดเห็นส่วนความรู้ความเข้าใจเรื่องการอนุรักษ์ ผู้ตอบแบบสอบถามจำนวนมากกว่าร้อยละ 50 ตอบว่าเป็นผู้ที่มีความรู้ความเข้าใจในด้านต่างๆเกี่ยวกับการอนุรักษ์ในระดับดี รองลงมาคือระดับดีมาก ทั้งนี้อาจเป็นเพราะผู้ตอบแบบสอบถาม ใช้หลักเกณฑ์ด้านวิชาการของบุคคลทั่วไป ไม่ใช่หลักเกณฑ์ด้านวิชาการในกลุ่มของนักวิชาการเฉพาะทาง ดังนั้นจึงพบว่านักท่องเที่ยวส่วนใหญ่เห็นว่าตนเป็นผู้มีความรู้ความเข้าใจในระดับดีสำหรับคนทั่วไป

ความคิดเห็นเกี่ยวกับการอนุรักษ์โบราณสถานปราสาทสตึกก๊กกรม

สำหรับบารายส่วนใหญ่มีความพึงพอใจ โดยจำนวนร้อยละ 73.7 มากที่สุดในด้านความแท้ของฝีมือช่าง และร้อยละ 64.6 น้อยที่สุดในด้านการสื่อความหมาย

ข้อเสนอแนะจากผู้แสดงความคิดเห็น

- ควรทำแผนป้ายอธิบายข้อมูลเบื้องต้นสำหรับนักท่องเที่ยวทั่วไป ซึ่งเป็นการศึกษาให้เกิดความรู้ความเข้าใจในสถานที่นั้นๆได้ด้วยตนเอง นอกเหนือจากข้อมูลของผู้นำชม

สำหรับทางดำเนิน และเสานางเรียง ทั้งด้านนอกและด้านในปราสาทผู้ตอบแบบสอบถามส่วนใหญ่จำนวนร้อยละ 73.7 มีความพึงพอใจในการอนุรักษ์ในด้านการเสริมด้วยวัสดุใหม่ รองลงมามีความพึงพอใจมากจำนวนร้อยละ 32.3 ในแง่ความสวยงามและความพึงพอใจโดยรวม ในขณะที่ความไม่พอใจสูงสุดได้แก่เรื่องการซ่อมเสริมด้วยวัสดุใหม่มีจำนวนร้อยละ 10.1

สำหรับโคปุระตะวันออกชั้นนอกในการซ่อมเสริมด้วยวัสดุใหม่ มีความไม่พึงพอใจในจำนวนร้อยละ 12 ซึ่งมากกว่าความไม่พึงพอใจในด้านอื่นๆ อาจเป็นผลมาจากการบูรณะ มีการใช้วัสดุก่อสร้างแบบปัจจุบัน เช่น ปูนเข้ามาซ่อมแซม ซึ่งไม่เหมาะสมกับวัสดุดั้งเดิมของโบราณสถานใน อย่างไรก็ตามในมุมมองของนักท่องเที่ยวและบุคคลทั่วไปส่วนใหญ่จำนวนร้อยละ 72.7 และ ร้อยละ 29.3 มีความพึงพอใจและพึงพอใจมากในการอนุรักษ์ด้านต่างๆตามลำดับ ทั้งนี้อาจเพราะลักษณะโดยรวมของโคปุระปัจจุบัน สามารถสื่อถึงโครงสร้างและรูปแบบของสิ่งก่อสร้างได้ชัดเจน โดยวัสดุส่วนใหญ่ยังคงเป็นของแท้ดั้งเดิม

สำหรับโคปุระตะวันออกชั้นใน ผู้ตอบแบบสอบถามส่วนใหญ่จำนวนร้อยละ 73.7 มีความพึงพอใจในเรื่องความแท้ของฝีมือช่าง และร้อยละ 29.3 พึงพอใจมากในการอนุรักษ์ด้านความสวยงามและความพึงพอใจโดยรวม ในขณะที่การซ่อมเสริมด้วยวัสดุใหม่มีความเห็นจำนวนร้อยละ 11.1 ที่ไม่พึงพอใจในจำนวนมากที่สุด

สำหรับสระน้ำรอบปราสาทซึ่งอยู่ในระหว่างการขุดลอก ผู้ตอบแบบสอบถามส่วนใหญ่ คือ จำนวนร้อยละ 63.6 มีความพึงพอใจในแง่ความแท้ และจำนวนร้อยละ 21.2 มีความพึงพอใจมากในแง่การสื่อความหมาย แต่ก็ยังมีร้อยละ 15.2 ที่ไม่พึงพอใจในการอนุรักษ์ ซึ่งพบว่าเป็นจำนวนมากที่สุดเมื่อเปรียบเทียบกับการอนุรักษ์ในส่วนอื่นของโบราณสถาน ทั้งนี้อาจเพราะอยู่ในระหว่างการขุดลอกใหม่ที่ใช้เครื่องจักร

สำหรับบรรณาลัย เหนือ และได้ เสียส่วนใหญ่จำนวนร้อยละ 74.7 มีความพอใจในด้านความแท้ของฝีมือช่าง ในขณะที่ความคิดเห็นพอใจมาก สูงสุดร้อยละ 25.3 อยู่ในด้านการสื่อความหมาย ซึ่งในขณะที่ทำ

แบบสอบถามอยู่ระหว่างการบูรณะเพิ่มเติมในส่วนเครื่องบน ดังนั้นผู้ให้ความเห็นอาจพึงพอใจในแง่ความสมบูรณ์ของสถาปัตยกรรมที่มากขึ้นกว่าเดิม อย่างไรก็ตาม พบว่ามีความเห็นร้อยละ 7.1 ซึ่งมีปริมาณมากที่สุดเมื่อเปรียบเทียบกับความเห็นด้านอื่นๆ ไม่พึงพอใจกับการใช้วัสดุใหม่เข้ามาร่วมในการซ่อมเสริม

สำหรับปราสาทประธานความเห็นส่วนใหญ่จำนวนร้อยละ 63.6 มีความพึงพอใจในการอนุรักษ์ในการสื่อความหมาย และจำนวนร้อยละ 37.4 มีความพึงพอใจมากในแง่ความแท้ของรูปแบบสถาปัตยกรรม ในลำดับรองลงมาได้แก่ความพอใจมากในแง่ความสวยงามและความพึงพอใจโดยรวม ความพอใจในด้านความแท้ของวัสดุและฝีมือช่าง แต่อย่างไรก็ตามยังคงมีความเห็นจำนวนร้อยละ 6.1 ไม่พึงพอใจกับการใช้วัสดุใหม่ในการบูรณะ

ข้อเสนอแนะจากผู้แสดงความเห็น

- เห็นสมควรให้คงความงามของศิลปกรรมขอมดั้งเดิมให้มากที่สุด

สำหรับโคปุระตะวันตก โคปุระเหนือ โคปุระใต้ และระเบียงคด ผู้ทำแบบสอบถามส่วนใหญ่ มีจำนวนร้อยละ 74.7 มีความพอใจมากในแง่การสื่อความหมาย รองลงมาจำนวนร้อยละ 71.7 มีความพอใจในแง่ความสวยงามและความพึงพอใจในภาพรวม ความเห็นพอใจมากที่สุดอยู่ที่ร้อยละ 24.2 ในแง่ความแท้ของรูปแบบสถาปัตยกรรม ในขณะที่มีความเห็นไม่พอใจจำนวนร้อยละ 7.1 เป็นจำนวนสูงสุดเมื่อเปรียบเทียบกับการอนุรักษ์ด้านอื่นๆ โดยไม่พึงพอใจในการซ่อมเสริมด้วยวัสดุใหม่

สำหรับลานรอบปราสาทประธาน ทางเดินตรงกลาง และเสาประดับ มีความเห็นส่วนใหญ่จำนวนร้อยละ 72.7 มีความพึงพอใจในแง่ความแท้ของฝีมือช่าง และร้อยละ 31.3 พึงพอใจมากในการอนุรักษ์ด้านความแท้ของรูปแบบสถาปัตยกรรม โดยในลำดับรองลงมาเป็นความพอใจด้านความแท้ของวัสดุ ร้อยละ 71.7 อย่างไรก็ตามมีส่วนน้อยที่ไม่พอใจในการใช้วัสดุใหม่สำหรับการซ่อมแซม จำนวนร้อยละ 9.1

สำหรับกำแพงแก้ว และซุ้มประตูด้านทิศตะวันตก ผู้ทำแบบสอบถามส่วนใหญ่จำนวนร้อยละ 70.7 มีความพึงพอใจในประเด็นความแท้ของฝีมือช่าง และร้อยละ 69.7 พึงพอใจในด้านความแท้ของวัสดุ และจำนวนร้อยละ 30.3 มีความพึงพอใจมากในแง่ความสวยงามและความพึงพอใจโดยภาพรวม ในขณะที่มีความเห็นส่วนน้อยจำนวนร้อยละ 8.1 ไม่พึงพอใจในการอนุรักษ์โดยภาพรวม ทั้งนี้อาจเพราะขณะทำแบบสอบถามการบูรณะยังไม่เสร็จสมบูรณ์ มีการรื้อถอนกำแพงบางส่วนออกไป อาจทำให้ผู้เข้าชมไม่สามารถเห็นลักษณะและรูปแบบของกำแพงแก้วทั้งหมดได้อย่างชัดเจน และอาจไม่พึงพอใจการรื้อถอนของดั้งเดิมออก

ข้อเสนอแนะจากผู้แสดงความเห็น

- เนื่องจากยังบูรณะไม่แล้วเสร็จ จึงยังเห็นรูปแบบและลักษณะไม่ชัดเจน

สำหรับความรู้สึกรวมของผู้ทำแบบสอบถามต่อโบราณสถานแห่งนี้ พบว่าจำนวนร้อยละ 64.6 และ 61.6 มีความพึงพอใจด้านการเสริมด้วยหินใหม่ และฝีมือช่างสลักหิน และความสมบูรณ์และมั่นคงแข็งแรงของอาคารตามลำดับ มีความเห็นจำนวนร้อยละ 45.5 พึงพอใจมากในสองด้านได้แก่ ความเป็นแหล่งเรียนรู้ทางวัฒนธรรม และความเป็นที่น่าเคารพเลื่อมใสศรัทธา อย่างไรก็ตามมีส่วนน้อยจำนวนร้อยละ 7.1 ไม่พึงพอใจในการซ่อมเสริมด้วยวัสดุใหม่ การเปลี่ยนแปลงวัสดุไปจากของแท้ดั้งเดิมหรืออาจรวมถึงฝีมือช่างสลักหินใหม่ที่นำมาซ่อมแซม

ความเห็นและข้อเสนอแนะอื่นๆจากผู้แสดงความเห็น

- ชื่นชอบลักษณะการบูรณะโบราณสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ เพื่อให้เยาวชนรุ่นหลังได้กลับมาดูความเป็นมาของประวัติศาสตร์ของชาติเขมร
- ควรซ่อมแซมบูรณะให้ดีและสวยงาม เพื่อเป็นที่สนใจของนักท่องเที่ยว
- ไม่ควรให้ผู้หญิงที่แต่งตัวไม่สุภาพเดินขึ้นไปบนปราสาท
- ภาพโดยรวมต้องปรับปรุงและพัฒนาให้ประชาชนและนักท่องเที่ยวเข้าใจถึงศิลปะโบราณสถานของปราสาท ว่ามีความสำคัญอย่างไรในทางประวัติศาสตร์ อยากให้นักท่องเที่ยวเก็บความประทับใจในความงดงามของโบราณสถานแห่งนี้
- เห็นสมควรให้มีการบูรณะและอนุรักษ์ รวมถึงการดูแลรักษาโดยตลอด ซึ่งควรอนุรักษ์ในรูปแบบลักษณะดั้งเดิมไว้ให้มากที่สุด
- ควรปรับภูมิทัศน์โดยรอบให้ร่มรื่นสะอาด สวยงาม เหมาะสมกับการเป็นโบราณสถานที่สำคัญของประเทศไทย
- เห็นควรให้มีการปรับปรุงถนน ทางเดิน ทางเข้า และที่จอดรถให้ผู้เข้าชมได้รับความสะดวก
- มีการบรรยายให้ความรู้ดีมาก
- แบบสอบถามมีจำนวนหัวข้อมากเกินไป รวมถึงเนื้อหาในการสอบถามบุคคลทั่วไปเข้าใจได้ยาก ไม่เหมาะสำหรับนักท่องเที่ยว

สรุปผลที่ได้รับจากแบบสอบถาม (กลุ่มนักท่องเที่ยวและประชาชนในพื้นที่)

- ความเห็นส่วนใหญ่มีความพอใจมากและพอใจการอนุรักษ์ไม่ว่าในรายละเอียดของการดำเนินการจะแตกต่างกันอย่างไร อาคารที่ได้คะแนนน้อยที่สุดได้แก่ กำแพงแก้ว ซึ่งอยู่ในระหว่างการอนุรักษ์ในช่วงการรื้อหินส่วนกำแพงออก ยังไม่เห็นภาพของโบราณสถานที่ชัดเจน
- เมื่อพิจารณาความคิดเห็นในส่วนที่มีความพึงพอใจมาก ประเด็นที่ได้รับคะแนนสูงสุดในเกือบทุกอาคารได้แก่ ความแท้ของรูปแบบสถาปัตยกรรม ส่วนอาคารบรรณาลัยที่อยู่ระหว่างการบูรณะเพิ่มเติม ได้คะแนนสูงสุดในประเด็นเรื่องการสื่อความหมาย
- ความพึงพอใจโดยภาพรวมของการบูรณะมีคะแนนสูงสุดอยู่ที่ลานรอบปราสาทประธาน (แต่มีความเห็นไม่พอใจในด้านเทคนิคและโครงสร้างที่ใช้ในการบูรณะ) ปราสาทประธาน และโคปุระตะวันออกชั้นใน ตามลำดับ คะแนนความพอใจมากที่สุดได้แก่ปราสาทประธาน
- มีความเห็นส่วนน้อยที่แสดงความไม่พอใจ โดยไม่พอใจในประเด็นการซ่อมเสริมด้วยวัสดุใหม่มากที่สุดในทุกอาคาร (ในขณะที่มีความพอใจในแง่ความแท้ของวัสดุ) ความไม่พอใจสูงสุดอยู่ที่โคปุระตะวันออกชั้นนอก ซึ่งนอกจากเรื่องการเสริมวัสดุใหม่ยังมีความไม่พอใจในเรื่องการสื่อความหมาย เช่นเดียวกับในส่วนทางดำเนินและเสานางเรียง ที่การบูรณะไม่ได้ฟื้นฟูการประดับด้วยเสานางเรียงทั้งหมด

วิเคราะห์เปรียบเทียบผลสรุปจากแบบสอบถามจากชุดที่ 1 และชุดที่ 2

1. ความคิดเห็นในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์ที่ปราสาทสติก๊กอกอมของผู้ตอบแบบสอบถามทั้งสองกลุ่มมีความเห็นส่วนใหญ่มีความพอใจมากและพอใจการอนุรักษ์ โดยคะแนนสูงสุดอยู่ที่ การบูรณะที่ปราสาทประธาน สืบเนื่องจากความสมบูรณ์ของสถาปัตยกรรมจากการบูรณะของอาคารที่สำคัญที่สุดของโบราณสถาน
2. ความคิดเห็นในเรื่องมาตรฐานในการอนุรักษ์ของกลุ่มนักวิชาการและผู้ปฏิบัติงานด้านการอนุรักษ์มีความแตกต่างไปจากประชาชนโดยทั่วไป จากความเห็นที่แตกต่างกันสำหรับการดำเนินการที่โคปุระตะวันออกขึ้นนอก โดยมุมมองของผู้ปฏิบัตินั้นเห็นที่ไม่เหมาะสม ในเรื่องการเสริมด้วยวัสดุใหม่ และเทคนิค โครงสร้างที่ใช้ในการบูรณะในขณะที่ประชาชนโดยทั่วไปไม่ขัดข้อง สืบเนื่องมาจากมุมมองความรู้และประสบการณ์ ที่ไม่ทราบว่าการอนุรักษ์ที่ดีเป็นอย่างไร ในขณะที่กลุ่มผู้ปฏิบัติเป็นการตอบแบบสอบถามหลังการบรรยายทางวิชาการ ซึ่งอาจเป็นทั้งการให้ความรู้และการชี้แนะ
3. ความพึงพอใจของกลุ่มประชาชนโดยทั่วไปน่าจะอยู่ที่ความสมบูรณ์ของรูปแบบสถาปัตยกรรมโบราณสถานที่ดำเนินการอนุรักษ์แล้ว สามารถทำความเข้าใจได้ง่ายจะเป็นที่พอใจ ในขณะที่โบราณสถานที่ยังมีสภาพไม่สมบูรณ์ เช่น กำแพงแก้ว และทางเดินประดับเสานางเรียงด้านหน้า จะมีคะแนนความพึงพอใจน้อยกว่า แสดงถึงความต้องการในเรื่องการสื่อความหมายของกลุ่มประชาชนทั่วไป
4. อย่างไรก็ตามในกลุ่มประชาชนโดยทั่วไปก็มีเสียงส่วนหนึ่งที่ไม่พอใจการซ่อมเสริมด้วยวัสดุใหม่แต่กลับพอใจในเรื่องความแท้ของวัสดุ การที่ให้ความเห็นในลักษณะที่ดูจะเป็นไปในทิศทางที่ตรงข้ามกันนี้ แสดงให้เห็นถึงภาวะการขาดความรู้ความเข้าใจในเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับคุณค่าของมรดกวัฒนธรรมและการอนุรักษ์ แม้จะทำให้ผลของการตอบแบบสอบถามในครั้งนี้มีคะแนนเบี่ยงเบนค่อนข้างมาก แต่ก็ยังเป็นข้อคิดที่ดีที่จะนำมาใช้ในการปรับปรุงทางด้านการศึกษาและเผยแพร่ประชาสัมพันธ์ต่อไป

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

อภิธานศัพท์

กลศ	kalasa ส่วนยอดของปราสาทขอมที่มีลักษณะเช่นเดียวกับสถาปัตยกรรมอินเดีย ทำเป็นรูปหม้อน้ำมนต์ หมายถึง ปูรณฆฎะ ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ สิริมงคล และการก่อกำเนิด ตามความเชื่อของทั้งฮินดู พุทธ และไชนะ ในคัมภีร์มีตรีของอินเดียมีข้อความเปรียบเทียบว่า โลกผุดขึ้นมาเหนือน้ำเหมือนกับดอกบัว แกนของดอกบัวหลวงที่โผล่พ้นเหนือน้ำที่อยู่ในหม้อปูรณฆฎะ จึงเปรียบเสมือนเขาพระสุเมรุ แกนของโลก แกนของจักรวาล
การขุดแต่ง	การเก็บข้อมูลโดยการขุดดินและเคลื่อนย้ายสิ่งที่มีถมบดบังโบราณสถานออกจนถึงระดับพื้นดินดั้งเดิม เพื่อศึกษาข้อมูลทางสถาปัตยกรรมของโบราณสถาน
การจำลองแบบ	reproduction การลอกเลียนแบบงานศิลปะส่วนตกแต่งหรือองค์ประกอบสถาปัตยกรรมของโบราณสถานที่มีคุณค่า และถูกรบกวนหรือคุกคามให้เสื่อมสภาพที่จำเป็นจะต้องเคลื่อนย้ายไปไว้ในที่ที่มีการควบคุมให้ปลอดภัยจากปัจจัยที่ทำให้เกิดความเสื่อมสภาพ
การบูรณะ	restoration การซ่อมแซมโบราณสถานเพื่อฟื้นฟูแนวความคิด หรือลักษณะเดิมของโบราณสถานนั้น ๆ ที่ค้ำจนถึงวัสดุดั้งเดิม หลักฐานทางโบราณคดีและหลักฐานอื่น ๆ ในกรณีที่จำเป็นต้องสร้างเสริมส่วนที่ขาดหายไป ต้องทำให้กลมกลืนกับของเดิม ในขณะเดียวกันก็ต้องแสดงถึงความแตกต่างแยกจากวัสดุเดิมได้
การปฏิสังขรณ์	reconstruction การนำโบราณสถานกลับไปสู่สภาพเดิมให้ใกล้เคียงที่สุดเท่าที่จะทำได้ โดยการก่อสร้างขึ้นมาใหม่บนพื้นฐานความถูกต้อง และความเป็นจริงของหลักฐานทางประวัติศาสตร์โบราณคดี ไม่บิดเบือนลักษณะดั้งเดิม ไม่ว่าจะใช้วัสดุดั้งเดิมหรือวัสดุใหม่
การประกอบคืนสภาพ อนัสติโลซิส	anastylosis การสร้างขึ้นใหม่โดยใช้วัสดุดั้งเดิมของโบราณสถาน นำมาประกอบใหม่ ณ ตำแหน่งเดิม ด้วยวิธีการก่อสร้างแบบเดิม
การสงวนรักษา	preservation การดูแลรักษาให้สิ่งก่อสร้างของโบราณสถานคงอยู่ในสภาพที่ปรากฏอยู่และลดการเสื่อมสภาพที่อาจจะเกิดขึ้น ป้องกันมิให้เสียหายต่อไป
การสื่อความหมาย	interpretation การอธิบายความ หรือให้ความหมายที่ชัดเจน ได้แก่ กิจกรรมทั้งหมดที่มีเจตนาเพื่อส่งเสริมการรับรู้ของสาธารณชน และเสริมสร้างความเข้าใจต่อแหล่งมรดกวัฒนธรรม ทั้งนี้รวมถึงสิ่งพิมพ์ทางวิชาการและทั่วไป การบรรยายสาธารณะ อุปรกรณ์ที่ติดตั้งในแหล่ง โปรแกรมการศึกษาทั้งอย่างเป็นทางการและไม่เป็นทางการ กิจกรรมชุมชน และการศึกษาค้นคว้า การฝึกอบรม และการประเมินกระบวนการสื่อความหมายนั้นๆ เอง
การอนุรักษ์	conservation การดูแล รักษา เพื่อให้คงคุณค่าไว้ และให้หมายรวมถึง การป้องกัน การรักษา การสงวน การปฏิสังขรณ์และการบูรณะด้วย ซึ่งการอนุรักษ์โบราณสถานแต่ละแห่งนั้นอาจมีวิธีการในระดับต่าง ๆ กัน แล้วแต่สถานการณ์และปัจจัยอื่น ๆ ในแต่ละกรณีโดยอาจใช้วิธีการใด วิธีหนึ่ง หรือหลายวิธีร่วมกัน
กำแพงแก้ว	กำแพงที่ล้อมรอบศาสนสถาน หรือ องค์ประกอบที่มีความสำคัญของศาสนสถาน

ครรรภคฤหะ	garbhagrha ห้องประดิษฐานรูปเคารพที่มีความสำคัญที่สุดของเทวาลัย
ความแท้	authenticity ความดั้งเดิม ความเป็นของจริง ความเป็นของแท้ และการแสดงออกที่เป็นตัวของตัวเอง มีเอกลักษณ์เฉพาะตน ถือว่าเป็นปัจจัยเชิงคุณภาพที่สำคัญ ในฐานะที่เป็นความน่าเชื่อถือของแหล่งข้อมูล และนำมาใช้เป็นเกณฑ์หนึ่งในการพิสูจน์คุณค่าของมรดกทางวัฒนธรรม
โคปุระ	gopura ชุ่มประตู่ พลับพลาสำหรับการเข้าสู่ศาสนสถาน มักจะอยู่กึ่งกลางกำแพงแก้วด้านทิศตะวันออกเพื่อใช้เป็นทางเข้าด้านหน้า สำหรับศาสนสถานขนาดใหญ่ อาจมีโคปุระอยู่ในแนวแกนทั้งสี่ด้าน ห้องของโคปุระอาจใช้ประดิษฐานรูปเคารพชั้นรอง เทพพางนะ หรือ จารึก
ชั้นเชิงบาตร	ชั้นวิมาน ชั้นบันฑูชร ชั้นแต่ละชั้นของส่วนยอดปราสาทที่ซ้อนลดหลั่นกันขึ้นไป ซึ่งเป็นการจำลองย่อส่วนเรือนธาตุมานั้นเอง
ชุ่มบันฑูชร	ชุ่มหน้าบ้านขนาดเล็กของชั้นเชิงบาตร มักจะมี บันแถลง ที่เป็นแผ่นหินรูปสามเหลี่ยมสลักเป็นรูปเทพอยู่ในชุ่มประดับอยู่ด้วย ในกรณีของปราสาทสตึกก็ออกแบบมีเพียงชุ่มหน้าบ้านเท่านั้นจึงให้ถือว่าเป็นส่วนเดียวกัน
ทับหลัง	แท่งหินรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าวางทับอยู่บนหลังกรอบประตูและเสาประดับกรอบประตู รูปแบบและลวดลายประดับบนทับหลัง ใช้เป็นส่วนหนึ่งของการกำหนดอายุ
ทางดำเนิน	ทางเดินยกระดับ เป็นทางสำคัญเข้าสู่ศาสนสถานที่ตั้งอยู่ในแนวแกนสำคัญ มักจะเน้นขอบเขตของทางด้วยการประดับเสานางเรียง
เทคนิคแบบก่อขึ้น	corbelling เทคนิคการก่อสร้างสำหรับช่องเปิดหรือเป็นหลังคาคลุมพื้นที่ ที่เป็นการก่อเรียงหินหรืออิฐให้ชั้นบนค่อยๆยื่นออกมาจนเชื่อมต่อกันในส่วนบน
นาคปัก	แท่งหินทรงสามเหลี่ยมวางประดับอยู่ตามมุมของชั้นเชิงบาตร มักจะทำเป็นรูปเดียวกัน ได้แก่ ตำแหน่งที่เคยประดับด้วย ปราสาทจำลอง ในยุคก่อนหน้า และได้แก่ กสิขขนุน ซึ่งนิยมใช้เรียกในการก่อสร้างปราสาทในยุคหลัง
บรรณาลัย	bannalai อาคารขนาดเล็กที่ตั้งอยู่ในลานด้านหน้าปราสาทประธาน และมักจะหันหน้าเข้าหาปราสาทประธาน เชื่อกันว่าน่าจะเป็นที่เก็บคัมภีร์ หรือเป็นวิหารสำหรับเทพชั้นรอง
บาราย	baray อ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า เป็นการจัดการแหล่งน้ำในวัฒนธรรมขอมที่อยู่คู่กับศาสนสถานและชุมชน
ปราสาท	prasat (kh) prasada(sk) สถาปัตยกรรมอย่างหนึ่งในศิลปะขอม โดยได้รับอิทธิพลของรูปแบบมาจากอินเดียได้ เป็นอาคารศาสนสถานที่มีเรือนยอดซ้อนกันหลายชั้น ภายในใช้ประดิษฐานรูปเคารพ
ปราสาทประธาน	อาคารที่สำคัญที่สุดของศาสนสถานแห่งนั้นๆ สำหรับประดิษฐานรูปเคารพที่สำคัญที่สุด โดยปกติมักจะตั้งอยู่กึ่งกลางผังบริเวณ เป็นอาคารที่มีฐานสูงเป็นส่วนล่าง ส่วนเรือนธาตุอยู่ตรงกลาง และมียอดเป็นทรงปราสาทซ้อนชั้น ภายในเรือนธาตุซึ่งใช้ประดิษฐานรูปเคารพ เรียกว่า ครรรภคฤหะ

พื้นที่กันชน	buffer zone พื้นที่ซึ่งกำหนดขอบเขตไว้โดยรอบมรดกวัฒนธรรมที่มีความสำคัญเพื่อวัตถุประสงค์ในการรักษาคุณค่าของแหล่งและสภาพโดยรอบ พร้อมด้วยข้อกำหนดต่างๆในการควบคุมดูแล
ระเบียงคด	ระเบียงทางเดินที่หลังคาคลุมสร้างล้อมรอบสิ่งก่อสร้างประธาน
ลัทธิเทวราชา	devaraja พิธีกรรมการบูชาตามคัมภีร์ในลัทธิตันตระ 4 คัมภีร์เรียกตามจารึกสตึกก็ออกมว่า พักตร์ทั้งสี่ของพระศิวะ หมายถึงการที่พระจักรพรรดิทรงมีอำนาจครอบคลุมทั้งสี่ทิศ เพื่อรวมอาณาจักรขอมเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันไม่ต้องขึ้นแก่ชาวอีกต่อไป และจะมีพระราชอาอยู่เพียงพระองค์เดียวคือพระจักรพรรดิ หรือมหाराชาธิราช ทำให้พระราชาทรงเป็นสมมุติเทพเป็นส่วนหนึ่งของพระศิวะโดยมีศิวลึงค์เป็นตัวแทน และมีพราหมณ์เป็นผู้ดูแลในการบูชาเทวราชนี้
ศิวะ	Siva อิศวร หนึ่งในตรีมูรติ เทพสูงสุดสามองค์ในศาสนาฮินดู เป็นเทพแห่งการทำลายที่ได้รับการนับถือสูงสุดในลัทธิ ไศวนิกาย นอกการบูชาเทวรูปพระศิวะ ชายาหรือศักติ โอรส และ นนทิ พาหนะของพระศิวะ ยังมีความนิยมในการบูชา ศิวลึงค์ linga รูปเคารพแทนองค์พระศิวะที่ทำเป็นรูปอวัยวะเพศชาย
ศิวนาฏราช	nataraja นาฏเกศวรร ภาคหนึ่งของพระศิวะในฐานะเทพเจ้าสูงสุดแห่งการฟ้อนรำหากรำยรำ ในจังหวะที่พอดี โลกก็จะอยู่เย็นเป็นสุข ในการถ่ายทอดเป็นภาพสลักมักนำเสนอพระศิวะในท่ารำยรำอยู่ตรงกลาง มีหลายพระกรแวดล้อมด้วยเหล่าเทพและบริวาร
เสานางเรียง	เสานางจรัล เสาเทียน เสาหินที่ปักเป็นแนวเขต หรือเรียงรายอยู่สองข้างทางดำเนิน
โสมสูตร	somasutra รางที่รองรับน้ำศักดิ์สิทธิ์จากการสรงศิวลึงค์
หน้าบัน	แผงรูปสามเหลี่ยมตั้งอยู่เหนือทับหลัง โดยกรอบด้านบนของหน้าบันมักทำเป็นรูปคดโค้งไปมาเป็นรูปลำตัวนาค ปลายกรอบหน้าบันจึงมักทำเป็นส่วนเดียว เรียกว่า หัวนาค
หินรี้อ	หินที่รื้อลงมาในชั้นตอนหนึ่งของอนัสติโลซิส ได้แก่ หินดั้งเดิมของโบราณสถานที่ยังคงอยู่ในที่หลังการขุดแต่ง
หินหล่น	หินดั้งเดิมของโบราณสถานที่ตกหล่นอยู่โดยรอบอาคารก่อนการดำเนินการขุดแต่ง
อุโมงค์โค้งสันเหลี่ยม	corbelled vault โครงสร้างโค้งประทุนคลุมพื้นที่ ที่เป็นการก่อด้วยหินหรืออิฐให้ชั้นบนค่อยๆยื่นออกมาจนเชื่อมต่อกันในส่วนบน

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

นาย วสุ โปษยะนันท์ เกิดเมื่อวันที่ 18 ธันวาคม พ.ศ. 2509 ที่กรุงเทพมหานคร สำเร็จการศึกษา สถาปัตยกรรมศาสตร์บัณฑิต ในปี พ.ศ.2532 จากคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้รับปริญญาในระดับก่อนปริญญาเอก ด้านภาษา ประวัติศาสตร์ และอารยธรรมโลกโบราณ (D.E.A. Langues, Histoire & Civilisation des Mondes Anciens) ในปี พ.ศ.2537 จากคณะมนุษยศาสตร์ ประวัติศาสตร์ ประวัติศาสตร์ศิลปะและการท่องเที่ยวมหาวิทยาลัยลูมิแอร์ ลียง เดอ (Faculte de Geographie, Histoire, Histoire de l'Art et Tourisme Universite Lumiere Lyon II) ประเทศฝรั่งเศส กำกับดูแลโดย CNRS-สถาบันวิจัยด้านสถาปัตยกรรมโบราณ สำนักตะวันออก (Institut de Recherche sur l'Architecture Antique, Maison de l'Orient) ทำวิทยานิพนธ์เรื่องการศึกษาร่วมเทียบอนัสติโลซิส (Memoire: Etude Comparee d'Anastylose) โดยมีศาสตราจารย์ Jean Boisselier เป็นอาจารย์ที่ปรึกษา ร่วมได้รับประกาศนียบัตรจากศึกษา เจาะลึกทางสถาปัตยกรรม ด้านสถาปัตยกรรมและโบราณคดี (C.E.A.A. Architecture et Archeologie) ในปี พ.ศ.2538 จากโรงเรียนสถาปัตยกรรมแห่งสตรัสบูร์ก และปารีส-เบลวิลล์ (Ecole d'Architecture de Strasbourg et Paris-Belleville) ประเทศ ฝรั่งเศส ทำภาคินิพนธ์เรื่องการบูรณะปราสาทพนมรุง และการวิเคราะห์แบบมหาวิหารเทพอพอลโลแห่งเดโลส (Memoires: La Restauration de Prasat Phnom Rung / La Restitution du Grand Temple d'Apollon a Delos) และได้รับการฝึกอบรมทางมรดกวัฒนธรรมเรื่อง เทคโนโลยีการสงวนรักษา และบูรณะ ในปี พ.ศ.2541 จาก University of Shiga Prefecture ประเทศญี่ปุ่น โดย Japan International cooperation Agency (JICA)

ปัจจุบันรับราชการ ในตำแหน่ง สถาปนิก ระดับชำนาญการพิเศษ สังกัดกลุ่มวิชาการอนุรักษ์โบราณสถาน สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร มีตัวอย่างผลงานการอนุรักษ์โบราณสถาน ที่ได้รับรางวัลอนุรักษ์ดีเด่น ของสมาคมสถาปนิกสยามฯ ได้แก่ วัดมกุฏกษัตริยาราม กรุงเทพฯ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ สตุลคฤหาสน์ภูเดิน วัดสุวรรณคีรี วัดบ่อทรัพย์ วัดศิริวรรณवास วัดภูผาเบิก จ.สงขลา มัสยิดกรือเซะ จ.ปัตตานี ศาลแขวง จ.ราชบุรี ตึกสุนันทาลัย โรงเรียนราชินี กรุงเทพฯ และตัวอย่างผลงานการอนุรักษ์โบราณสถานประเภทหิน ได้แก่ ปราสาทพนมวัน จ.นครราชสีมา กู่สันตรัตน์ จ.มหาสารคาม โคปุระตะวันตก กำแพงแก้ว และสระน้ำปราสาทเมืองต่ำ จ.บุรีรัมย์ กำแพงวัดมหาธาตุ จ.ราชบุรี ปราสาทสตึกก็อทม จ.สระแก้ว และร่วมโครงการบูรณะปราสาทขัวปรีด เมืองนครธม ราชอาณาจักรกัมพูชา (ในนามของมหาวิทยาลัยวาเซดะ ประเทศญี่ปุ่น) และมีประสบการณ์พิเศษ ได้รับมอบหมายให้เป็นผู้แทนประเทศไทยในฐานะผู้เชี่ยวชาญด้านการอนุรักษ์โบราณสถานประเภทหินและการทำแผนบริหารจัดการพื้นที่โบราณสถาน ในการเสนอปราสาทพระวิหารเป็นมรดกโลก ของราชอาณาจักรกัมพูชา ซึ่งได้ประกาศแยกตัวจากการทำงานร่วมกับกลุ่มนักวิชาการนานาชาติเนื่องจากความไม่ถูกต้องของข้อมูลทางวิชาการและการจัดการที่ไม่สามารถยอมรับได้ มีส่วนร่วมในการจัดทำรายงานข้อโต้แย้งการประเมินของอิโคโมสสากล ร่วมจัดทำแผนบริหารจัดการพื้นที่เขาพระวิหารและสภาพโดยรอบเพื่อเป็นตัวอย่างของแผนบริหารจัดการที่ถูกต้อง เพื่อการรักษาคุณค่าของโบราณสถานอย่างแท้จริงและครบถ้วน ในนามของอิโคโมสไทยและกรมศิลปากร